

سٽي ادب جي مختصر تاريخ

عبدالبارجويڻو

سنڌي ادب جي مختصر تاريخ

(ايم. اي سنڌي، بي. سي. ايس ۽ سي. ايس. ايس. جي شاگردن لاءِ)

عبدالجبار جوڻيجو

روشنی پبليڪيشن

ڪنڀارو

1994ع

سنڌي ادب جي مختصر تاريخ

ليکڪ: عبدالجبار جوڻيجو

[حق ۽ واسطا محفوظ]

ٽيون ايڊيشن © 1994ع

ڪمپوزنگ: بشير جمالي، عبدالبرادرز ليزر ڪمپوزنگ سسٽم، حيدرآباد، سنڌ.

ڇپيندڙ: اسحاق آرٽ پريس، ڪراچي.

ڇپائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، سنڌ.

قيمت: 90 روپيا

SINDHI ADAB JI MUKHTASIR TAREEKHA

By Abdul Jabbar Junijo

Composed: Abdul Brothers Laser Composing System, Hyderabad,
Sindh.

Printed by Ishaqia Art press Karachi.

Published by Roshni Publication, Kandiaro, Sindh.

Third Edition © 1994.

فهرست

- 7 - تئين ايديشن جو مهاڳ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
8 - ٻئي ڇاپي جو ڊيپاڇو
9 - پيش لفظ ڊاڪٽر غلام علي الانا
12 - مقدمو
78-19 ڀاڱو پهريون

باب پهريون

- 32-21 • تهذيب، تاريخ ۽ ٻولي
تهذيب 21- تاريخ تي سرسري نظر 24- سنڌي ٻولي 25-
قدامت ۽ بڻ بڻياد 26- رسم الخط 29-
حوالا ۽ سمجهاڻيون 31- 32

باب ٻيو

- 58-33 • ادب، قديم شاعريءَ جو ٻيو دؤر
ادب جي وصف 33- ادب ڪنهن لاءِ 34- سنڌي ادب
جا سرچشما 35- سنڌي شاعريءَ جو اثر 36-
تصوف 38- قديم شاعريءَ جو مطالعو 40- ابتدائي
شعر 41- اسماعيلي داعين جا گنان، پير
صنرالدين 46- شاعريءَ جو ٻيو دؤر - شيخ حماد
جمالي 49- اسحاق آهنگر، ماموئي گنريل 50- مخدوم
احمد سان منسوب بيت، ڪي ٻيا بيت 51-
صنفون 53- دوا ڇند 54- سورنا ڇند 55- گنان 56-
حوالا ۽ سمجهاڻيون 56- 58

باب ٽيون

- 78-59 • قاضي قادن کان
قاضي قادن 59- پير محمد لکوي 61- مخدوم نوح 62-
شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو 63- لطف الله قاسري 67-
عثمان احساني 70- شاه عنايت رضوي 71- ميون
عيسو هالائي 75- صنفون، وائي 75-
حوالا ۽ سمجهاڻيون 76- 78

- 138-79 ڀاڱو ٻيو

باب پهريون

- 97-81 • شاهه عبداللطيف ڀٽائي
حوالا ۽ سمجهاڻيون 95- 97

باب ٻيو

108-98

• طويل نظم: سنڌيون

تعارف 98- مخدوم ابوالحسن 99- مخدوم ضياءُ الدين 100-
مخدوم محمد هاشم نڌوي 101- مخدوم عبدالله 103-
عبدالرحيم گرهوڙي 105.

108-107

حوالا ۽ سمجهاڻيون

138-109

باب ٽيون

سچل جي شاعري 109- ساميءَ جي شاعري 117-
شاه عنايت شهيد 124- جمن چارڻ 125- عبدالرؤف
ڀٽي 126- خواجہ محمد زمان 126- عبدالرحيم
گرهوڙي 128- ڪبير شاه- روجل فقير 129- ميان
محمد سرفراز 130- صديق سومرو- مراد فقير 131-
ثابت علي شاه 132- دلپت صوفي- خليفو نبي بخش 133-
پير علي گوهر 134- شاه شريف پاڏاڻي 135.

138-137

حوالا ۽ سمجهاڻيون

255-139

ڀاڱو ٽيون

باب پهريون

178-141

• نشر

نثري ادب، پس منظر 141- راجہ ڏاهر- عراقي عالم-
شاه ڪريم ۽ مخدوم نوح- مخدوم جعفر- آخوند
عزيز الله 142- ابتدا- 142 ڪي ابتدائي عالم- ديوان
خنديرام 145- ميران محمد شاه اول 146- ديوان
ڪوڙومل 147- آخوند عبدالرحيم وفا 148- مرزا قليچ
بيگ- هڪ اٽل 149، قابليت 150، ناول ۽ ناٽڪ، مختلف
موضوعن بابت 151، علمي خاندان 152، ويهين صديءَ
جا ڪي ٻيا نثر نگار 153- هڪ ٽمورتي: جيئمل-
پيرومل- لعل چند 153- جيئمل پرسرام 153- پيرومل
مهرچند 154- لعل چند امر ڏنو مل 155، جهان داس ڀاڻي-
نارائڻ داس ملڪاڻي- باقي ٻيا نثر نگار 156، تحقيق
جي قابليت 157- هوت چند گربخشاڻي، نورجهان،
لناري جا لال، شاه جور سالو 158- ڊاڪٽر دائود

پوٽو 159 - ناول نگاري 160 - گوڻند مالهي 162 - محمد
عثمان ڏيپلائي 163 - سراج 164، نانگ نويسي 164:
خانچند گريائي 165 - منگهارام ملڪاڻي، محمد عثمان
ڏيپلائي - محمد اسماعيل عرسائي 166 - منظور نقوي -
ممتاز مرزا 167 - سنڌي افسانو 167: زينت چنا - طارق
اشرف 171 - آغا سليم - امر جليل - غلام نبي مغل 172 -
نسيم کرل - عبدالجبار جوڻيجو - مشتاق شورو 173 -
قاضي خادم - خير النساء جعفري 174 -
سفرنامہ 174: مزاح نگاري 176 -

178-176

حوالا ۽ سمجهاڻيون

باب ٻيو

228-179

• شعرو شاعري

غير عروضي شاعري - نانگ يوسف 179 - عثمان
سانگي 180 - بيدل جي شاعري 181 - بيڪس 184 -
حمل خان لغاري 187 - آسورام آسو 188 - پير
رشيد الدين - پير رشد الله - رمضان ڪنير 189 -
مصري شاه 191 - باقي شاعر: محمود ڪٽياڻ 192 -
اشرف شاه - خير محمد هيساڻي - مل محمود 193 -
سانوڻ خاصخيلي 194، عروضي شاعري 196: صاحب
ڏنو صاحب - ملان اويس 197 - ڪرم الله - نور محمد
خستہ - ميان چئن 198 - حافظ عالي - ٽالپرن جو
ڊور 199: آيراني اثر 200 - آخوند گل محمد 201 - آخوند
محمد قاسم 203 - فاضل شاه 205 - حافظ حامد 206 -
غلام محمد شاه گدا 208 - مير حسن علي 210 -
مرتضائي نتوي - غلام محمد خانزئي 211 - مير
عبدالحسين سانگي 212 - مرزا قليچ بيگ، شمس الدين
بلبل 215 - عبدالغفور همايون، اله بخش ابوجهو،
اسد الله شاه فدا 216 - آخوند فقير محمد عاجز -
هدايت علي نجفي 217 - محمد هاشم مخلص 218 -
حافظ هارون دلگير - حافظ عبدالله بسمل 219 - غلام
احمد نظامي - محمود خادم 220 - قادر بخش، جمع
خان غريب، غلام علي سومرو، مراد علي ڪاظم، نواز
علي نياز 221 - محمد بخش واصف 222 - حافظ حيات

شاه 223 - محمد صديق مسافر 224 - پرسرام
ضياء 225 - ڊاڪٽر خليل، ليڪراج عزيز، حافظ
احسن 226 - طالب الموليٰ 227.

228-227

حوالا ۽ سمجهاڻيون

باب ٽيون

250 - 229

• جديد شاعري

ابتدا - ڪشچند بيوس 229 - نئون موڙ 230 -
صنفون: دوهو، بيت، وائي 231، آزاد نظم، سانيت 232،
تراثيل، هائيڪو، گيت، نثري نظم 233، وزن 234، شيخ
اياز 235، هري دلگير 239، هوندر اڄ ڊڪايل، ڪيئل داد
فاني، حيدر بخش جتوئي، نرمل جيتواڻي 240، تنوير
عباسي 242، نارائڻ شام، عبدالرزاق راز 243،
شمشير الحيدري 244، بردو سنڌي 245، نياز همايوني 246،
امداد حسيني 247، سحر امداد 249.

250

حوالا ۽ سمجهاڻيون

باب چوٿون

255 - 251

• محقق ۽ مقالا نگار

عبدالحسين شاه موسوي، مولائي شيدائي، پير
حسام الدين راشدي 251، پروفيسر عطا محمد حامي،
مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش
خان بلوچ 252، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، پروفيسر
علي نواز جتوئي، پروفيسر جهتمل 253، ڊاڪٽر غلام
علي الانا، ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي، ڊاڪٽر مرليتر
جيتلي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر عبدالمجيد 254،
ڊاڪٽر الهداد بوهيو، مير محمد بخش ٽالپور، حامد
علي خانائي، محمد سومار، ڊاڪٽر بر محمد پٺاڻ،
ڊاڪٽر نواز علي شوق 255.

257 - 256

ضميمو

ٽئين ايديشن جو مهاڳ

”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ جو ٽيون ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ آهي. 1973ع ۾ پهريون ڇاپو آيو، ان کان پوءِ 1983ع ۾ ٻيو وڌايل ڇاپو آيو. موجوده ٽيون ڇاپو 1993ع ۾ آيو آهي. هن ڇاپي ۾ ڪابه تبديلي نه ڪئي وئي آهي. بلڪل ٻئي ايڊيشن موجب آهي.

تاريخ ماضيءَ جي سلسلي ۾ ڳڻيل معاملو هوندو آهي. ادبي تاريخ جي پهرين ٻن ڇاپن ۾ البت ڪجهه موجوده دؤر جو به بيان اچي ويو. اهو هضم ڪرڻ ۾ به ڪي مسئلا اُڀري آيا. اهو احوال ٻئي ڇاپي جي مهاڳ ۾ موجود آهي. ٽئين ڇاپي ۾ تازيون تبديليون ۽ واڌارا شامل نه ڪيا ويا آهن.

آءٌ روشني پبليڪيشن جو ٿورائتو آهيان، جو هن اداري ٽئين ڇاپي جو اهم ڪم ڪيو ۽ ڪتاب کي وس آهر ديدو. زيب ڪري ادب جي دنيا ۾ آندو. اميد ته ادب جي طالبن ۽ سڀني طالب علمن لاءِ مفيد ٿيندو.

والسلام

عبدالجبار

(ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو)

1993-11-30

دين فئڪلٽي آف آرٽس، سنڌ يونيورسٽي

۽

چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

ٻئي ڇاپي جو ديباچو

ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1973ع ۾ شايع ٿيو. ڪتاب نصاب تي به اچي ويو ۽ ايم اي توڙي مقابلي جي امتحانن جي شاگردن لاءِ چڱو مددگار ثابت ٿيو. 1976ع کان وٺي ڪتاب بازار مان ختم ٿي ويو. ان وقت مون واڌارا ۽ سڌارا آڻي پريس جو رخ ڪيو ۽ 1977ع ۾ ڪتاب ڇپجي ويڃڻ ڪپي ها، پر ڪن اڻ ٿر سببن ڪري ايئن ٿي نه سگهيو ۽ مون کي پوءِ به ڪتاب ۾ ٿورا گهڻا اضافا ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. خدا خدا ڪري 1981ع جي اپريل ۾ زيب ادبي مرڪز حيدرآباد جي حوالي ڪيم. ڪيترائي سبب رهيا جو پريس ۾ به پورا ٻه سال لڳي ويا. هاڻي هي ٻيو ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ آهي، جنهن ۾ گذريل ڏهن سالن ۾ ٿيل تنقيد جي روشنيءَ ۾ ڪيترائي اضافا ڪيل آهن. تقريباً هڪ سؤ صفحن جو اضافو ڪيل آهي، پر ٽائپ ننڍي ڪم آڻي ڪتاب جي ضخامت وري به ٽن سون صفحن جي قريب رکي وڃي آهي.

آءٌ نقاد جو گفتو غور سان ٻڌندو آهيان. اگر ان مان ڪجهه پرائڻ لاءِ ملندو آهي ته پرائيندو آهيان. گذريل ڇاپي لاءِ ڪن نقادن ائين به چيو ته موهن ڪلپنا جهڙو ليکڪ به هن ڪتاب ۾ نه آهي! حالانڪ موهن جو ذڪر هو. ان ڇاپي جا ص 140 ۽ 141 شاهد آهن. ڪي ليکڪ ادبي تاريخن ۾ شامل ٿيڻ کان رهجي وڃن ٿا، ان جا ڪي ٻيا سبب هوندا آهن. يعني مواد جو نه ملڻ يا ليکڪ کي انهيءَ قابل نه سمجهڻ. ان لاءِ مون وٽ هي دليل آهي ته ادبي تاريخ خاص طور گذريل زماني جو ادبي رڪارڊ؛ موجوده دور تي لکيل نه آهي. موجوده دور جو ڪجهه مواد رڳو آنڪري شامل ڪيل آهي ته ڪن اهم رجحانن ۽ ليکڪن جي به وضاحت ڪري ڇڏجي. گذريل ڏهن سالن ۾ ڪيترن دوستن مون کي روبرو به چيو آهي ته فلاڻو ليکڪ اوهان شامل نه ڪيو آهي؟ اهو زندهه ليکڪ لاءِ، پاڻ لاءِ يا پنهنجن دوستن لاءِ چيو اٿن - ڄام خان ۽ مولا بخش خاصخيليءَ لاءِ ڪنهن به نه چيو آهي! مون کي فقط هي عرض ڪرڻو آهي ته نيت تي شڪ ڪرڻ نه ڪبي.

هن ڇاپي جي سٽاءَ به بدلائي اٿم. ڪتاب کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي، هر هڪ ۾ مختلف باب رکيا ويا آهن ۽ حڪومت جي دؤرن بدران موضوع وار بابن جي ورهاست ڪئي اٿم. هر باب جي آخر ۾ حوالا ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. ڪيترن ليکڪن جو اضافو به ڪيل آهي ۽ ٻه عنوان يعني مزاح نگاري ۽ سفرنامو به وڌايل آهن. اڃا به ڪيتريون ڳالهيون آهن، جن جي کوٽ محسوس ٿيندي. مون کي خوشي ٿيندي جيڪڏهن ڄاڻن کان بهتريءَ لاءِ تجويزون ملنديون.

نقط

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

ڄامشورو: 4 اپريل 1983ع.

پيش لفظ

محترم عبدالجبار جوڻيجو، سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي جھون سائين ۽ استادن مان هڪ آهي. پاڻ سنڌي ادب جو جاتل سڃاتل اديب ۽ شاعر آهي. هن جي ڪم ڪرڻ جو طريقو عجيب ۽ انوکو هوندو آهي. ماڻ ۾ رهڻ ۽ خاموش طبيعت سان گذارڻ، اهي کيس ڏسي سائينءَ خاص خوبيون عطا ڪيون آهن. ڳالهائيندڙ تمام ٿورو آهي، پر ٿوريءَ ڳالهه ۾ سڀ ڪجهه چئي ويندو آهي. زبان جي بدران قلم ڪم آڻيندو آهي، انهيءَ ڪري پنهنجيءَ عمر جي پيٽ ۾ وڌيڪ لکيو اٿس. پڙهڻ به سندس هڪ عادت آهي. سنڌيءَ ۾ تازو ڇپيل ڪتابن جي فهرست يڪ ساهيءَ ۾ ٻڌائي ويندو آهي.

تحقيق ۽ ڪرڻا جي لحاظ کان هي ڪتاب جوڻيجي صاحب جي بهترين ڪوشش آهي. سنڌي ادب جي تاريخ تي سنڌي زبان ۾ جيڪي به ڪتاب لکيا ويا آهن، تن ۾ هي ڪتاب چڱو مقام ٿو رکي. هن ڪتاب مان نه فقط الڳ الڳ امتحانن ۾ ويهندڙ شاگرد فائدو وٺي سگهندا پر سنڌي ادب جي ڌار ڌار مصنفن ۽ مضمونن جي عام معلومات لاءِ پڻ هي ڪتاب مفيد ثابت ٿيندو.

هن ڪتاب جي لاءِ مواد گڏ ڪرڻ ۾ قابل مصنف چڱي محنت ڪئي آهي. سندس محنت جو ثبوت مقدمي کان شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ هن سنڌي ادب جي انهن سڀني تاريخن ۽ تذڪرن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ هن ڪتاب کان اڳ سنڌي ادب جي تاريخ جي باري ۾ مواد ملي ٿو، يا جيڪي هن ڪتاب جا ماخذ رهيا آهن.

سنڌي ادب جي تاريخن ۾ هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ڌار ڌار حوالن سان سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ ان جي بڻ بنياد جي باري ۾ بحث ڪيو ويو آهي. هن بحث دوران جوڻيجي صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ انهن نظرين جا حواله ڏنا آهن جيڪي ڌار ڌار ماهرن ۽ لسانيات جي شاگردن طرفان پيش ڪيا ويا آهن، ان کان پوءِ هن پنهنجي راءِ پڻ ڏني

آهي. هن بحث کان پوءِ انهن ڪتابن جي فهرست پڻ ڏني اٿس جيڪي پرڏيهي ماهرن سنڌي زبان ۽ ادب جي باري ۾ لکيا آهن.

هن ڪتاب ۾ سنڌي ادب جي تاريخ جي دؤر وار سٽاءَ جي باري ۾ قابل مصنف مقدمي ۾ وضاحت ڪري ويو آهي. پهريان ٻئي دؤر نئين انداز ۽ نئين طرز سان لکيا ويا آهن. هن ۾ ڪافي نئون مواد به آندل آهي جيڪو هن کان اڳ لکيل ادبي تاريخن ۾ موجود نه آهي. اهو نئون مواد حوالن سان ڏنو ويو آهي. انهيءَ نئين مواد ۾ وير-گائون ۽ مذهبي پرچار وارو ڪلام يعني اسماعيلي پيرن جا گنان ڏنا ويا آهن. هن تاريخ ۾ سڀ کان اهم حصو سنڌي ادب جو ٽيون دؤر آهي، جنهن ۾ انگريزن جي زماني واري سنڌي ادب يعني 1843ع کان وٺي هلندڙ دور تائين ادبي تاريخ جي چنڊچاڻ ڪئي وئي آهي. هن حصي ۾ نثر سان گڏ نظم جو به گهڻو حصو ڏنل آهي. هن حصي جي پهرين ۽ سڀ کان اهم خوبي هيءَ آهي جو هن ۾ 1853ع کان ويندي 1875ع تائين سنڌيءَ ۾ جيڪي ڪتاب لکيا ويا هئا، انهن جو ڪٽلاگ ڏنو اٿس. هن دؤر جي اديبن ۽ شاعرن جي مختصر احوال کان سواءِ سندن ڪتابن جو مختصر تعارف به ڪرايو اٿس.

ويهين صديءَ جي نثر نگارن ۽ شاعرن جي نالن، ادبي خدمتن ۽ ادبي صنفن جي لاءِ هيءَ تاريخ ادبي ڏسڻيءَ (Index) جو ڪم ڏئي ٿي. نثر ۾ نون نون موضوعن جي نشاندهي ڪري ٿي. نثر کان سواءِ نظم واري حصي ۾ به ڪافي معلومات مهيا ڪري ٿي.

بهتر هو ته هن ڪتاب ۾ جيڪڏهن ادبي تحريڪن، ادبي انجمنن ۽ سنڌي ادب تي مختلف سياسي ۽ سماجي تحريڪن جي اثر جو به سرسري طور ذڪر ٿيل هجي ها ڇو ته دنيا ۾ ادب جي موضوعن ۽ مضمونن ۾ تبديليءَ جا جيڪي ڪارڻ آهن انهن ۾ سياسي ۽ سماجي تحريڪون خاص طور اهم آهن. سنڌ به اهڙين تحريڪن کان آجي نه رهي آهي. برصغير جي سياسي ۽ سماجي تاريخ يورپ ۽ ايشيا جي ٻين ملڪن کان متاثر ٿي، ۽ سنڌ جيئن ته برصغير جو اهم حصو رهي آهي، تنهن ڪري سنڌ جو انهن تحريڪن کان متاثر ٿيڻ لازمي هو. انهيءَ کان سواءِ موهن جي دڙي جي کوٽائي سنڌ جي سماجي، سياسي ۽ ادبي تاريخ ۾ هڪ اهڙو اهم انقلاب آندو جنهن سنڌ جي اديبن، شاعرن، مضمون نگارن جا ڳاٺ اوچا ڪري ڇڏيا. انهن سڀني ڳالهين، تحريڪن، هلچل جي ذريعن جو هڪ باب ۾ ذڪر ڪرڻ ڪپندو هو،

انهيءَ باري ۾ ڪن ڪن جاين تي اهڙا اشارا ڏنا ويا آهن جيڪي اهڙين تحريڪن کي اهم ڏيکارڻ جي بدران انهن جي اهميت کي گهٽائين ٿا.

هن ڪتاب ۾ ڪيترن نقطن طرف اشارا ٿيل آهن جن جي مڪمل ڪرڻ سان سنڌي ادب جي جامع تاريخ لکي سگهجي ٿي. مسٽر جوڻيجو ڪرب ڪيرون لهڻي، هن سال ۾ سندس هي ٻيو ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. سندس پهريون ڪتاب هو ”مائهءَ جي ملڪ ۾“ جو به هڪ سٺو ڪتاب آهي.

مون کي اميد آهي ته هي نوجوان جيئن پوءِ تنهن سنڌي ادب جي وڌيڪ خدمت ڪندو رهندو. اميد ته هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي ٻين استادن کي پنهنجي زبان جي خدمت ڪرڻ لاءِ ننڍڙن مان اٿاريندو. سنڌ جي ڪاليجن ۾ سنڌي زبان جا ماهر ته موجود آهن. پر سواءِ چند سڄڻن جي ٻين ڪلهوڙن جي دور کان وٺي 1843ع تائين واري ادبي تاريخ کان اڳتي قدم ڪونه ڪيو آهي. هي ئي وقت آهي جنهن ۾ اسين ڪم ڪري سگهون ٿا. مون کي فخر آهي جو سنڌ يونيورسٽيءَ جو سنڌي شعبو جنهن تي اشارا ڪرڻ ۽ جنهن مان عيب ڪڍڻ لاءِ هر ڪو آتو آهي پر ته به ڏسبو ته ٻين استادن جي پيٽ ۾ هن شعبي جي استادن سراسري طور وڌيڪ ڪم ڪيو آهي.

محترم جوڻيجي هي ڪتاب لکي سنڌي شعبي جي عزت وڌائي آهي. آئون سندس استاد جي حيثيت ۾ پنهنجي پاران ۽ سڀني استادن پاران کيس مبارڪون ڏيان ٿو. خداوند عالمن کيس خوش رڪي سڀاڳي سنڌ جي سرزمين جي خدمت ڪرڻ جو اڃان وڌيڪ جذبو ڏئي-آمين

سنڌي ٻوليءَ جو فدائي

ڊاڪٽر غلام علي الانا

چيئرمين، سنڌي شعبو

سنڌ يونيورسٽي

سنڌ يونيورسٽي

10-23-1973ع

مقدمو

دنيا جي مختلف زبانن توڙي سنڌي زبان ۾ شاعرن ۽ اديبن جي سوانح ۽ ادبي ڪارناما گڏ ڪرڻ جا تقريبناً ٽي دؤر رهيا آهن. انهن ۾ پهريون دؤر تذڪره نويسي جو، ٻيو ادبي تاريخ جو ۽ ٽيون تنقيدي مطالعي جو آهي.

دنيا جي ادبيات تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته مختلف ادبي شاهڪار جنهن صورت ۾ محفوظ رهيا آهن، تنهن ۾ ڪيترن دلچسپي رکندڙن جي جاکوڙ شامل رهي آهي. جنهن ادبي رڪارڊ کي اسين ڏسون پيا، سو مختلف دورن مان لنگهيو آهي. ان ۾ ذوق رکڻ وارن مرتب ڪندڙن جي پنهنجي ادبي دسترس ۽ استعداد کي وڏو دخل آهي. اڄ جي بنسبت قديم وقت جي عالمن ڇا ڪيو، جو شاعرن جي مختصر سوانح ۽ ڪلام جو انتخاب يا اُهي شعر جي سندن ذاتي پسند هئا، سي گڏ ڪيائون ۽ اهڙن شاعرن بابت سوانح سان گڏ ڪٿي ڪٿي ذاتي رايو به ڏنائون. اهو تذڪري لکڻ جو طريقو هو. اڄ جنهن شيء کي اسين ادبي تاريخ (History of Literature) سڏيون ٿا، سا پنهنجي ٻالاڻ ۾ ته تذڪره نويسي هئي.

ڪنهن به ٻوليءَ جي قديم ادبي تذڪرن کي ڏسبو ته ان ۾ شاعر جي مختصر سوانح ۽ شاعر بابت ذاتي راءِ کي وزن ڏنل آهي. ڪن هن خيال ۽ واقفيت وارن شاعرن کي قدري وڌيڪ اهميت ڏنل آهي. سوانح ۾ به شاعر جي پيري مردي ۽ سندس ڪنهن شاعر جو شاگرد هجڻ جي حيثيت کي ڳڻيو ويو آهي. ڪلام جي انتخاب ۾ اڪثر تذڪرا لکندڙ بي پرواهه ڏٺا ويا آهن. هڪڙن جو ڪلام ٻين جي نالي ڏنل هوندو يا شاعر جو ڪلام حافظي مان لکڻ ڪري ان ۾ غلطيون هونديون. هندوستان ۾ فارسيءَ ۽ اردوءَ ۾ شاعرن جا تذڪره مرتب ٿيا. جهانگير جي زماني ۾ عبدالنبي فخرالزمانيءَ، انهن شاعرن جو تذڪرو مرتب ڪيو. جن ”ساقی ناما“ لکيا. هن پنهنجي تذڪري جو نالو ”مي خانہ“ رکيو.

غلام علي آزاد پنهنجي تذڪري ”خزانہ عامرہ“ ۾ انهن شاعرن جو ذڪر ڪيو، جن کي مدح جو معاوضو ملي چڪو هو. شاعرات بابت به هندوستان ۾ ڪي خاص تذڪره ملن ٿا. جن ۾ درگا پرشاد نادر جو ”گلشن ناز“ (1886ع) ۽ فصیح الدین جو ”بهارستان ناز“ (1864ع) مشهور آهن. اردو شاعريءَ ۾ ايت ڪيترا تذڪره فارسيءَ ۾ لکيا ويا. انهن ۾ به شاعرن جي لقب، سوانح ۽ توڙي چونڊ ڪلام کان قدم اڳتي نه وڌايو ويو. اهڙي طرح مشهور شاعر مير تقی میر ”نکات الشعراء“ خوبچند ڏکا ”عيارالشعراء“ ۽ سعادت خان ناصر ”خوش معرڪہ زيبا“ لکيو. علي لطف اردوءَ ۾ ”گلشن هند“ لکيو. گارسان دتاسي جو ”تاريخ ادبيات هندي و هندوستانی“ (اصل فرينچ ۾ لکيل) شايع ٿيو. انهن تذڪرن جي بنياد تي اردوءَ ۾ ادبي تاريخون لکيون ويون. اهي رام بابو سکسين، حامد حسين قادري، محي الدين زور، نصيرالدين هاشميءَ ۽ ٻين لکيون.

اردوءَ ۾ پهرين ڪتاب محمد حسين آزاد جو ”آب حيات“ آهي، جنهن ۾ ’تذڪري‘ کان وڌيڪ ’ادبي تاريخ‘ جو رنگ آهي. هندوستان وانگر ايران ۾ به پراڻا تذڪرو، ادبي تاريخن جو بنياد بڻيا. نظاميءَ جو ”چهار مقالہ“ توڙي ڪي ٻيا تذڪرا انهن ۾ اچن ٿا. اي جي. برائون جي ضخيم ”تاريخ ادبيات ايران“ هڪ جڳت مشهور ڪتاب آهي، ويجهڙائي واري زماني ۾ رضا زاده شفق، ريڪا (Jan Rypka) ۽ ٻين جون ادبي تاريخون فارسي ادب بابت مشهور ٿيون. قديم فارسي شعر جي حيثيت ۽ وزن جي تحقيق جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر پرويز خانلريءَ جو ڪتاب ”وزن شعر فارسي“ اهم آهي. هندوستان ۾ ايران جي فارسي شاعريءَ جي تاريخ تي مولانا شبلي نعمانيءَ اردوءَ ۾ ”شعرالعجم“ ڇهن جلدن ۾ لکيو. ايران وارن ان ۾ آيل شعر جي تاريخ ۽ تنقيد مان نه رڳو فائدو ورتو پر فارسي ترجمو به علي اصغر حڪمت ڪيو.

اهڙي ريت انگريزي ادب ۾ انهن پراڻن دفترن کي اهميت مليل آهي، جن کي Chronicles چئجي ٿو. انهن کي چرچ سان واسطو رکندڙ مذهبي ماڻهن مرتب ڪيو. اُهي دفتر ۽ ڪي ٻيا مجموعا چٽڪ انگريزيءَ جا پراڻا ادبي تذڪرا آهن. اڄڪلهه انگريزي ادب جي تاريخن ۾ ڪزاميان ۽ ليگي (Cazamian & Legouis) ۽ ڪامپٽن ۽ رڪيٽ (Compton & Rickett) به اهم تاريخون آهن. مختصر ۽ جامع تاريخون ۽ ان کان پوءِ ڪيترائي تنقيدي مطالعا به لکيا ويا آهن جن جي وسيلي انگريزي ادب جو پهريو اڀياس ڪري سگهجي ٿو. هنن چند مثالن ڏيڻ مان مراد هيءَ آهي ته دنيا جون موجوده ادبي تاريخون، تذڪرو نويسيءَ جي دور مان گذريون آهن.

سنڌ ۾ جيڪي ابتدائي تذڪرا آهن سي سڀ سنڌ جي فارسي شاعريءَ بابت آهن. جن ۾ مير علي شير قانع ٺٽويءَ (1790-1727ع) جو ”مقالات الشعراء“ ۽ مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽويءَ جو ”تڪملا مقالات الشعراء“ (ٻئي فارسيءَ ۾ لکيل) اهم آهن. قانع، ”تحفة الڪرام“ ۾ به شاعرن جو ذڪر ڪيو ۽ ڪيترا انهن ۾ سنڌي شاعر به آهن. ڪلام ڪنهنجو ڪرڻ ڏنائين. سنڌ جي ادبي تاريخ تي ڪم حقيقي معنيٰ ۾ ويهين صديءَ ۾ ٿيو آهي، يعني خان بهادر ميمڻ ۽ پروفيسر بدويءَ هي ڪم ڪيو. ان کان پوءِ ڪي ننڍا تذڪرا ۽ ٻيا ڪتاب لکيا ويا آهن، جن ۾ سنڌي شاعرن ۽ اديبن جو ذڪر اچي ٿو. هن هيٺ انهن تذڪرن ۽ ادبي تاريخن جو مختصر تعارف ڏجي ٿو.

1- سنڌ جي ادبي تاريخ (ٻه ڀاڱا)

هي ڪتاب خان بهادر محمد صديق ميمڻ جو لکيل آهي پهرين ڀاڱو 1937ع ۾ ۽ ٻيو 1951ع ۾ شايع ٿيو. ٻنهي ڀاڱن ۾ ڪل 65 شاعرن ۽ نثر نويسن جي سوانح ۽ ڪلام ڏنل آهي. ڪلام تي تفصيلي تبصرو به ڪيل آهي. ڪٿي ڪٿي ڪن شاعرن جي ڪلام سان ڪي نيون ايجادون به منسوب ڪيل آهن. حالانڪ اهي خصوصيتون ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ به موجود آهن. ميمڻ صاحب

ڪن پراڻن قلمي نسخن تان شاعرن جو ڪلام به اٿاريو هو. هن تاريخ لکندي کيس تمام گهڻي محنت ڪرڻي پئي. سنڌي ادب جي هيءَ تاريخ بنيادي سرمايو آهي جنهن جي اهميت کان ڪير به انڪار ڪري نٿو سگهي. اڄ ڪيترا ديوان ۽ ڪلام جا ٻيا مجموعا ڇپجي ويا آهن، پر ميمڻ صاحب کي اهي وسيعا ميسر نه هئا. هن ڪيترن ڪتب خانن مان پنهنجي مقصد جا موتي چونڊي سنڌ جي ادبي تاريخ مرتب ڪئي.

2- تذڪره لطفي (ٽي ڀاڱا)

پروفيسر لطف الله بدويءَ جو تذڪره لطفي بالترتيب 1943ع، 1952ع ۽ 1955ع ۾ شايع ٿيو. تنهن ڀاڱن ۾ ڪل 81 شاعرن جو تذڪرو آهي. هن ۾ نشر نگاريءَ کي نه آندو ويو آهي. هر جلد جي ابتدا ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ فارسي شاعرن جو ذڪر به ڪيل آهي ۽ هو شاعر جي ڪلام تي تفصيل سان تبصرو ڪيل آهي جيڪو ان شاعر جي ڪلام جي سڀني پهلوئن تي روشني وجهي ٿو. سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ ”تذڪره لطفي“ هڪ اهم تاليف آهي. هڪ اڌ غلطيون تذڪره لطفي ۾ نظر اچن ٿيون: ”زاد الفقير“ مخدوم محمد هاشم جي تصنيف آهي. تذڪري جي پهرين ڀاڱي ۾ ان کي عبدالخالق جي تصنيف سڏيو ويو آهي (1954ع وارو ڇاپو ص 322) پهرين ڀاڱي کي هاڻي ستاري گهڻو خيبر بنائي شايع ڪيو ويو آهي.

3- تاريخ شعراءِ سنڌ (اردو)

هيءَ تصنيف فقير هدايت علي نجفيءَ جي آهي، هاڻي ناياب آهي منجهس شاعرن جي ڪلام تي ناقدانه نظر وڌل نه آهي ۽ پراڻي تذڪره نويسيءَ جو هڪ نمونو آهي.

4- سنڌي ادب (اردو)

پير حسام الدين راشديءَ هيءَ مختصر تاريخ لکي آهي. هن ۾ هر دور جي مشهور شاعرن جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪو به تمام مختصر آهي.

5- ياد رفتگان

1953ع ۾ ڇپيل مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي هن تاليف ۾ تمام مختصر احوال ۽ ڪلام جو نمونو اچي پئي ٿي ڏنل آهي. شاعرن جا فوتو به ڏنا ويا آهن.

6- تذڪره شعراءِ هالا

سليم هالائيءَ جي هن تاليف ۾ هالا جي شاعرن جو مختصر طور ذڪر ڪيل آهي.

7- تذڪره الشعراءِ

1955ع ۾ ڇپيل محمد بخش ’واصف‘ جي هن تاليف ۾ ’سانگي‘ ۽

‘حامد’ سميت ڪل پنڌهن شاعرن جو بيان ٿيل آهي.

8- تذڪره شعراءِ لاڙ (ڀاڱو-1)

محمد سومار شيخ، هن ڪتاب ۾ بدين شهر ۽ تعلقي جي چند شاعرن جو تذڪرو ڪيو آهي.

9- وڻجارن وايون

1961ع ۾ ڇپيل عبدالڪريم ڀليءَ جي هن تاليف ۾ ڪافيڪو شاعرن جي سوانح ۽ ڪلام ڏنل آهي جن ۾ گهڻا تعلقي عمرڪوٽ سان واسطو رکڻ ٿا.

10- تذڪره شعراءِ ٽڪڙ

1959ع ۾ ڇپيل، اسدالله شاهه ’بيخود‘ جي هن تاليف ۾ ٽڪڙ جي شاعرن جو ذڪر ڪيل آهي. مقامي تذڪرن ۾ هي تذڪرو تحقيقي لحاظ کان مٿيو آهي.

11- تذڪره شعراءِ سکر

1965ع ۾ ڇپيل هيءَ تاليف ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي آهي هن ۾ سکر جي شاعرن جو ذڪر آهي.

سنڌي نثر جي تاريخ تي به ڪتاب ڇپيا آهن ٻنهي جو نالو ساڳيو ’سنڌي نثر جي تاريخ‘ آهي.

12- سنڌي نثر جي تاريخ

پروفيسر غلام علي الانا، جو هي ڪتاب 1966ع ۾ شايع ٿيو. سنڌي نثر تي هي پهريون خصوصي ڪتاب آهي هن کان اڳ نثري صنفن بابت مقالا ته گهڻا لکيا ويا هئا، پر نثر جي وصف، قسمن، ابتدا ۽ تاريخ سان گڏ وڏن سنڌي نثر نگارن جو مڪمل ذڪر ڪنهن به هڪ ڪتاب ۾ ٿيل نه هو. هن ڪتاب ۾ پراڻن نثر نگارن سان گڏ هن زماني جي لکندڙن مان ڊاڪٽر دائود پوٽي، عثمان علي انصاري، واصف، شاهواڻي ۽ مسافر تائين بيان ڪيل آهي. هي آهي لکندڙ آهن جيڪي به ڪتاب لکڻ کان اڳ گذاري چڪا هئا. ڪتاب ۾ زنده نثر نگارن مان ڪوبه شامل ڪيل نه آهي. محمد اسماعيل عرساڻي، ڏيپلائي صاحب ۽ چند افسانه نگارن جي گنجائش پيدا ڪري سگهجي ها. ٻيو وڏايل ڇاپو 1977ع ۾ ڇپيو.

13- سنڌي نثر جي تاريخ:

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جو هي ڪتاب 1968ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ جيڪو مواد گڏ ڪيو ويو آهي، سو بيش بها سرمايو آهي. هن صديءَ جي نثر جي تاريخ بزرگ پروفيسر جي اکين جي اڳيان لنگهي آهي. هن سنڌي ناٽڪ نويسيءَ ۾ پنهنجو حصو به ادا ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪي نثر نگار برابر

غايان ٿي بيھن ٿا، پر ناولن، ناٽڪن، ڪھاڻين ۽ مضمونن جي عنوانن کي وڌيڪ اهميت ڏنل آهي. ان ڪري اهي صنفون نهايت وضاحت سان بيان ڪيل آهن. ناٽڪن جي اداڪارن جو بيان اچڻ ڪري ناٽڪ جو اهو پهلو به روشن ٿي پيو آهي. هن تاريخ جو پير ڇاپو سنڌ ۾ 1977ع ۾ رزب ادبي مرڪز حيدرآباد طرفان ڇپيو.*

عشمان علي انصاريءَ جي ترجمو ڪيل ناٽڪن کي ان ڇپيل ڄاڻايو اٿس (ص 109)، حالانڪ هي ڇپيل آهن.

History of Sindhi Literature -14

پروفيسر لال سنگھ آجواڻيءَ جو هي انگريزي ڪتاب ڀارت جي ساهتي اڪادمي 1970ع ۾ ڇپايو آهي. سنڌ جي ادبي تاريخ جو تازي ۾ تازو ڪتاب آهي. پروفيسر آجواڻيءَ هن ڪتاب ۾ سنڌي زبان، نير تاريخي قصن، شاه جي مقدمات، شاه ڀٽائي، برطانوي دؤر کان اڳ جي ڪن شاعرن، سچل، ساميءَ برطانوي دور جي شاعري ۽ سنڌي نثر تي نظر وڌي آهي. انگريزيءَ ۾ هي ڪتاب نهايت ڪارآمد آهي پر ڪن شاعرن کي آجواڻي صاحب ڌيان جو مستحق ئي نه سمجهيو آهي. انهن ۾ غلام محمد شاه گدا اچي وڃي ٿو. 'گدا' هڪ استاد شاعر آهي پر آجواڻي صاحب گدا جي شاعريءَ کي اهميت ئي نٿو ڏي ۽ هن کي مير حسن علي ۽ مير سانگيءَ جو ساٿي ۽ اصلاح ڪندڙ سڏي ٿو (ص 149). جيڪو مير سانگيءَ ۽ حسن جي ڪلام جي اصلاح ڪندڙ هوندو سو به ڪو شاعر هوندو! ٻئي طرف ڏيونداس آزاد جي ترجمي ڪيل پورس سنڌيش تي سڄو سارو صفحو لکيو اٿس پر گدا جي شاعري کي تبصري جي لائق به نه سمجهيو اٿس. ديوان ليلارام خاڪي جي غزل گوئي، جنهن کي معياري ڪلام جو درجو ئي نه مليو آهي. تنهن تي تبصرو ڪندي فخر پير محسوس ڪري (ص 150). خاڪيءَ جو رڳو تخيل ۽ قافيا کيس عيبدار نظر اچن ٿا (ص 150). شايد آجواڻي صاحب رڳو خانبهادر ميمڻ جي ادبي تاريخ تي تڪيو ڪيو آهي. جنهن ۾ گدا جو سٺو انتخاب به ڏنل ڪونهي. هاڻي ته ڪليات گدا به ڇپجي ويو آهي. گدا تي آجواڻي صاحب کي نظر ثاني ڪرڻ ڪپي. هن جي شاعري ڪنهن درباريءَ جي شاعري نه آهي.

ڀانئجي ٿو ته ڪيترا ڪتاب آجواڻي صاحب جي نظر مان نه گذريا آهن. هن صاحب لطف الله قادري جي انهن ئي پندرهن بيتن جو ذڪر ڪيو آهي (ص 59). جيڪي کيس تذڪره لطفي ۾ مليا. حالانڪ هاڻي قادريءَ جو ڪلام ڇپجي چڪو آهي.

پروفيسر آجواڻي ڀٽائي صاحب کان اڳ جي شاعرن مان ڪيترن کي اهميت ئي ڏيڻ نه گهري آهي (ص 54). هن سومرن ۽ سمن جي دور تي ڪو به تبصرو نه ڪيو آهي. قاضي قاضن کان ابتدا ڪئي اٿس ۽ رڳو پير صدرالدين تي به پنهنجو ذاتي رايو نه ڏنل اٿس (ص 56). هوڏانهن هندو شاعرن جو پراڻ سنڌي مسلم تذڪره نويسن ذڪر نه ڪيو آهي. تن تي تعصب جو ٺڪر پيچي ٿو (ص 58).

* ٽيون وڌيڪ سنواريل هن ڪتاب جو ڇاپو 1993ع ۾ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڀاران ڪمپيوٽر تي ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي.

جئرامداس دولترام جي حوالي (هندوآسي 1965-7-4) سان ڏيوچندر ۽ ان جي شش پرائڻات جو بيان ڪري ٿو، جيڪو شاعر به چيو ويو آهي. جنهن ارڙهن هزارن کان مٿي شعر چيا آهن ۽ ڇهه سئو سنڌي سلوڪ چيا اٿس (ص 58).

سنڌي جي پرائڻ مسلمان محققن جا ڪتاب دنيا جي اڳيان آهن. انهن هندو شاعرن جو بيان به ڪيو آهي. شاه پٿاڻي کان پوءِ هندو فقط ٽي وڏا شاعر ٿيا آهن: سامي، دلپت ۽ آسو. مسلمان انهن جي مقابلي ۾ گهڻا وڏا شاعر آهن. سچل، بيدل، مصري شاه، گدا، سانگي، رکيل شاه، بيڪس ۽ ٻيا ڪيترا نالا هن لڙهي ۾ آهن، ان ڪري تذڪره نويسن تي ميار رکڻ مناسب ڪونهي. عثمان علي انصاريءَ جي ترجمي ڪيل ”جرم وفا“ کي ’جرم بي وفا‘ ڪري لکيو اٿس (ص 208).

اُن کان سواءِ 62 صفحي تي ”ڪنزالعبرت“ جو مصنف، ابوالحسن جي پائڻي عبدالله کي سڏيو اٿس. اهو غلط آهي. تحقيق مان ثابت ٿيو آهي ته ”ڪنزالعبرت“، ”قمرالنير“، ”غزانه اعظم“ ۽ ٻين ڪتابن جو مصنف عبدالله نري وارو آهي ۽ نه اهو عبدالله (عرف موريو) جيڪو ابوالحسن جو عزيز هو. ”عڪس لطيف“ ۾ آغا تاج محمد مرحوم، شاه صاحب جي سر ڪلياڻ جو اردو نثر ۾ ترجمو ڏنو آهي ۽ نه ’فقط سوانح‘ جيئن اجواڻي صاحب لکي ٿو (ص 69). اجواڻي صاحب، شاه صاحب بابت جيڪو بحث ڇيڙيو آهي، سو نهايت افسوسناڪ آهي. هن ڪن انتها پسند تحريرن جي بنياد تي، جواب ۾ خود اهڙا رايو ڏنا آهن. جيڪي انتها پسندان آهن (ص 65-66-67 ۽ 68). شاه صاحب ته اسان سڀني جو شاعر آهي. هروڀرو سؤ راشتر ۽ جيسلمير جو ذڪر ڪوڻ ضروري ڪونهي. اسان جو شاعر ته دنيا کان پنهنجي اهميت مڃائي چڪو آهي. هندو مسلم جي ڳالهه ٿي ڪهڙي!

15- سنڌي شاعريءَ جو سينگار

نديم تقويءَ جو هي ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ گڏ ۽ فقط ٻيو ڀاڱو جدا به ڇپيل آهي. ڪتاب 1971ع ۾ ڇپيو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌي شاعريءَ جي خصوصيتن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ قديم دؤر کان وٺي جديد دؤر تائين منتخب شاعرن جو تعارف ۽ چونڊ ڪلام ڏنل آهي.

انگريزيءَ ۾ سنڌ جي ادبي تاريخ تي ٻه مقالا اهم آهن: هڪڙو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو لکيل هو، جيڪو جوزف شپلي جي مرتب ڪيل انسائيڪلوپيڊيا ۾ 1949ع ۾ ڇپيو ۽ ٻيو ڊاڪٽر دائود پوٽي جو مقالو ايس. ايم. اڪرام جي ڪتاب ”ڪلچرل هيريٽيج آف پاڪستان“ ۾ آيو. جرمن زبان ۾ لکيل ڪتاب ”دنيا جي ادب جي تاريخ“ ۾ به سنڌي ادب تي هڪ مقالو لکيل آهي.

هيءَ مختصر تاريخ تيار ڪرڻ لاءِ انهن سڀني تاريخن، تذڪرن، مقالن سان گڏوگڏ شاعرن جا رسالا، ڪليات ۽ ديوان به نظر مان ڪڍيا ويا آهن ۽ انهن مان

- مدد ورتي ويئي آهي. ڪنهن به لکندڙ جي تحرير بنا حوالي جي نه آندل آهي. فقط انگ اکر ورتل آهن شعر نقل ڪيا ويا آهن. تنقيد ۽ تبصرو سمورو پنهنجو طبعزاد آهي.
- 16- موج موج مهران: سنڌي شاعرن جو اردو ترجمو الياس عشقي شايع ڪيو.
- 17- مهران جا مائڪ: پاڪستان پبليڪيشن قومي نظمن جو مجموعو شايع ڪيو.
- 18- ٻيلاين جا ٻول: ٻيلي جي شاعرن بابت ڊاڪٽر بلوچ جو صغير ڪتاب آهي.
- 19- ڪچين جا قول: ماسٽر محمد سومار ڪڇ جي شاعرن بابت تذڪرو لکيو آهي.
- 20- سنڌي ادب جا مختلف رجحانات: پروفيسر محبوب علي چنه سنڌيءَ کان سواءِ اردو ۽ انگريزيءَ ۾ هي ڪتاب شايع ڪيو.
- 21- سنڌي رسم الخط: پروفيسر محبوب علي چنه جو، زبان تي تحقيقي مقالو آهي.
- 22- سنڌي ادب جو تاريخي جائزو: ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ، شاعريءَ ۽ نثر جي مختلف دؤرن جو جائزو شايع ڪيو.

ياڱو پهريون

باب پهريون

تهذيب، تاريخ ۽ ٻولي

تهذيب

ڪنهن سرزمين جي تهذيب، وقت گذارڻ سان اُتي جي تاريخ جي صورت وٺي ظاهر ٿئي ٿي، جيڪا ڪنهن وقت اُن سرزمين جي رهاڪن جي بود و باش، رهندي ڪهڻيءَ کي ظاهر ڪندي هئي. دنيا جي هن خطي ۾ سنڌ قديم زماني کان وٺي تهذيب جو هندورو هئي ۽ سنڌ جا رهاڪو جنهن طريقي سان زندگي گذاريندا هئا، اُن جا اهڃاڻ مختلف کوجنائن مان ظاهر ٿيا آهن، پر ته به اڃان سنڌ جي قديم تاريخ جا ڪيترا پهلو اونداه آهن.

تهذيب ۽ ثقافت جو مطالعو، رڳو اُن 'موضوع کي سينگارڻ' لاءِ نه ڪرڻ کپي، پر اهو ڏسجي ته قديم معاشري ۾ اسان جي خطي جا ماڻهو ڪهڙي صورتحال هيٺ رهيا، سندن ڏک سک ڪهڙا هئا، هنن کي ڇا حاصل ٿيو ۽ هنن ڇا ڇا پيو ڳيو. هي اڀياس رڳو وندر لاءِ نه، پر عام انسانن جي زندگيءَ کان واقفيت حاصل ڪرڻ ۽ نظرياتي طور حق ناحق جي چٽائي خاطر ڪرڻ گهرجي. اسان جي محققن، مؤرخن ۽ آثار قديم جي ماهرن لاءِ اهو دلچسپ آهي ته ڪنهن قديم دڙي مان ڪي زيور لڌا، پر اهو به دلچسپ هجڻ کپي ته اُن هنڌ جي رهاڪن مان ڪيترن کي زيور ته خير، پر ڪپڙو لٿو ۽ کاڌو به ميسر هئا نه!

سنڌ جي قديم تاريخ ۽ تهذيب جي مطالعي لاءِ وڏي ۾ وڏي جيڪو مواد ملي ٿو، سو موهن جي دڙي جي حوالي سان ملي ٿو. حالانڪ ڪي شهر اهڙا به ماهرن ڏسيا آهن، جيڪي موهن کان قديم آهن. موهن توڙي اُن کان قديم شهرن ۽ سلطنتن بابت ڪن شهرن جي کوٽائي وسيلي پروڙ پئي آهي.

قبل تاريخ زماني کان پوءِ تاريخ ۾ جيڪو پتر وارو دؤر سڏجي ٿو، تنهن ۾ سنڌ ۾ ڪي شيون اهڙيون مليون آهن، جن کي نئين پتر واري سڀيتا سان تعبير ڪيو ويو آهي. (1) پتر واري دؤر جي سنڌ بابت کوجنا گهڻي نه ٿي سگهي آهي، اُن ڪري ماهر به وڌيڪ معلومات ڏيڻ کان قاصر آهن.

بنيادي نڪتو جتان کوجنا کي شروع ڪيو ويو، سو آثار قديم جي اهميت جي دڙن جي کوٽائيءَ جو هو. قديم ۽ وڏي سنڌ جي سڀني دڙن جي کوٽائي کان قطع نظر فقط موهن جي دڙي تي اچو ته اُن جو داستان نهايت دلچسپ آهي. سرجان مارشل، جيڪو برطانوي هند ۾ آثار قديم جو 1902ع کان وٺي 1931ع تائين سربراه هو، تنهن جي رهبريءَ ۾ کوٽايون شروع ٿيون. هن سلسلي ۾ هڪ ماهر اين. جي. مجمدار پنهنجي جان ڏاڙيلن هٿان وڃائي. سر مارٽيمور وهيلر به تحقيقات جو ڪم ڪيو. سڀني ماهرن جي رپورٽن ۽ تحقيقي مقالن مان موهن جي دڙي بابت ڪي اهم پڌرايون ٿيون. موهن جي دڙي جي نالي بابت به ڪي اختلاف ملن ٿا.

‘مڻ’ ۽ ‘مهين’ جا لفظ به عام آهن. ڪن اُن کي ‘مڻ’ يا ‘مري ويلن جو دڙو’ ڪري تسليم ڪيو آهي. تر ۾ ‘مهين جو دڙو’ ڪري به چون ٿا. بهرحال سنڌ جي تهذيب جو هي قديم شهر، هتي جي رهاڪن جي رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن ۽ عقيدن جي رازن تان گهڻي حد تائين پردو کڻي ٿو. ميرپورخاص ويجهو ‘ڪاهوءَ جو دڙو’، سڪرنڊ جي ڳوٺ جمال ڪيرني ويجهو ‘چنهو جو دڙو’ ۽ دادو ضلعي ۾ آمريءَ جون ٻه کوٽايون ٿيون آهن، پر موهن جي دڙي بابت مطالعو سنڌ هند کان يورپ تائين دلچسپ موضوع بنجي ويو آهي. لڌل شين جي رپورٽن بابت ڊاڪٽر سورلي پنهنجو رايو ڏيندي چوي ٿو: سنڌ مان لڌل شين مان اُن جي ثقافت جي پوري پروڙ پئي ٿي. انهن پڌراين مان عمارتون، عام ۽ تجارتي اهميت جون شيون، زيور، رانديڪا، پٽليون، مهرون، ٺڪر جا ٿانو ۽ ڪيتريون ٻيون شيون مليون آهن. (2) شهر جي بناوت، گهٽيون، پاڻيءَ جي نيڪال جو سرشتو، وڏو حمام ڏسڻ کان پوءِ باشنڊن جي رهڻي ڪهڻيءَ جو اندازو لڳائڻ مشڪل ڪونهي. (3) تصويري لفظن بابت آسڪو پارپولا ۽ ٻين کوجنائون ڪيون آهن.

هن قديم شهر جو بنياد رکڻ وارا ۽ هن تهذيب جا علمبردار ڪير هئا؟ ان بابت کوجنا ابتدا ۾ ايترو واضح طور نه ٿي سگهي. جيتوڻيڪ ماهرن موهن جي دڙي ۽ سميري توڙي بابلي تهذيبن ۾ ڪي ڳالهيون مشترڪ ڏٺيون آهن. مليل مراد مان اندازو لڳايو ويو آهي ته هتي جا رهاڪو سڌريل واپاري ۽ هاري هئا تحريري مواد کي ڪن عالمن پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ويجهڙائي ۾ ڊاڪٽر پارپولا هن سلسلي جي کوجنا ۾ گهڻي جوش ۽ خروش سان رڌل آهي. موهن جي دڙي جي رهاڪن جي مذهبي عقيدن بابت به اندازا لڳايا ويا آهن، پر پوري پروڙ تحريري مواد کي پڙهڻ کانپوءِ پوندي. هونئن ديويءَ جا پتلا به لڌا ويا آهن، هڪ پتلو لڌو ويو آهي، جنهن کي ‘شو’ جو نالو ڏنو ويو آهي. موهن جي دڙي ۾ قبرون ڪونه لڌيون ويون آهن، جن مان هن سلسلي جي چٽاڻي ٿئي ته مردن کي قبرن ۾ پوريندا هئا يا نه؟ ڪي مندر به ڪونه لڌا ويا آهن. تنهن وارن هالن بابت وهيل اندازو لڳايو آهي ته اتي ڪن رسمن جي اداڻگي به ٿي سگهي هوندي. (4)

موهن جي دڙي جي برباديءَ بابت وهيل توڙي سٽورٽ پگٽ رايو ڏنو آهي ته آرين جي حملي هن تهذيب کي ختم ڪري ڇڏيو. منڻڪي جنهن موهن جي دڙي جي کوٽائي ۾ اهم حصو ورتو، اُهو هن راءِ کي رد ٿو ڪري ۽ هن جو خيال آهي ته پنهنجي تاريخ جي آخري زماني ۾ هن تهذيب کي دشمن چيهو رسايو آهي. موهن جي دڙي جي آثارن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته هتي جا رهاڪو سڌريل زندگي گذاري رهيا هئا. هن جي رهڻي ڪرڻي، ريتون رسمن هڪ طرف، ته ماني حالتون ۽ واپاري طور طريقا ٻئي طرف ظاهر بيٺا آهن. تاريخون لکن ٿيون ته هن اولهه جي پاڙيسري ملڪن کي خاص طور گهڻو ڪجهه ڏنو ۽ اها هاڻي ڪا لڪل ڳالهه نه آهي.

تاريخن جي بيان موجب جن جي حملن سان موهن جي دڙي جو قائم ٿيل

ٺانئو ڦٽو سي دشمن هئا. جيئن مٿي بيان ٿي آيو آهي ته ڪن انهن حملو ڪندڙن کي 'آريا' سڏيو آهي. تاريخن آرين کي سڏريل هجڻ بدران ان سڏريل به سڏيو آهي. ان مسئلي تي يورپ، پنهنجي ننڍي کنڊ ۽ ايران جي محققن گهڻو ڪجهه لکيو آهي. ايران جو محقق ڊاڪٽر صفا لکي ٿو. "هند آيراني قبيلن جيڪا پاڻ کي 'آري' يا آئري (بهادر يا معزز) سڏائيندا رهيا آهن ۽ انهن مان جيڪي سنڌو ۽ گنگا ماڻڻن ۾ رهيا تن پنهنجي ملڪ کي 'آري ورت' سڏيو ۽ جن اڳتي وڌي ايران ۾ سڪونت اختيار ڪئي، تن پنهنجي ملڪ کي 'ايرين' سڏيو." (5)

آرين جي دؤر جو احوال سندن ڌرمي ڪتابن 'ويڊن' مان ملي ٿو، جن کي هو آسماني ڪتاب مڃيندا رهيا. ويد چار آهن، پر انهن ۾ تاريخ ۽ تهذيب جي پروڙ جي سلسلي ۾ 'رگ ويد' اهم آهي. نئين تحقيق موجب هندو تاريخ دان ويدن کي آسماني ڪتاب ڪونه ٿا ليکين ۽ هنن جو خيال آهي ته سندن رشتن سنڌو جي ڪنارن تي ويهي هي ويد لکيا. (6) رگ ويد ۾ خاص طور ديوتائن جي نالن کانسواءِ 'سپت سنڌو' يعني ست دريائن واري پراڻي سنڌ جي مختصر تاريخ ۽ جاگرافي ڏنل آهي. (7) آرين جي زماني ۾ به سنڌ ۾ معاشي، معاشرتي، سياسي ۽ تجارتي نظام جو هڪ ڍانچو قائم هو. جنهن جا تفصيل ويدڪ ادب ۽ ان مان ورتل طفيلي مواد مان ملن ٿا. آرين جنهن قسم جو خراب ورتاءُ اصولن رهاڪن سان ڪيو، ان بابت تاريخ جي ڪتابن ۾ گهڻو مواد موجود آهي، جيڪو هڪ قبضو ڪندڙن ٽولي جي ذهينيت کي ظاهر ڪري ٿو.

1200 ق-م، کان سنڌ توڙي ننڍي کنڊ جي مختلف علائقن ۾ 'برهمڻ' جو راج شروع ٿيو ۽ مسڪين جنتا کي منو شاستر جي سخت قانون هيٺ ڇهيو ۽ چٽيو ويو. تقريباً ڇهه سؤ سال هي سلسلو پنهنجي زور تي رهيو. 'مهاتما ٻڌ' (وفات پنجن صدي ق-م). انسان ذات جي مڪتي ۽ نجات لاءِ پنهنجا نه رڳو اصول پيش ڪيا، بلڪ خود نمونو بنجي اڳتي وڌيو. ٻڌي ڌرم سنڌ ۾ به پهتو، ٻڌ ڌرم جا مٿا پالي زبان ۾ لکيل آهن. ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جا مٿا ۽ اثر محققن لاءِ دلچسپي جو باعث پئي رهيا آهن.

سنڌ تي ايران جو اثر ۽ قبضو به رهيو آهي. ايران سنڌ تي ڇهين صدي قبل مسيح ۾ قبضو ڪيو ۽ 'گشتاسب' سنڌ جون واڳون پنهنجي پٽ 'بهمن اردشير' جي حوالي ڪيون، جنهن 'بهمن آباد' جو شهر آباد ڪيو. (8) ۽ شاپور فرشاپور ۽ ٻيا شهر جوڙايا. (9) نوشيروان، پرويز ۽ ساساني بادشاهن جي دؤر ۾ ايران ۽ سنڌ جي لاڳاپن جي پروڙ ڪتابن مان پوي ٿي. (10)

يونانين به سنڌ تي ڪاهيو. جنهن جا تفصيل يوناني ليکڪن ڏنا آهن. مشهور يوناني پلوتارج، سڪندر اعظم جي ڪاهي ۽ سفرن جو بيان ڪندي 325 ق-م ۾ سندس سنڌو جي سفر ۽ ڪنهن مالي قوم سان مقابلي ۽ قلعي وٽ زخمي ٿيڻ جو ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر سورلي اندازو لڳايو آهي ته قلعو سيوهڻ جو ٿي سگهي ٿو ۽ مهاڻن سان سندس مقابلو ٿيو هوندو. (11)

تاريخ تي سرسري نظر

تهذيب ۽ تاريخ جو هي دؤر جيڪو گذري آيو ان جو مواد آثار قديمه ۽ حمله آور تولى جي لکيل احوال مان ملي ٿو. ان کان پوءِ سنڌ جي تاريخ جو پير دؤر شروع ٿئي ٿو، جيڪو نسبتاً وڌيڪ واضح آهي. خاص طور اهو دؤر وڌيڪ واضح آهي، جيڪو عربن جي ڪاهه ۽ قبضي (712ع) کان ڳڻجي ٿو.

ڏاهر پٽ چچ کي شڪست ڏيئي 712ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي. ان وقت سنڌ ۾ هندو ۽ ٻڌ مت جي مڃيندڙن جي باهمي رقابت جو ڪافي احوال ملي ٿو، جيڪو چيني سيلاني هيون سانگ (شن چوانگ) لکيو آهي. عربن جي فتح (712ع) کان پوءِ صورت حال ۾ گهڻي تبديلي آئي. سنڌ جي مذهبي، لساني، معاشرتي، ادبي ۽ اقتصادي زندگيءَ ۾ آهستي آهستي ڦيرو ايندو ويو. عرب خاندان سنڌ ۾ رهي پيا. ڪيترن ماڻهن اسلام قبول ڪيو ۽ سنڌين توڙي عربن جي باهمي ويجهڙائي هڪ نئين معاشرت کي جنم ڏنو. سنڌي زبان ۾ عربي لفظن جو ذخيرو شامل ٿيو. سنڌ ۾ عرب راج گورنرن جي وسيلي هڪ نئين اقتصادي نظام کي نافذ ڪيو. ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي. ايترو چئي سگهجي ٿو ته غير ملڪي حڪومت جي سربراهن جو رابطو سنڌ ۾ وڏن سردارن ۽ چڱن مڙس سان رهيو ۽ عوام وري به انهن سردارن جي گرفت ۾ رهندا آهن.

يارهين صدي عيسويءَ جي اٺل ڀاڱل ۽ سومرن جي اقتدار سنڌ کي پنهنجي خود حڪومت ڏني. سومرن جي دؤر جو احوال تاريخن ۾ قدرتي تفصيل سان آيو آهي. ان سلسلي ۾ دودي چنيسر جي جنگ جو واقعو ادبي اهميت به وٺي چڪو آهي. سومرن جي دؤر جي خاتمي جو سال تاريخن ۾ 1351ع ڏنل آهي، جڏهن سما خاندان جي هڪ باهمت فرد ڄام انڙ سومرن کي شڪست ڏني. سنڌ ۾ سمن جو راج (1351-1520ع) به باهمي رقابت سان پرايو آهي. هن دؤر ۾ ڪي حڪمران اهڙا ملن ٿا، جن بلند حوصلي ۽ همت توڙي عدل ۽ انصاف سان حڪومت هلائي. انهن ۾ ڄام نظام الدين (دور حڪومت 866-914ھ) جو نالو اچي ٿو، جنهن شيء کي اسين اڄ عدم تشدد جو اصول چئون ٿا، سو هن ڄام جي ڪردار ۾ ملي ٿو. پنهنجي هڪڙي فارسي شعر ۾ چوي ٿو:

اي آنڪه ترا نظام الدين مي خواننه،
تو مفتخري که میرا چنین مي خوانند.
گر در ره دين ز تو خطائي التند،
شک نیست که ترا شیطان ولعين مي خوانند.

(جيڪي توکي نظام الدين پيا چون، تون خوش آهين جو ائين پيا چون پر
سڀان توکان خطا ٿيندي ته شڪ ناهي توکي شيطان چون.)
هن عظيم ڄام جي ناعاقبت انديش پٽ فيروز، سڀه سالار ۽ وزير اعظم
دريا خان جو چيو نه مڃيو ۽ حڪومت 1521ع ۾ ارغونن جي قبضي ۾ هلي وئي.

جيڪي هونئن ئي چنگيز ۽ هلاڪو جي اولاد مان هئا ۽ جيڪي سنڌ جي غريب عوام سان ڪيائون، سو ڪنهن کان گجهو ڪونهي. ارغونن مان شاه بيگ ۽ سندس پٽ شاه حسن سنڌ تي 1554ع تائين حڪومت ڪئي، ان کانپوءِ سنڌ ارغونن جي سردارن ترخانن جي هٿ هيٺ آئي ۽ ترخانن به 1591ع تائين راڄ ڪيو. سندن دؤر ارغونن کان به وڌيڪ اذيت ڀريو هو. مرزا عيسيٰ ترخان هجي يا باقي بيگ ۽ جاني بيگ، سنڌ جي ماڻهن کي ذهني عذاب ۽ جسماني اذيتون ڏيڻ ۾ هڪ ٻئي کان گوءَ ڪئي ويا.

ان کان پوءِ سنڌ ۾ مغل راڄ طرفان گورنرن جي حڪمراني شروع ٿي. اها به هڪ ڌاري حڪومت هئي ۽ ڌارين ۽ پنهنجن مان ڪن ابن الوقت فردن مغل دؤر ۾ به سنڌ جي ماڻهن کي گهڻو ڇيهو رسايو. شاه عنايت جهوڪ واري ۽ مخدوم عبدالرحمن ڪهڙن واري جا واقعا هن سلسلي ۾ مثال طور وٺي سگهجن ٿا.

ڪلهوڙن جي حڪومت جي سلسلي ۾ ايترو چئي سگهجي ٿو ته هو پنهنجي دؤر ۾ مغل هندوستان، ايران ۽ افغانستان جي ڪنهن نه ڪنهن صورت جي ماتحتيءَ ڪري پورا خودمختار نه هئا. (12) سندن خاندان ۾ آدم شاه هڪ روحاني پيشوا ٿي آيو. کانئس پوءِ ميان شاهل محمد، دين محمد ۽ يارمحمد نشانو ٿيا، ميان نورمحمد ۽ ميان غلام شاه جا ڏينهن استحڪام وارا به رهيا ته ڌارين جي حملن کي به منهن ڏنائون. مغلن جي ڏنل گورنريءَ جو دؤر 1701ع کان شروع ٿيو. نير خودمختيار حاڪم طور 1736ع کان حڪومت ڪيائون، 1739ع ۾ نادر شاه جي حملي سبب ايران جا ڏن پرو ٿيا ۽ 1747ع ۾ افغانستان جي تحت رهيا. (13) سندن اقتدار به بدنصيب حاڪم ميان سرفراز جي سياست سبب پوڻو پوندو ويو ۽ وفادار اميرن يعني ٽالپرن کين شڪست ڏيئي 1783ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ مير فتح علي خان ملڪ جون واڳون سنڀاليون. سياست جو هي ڦيرو ٽالپرن جي حڪمت عمليءَ جو هڪ ٻيو رنگ وٺي ظاهر ٿيو ۽ ميرن هڪ ٻئي جي صلاح ۽ رضامندي توڙي حڪوت ۾ پاڻي پائياريءَ جو طريقو رائج ڪيو، جنهن کي چوڀاري چئجي ٿو. مير فتح علي خان، ڪور علي خان، غلام علي خان ۽ مراد علي خان کي پاڻ سان شامل ڪيو ۽ پهرين چوڀاريءَ جو راڄ شروع ٿيو ۽ اهو مرڪزي سنڌ تي هو. اهڙي طرح ميرپورخاص تي نارو خان ۽ خيرپور تي سهراب خان حڪومت ڪرڻ لڳو. ميرن جي ناتفاقيءَ دشمنن کي موقعو ڏنو 1843ع ۾ انگريزن مياڻيءَ ۽ ڊهي جي جنگ کان پوءِ سنڌ تي قبضو ڄمايو ۽ اهو دؤر پنهنجي ان جاگيردارانه صورت ۾ 14 آگسٽ 1947ع تائين هليو، جڏهن پاڪستان وجود ۾ آيو.

سنڌي ٻولي

موهن جي دڙي جي تهذيب جي مطالعي مان خبر پوي ٿي ته سنڌي زبان جون پاڙون قديم ماضيءَ ۾ ڪٽل آهن. گهٽ ۾ گهٽ هاڻي ان ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سنڌي زبان هڪ قديم ۽ بڻائيتي زبان آهي. موجوده صورت ۾ پهچڻ لاءِ سنڌي

زبان هڪ وڏو سفر اختيار ڪيو ۽ مختلف مرحلن طئه ڪري اڄوڪي ترقي يافتہ ۽ مڪمل زبان جو روپ اختيار ڪيائين، جنهن ۾ جديد علمن ۽ فنن تي ڪتاب لکڻ جو استعداد موجود آهي.

قدامت ۽ بڻ بنياد

سنڌي ٻوليءَ جي قدامت بابت جيڪا ڪوجنا ٿي آهي، ان ۾ اهو ظاهر ڪيو ويو آهي ته هيءَ زبان فلاڻي فلاڻي گهراڻي سان واسطو رکي ٿي. پر ان ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته عيسوي سن کان اڳ سنڌي زبان جي وجود جا اهڃاڻ ملن ٿا. سياحن جي سفرنامن مان به سنڌي زبان جي موجود هجڻ جا ثبوت ملن ٿا. مشهور سياح 'بشاري المقدسي' ۽ 'الاصطخري' وغيره جڏهن سنڌ ۾ آيا ته هنن سنڌي زبان کي موجود ڏٺو ۽ ان بابت پنهنجن ڪتابن ۾ ذڪر ڪيائون. هنن سياحن جون تصنيفون نائين ۽ ڏهين صدي عيسوي جون آهن. ترت پوءِ سومرن جي دؤر (1050-1351ع) ۾ سنڌي شعر مليا آهن. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته جنهن زبان ۾ شعر موجود آهي سا ڇڳو زمانو اڳ هيءَ صورت (جنهن ۾ شعر ملي ٿو) وٺي بيٺي هوندي. قدامت بيشڪ اهم آهي، پر ٻوليءَ جي اصليت ۽ پڻ (Origin) جو مسئلو به ماهرن ۽ طالب علمن لاءِ اهميت وارو آهي. هن سلسلي ۾ ڪافي ڪوجنا ۽ بحث ٿيو آهي. لسانيات جا ٻه شعبا هن معاملي جي ڪوجنا ۾ مشغول نظر اچن ٿا. ماضيءَ ۾ تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) جي آڌار تي ماهرن ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي. هن سلسلي ۾ سرگريئرسن (1851-1941ع) "لنگسٽڪ سروِي آف انڊيا" لکي بنيادي ڪم ڪيو. سنڌي عالمن مان پيرومل مهرچند (1876-1952ع) گريئرسن جي ڪم مان استفادو ڪيو ۽ سندس نظرين تي ڪاربند رهي؛ "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" نالي ڪتاب لکيو. جنهن ۾ تفصيل سان هن نظريي جي اڀار ڪيائين ته سنڌيءَ ۾ سنسڪرت واريون خصوصيتون ٿيون. سندس ڏنل راءِ موجب: 'هاڻوڪي سنڌيءَ ٻولي سنسڪرت جي ڄاڻي آهي. پراڪرت ۽ اڀرنش جا روپ وٺي وڙاچڻ سڏجڻ ۾ اٿي ۽ ان کانپوءِ شايد عربن جي صاحبيءَ ۾ رنگ بدلائي موجوده پوش پاتائين ۽ سنڌي آريائي زبان آهي'.

سنڌ ۾ گريئرسن جي ڪوجنا جي آڌار تي ڏنل مٿيون نظريو چٽڪ منظوري جي ڇڪو هو، تان جو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' ۾ هڪ نئون رايو پيش ڪيو ۽ لکيائين ته "سنڌي ٻولي بنيادي طور سنڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل ڪانه آهي بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دؤر جي سنڌو ماڻھو جي قديم ٻولي آهي" (14)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب وضاحت ڪندي اهو به لکيو ته 'خاص سنڌ جي اڳاٽي ٻوليءَ جي ابتدائي سٽاءُ ۾ سيمير ۽ بابل جي تمدن وارين ٻولين ۽ سامي صفت زبانن جا ڪي اجزا شامل آهن'. (15) ڊاڪٽر صاحب هن بحث ۾ سنڌيءَ کي سامي زبانن جهڙوڪ: سرياني، عبراني، حبشي ۽ عربيءَ جهڙو سڏي ٿو. (16) سندس هن راءِ تي

سراج الحق ميمڻ پنهنجي کوجنا کان پوءِ مهراڻ (سماهي) ۾ لکيو ۽ ٻنهي محققن مهراڻ ۾ ئي هن سلسلي ۾ بحث ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ جي ڪتاب کان پوءِ سراج جو ڪتاب ”سنڌي ٻولي“ شايع ٿيو. جنهن ۾ هن صاحب اهو موقف اختيار ڪيو ته سنڪرت سنڌيءَ جي ڄاڻي آهي. (17)

سنڌي زبان جي تاريخ بابت ڀارت ۾ ليلي رچنڊائيءَ جو مقالو ’سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس‘ شايع ٿيو. ليلي ڪافي تفصيل ڏنا، پر سندس ڪيل بحث مان ائين ظاهر ٿو ٿئي ته هو خود ڪنهن آخري فيصلي تي ڪونه ٿو پهچي سگهي. هو مختلف اثرن جو ذڪر ڪندي ظاهر ڪري ٿو ته سنڌ جي پراڻي ٻوليءَ جو واسطو سنڪرت سان به پيو ۽ سامي ماڻهن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري ڪي خصوصيتون منجهس سامي ٻولين واريون به آهن.

تاريخي لسانيات جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ تي هن وقت تائين جيڪا کوجنا ٿي آهي، تنهن ۾ ڊاڪٽر ٿرومپ جي گرامر کي اهميت آهي ۽ ان ۾ آيل ڪن نڪتن تي بحث جي گنجائش آهي ۽ بحث جي ابتدا به پاڪستان ۽ ڀارت جي ڪن عالمن ڪئي آهي، جن وٽ تشريحي لسانيات (Descriptive Linguistics) ۽ ٻوليءَ جي سٽاءُ (Structure) کي بنيادي اهميت آهي.

پاڪستان مان منهنجن اُستادن پروفيسر علي نواز جتوئي ۽ پروفيسر غلام علي الانا هن سلسلي ۾ ڪم ڪيو آهي. ٻئي محقق ڪن نڪتن تي اختلاف به رکن ٿا ۽ بحث به ڪندا آيا آهن. الانا صاحب لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ تحقيقي مقالو ’سنڌيءَ ۾ عربي عنصر‘ (1963ع) لکيو. جتوئي صاحب پنهنجو مقالو سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽيءَ جي مخزن ’سنڌي صحيفو‘ (1962ع) ۾ لکيو ۽ ان کان پوءِ لنڊن وڃي لسانيات جي تربيت ورتائين ته کيس پنهنجي مقالي ۾ ڪي تبديليون ڪرڻيون پيون ۽ ان سلسلي ۾ سندس ڪتاب ”علم لسان ۽ سنڌي زبان“ اهم آهي. ڀارت مان ڳڻن خوبچنداڻي، جيرانم داس دولترام، ڪرشنچندر جيتلي، ڪماري پوهڻي هيراننداڻي ۽ ٻين محققن ڪم ڪيو آهي. ڳڻن خوبچنداڻيءَ جي مقالي جو عنوان آهي: ”The phonology and Morp Hophonemics of Sindhi“ جيڪو هن صاحب 1961ع ۾ پنسلوانيا يونيورسٽي ۾ لکيو. آمريڪا ۾ ڊاڪٽر بورڊي به سنڌي زبان تي ڪم ڪيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ تي کوجنا ڪندڙ هنن محققن جو بڻ بنياد کي لهڻ جو طريقو هڪ ئي آهي، يعني ٻوليءَ جي ڍانچي جو جائزو وٺڻ. هن سلسلي جي تحقيق جي آخري ڪڙي ڊاڪٽر الانا صاحب جو ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد“ آهي، جيڪو هن صاحب پنهنجي ساڳئي نالي واري مقالي (ڇپيل مهراڻ 1968/2ع) کي مڪمل ڪندي 1974ع ۾ شايع ڪيو آهي ۽ ڪالڊويل جي ڪتاب (18) جي ڪن نڪتن کي اهميت ڏئي اٿس ۽ ٻولين جي ڀيٽ ۽ اثرن بابت چوي ٿو: ’ڪن به ٻن يا ٻن کان وڌيڪ زبانن جي تقابلي مطالعي لاءِ جن اهم جزن جي اڀياس ۽ ڀيٽ جي ضرورت آهي، اُهي آهن: صوتي هڪ جهڙايون، لفظن جي ڌاتن جون هڪ جهڙايون، ڪردفتن جي بناوت جا هڪ جهڙا اصول، اسمن ۽ فعلن جي گردائن ۾ هڪ

جهڙايون، ضميرن ۽ حرفن ۾ هڪ جهڙايون؛ مطلب ته اگر ڪن به ٻن کان وڌيڪ ٻولين ۾ اهي سڀ هڪ جهڙايون موجود هونديون ته چئبو ته يا ته هڪ زبان ٻيءَ مان ڦٽي نڪتي آهي، يا ٻئي (يا وڌيڪ) ڪنهن هڪ ئي ساڳئي بنياد جون شاخون آهن. (19) پروفيسر الانا پنهنجي مقالي (20) ۽ هن ڪتاب ۾ پنهنجو موقف مثالن ۽ دليلن سان پيش ڪيو آهي ۽ ڏيکاريو اٿس ته سنڌي لفظن جي مندرجستو سنسڪرت لفظن وانگر جيڪي مرڪب آواز ٿين ٿا، سي ڪنهن به سامي صفت يا سامي ٻوليءَ ۾ ڪونه ٿا ٿين. (21) ٻوليءَ جي بڻ (Origin) بابت حتمي نتيجا هيٺيان ڪڍيا اٿس.

1- آرين جي اچڻ کان اڳ برصغير ۾ دراوڙي ٻوليون ڄالو هيون، انهيءَ ڪري چئبو ته سنڌو ماڻھو ۾ به آرين جي اچڻ کان اڳ ڪا غير آريائي ٻولي ڄالو هئي. انهيءَ آثار تي چئبو ته موهن جي دڙي واري ٻولي به ڪا قديم دراوڙي ٻولي هئي.

2- موهن جي دڙي واري قديم تهذيب ۽ قديم ٻولي، دراوڙي تهذيب ۽ دراوڙي ٻوليءَ جي نشاني آهي.

3- سنڌي ٻوليءَ جو صوتياتي نظام، دراوڙي ٻولين جي صوتياتي نظام سان هڪ جهڙائي رکي ٿو.

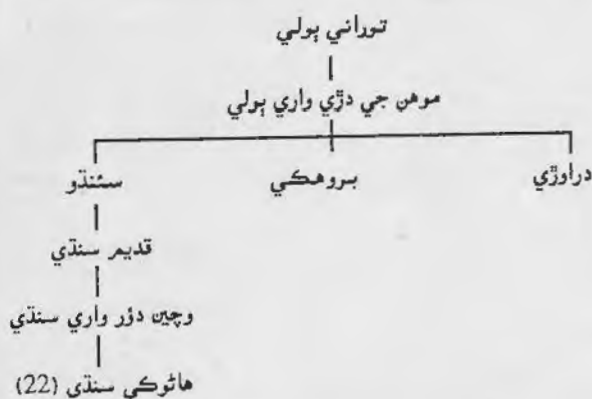
4- سنڌي ٻوليءَ جي صرفيائي ۽ نحوي سٽءَ دراوڙي ٻولين جي صرفيائي ۽ نحوي سٽءَ ۾ هڪجهڙائي آهي.

5- سنڌي ٻولي بنيادي طور غير آريائي زبان آهي، جنهن کي سڏندو ٻولي يعني سنڌي ٻولي چئي سگهجي ٿو. جا بنيادي طور ’توراني‘ ٻولين جي خاندان سان واسطو رکي ٿي.

6- فنس ۽ روسي ماهرن جي راءِ موجب، دراوڙي ٻولين ۽ موهن جي دڙي جي قديم ٻوليءَ ۾ هڪجهڙائي آهي. تنهن ڪري ائين چئبو ته دراوڙي ٻولين جي موهن جي دڙي جي ٻوليءَ سان ڪا نسبت آهي. اهي ماهر انهيءَ راءِ جا آهن ته موهن جي دڙي جي ٻولي، دراوڙي ٻولين جو بڻ بنياد آهي.

7- جيڪڏهن ڪالڊويل جي راءِ موجب، دراوڙي ٻوليون مٿين ٻولين جي معرفت توراني خاندان سان هڪجهڙائي رکن ٿيون، ته پوءِ هيشن چوڻ چئجي ته دراوڙي ٻولين جو بڻ بنياد موهن جي دڙي واري ٻولي آهي ۽ موهن جي دڙي واري ٻولي يعني سڏندو ٻوليءَ (سڏندو 7 سنڌوي 7 سنڌي) جو بنياد توراني ٻوليءَ سان واسطو رکي ٿو.

8- سنڌي ٻولي آرين جي اچڻ کان اڳ، موهن جي دڙي واري قديم تهذيب جي ٻولي هئي، جنهن تي پهرين داري ۽ آريائي سرحد وارن ٻولين جو اثر ٿيو، ۽ ان کان پوءِ سنسڪرت جو، پوءِ پاليءَ جو. انهي لحاظ کان سنڌي جو شجر هن ريت ٻيهندو.

پروفيسر محبوب علي چنه پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جا مختلف رجحانات“ ۾ الانا صاحب جي نظرين تي اشارتا بحث ڪيو آهي، پر تفصيلوار بحث هن آخري نظريي، موقف ۽ مطالعي تي ٿيڻ ڪبي.

مٿي سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت مختلف نظريا ۽ مطالعا ڏسيا ويا آهن. اسان جي هن محققن جي کوجنا تي غور ڪرڻ سان زبان جي اصليت معلوم ٿي سگهي ٿي ۽ ان سلسلي ۾ رسم الخط جو مطالعو به گهڻو مددگار ٿيندو.

رسم الخط

موهن جي دڙي جي تهذيب تي نظر وجهڻ سان اُتي جي رهاڪن جي رهڻي ڪهڻيءَ جي جيڪا پروڙ پوي ٿي سا ته هاڻي مڃجي چڪي آهي. هن تهذيب جي مالڪن کي پنهنجو هڪ رسم الخط به هو، جيڪو هاڻي روسي ماهرن (23) ۽ ڪوپن هيگن جي ماهرن آسڪو پارپولا (24) ۽ ٻين جي توجهه جو مرڪز آهي. بلڪ هن پنهنجي سائنسي اڀياس جا ڪي نتيجا مختلف رپورٽن وسيلي شايع به ڪيا آهن. 1975ع مارچ مهيني ۾ ڊاڪٽر آسڪو پارپولا انهن کوجنائن جا مڪمل تفصيل ’سنڌ صدين کان‘ سيمينار ۾ پنهنجي پيپر ۾ ڏنا. پارپولا ۽ سندس ٽيم جو قديم رسم الخط کي پڙهڻ جو هي ڪم آئيندي گهڻو مددگار ٿيندو. هن پنهنجي مقالي ۾ هنتر ۽ فادر هيراس جي نتيجن تي به بحث ڪيو آهي. هيراس پنهنجي ڪتاب ۾ اهو لکيو ته هتي جي ٻولي دراوڙي ست جي آهي. هو هيراس جي طريقه ڪار کي موثر سمجهي ۽ راءِ ڏي ٿو ته سڀ معروف تحريري صورتون ٽيهه لک سال ق.م. هڪ پڌيون، ويهه لک سال ق.م. گهڻ پڌيون ۽ ڏهه لک سال ق.م. الف بي تي بيٺل نظر اچن ٿيون. (25)

پارپولا پنهنجن رپورٽن ۾ ڪن مهنرن جا نتيجا به ڄاڻايا آهن. مڃي ۽ ٻين ڪيترن تصويري لفظن جي اپٽار ڪئي اٿس. انهن جا ڪي مثال هن هڪ پيرو وري ڏنا آهن. (26) موهن جي دڙي جي قديم تصويري لفظن ۽ مهنرن جو مطالعو هجي يا

مصر، چين ۽ ڪن ٻين ملڪن جا قديم تصويري لفظ هجن، انهن جي پاڻ ۾ به هڪ نسبت ظاهر ٿي سگهي ٿي. ان لاءِ گهڻي کوجنا جي گهرج آهي.

مٿي ذڪر ڪيل ماهر جا نتيجا جڏهن هڪ صورت وٺي بيهندا ته صورتحال وڌيڪ واضح ٿيندي ۽ رسم الخط جي مطالعي جو هي پهريون مرحلو حل ٿيندو. ان کان پوءِ ٻيو مرحلو قدرتي ويجهڙائي وارو آهي، جنهن کي عرب سياحن جي تحريرن ذريعي سمجهي سگهجي ٿو. ان کان پوءِ جيڪا ٻي تحقيق ٿي آهي، سا نظر ۾ رکڻ ڪپي. مختلف عرب سياح جن مان ڪن جي سنڌ بابت ڏنل احوال جو زمانو نائين ۽ ڏهين صدي عيسويءَ ۾ ٻڌايو ويو آهي، تن سنڌي زبان جي وجود جو حوالو ڏنو آهي. جاحظ سنڌي خط ڏي به اشارو ڪيو آهي. يعني نائين صدي عيسويءَ ۾ هڪ اهڙو رسم الخط موجود هو، جنهن ۾ سنڌي نجوم ۽ حسابداريءَ ۾ پنهنجا جوهر ڏيکاريندا هئا. اهڙي طرح تقريباً سؤ سال پوءِ ابن نديم هڪ کان وڌيڪ اهڙن خطن (Scripts) بابت ٻڌايو جيڪي سنڌ ۾ رائج هئا.

سنڌي زبان ۾ رسم الخط جي اڀياس لاءِ مواد هڪ هنڌ گڏ ٿيل نه هو ۽ ان کي پهريون ڀيرو تنقيد جي تارازيءَ ۾ پروفيسر غلام علي الانا صاحب ترويو. هن صاحب لنڊن يونيورسٽيءَ مان "The Arabic element in Sindhi" جي عنوان تي ايم. اي. جي ڊگريءَ لاءِ مقالو لکيو ۽ 1964ع ۾ "سنڌي صورتخطي" ڪتاب شايع ڪيو. جنهن ۾ ابتدائي بحث کان پوءِ مختلف رسم الخطن بابت به لکيائين. الانا صاحب واضح طور ڄاڻايو ته رسم الخط ۽ صورتخطيءَ ۾ فرق محسوس ڪرڻ گهرجي. سنڌي رسم الخط جي قدامت ۽ عرب سياحن جي تحقيق جي سلسلي ۾ سنڌ جي آثار قديمه جي کاتي جي هڪ رپورٽ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو: ڀنڀور مان لڌل ٽڪرين تي ڏنل تصويرن مان ٻن تي اردنا گري خط ۽ هڪ تي لوهاڻڪي يا لاڙي رسم الخط لکيل آهي. رسم الخط جا هي ٻئي نمونا عرب سياحن جي بيانن کي صحيح ثابت ٿا ڪن ۽ آثار قديمه جي ڊائريڪٽر جي راءِ کي سچو ثابت ٿا ڪن ته اهي رسم الخط اسلام جي آمد کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ جا اهڃاڻ ڏين ٿا. (27)

جڏهن ته ڪيترائي رسم الخط هئا ته انهن مان هر هڪ جي عمل ۽ پهچ جو دائرو ڪٿي ڪٿي محدود به هو. يعني ڪي فقط ڪن قومن ۽ قبيلن جي لاءِ مخصوص هئا. انهن ۾ خداوادي، شڪارپوري، ساڪرو، ٺٽائي، لاڙائي، ونگائي، راجاڻي، خواجڪو ۽ ميمڻڪو مشهور آهن. (28)

خواجڪن اڪرن جو سنڌي رسم الخط جي ارتقاء ۽ تاريخ ۾ چڱو حصو آهي. هنن جي ترقيءَ ۽ ترويج ۾ پير صدر الدين جو گهڻو هٿ هو. پير صاحب اسماعيلي فرقي جو داعي هو. لوهاڻڪي خط ۾ پير صاحب کي ماترائون شامل ڪري رائج ڪيو. اهو چاليهه اڪري يا خواجڪي سنڌي سڏجي ٿو. (29) هن خط ۾ لکيل ڪتاب اڄ به دنيا جي مختلف ملڪن ۾ اسماعيلي پڙهن ٿا. (30) الانا صاحب جي مٿي بيان ڪيل راءِ تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ۾ بحث ڪيو آهي، جنهن جو وچور ۽ تنقيد الانا صاحب (حاشيي

پر ص ص 24-25) ڏني آهي.

انهن قديم رسم الخطن کي پنهنجو پنهنجو اثر جو دائرو هو. وقت گذرڻ سان ايترو ٿيو جو هنن ۽ مسلمانن هن سلسلي ۾ مذهبي اثرن کي وڌيڪ اهميت ڏني ۽ هندو، هندو اکرن ۾ اڙجي پيا ۽ مسلمانن عربي حرفن کي پنهنجو ڪيو ۽ اڻپورو ته اڻپورو سهي، هڪ نئين رسم الخط ڏي چڪجي ويا. اهو عربي سنڌي سڏجي ٿو. ان کي مخدوم ابوالحسن ڪنهن حد تائين وڌيڪ فعال ۽ مفيد بنايو. هن صاحب 1700ع ۾ پنهنجو ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ لکيو، جنهن ۾ هن صاحب نون مسلمانن جي رهنمائي لاءِ اسلامي اصولن مان نماز تي بحث ڪيو ۽ عربيءَ جا 28 حرف قائم ڪيائين. پ، چ، گ فارسيءَ مان ڪيائين. (31) ”مقدمة الصلوة“ ۽ اوڙهي، اوڙهيئن صدي عيسويءَ جا لکيل ٻيا ڪتاب گهڻو ڪري ابوالحسن جي رٿيل الف-ب جي بنياد تي موجود آهن ۽ ڪن ليکڪن ڪٿي ڪٿي اوت تي ٻيا حرف به آندا. اهو اڀياس به گهڻو دلچسپ آهي. انگريزن جي قبضي (1843ع) کان وٺي سنڌي الف-ب جي هڪ مقرر صورت قائم ڪرڻ لاءِ ڪوششون ٿيون ۽ انگريز سرڪار هڪ ڪميٽي تشڪيل ڏني، جنهن ۾ انگريز عملدارن سان گڏ ڏيهي عالمن کي به شامل ڪيو ويو. هن ڪميٽيءَ گهڻي بحث مباحثي کانپوءِ عربي رسم الخط 1853ع ۾ منظور ڪيو. ابوالحسن جي ڪم کي به نظر ۾ رکيو ويو. نج سنڌي آوازن لاءِ نيون صورتون قائم ڪيون ويون. جهڙوڪ پ، ٺ، ڌ، ڙ، چ، ڇ، ۽ ڳ وغيره. سنڌي لفظ لکڻ جي سلسلي ۾ به ڪي سفارشون ڪيون ويون، جيئن تحرير ۾ پختگي ۽ هڪجهڙائي قائم رهي. هن الف-ب بابت به اڄ ڪلهه علم لسانيات جا ماهر اڃان نيون تجريزن رکڻ ٿا، بهرحال اسان جي موجوده الف-ب جي مختصر تاريخ اها آهي. (32)

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

- 1- Sorely, H. T: Gazetteer of W-pak, Sind. Westpak: Government press, Karachi, 1968, PP. 106-107.
- 2- Ibid: PP. 112-113.
- 3- وڌيڪ تفصيل لاءِ محمد ادریس صديقيءَ جو ڪتاب ’واديءِ سندھ کي تهذيب‘ ڏسڻ گهرجي.
- 4- Wheeler, Mortimer, Sir: "Civilizations of Indus Valley and Beyond". Thames and Hudson, London 1966, P.17.
- 5- صفا، ذبيح الله، ڊاڪٽر: ’مرزهاي دانش‘ (فارسي) انتشارات راديو ايران تهران 1338 (خوشيدي) ص ص 56-57.
- 6- مولائي، رحيمداد خان شيدائي: ’تاريخ تمدن سنڌ‘ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1959ع، ص 35.
- 7- ايضاً، ص 35.
- 8- Smith, J. W: "Gazetteer of the province of Sind". Vol. I Government Central press Bombay, 1920, PP. 28,29.
- 9- Cousens, Henry: "Antiquities of Sind." Government of India Central Publications Calcutta, 1929, P. 63.

- 10-Billimoria, N. M: "The Iranians in Ancient India", Especially in Sind and Punjab, "Sind Histirical Journal" Vol. III PP. 41,42.
- 11- "Sorley: Gazetteer", PP. 128,129.
ب: قانع، مير علي شير: 'مقالات الشعراء' سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1957ع، ص 816.
- 12- Ibid: P. 166.
- 13- Ibid: P. 165.
- 14- بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' حيدرآباد 1962ع ص 'ج'.
- 15- ايضاً، ص 19.
- 16- ايضاً، ص 3.
- 17- ميمڻ، سراج الحق: 'سنڌي ٻولي' عظيم پبليڪيشن حيدرآباد، 1964ع، ص 14.
- 18- Caldwell, R, Dr: "A Comparative Grammar of the Dravidian or south Indian Family of Languages", Turbner Co ludgate hill, London 1875.
- 19- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1974ع ص 7.
- 20- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، مقالو: 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' سماجي مهراڻ، حيدرآباد، 1967/2ع ص ص 75 کان 80.
- 21- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: مقالو 'سنڌي' سماجي مهراڻ، حيدرآباد، 1966/4-3ع ص ص 108-110.
- 22- رجوع ڪريو حوالو نمبر 19، ص ص 115-116.
- 23- Alekseev, G.V And others: Soviet studies in Haraparo Script Paper No. 6. Field research project, Mascow 1965.
- 24- Parpola, Asko and others: Decipherment of the proto Dravidian Inscip-tions of the Indus civilization the Scandinavian Institute of Asian Studies, Copen Hagen 1969.
- 25- Parpola Asko: Recent developments in the study of the Indus script. pa-per read at the international Seminar "Sind through the Centuries." Karachi 2-8 March 1975, P. 17.
- 26- Ibid: PP. 18, 22, 23 & 24.
- 27- الانا، خواجه غلام علي: 'سنڌي صورتخطي' سنڌي زبان پبليڪيشن، حيدرآباد، 1969ع (ٽيون ڇاپو) ص 20.
- 28- ايضاً ص ص، 31-32.
- 29- ايضاً، ص 24.
- 30- ايضاً، ص 25.
- 31- عربي- سنڌيءَ تي لوڪنات پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جي لهي' ۾ ڪوڙي تنقيد ڪئي ۽ ان کي غيروڳيانڪ سڏيائون. سندس نظرين کي الانا صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ رد ڏنو. ڏسو: سنڌي صورتخطي ص ص 4-12.
- 32- تفصيلي مطالعي لاءِ ڏسو ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ڪتاب 'سنڌي صورتخطي'.

باب ٻيو

ادب، قديم شاعري ۽ شاعريءَ جو ٻيو دور

ادب جي وصف

ادب هڪ وسيع موضوع آهي. هن جو ڪائنات جي حسن ۽ قبح توڙي انسان جي جذباتي دنيا سان سنئون سڌو واسطو آهي. جنهن جي وقت گذرندو پيو وڃي تنهن تي نه رڳو ادب ۾ واڌ ۽ ويجهه پئي اچي، پر خود ادب جي وصف ۽ ڳونا ڳوٺيءَ بابت رايو وڌندا پيا وڃن.

ادب بابت سوچيندي عالمن ۽ نقادن پهريائين پهريائين ان جي دائري جو تعين ڪيو آهي ۽ ٻڌايو اٿن ته ڇا ادب آهي ۽ ڇا ادب نه آهي. هن مان مراد هيءُ آهي ته ڪهڙا موضوع (Subject) ادب جا آهن. جن ۾ نقادن تاريخ جاگرافيءَ کان وٺي سائنس جي موضوعن ڏي اشاري طور سمجهايو آهي ته ادب فقط اهو آهي جنهن جو ڪنهن به تاريخي ۽ ليکڪي علم سان نه پر ان جي جذباتي دنيا ۽ انسان جي مسئلن سان واسطو آهي. پوءِ ان جي سمجهائيءَ لاءِ جانورن ۽ پکين جا قصا به چو نه بيان ڪيا وڃن.

ادب کي واضح طور ڏسڻ لاءِ ان کي زندگيءَ جو تفسير به چيو ويو آهي. هيءُ وصف واضح ڪري ٿي ته انسان زندگيءَ ۾ جيڪي ڏک ۽ سک، مسئلا مرحلا، محبتون نفرتون ۽ ڏاڍ ڏهڪاءُ ڏسي پسي ٿو تنهن جو تحريري رڪارڊ ادب جو حصو بنجي سگهي ٿو. هن شرط سان ته اهو قصي، ڪهاڻي ۽ شعر جي صورت ۾ هجي ۽ نه ڪنهن ٻي صورت ۾، جهڙوڪ: پوليس رپورٽ يا سرڪاري حڪم نامو وغيره، تحرير ۾ اچڻ کان اڳ نظر ۽ نثر جو ادبي خوانو سڄو زباني هو. سڪات جيمس يوناني ادب جو مثال ڏيندي چوي ٿو: ”وڏن ميلن ۽ اجتماعن ۾ شهري گڏ ٿي وڏن ليکڪن جا ڊراما ڏسندا هئا ۽ ڊرامي جو نظم بنيادي طور فقط ٻڌجڻ لاءِ هو. نثر جي سلسلي ۾ مقرر (Orators) جا خطاب ماڻهن کي متاثر ڪندا هئا، اهي بلاغت ۽ فصاحت سان ڀرپور هئا. (1)

يوناني ادب ۾ اهڙا ڪئين مثال آهن ۽ ان کان متاثر ٿيل مغربي ادب اڄ به ان جي شاهدي پري ٿو. دنيا جي ٻين ملڪن توڙي دنيا جي هن حصي ۾ جتي اسين رهون ٿا، صورتحال تقريباً ساڳي هئي. ادب جا پهريان ٻڌندڙ، ميلن ۽ اجتماعن ۾ شريڪ شخص ٿي هئا. ادب جي صنفن جا راوي به اهي ئي بنيا ۽ زباني روايت تي اڳتي هلي ادب جون صنفون تحرير ۾ آيون.

ادب جون صنفون سڀني لاءِ آهن. ڪنهن هڪ علم سان لاڳاپيل ماڻهو بنيادي طور فقط پنهنجي موضوع تي ذهن کي مرڪوز رکي ٿو. تنهن سان گڏ ادب به

هن جي زندگيءَ ۾ اهم جڳهه والاري سگهي ٿو. مثال طور ڪو ماڻهو انجنيئر آهي ۽ ادب پڙهڻ وارو ته ڇا پر اديب به آهي، جنهن الطاف شيخ. هو ڊاڪٽر به آهي ته اديب به، جيئن، تنوير عباسي، نجر عباسي، سليمان شيخ ۽ ٻيا به گهڻا آهن. بلڪ دنيا جي ادبيات جي تاريخ اهڙن ڪيترن نالن سان سينگاريل آهي. هن گفتگو مان مراد هيءَ آهي ته ادب سڀني لاءِ آهي. ادب انساني ذهن جي خوراڪ آهي. افلاطون جيڪڏهن اديب کي پنهنجي رياست مان ڪڍڻ گهري ٿو ته ڀلي ڪڍي پر سڀني ڏٺو ته اهو اديب يونان ۾ آيو ۽ ادبي شهپارن سان يونان جي سرزمين دنيا کي گهڻو ڪجهه ڏنو آهي.

ادب ڪنهن لاءِ

مغربي محققن ۾ ايمرسن، هڊسن، سڪاٽ جيمس، ايليت ۽ ٻين ادب جي دائري ۽ وصف بابت وضاحت ڪري ڇڏي آهي. جنهن جو نتيجو بيان ٿيو. هتي هڪڙو سوال ٿو اٿي ته اسان ادب جي وصف ۾ اهو ڏٺو ته شعر، ڪهاڻين ۽ قصن جا دفتر جيڪي انساني زندگي جو تفسير آهن، سي وندر، خوشي ۽ سڪون ڏيڻ سان گڏ جتي غم ۽ اندوه به پيدا ڪن ٿا ته به زندگي سان هم آهنگ آهن. اهو به چيو سگهجي ٿو ته ادب سڀني لاءِ، يعني هر طبقي، هر علم ۽ فن سان واسطو رکندڙ ماڻهن لاءِ پر هن صديءَ ۾ ادب بابت ڪميونسٽ دنيا ۾ هڪ نظريو اڀريو آهي، جنهن جو بنياد طبقاتي سوچ تي آهي. مارڪس اينجلز، لينن، مائو زنگ، هو چي منهن ۽ ڪم ال سنگ جهڙن مدبرن ان کي پنهنجي پنهنجي انداز سان پيش ڪيو آهي. هنن ۾ به چين جي رهبر چيئر مين مائو (وفات 1976ع) نهايت تفصيل سان ادب بابت پنهنجا رايو پيش ڪيا آهن. يينان فورم (Yenan forum) ۾ 'ادب ۽ فن' بابت پنهنجي مشهور مقالي ۾ چيئر مين مائو خاص طور جيڪو مسئلو چيو، اهو هي آهي ته 'ادب ڪنهن لاءِ؟'

'ڪنهن پرماري ٿولي لاءِ؟' جواب خود ڏي ٿو ته "نه!! ادب عوام الناس (Ren minin zhong) لاءِ، هارين، مزدورن، سپاهين، شاگردن ۽ وچولي طبقي جي محب وطن، عوام دوست عهديدارن لاءِ." چيئر مين مائو ادب جي لکڻ بابت رايو ٿو ڏي. هو چوي ٿو ته: "اسان جي ادب (چيني ادب) ۾ شاهوڪارن ۽ وڏن آفيسرن جي زندگي ۽ انهن جي عياشيءَ کي جن ساراهيو سي انهن جا پاليل اديب آهن. جنهن ادب ۾ عوام جي زندگي جو صحيح عڪس ناهي، انهن جي مسئلن جي چنڊ چاڻ ناهي ۽ عوام کي اڳتي وڌڻ ۾ ۽ خدمت ڪرڻ لاءِ اتاهين نه ويو آهي، سر شاهنشاهي دفتر داخل ڪري ڇڏيو. چين جي عوام کي ان جي ضرورت ناهي. اهو ادب رهنمائي نٿو ڪري، بلڪ رهڙي ڪري عوام جي ذهن تي ڌاڙو هڻي ٿو."

غور ڪري ڏسبو ته هي ڪو ڪميونسٽ منشور جو حصو ناهي، پر ان ۾ دنيا جي ادبي تاريخ ۽ تجربن کي ڏسي ڏسي سگهيو. اديب جي شاهوڪار ۽ غريب کي ڏسي ۽ ڪردار فقط شاهوڪارن جا چئي ته ان کي دياندار نه چئبو. هن ڳالهه جا اهڃاڻ مغرب جي ڪلاسيڪي (Classical) ۽ روماني (Romantic) مڪتب فڪر

جي مطالعي مان ملن ٿا. انگريزي ڪلاسيڪي ادب ۾ بادشاهن ۽ لارڊن جا قصا ملن ٿا. وڏين دعوتن جو ذڪر ٿئي ٿو ۽ شاهائي رعب تاب جي ذڪر سان اديبن پنهنجا شهپارا سينگاريآ. ڪلاسيڪي دؤر جي هڪ هتيءَ کي ورد سورت، ڪالرج ۽ ٻين ٿوڙيو. هنن ٻڌايو ته محفلن کان ٻاهر اصل دنيا موجود آهي. جهنگ جبل، گام گهٽيون، نديون نالا ۽ سرسبز فرش ۽ وڻ ٿي شاعريءَ جو سينگار بنجن ڪپن. هڪ شهزاديءَ جو ذڪر گهڻو ٿي چڪو هائي اچو هڪ پورهيت لاهياري چوڪريءَ (2) جي محنت کي ساراهيون ۽ هن کي سورمي ڪري ليکيون.

سنڌيءَ ۾ اڃان ڪلاسيڪيت ۽ رومانيت جي مفهوم کي واضح طور اختيار نه ڪيو ويو آهي. هي ٻه لفظ مغربي مفڪرن بحث هيٺ آندا آهن. سڪات جيمس چوي ٿو: ”روسو (Jean-Jacques Rousseau) پهريون اديب هو، جنهن پراڻن قدرن کي لکايو، پر هن جو نشانو سماج هو ادب نه، هن جي زندگي ۽ تحريري ڪارناما قائم ٿيل ڪلاسيڪي ادبي معيارن جي خلاف نه پر دنيا جي قائم ٿيل دستور ۽ روشن جي خلاف احتجاج هو. هو ماڻهوءَ جي آزادي گهري ٿو فقط فنڪار جي نه.“ (3) انگلنڊ ۾ جنهن ڳالهه کي رومانيت جي تجديد چئجي ٿو، تنهن کي سياسي سطح کان روشني ملي. شاعريءَ ۽ نثر ۾ قائم ٿيل معيارن کان وليم ورد سورت ۽ سمونل ٽيلر ڪالرج جو طريقو ڪجهه پير هو. اهو عوام سان وابسته هو ۽ ڌرتيءَ جي حسن سان لاڳاپيل هو. ڪالرج جي ڪلام ۾ جيڪا مافوق الفطرت ڪردارن جي حيثيت آهي، سا پراڻي ادبيات کان قطعي مختلف آهي. مختصر طور ايترو چئي سگهجي ٿو ته سنڌيءَ ۾ ڪلاسيڪي پراڻي ادب کي چئون ٿا ۽ روماني نئين ادب کي، جنهن ۾ جماليات کي بنيادي حيثيت هجي. پر پنهنجي هن موقف کي سٺو سيڪڙو مغربي مفهوم سان تفسير ڪري نٿا سگهون، ڇو جو شاهه عبداللطيف کي ڪلاسيڪي شاعر چئون ٿا ۽ روماني اهڃاڻ به سندس ڪلام ۾ موجود آهن. پنهنجن شاعرن کي هنن ٻن گروهن ۾ ورهائي نه سگهنداسين. ڇو جو انهن ۾ جيڪي خصوصيتون آهن، سي پراڻي هجڻ ڪري ڪلاسيڪي ناهن ۽ نون شاعرن ۾ وري نئين هجڻ ڪري روماني ڳالهيون واضح نه آهن. تنهنڪري بهتر ٿيندو ته پراڻي شاعريءَ کي آساني چئون، جنهن ڊاڪٽر بلرچ ۽ ڪن سنڌي محققن به چيو آهي. هن بحث مان ڏٺو ويو ته ادب هڪ وسيع موضوع آهي. ادب جو سماج، پنهنجي تاريخ، ۽ معاشي حالت، بلڪ سائنسي ايجادن سان به گهرو واسطو آهي، پر انهن مان ڪر به مضمون خود ادب نه آهي.

سنڌي ادب جا سرچشما

سرچشما هڪ وسيع لفظ طور ڪم آڻيندي، هت ڏسبو ته موضوع ۽ هيئت جي لحاظ کان سنڌي شاعر شروع کان وٺي ڪٿان ۽ ڪيئن اتساهت (Inspire) ٿيا. ڪهڙو ڪهڙو اثر ورتائون ۽ سنڌي شاعريءَ جو بنياد ڪهڙن اثرن تي بيٺل آهي. هونئن سنڌي شاعريءَ جي سڄي دفتر کي پڙهيو ته ان ۾ رنگيني ۽

گوناگوني معلوم ٿيندي، پر اها وسعت پوءِ آئي آهي ۽ گهڻا موضوع پوءِ داخل ٿيا. بنيادي طور جنهن ريت سنڌي شعر اتساهت ٿيو ته ان ۾ ٻن اثرن کي ڳڻجي ٿو. هڪ هندي شاعري جو اثر؛ موضوع ۽ هيئت جي مدنظر ۽ ٻيو اسلام جو اثر؛ عقيدتي ۽ ورثي جي لحاظ کان. هي ٻئي اثر ايترو هم گير آهن، جو انهن کي سرچشمي جهڙي لفظ سان سڃاڻڻ ڪنهن حد تائين بهتر ٿيندو.

هنديءَ شاعريءَ جو اثر

سنڌ جا باڪمال شاعر نه رڳو هندي شعر کان متاثر ٿيا آهن، پر هنن هنديءَ ۾ به معياري ڪلام، دوا، شيد وغيره چيا آهن ۽ پنهنجي شاعراڻي ذات جا جوهر ڏيکاريا اٿن. هندي زبان ۾ سنڌي شاعرن بيدل، بيڪس، مصري شاه ۽ ٻين ڪيترن ڪلام چيو. هندي ٻوليءَ جي ميناج بابت ڊاڪٽر جعفر حسن چوي ٿو: جنس يورپ ۾ فرانسيسي ۽ وچ اوڀر ۾ فارسي کي شيرين زيار ڪري ڄاتو وڃي ٿو، تنهن هندوستان جي مڙني ٻولين ۾ هندي هڪ مڙني زبان آهي. (4) هي رايو احترام جوڳو آهي. جذبن ويشتو ٿي ماڻهو ڪوبه قدم کڻي سگهي ٿو ۽ قدرتي آهي. انهن ڊاڪٽر جعفر حسن جي راءِ ۾ فقط ايترو واڌارو ڪرڻ گهران ٿو ته سنڌي به ميناج جي لحاظ کان هندي واري خاني ۾ اچي ٿي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن سلسلي ۾ چوي ٿو: 'سنڌي توڙي هنديءَ جو، ملڪ جي سياسي، اقتصادي ۽ شهري تمدن جي پيٽ ۾ ملڪ جي سرزمين ۽ ملڪ جي فطري ماحول سان ايترو ته گهاٽو ۽ گهرو تعلق آهي، جو انهن ٻولين جي لفظي ۽ اصطلاحي سٽاءِ توڙي نفسياتي ڪيفيت بلڪل سادي آهي، پر نازڪ جذبات ۽ احساسات جي اظهار ۾ وڏي واهر ڪن ٿيون'. (5)

هندي شاعريءَ ۾ جيڪا شيريني آهي، ان مٺاڻ ۽ ميناج سنڌي شاعرن ۽ سگهڙن کي گهڻو متاثر ڪيو. هندي لفظن جي سربلطي ۽ سنگيت، سينگار شاعري کي جنم ڏنو. هندي شاعريءَ ۾ عاشق عورت آهي. هن جا فطري جذبا سنڌي شاعريءَ جي ابتدائي دؤر ۾ ئي ملن ٿا. ٻئي طرف جوڳ واري شاعريءَ جا اهڃاڻ سيلاني جوڳين جي وسيلي سنڌ ۾ پهتا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن سلسلي ۾ پنهنجي مقالي 'سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو' ۾ تفصيلي بحث ڪيو آهي. (6) هندي شاعريءَ جو پڙاڏو سنڌ ۾ پهتو ۽ ان جو اثر چڱو چوڪو ٿيو.

ڪيترن هندي شعرن (دوهن) جو پڙاڏو سنڌي بيتن ۾ ملي ٿو. ان جو سبب اهو ٿر معلوم ٿئي ته سنڌ ۾ هندي دوا مشهور هئا.

نينا انتر آڻيو، پلڪ ڍانپ توهي لون،

نا مين ديڪون اور ڪو، نا توهي ديڪن دون،

شاه صاحب جو بيت 'اڳين ۾ ٿي ويهه، ته آءُ واري ڍڪيان' مٿئين دوهي

جي مفهوم جي دائري اندر آهي. گرنت صاحب ۾ هڪڙو دوهو آهي:

جي سوڻ چنڊا اگهي، سورج چڙهن هزار،

اتني چانڊن هونديان، گر بن گهور اندار،

شاه پٽائي چوي ٿو:-

سهسين سجن اڀري، چوراسي چنڊن،
باله ري پرين، سڀ اوندا هي پانڻيان.

(سرڪيات)

اهڙي اثر، توارڊ ۽ ترجمي جامثال سنڌيءَ ۾ گهڻا ملندا. ان جو سبب اهو آهي ته سنڌي شاعرن جي اڳيان هندي ڪلام آيو ۽ ان جو اثر ورتائون. جيڪڏهن اثر بابت دوهن ۽ بيتن جي روشنيءَ ۾ نظر وجهجي ٿي ته ڪيترو سنڌي ڪلام ملي ٿو، جنهن تي هندي ڪلام جو اثر آهي. ان لاءِ تفصيلي مطالعي جي ضرورت آهي. (7) هندي شاعرن جا دوها سنڌي شاعرن جي ڪلام ۾ گڏجي مسجي ويا آهن ۽ انهيءَ توسط سان سنڌي شعر جي هيئت تي به اثر وڌو اٿس. هندي شاعرن ڪبير، (-1518 1400)، دادو ديال (1544-1602) ۽ تلسي (1532-1623) جو سنڌ ۾ خاص طور اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڪبير، شاه ڪريم (1538-1623) کان اڳاٽو آهي. پويان به شاعر سندس همعصر آهن. شاه ڪريم جي ڪلام ۾ 'سمن' شاعر (12 صدي ع) جو هڪ دوهو ملي ٿو. پر هيئت جي اثر بابت ايترو چئجي پيو ته هندي دوهي جي اثر هيٺ سنڌي بيت اسريو ۽ بيت سنڌي جي قديم ترين صنف آهي. پروفيسر جهٽ مل پنهنجي ڪتاب ”چند سنگند“ ۾ اهو بحث تفصيل سان ڪيو آهي. جيڪڏهن ڪير چوي ته سنڌي بيت، دوهي کان قديم آهي يا دوهو بنيادي طور سنڌ ۾ اسريو ته هن امڪان کي رد ڪري نٿو سگهجي پر ثبوت ڪهن.

سنڌي شاعرن هندي ۾ به ڪلام چيو آهي ته تن ۾ پير نورالدين (1079 ۾ سنڌ آيو)، پير شمس (1165-1276)، پير صدرالدين (1290-1409)، عثمان فقير سانگي (1778-1860)، خليفو نبي بخش (1776-1863)، صورت سنگهه (1832-1877 ع)، حمل خان لغاري (1809-1880 ع)، بيڪس (1859-1883 ع) ۽ مصري شاه (1828-1904 ع) خاص طور مشهور آهن. روحل فقير (1734-1804 ع) ۽ سندس عزيز مراد فقير (1747-1796 ع) توڙي روحل جا پٽ دريا خان، غلام علي ۽ شاهو خان هندي شعر ۾ به يگانا شاعر آهن. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سنڌي شعر سان گڏ هيءَ جيڪا هندي شعر جي روايت هلندي پئي آئي تنهن سنڌ جي شاعرن کي هندي شاعريءَ جي مزاج کان هميشه واقف رکيو. موضوعن ۾ نصيحت ۽ عاشقانه مضمون اچي ٿو. نصيحت اڳتي هلي صوفياني شعر جو به هڪ حصو بڻي ۽ عاشقاني شعر جي نوعيت سنڌيءَ ۽ هندي ۾ ساڳي آهي. ’پاشا جي عاشقاني شعر ۾ جيڪا ڳالهه ان کي اردو ۽ فارسي شعر کان ممتاز بنائي ٿي، اها هيءَ ته هندي عين انساني فطرت موجب آهي ۽ مخاطب عورت جو مرد سان ۽ مرد جو عورت سان آهي. (8) پراڻي سنڌي شاعريءَ ۾ ان جو عڪس چٽو ڏسي سگهجي ٿو. مٿي جيڪو مختصر جائزو آيو ان مان اسان سنڌي شعر تي هنديءَ جي اثر جا اهڃاڻ ڏٺا.

تصوف

ٻيو سرچشمو جيڪو سنڌي شعر جو آهي، ان کي هڪ لفظ ۾ اسين مذهب چئي سگهون ٿا. سنڌي شعر جيڪو هت آيو آهي، تنهن ۾ قرآن جي تعليم ۽ صوفياڻن خيالن جي اپتار هنڌ هنڌ ملي ٿي. هن سرچشمي جو دائرو نهايت وسيع آهي ۽ دنيا جي شاعريءَ ۾ خاص طور عربي، فارسي ۽ هن ننڍي کنڊ جي مختلف زبانن ۾ صوفياڻن خيالن جي پوري اپتار ملي ٿي. صوفي مت يا تصوف ڪنهن ٻئي فلسفي يا غير اسلامي تحريڪ جي پيداوار نه آهي.

اسلام مان ئي تصوف جا سلاڻي نڪتا. ابتدا ۾ 'احسان' سڏيو ويو. گهڻو پوءِ مختلف سلسلا ۽ طريقا رائج ٿيا، پر تصوف جو روح قلب جي صفائي، حق جي طلب ۽ خلق هو، تصوف وسيلي به اهم ڪم سرانجام ٿيندا رهيا. حق جي طلب ۽ مخلص سان محبت. جيڪي دل جي صفائي ۽ نفس جي پاڪائيءَ بنا ممڪن ئي ڪونه آهن.

ڪتابن ۾ حضرت امام جعفر صادق بابت آيو آهي ته تصوف جا ٻه طريقا رائج ٿيا، هو انهن جو اڳواڻ آهي. تصوف کي لفظي توجيه موجب ڪيئن به قبول ڪجي پر ان جو روح تذڪيه نفس آهي. لباس سوٽي، اوني يا پشم سان بنيادي طرح تصوف منسلڪ ڪونهي. اسلامي اڪابرن سادو لباس پاتو ۽ سادگيءَ جو نمونو بنجي، حق جي طلب ۽ خلق سان خلق جو رويو رکي ستل دٻين کي جاڳايائون. مولانا جامي، ابوهاشم کي پهريون صوفي ڪري لکيو آهي.

اهو سچ آهي ته ڪن ماڻهن حق جي طلب ۾ خلق سان گهٽ واسطو رکيو، پر تصوف مان مواد رهبانيت نه آهي. 'مقدم' ۾ ابن خلدون لکيو آهي: 'تصوف شرعي عملن مان آهي. جيڪي مسلمانن ۾ پيدا ٿيا' وڏا وڏا اصحاب تصوف کي حق ۽ هدايت جو رستو ڪري ڄاڻندا هئا. صوفي درويش عيش جي زندگي کان پري، خلوت ۾ گذارڻ پسند ڪندا هئا. اهو صحيح آهي، ليڪن خلوت کي پسند ڪندي به انهن ٻين جي تربيت ڪئي. عام طور اسلام جي فقط ڪن اصولن کي اهم ڄاتو ويو ۽ ائين ڪرڻ سان اڪثر شريعت ۽ طريقت ۾ تڪرار جي صورت حال به پيدا ٿي. حضرت بابريد بسطامي (وفات 874ع) 'سبحان ما اعظم شاني' جو نعرو

هنيو ۽ منصور حلاج 'اناللق' جو. مولانا جامي، ذوالنون مصريءَ کي صوفين جو اڳواڻ ليکيو آهي. مختلف درويشن تصوف جو ڦهلاءَ پنهنجي پنهنجي ابلاغي ذريعي سان ڪيو. انهن ۾ فيلسوف ۽ شاعر اچي وڃن ٿا. تصوف جي تاريخ ۾ اهڙا سوين اهم نالا ملن ٿا، جن ۾ ابو سعيد ابوالخير، عطار ۽ روميءَ کي ته وساري نٿو سگهجي.

تصوف جي علمي ڄاڻ ڏيڻ لاءِ نشر ۽ نظر ۾ ڪيترا ڪتاب لکيا ويا. جيڪي وڏن وڏن صوفين لکيا. مختلف درويشن جي ذڪر فڪر جي طريقي پٺيان مختلف طريقا وجود ۾ آيا. جن ۾ سهروڙدي، قادري، نقشبندي ۽ چشتي طريقا اهم

آهن. حضرت محي الدين ابن عربي فلسفہ 'وحدت الوجود' ۽ حضرت مجدد الف ثاني جي 'وحدت الشهود' بابت ڪافي علمي بحث ٿيا. جن ۾ بالترتيب 'هم اوست' ۽ 'هم از اوست' جي نعرن جي مطلب، مفهوم ۽ حيثيت تي گهڻو ڪجهه چيو ويو. شاه ولي الله دهلوي هن سلسلي ۾ نهايت واضح موقف اختيار ڪيو. جنهن سان لفظي ٺاهه ٺاهه جي ڪا گنجائش نٿي رهي. مقصد آهي ته هي ڪائنات ڌڻيءَ جي وجود جو مظهر آهي. موجودات کي جيڪو وجود آهي، سر پنهنجو ڪونهي. عام زندگي ۾ جيڪڏهن اسين تخليق جي نوعيت تي سوچڻ بجاءِ خالق جي حيثيت کي ڏسون ته به گهڻيون ڳالهيون سمجهه ۾ اچن ٿيون.

ڪن اختلافن کي درويشن خوب حل ڪيو آهي. مولانا رومي شريعت، طريقت ۽ حقيقت جي مرحلن کي هيئن سمجهايو آهي:

"شريعت همچون شمعي است که راه مي نمايد، چون در راه آمدي اين رفتن تو طريقت است و چون به مقصود رسيدي ان حقيقت است."

صرفين جو اهو گروه جنهن جو سنڌ ۾ پهرين پهرين پتو نشان ملي ٿو، تن مان هڪ درويش حاجي ترابيءَ بابت تذڪرن ۾ احوال آيو آهي. هو تبع تابعين مان هو ۽ ٻي صدي هجريءَ جي ستين ڏهاڪي ۾ سنڌ ۾ آيو. هندستان ۾ صوفي سلسلن بابت مولانا اعجاز الحق قدوسي پنهنجي ڪتاب "تذڪره صوفيان سندھ" ۾ لکي ٿو: "هند ۾ پهريون سلسلو آهي، جنهن جو زمانو ڇهين صدي هجري آهي. خواجہ اجميري کان پوءِ خواجہ بهاء الدين ذڪريا ملتانيءَ جي وسيلي سهرورديه طريقتو هند ۾ پهتو ۽ 15 صدي عيسويءَ ۾ حضرت شاه نعمت الله قادريءَ جي وسيلي قادري سلسلو پهتو. اڪبر جي زماني ۾ خواجہ باقي بالله، نقشبندي سلسلي جو بنياد رکيو." (ص 35).

هن سلسلن ۾ سنڌ جا به ڪيترا اهل دل منسلڪ آهن. ٺٽو، لنواري، دوازا، سيوهڻ، روھڙي ۽ ٻيا ڪيترا آستان، صوفي درويشن جي نيڪ نالن سان تصوف جي دنيا ۾ نشانبر آهن. سنڌ جي صرفي درويشن ۾ گهڻا شاعر هئا ۽ تصوف جي تعليم شعر وسيلي ڏنائون.

هڪ لحاظ سان فنا ۽ بقا جا مسئلا، خالق ۽ مخلوق جو تعلق ۽ سلوڪ جي راه صرفي شاعرن جنهن نموني سمجهائي سا فيلسوفن جي بيان جي مقابلي ۾ آسان هئي. سنڌ جي ڪنهن به صرفي شاعر جو ڪلام ڏسو هو پنهنجي بيان ۾ منجهيل هرگز نه آهي. قاضي قاضن، شاه ڪريم، شاه لطف الله، شاه عنايت رضوي ۽ شاه لطيف جو ڪلام ڏسو يا ڪنهن ٻئي درويش جو، هر هنڌ حق جي طلب ۽ تنوار ملي ٿي. جانب جو جمال مائڻ لاءِ مري جيئن لاءِ واضح تلقين ملي ٿي. سنڌ ۾ تصوف صلح ڪل جي فلسفي ۽ فرقيوارانه امن جي سلسلي ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو. مسلمان درويشن جي مريدن ۽ طالبن ۾ ڪيترا هندو به نظر اچن ٿا. اها باهه رواداري ۽ محبت جي فضا ايستائين قائم رهي جيستائين ان کي سياست جي باد صومر تهاني ڏڪار جي بئيءَ ۾ تبديل نه ڪيو. پر اهو ڪو تصوف جي منشور

جو اهر فقرو نه هو. فقط صلح ڪل خيالات ۽ انساني محبت ۽ رواداريءَ سبب ائين ٿيو جو بغير مذهب ۽ ملت جي فرق جي هرڪو سلوڪ جي لازوال رشتي ۾ واڳجي ويو. سياسي خيالات هن فضا کي سنڌ ۾ رهڻ نه ڏنو.

سنڌي شاعريءَ جي سرچشم ۾ تصوف اهر ڪردار ادا ڪيو آهي. هڪڙا حال جا صاحب شاعر ٿيا ۽ پوءِ ڪيترا ڦاٽل جا صاحب به ٿيا، جن جو عملي طور تصوف سان لاڳاپو ڪو نه هو، پر سندن ڪلام ۾ به تصوف جا رنگ جهلڪن ٿا.

قديم شاعريءَ جو مطالعو

ڪنهن زبان ۾ ادب پهريائين ڪڏهن پيدا ٿيو، ان لاءِ هتي فيصلو ڏيڻ آسان ڪونهي. خوش اعتقاديءَ ۽ وطني حب جي جذبي کان پنهنجي زبان ۽ ادب جي قدامت بابت دعوائون ڪندڙن جو قدر ڪرڻ ڪپي، بلڪ وڃي سائن شامل ٿجي. عام طور اسين جڏهن ڪنهن ٻوليءَ جي ادب جي قدامت بابت سرچيون ٿا ته ڪنهن زباني روايت تي اعتبار ڪندي ڪن ادبي اهڃاڻن جي نشاندهي ڪريون ٿا. سنڌي ادب ڪيترو قديم آهي، ان تي ادبي تاريخن ۾ ٿورو گهڻو بحث موجود آهي.

هتي هڪ اهر سوال ٿو پيدا ٿئي، اهو آهي ڪنهن به ادب پاري جي نموني جو موجود هجڻ ۽ ٻي صورت ۾ فقط روايت جو موجود هجڻ. يعني ڪنهن شاعر جو نالو وٺڻ ۽ ائين چوڻ ته شعر چوندو هو. هر ٻولي جي ادب بابت ٻنهي قسمن جون ڳالهون ٿينديون رهيون آهن، جن ٻولين ۾ ڪنهن نه ڪنهن دفتر ۾ مواد مليو آهي، سي خوش نصيب آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي ادب جي تحقيق ڪندي عالمن هن وقت تائين جيڪي ابتدائي اهڃاڻ ڏسيا آهن، تن جو بنياد گهڻو تڻو زباني روايت تي آهي. زباني روايت مان مراد هيءَ آهي ته ڪنهن ماڻهو ڪٿان ڪو شعر ٻڌو ۽ ان جي روايت تي وري اهو مشهور ٿيو ۽ پوءِ تذڪرن ۾ آيو. سنڌي ادب ۾ به شعر جا اهڃاڻ پهرين ملن ٿا.

جيئن اسان سنڌي زبان جي قدامت بابت عرب سياحن جي سفرنامن مان ڄاتو ته سنڌي ڪيتري قديم آهي، تنهن دنيا جي هن حصي يعني ننڍي کنڊ جي عالمن جي اڄ وڃ به سنڌ ڏي رهي آهي ۽ هن سنڌ جي شعر جي ساک پري آهي. ان موجب اڄ کان تقريباً ٻارنهن سئو سال اڳ سنڌ ۾ يا سنڌ جي ڀرپاسي ڪي شاعر هئا، جن کي سنڌ جو ڄاتو ويو. انهن جو سنڌي ڪلام اسان جي اڳيان هجي ته اسين ڪجهه چئي سگهون. شعر جي حقيقي تاريخ تڏهن کان بيان ڪري سگهجي ٿي، جڏهن کان شعر جو نمونو مليو آهي. سنڌي شعر کان اڳ هڪ گمنام شعري سلسلو آهي، جنهن کي سنڌ جو شعر بيشڪ چئبو ۽ ان لاءِ اڃان گهڻي کوجنا جي ضرورت آهي.

ابتدائي شعر

ڪوبه ادبي عالم ان ڳالهه کان انڪار ڪونه ٿو ڪري ته قديم سنڌ ۾ شعر ڪونه هو. جيڪو شعر هو، اهو تلاش ڪري يقيناً ڪي ادبي عالم سنڌي ادب جي تاريخ کي جرڪائيندا. في الحال ته شعر جي تاريخ، مليل شعرن جي بنياد تي ئي مرتب ڪرڻي پوندي.

هن سلسلي ۾ هڪ اهڙو شعر بحث جو موضوع رهيو آهي، جيڪو اڄ ته سمجهه ۾ نٿو اچي پر تذڪرن ۾ ان کي اهميت ڏنل آهي. امام ابو حاتم محمد جي ڪتاب ”روضة العقلاء ونزهة الفضلاء“ ۾ آيو آهي ته ڪو سنڌ جو ماڻهو بغداد ۾ يحيٰ بن خالد برمڪيءَ جي روبرو ويو ۽ هڪ ’سنڌي‘ شعر پڙهيائين:

اره اصره ڪڪرا، ڪي ڪره مندره.

”مجل التواريخ والقصص“ ۾ بيت جي پڙهڻي مختلف آهي ۽ يحيٰ جي بدران سندس پٽ فضل (وفات 180 هـ) جو نالو آهي. شعر هن ريت آيل آهي:

اره بره ڪنڪره، ڪراڪري مندره.

بيت جو ترجمو جيڪو ان موقعي تي پيش ڪيو ويو سو هي هو. ”جڏهن اسان وٽ نيڪين جو بيان ٿئي ٿو ته ان وقت تنهنجو ئي نالو ورتو ويندو آهي.“ ڊاڪٽر بلوچ هن سلسلي ۾ سٺو بحث ڪيو آهي. هن شعر لاءِ اهو به چيو ويو ته حضرت بلال حبشي، اهو بيت رسول ڪريم صلعم جي تعريف ۾ چيو آهي. يقيناً پنهنجي زبان (سواھلي) يا ڪنهن به حبشي لهجي (dialect) ۾ چيو ته هوندائين. آءُ پيڪنگ ۾ ڪيترن حبشي (تنزاني، ڪينيائي، ڪانگو وارن) سان گڏ پڙهيو آهيان. مون کين ڳالهائيندي ٻڌو ۽ ڪيترائي لفظ ۽ جملا کانئن سکيس. انهن جي ٻولين ۾ مون کي هن شعر جي آوازن جو آهنگ نه مليو. سندن زبان جي آوازن جو پٽلاءُ ڪجهه هن ريت آهي: ”باما بونگا، نيڪونا، ڍانگا ڍونگا.“

ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربي تذڪرن ۾ هن شعر جي صورت بگڙجي ويئي آهي. مون ڪيتري وقت کان شعر تي غور پئي ڪيو آهي. 1973ع ۾ پنهنجي شايع ڪيل هن ئي ڪتاب ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ ۾ لکيو هوم: منهنجي طالبائي تحقيقات موجب شاعر جو نالو منٿرو هو يا هو ذات جو منٿرو هو. هن خود ثنائيءَ ۾ ڪنهن نموني کي سٽون جوڙيون هونديون يا ڪنهن منڌري حاڪم يا رئيس جي تعريف ۾ هي شعر هن وٽ اڳتي تيار هوندو. بغداد ۾ وڃڻ کان پوءِ اتي صورت حال کي منهن ڏيڻ لاءِ اهو ئي شعر ڪشي چير هجيس. ”مجل التواريخ“ واري پڙهڻيءَ کي مون سنڌي ۾ هن ريت پڙهيو آهي.

اهڙا پڙا ڪو [نه] ڪري، ڪم ڪري منٿرو.

(مولا مٿان مون، ٻڙو، لاءِ م باجهه جو- شاه)

’يعني اهڙي مهرباني ڪوبه ڪري نه سگهندو. جهڙي منڌرو ڪري ٿو‘.
هن پڙهڻي کي في الحال ڏني پڙهڻي ڪڍي سڏجي، پر عالم ۽ اديبن هن تي
غور ڪري سگهن ٿا. خاص طور هن لحاظ کان ته سنڌيءَ کي جڏهن عربيءَ ۾ لکجي
ٿو ته املا بدليجي ٿي وڃي.

مٿئين شعر کان پوءِ سنڌي شعر جي تاريخ جي بلڪل ابتدا ۾ جيڪي بيت
مليا آهن، يا ڳاهون مشهور آهن، اُهي زباني روايتن مان قلمبند ڪيل آهن. هن
سلسلي ۾ اهو ياد رکڻ ڪپي ته سگهڙن ۽ ڀٽن جي بيان ڪيل روايتن ۾ غلطيون جي
گهڻي گنجائش آهي. دودي چنيسر جو مشهور قصو هن سلسلي جي پهرين ڪڙي
آهي. هن قصي بابت چيل ڪلام لاءِ هن وقت تائين جيڪو بحث ٿيندو آيو آهي، سو
هڪ طرف تاريخ جو موضوع به آهي ۽ ان جي ادبي پهلوءَ بابت هي يا پوءِ جي شاعرن
قصي جي اهم اهڃاڻن کي معلوم ڪري ڪلام چيو. ڇو ته سگهڙن علاؤالدين کي
به ته هڪ نالي سان نه سڏيو آهي. قصو ڪٽندڙن ته اهو به متفق طور نه چيو آهي ته
دودي ۽ ڀاڳهي جي هڪ ماءُ هئي يا چنيسر ۽ ڀاڳهي هڪ ماءُ مان هئا. علاؤالدين
کي سگهڙن بيتن ۾ الادين، علاادي ۽ علاادين وغيره ڪري سڏيو آهي. ننڍي کنڊ
جي تاريخ موجود آهي ۽ خلجي خاندان جي حڪومت بابت تاريخون احوال ڏين
ٿيون. جنهن موجب اها 1290 کان 1321ع تائين رهي آهي.

علاؤالدين خلجي 1296ع کان 1315ع تائين اقتدار ۾ رهيو. واقعات جو
جائزو وٺندي معلوم ٿئي ٿو ته ارڪلي خلجي، نصرت خان کي سنڌ مٿان مقرر ڪيو
۽ پاڻ به گشت ڪري سردارن کي زير ڪيائين. علاؤالدين وري غازي الملڪ کي
سنڌ ۽ ملتان جو حاڪم مقرر ڪيو. جيڪڏهن سومرن حاڪمن جي مختلف
فهرست تي تاريخ ۾ نظر وجهجي ٿي ته به اهو معلوم نٿو ٿئي ته علاؤالدين سنڌ تي
ڪاهي آيو. (9) خلجين سان معرڪا ٿيا آهن، پر دودي چنيسر جي مشهور ڪيل
قصي جا اهڃاڻ ۽ تاڻا ڪنهن به مستند تاريخ ۾ ڪونه ٿا ملن. سگهڙ ۽ ڀٽ پاڻ
مورخ ڪونه آهن. هنن جي زبان مان هزارين ڪچيون ڦڪيون ڳالهيون ٻڌڻ ۾ اينديون
آهن. هوڏانهن علاؤالدين جو سڀه سالار ظفر خان 1297ع ڌاري سنڌ تي ڪاهي
آيو. مقامي روايت موجب ان وقت دودو ٽيون (وفات 1301ع حڪمران هو. پر بيت ۽
ڳاهن جي تاريخي حيثيت جي تسليمي ايتري آسان نه آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر
نبي بخش خان بلوچ جو تجزيو قابل قدر آهي:

’سنڌ جي موجوده عام مقبول روايتن ۾ سومرن جي دؤر جي ڪن مشهور
لڙاين ۾ سومرن حاڪمن ۽ سمن سردارن جي سورهيائيءَ بابت ڳايل داستانن ۾
ڳاهون ۽ بيت ملن ٿا. جن مان گهڻا تشا جيتوڻيڪ پوئين دؤر جي قصي خوان پائن،
ڀٽن، چارڻن ۽ ٻين سگهڙن جا چيل ٿا ڀانئجن‘ پر ڪي ڳاهن وارا بيت اهڙا آهن
جي تاريخي اهڃاڻ توڙي ٻوليءَ جي قدامت جي لحاظ سان ڪافي ‘اڳاٽا معلوم ٿين
ٿا‘ ۽ ‘گمان غالب آهي، ته اهي سومرن جي دؤر جا ‘چيل هجن‘ ۽ مسلسل صدي
روايتن ذريعي سڀني به سڀني آسان تائين پهتا آهن. اهي ڳاهن وارا تاريخي بيت

خصوصن سومرن جي دؤر جي تن مشهور معرڪن، سومرن ۽ گجرن جي لڙاين، سومرن ۽ سلطان علاؤالدين جي لشڪر جي جنگين ۽ آخري سومري بادشاهه همير سان ڄام هالي ۽ سندس پٽن جي مقابلن سان تعلق رکي ٿا. (10)

پروفيسر لطف الله بدوي، ”تذڪره لطفاني“ ۾ دودي چنيسر جي رزميه قصي سان واسطو رکندڙ بيتن کي ٻن کان وڌيڪ مصرعن ۾ هجڻ ڪري به هن دور جا بيت مڃڻ کان انڪار ڪيو آهي. (11) سندس ان دليل کي نه تسليم ڪجي ته به اهي بيت، هن دور جي ٻين قصن، عشقيه داستانن ۽ واکاڻن جي ورڪا وارن پٽن جي شعري ڪارنامن وانگر ڪنهن تاريخي ٿيڪ سان موجود نه آهن. (12) شاهه پٽاڻي سرڏهر ۾ لاکي ڦلاڻي جو ذڪر ڪيو، پرياتيءَ ۾ سهڻو سخي کي ساراهيو ۽ بلاول ۾ جادو جڪري کي ڳايو ۽ اٻڙي ۽ علاؤالدين وغيره جو ذڪر ڪيو ته اهو ڪلام انهن ماڻهن جي دؤر جو نه سڏبو. هن سلسلي ۾ جذباتي ٿيڻ بجاءِ مورخ وانگر حقيقتن جو تجزيو ڪرڻ وڌيڪ بهتر ٿيندو.

جيئن ته دودي چنيسر جي رزميه داستان بابت عام مشهوري اها آهي ته ان زماني جي شاعرن اهو چيو آهي. دودي جي ڳالهه ڪرڻ وارن فقيرن به پستان پشت هي داستان ڪچهري ۾ پئي ڳايو آهي. ان ڪري هن داستان جو ادبي جائزو وٺڻ مناسب ٿيندو.

سنڌ جي حاڪم پونگر جي ٻن پٽن دودي ۽ چنيسر جو پڳ تان تڪرار ٿيو ۽ چنيسر اتان مايوس ٿي دهليءَ جي حاڪم جي مدد وٺي آيو. زبردست لڙائي لڳي. سومرن جون سامونڊي جهليون ۽ آخر ۾ جن جي سرسي ٿي تن به پڇتايو ته گهرو معاملي لاءِ غير کي چاڙهي آياسين، خون خرابو ٿيو. پنهنجو گهر تباھ ڪيوسين ۽ ڀاڱهيءَ جي ٻانهن تي به ٻن من متو هو. دودو مارجي ويو. ڪيترائي واقعات آهن جن کي شاعرن ڳايو آهي.

ڀاڱهيءَ راج چنيسر کي ڏيڻ جي صلاح ڏني. چنيسر سان سگهڙ هن ريت مخاطب ٿئي ٿو:

ويھ پڇاڻان پيءُ جي، آءُ چنيسر آءُ،
ڀاڱ سڻائو تنهنجو، توکي ڀلي چئبو ماءُ.

چنيسر جواب ڏنو:

ائين سعيو ڪريو سڀاءُ جو، ته گهمي اڃان گهراءُ
وڏي جا ورهن جي، پڇي اڃان تنهن ماءُ،
جيڪا ڏي صلاح، سان قبول ڪريان اکين سان.

چنيسر گهر آيو ته سردارن ڏٺو ته هي زانو ڪهڙو راج هلائيندو، جيڪو پڳ لاءِ به گهران پڇڻ ويو آهي! تن دودي کي ڪٿي پڳ ٻڌائي. سگهڙ چيو:

پيءُ پڇاڻان ڀاڱڙي، نودا پانءُ م راند،
راج نه ڏجن مڱيا، مڱيا ڏجن ڏاند،
پاڻي ڳچي پانءُ، دودل تن مڃائيو.

دودي مڃيو ۽ سردارن کيس پڳ ٻڌائي:

سمن سوڍا سومرا، راج جت مڙن،

خلقون ات اچن، دودي جي درٻار ۾،

چنيسر موتي درٻار ۾ ويو ته دودو پڳ ٻڌي چڪو هو ۽ ڦڪو گهر موٽيو.

پوءِ ته ماڻس، جوڻس ويندي دايڻ ۽ ٻانهن به سندس لاڳ لائي. ماءُ چيو:

مرن جڻيو مڻين پٽ ڪري، پر ٿي پڻ تون ڏيءَ،

ويهي آڻڻ وڃ ۾، پانديون ڪتج ٿيه،

هاڻي صلاح اٿئي هيءَ، ته گهر ويهي ڳالهيون ڪرين.

جوه چيو:

چاچي چڱيان نه چئين، ڪانڌ منهنجي ڪي،

اڳي هيوسين به چڻيون، هاڻي ٿيوسين ٿي،

من ويهي آڻڻ وڃ ۾، پانديون ڪتي ڏي،

مرگهر جو ڪم ڪري، هي ڇا ڄاڻي راج مان.

کيس نپاڻن واري ڌاڻيءَ چيو:

دماما ڪر دانگيون، ڀالا ڀڄي ٻار،

گهوڙا ٻيڙا وڪڻي، ڌڻ رين جو ڌار،

سائو لڪڻ چيڇ ۾، گهڻندو گهڻا چار،

بي ڪهڙي ڪندين ڪار، تون ڇا ڄاڻين راج مان.

بزم جي هن گفتگو سان گڏ چنيسر جو دھلي مان لشڪر وٺي اچڻ ۽ جنگ

جو بيان گفتگو سان گڏ چنيسر جو دھلي مان لشڪر وٺي اچڻ ۽ جنگ جو بيان

ڪندي به سگهڙن گهڻايو ڪونهي. تنگر جي مقابلي ۾ مارجي ويڃڻ بابت بيت آهي:

ننگر، مغل پاڻ ۾، چڙهي ڏسي چوت،

ڀڄي ڇٽ ڇيهون ڪري، گهڻا ماريائون گهوت،

بنا پر ۽ اوت، ننگر ماريو ماڳ ۾،

سالار، اٻڙي جي پائي تي سڙ سان مقابلو ڪيو:

سنئين سانجهيءَ وار، چلي آيا چوگان ۾،

ڏيئي منهن ماڻهن ڪي، ڪيائون مارو مار،

سڙ ۽ سالار، پورت ڪئي پاڻ ۾.

ڀاڳ فقير سومرن جون سامون اٻڙي وٽ وٺي ويو، جنهن سامون جهليون ۽

ان موقعي جون ڳاهون آهن،

اٻڙاڻي جا اٻڙا، توکي دودي ڏنا سلام،

وڙهان ويرين سامهون، جو تون سرن جهلين سام،

آهي تنهنجي سام، هيءَ امانت اٻڙا.

سهتيون جي سومريون، سي پلي اُڻج پاڳ،
راڻيون جي روپاءِ جون، هي محل تنين جو ماڳ،
سر سلامت پاڳ، ته سام نه ڏيندو اٻڙو.

دودو بي فڪرو ٿي ويريءَ تي وار ڪرڻ لڳو ۽ گهڻيءَ بي جگريءَ سان
وڙهيو. سگهڙن چيو آهي ته جڏهن دودو جنگ تي ٿي چڙهيو ته وڻن راءِ ٿي ڇڏيو.
زمين لوزي ٿي ۽ آسمان ٽرٽلي ۾ هو. رڻ گجيو ۽ راڙو ٿيو. هي سورميہ وطن لاءِ
پنهجو نذرانو ڏيئي چڪو. چنيسر سندس لاش ڳولهي هٿ ڪيو ۽ پشيمان ٿيو:

پهريان پيئي نه ڇت، پوءِ ٿو ٿئي ڏک،
دودو مارائي ڪري، ڪونه پسندين سک،
تو جهڙو پرک، گيدي ڏنم نه ڪڏهن.

اڙي سامن تي سر ڏيئي پاڻ موڪيو ۽ سندس ننڍڙي پٽ ڏونگر سامون ڏيڻ
کان انڪار ڪيو: 'پٽ سڀني ڏنيون، ڏنيون نه ڏونگر راءِ' پٽن ۽ ڀائرن جي ڳاليل هنن
بيتن جي مختلف روايتن ۾ به فرق آهي. فني لحاظ کان هي بيت اعليٰ شاعريءَ جو
نمونو نه آهن. هنن بيتن ۾ ڪنهن حد تائين رزم جو چڱو زور آهي. هتي فقط نموني
طور ڪي بيت آندا ويا آهن ۽ سنڌي شعر جي تاريخ ۾ پوءِ به ڪيترا بيت هن قصي
تي چيا ويا آهن. (13) جن ۾ شاھ عنات، شاھ لطيف، مستي رند ۽ ڪيترا ٻيا شاعر
اچن ٿا. ان ڪري هنن بيتن کي اڪيون بند ڪري سومرن جي دور جا بيت چون صحيح
نه ٿيندو، اهڙي طرح گجرن سان لڙائيءَ بابت به ڳاهون موجود آهن. مثال طور:

جر نه ڪئن ڪنگرين، راءِ نه ڳنڍين ويڻ،
گولي ويندي گجرين، ته به چوندا دودي پيڻ.

قديم بيتن جي سلسلي ۾ بيت محترم پير حسام الدين راشديءَ، سيد
عبدالقادر جي ڪتاب ”حديث الاوليا“ جي مقدمي ۾ ڏنا آهن، اُهي هي آهن:

ڪڏين تان هارائين، مريڻ نه وجين واءِ،
ٻنهي منجهون هڪڙي، چڱي نه ٿئي ڪاءِ،

(سيد بدرالدين بن سيد محمد مڪي بکري)

ڪهنو اٿم ڪپڙو، سٿيون ڪين سهي،
نظر ڪريو مهر جي، تنهن تان مر لهي،
اجاريوس اهوئي، پراڻو ڀرتو اٿئي.

پوکيم سرنه، ٿي پيو جانيو،
اهو اولانيو، مون کي آيو نينهن جو.

(مغلوم پريان لوني)

وسين تان وس، عالم لڳوئي آسري،

هاڻي ڪيم ترس، جو مندون موٽي آئيون.

(سالڪ مجنوب والده حاجي ابراهيم)

پهرئين بيت کي پير صاحب قديم ترين شعر ڄاڻي ٿو. سيد محمد مڪي

(المتوفي 644ھ) جي فرزند جو هي بيت سنڌي شعر جي تاريخ ۾ هڪ اضافو آهي. (14)

اسماعيليلي داعين جا گنان

هن فرقي جا داعي وقت به وقت سنڌ ۾ ايندا رهيا. انهن جو سلسلو تقريباً

عيسوي يارهين صديءَ جي پڇاڙي کان شروع ٿئي ٿو. جڏهن پهريون اسماعيلي داعي

’نورالدين‘ وقت جي امام جي حڪم سان 1079ع ۾ سنڌ ۾ آيو. هن علائقي ۾

اچي هن ملتان، بهاولپوري ۽ سنڌيءَ جي ڪڇي ۽ لاڙي لهجن کان واقف ٿيو.

انهن سڀني لهجن ۾ نورالدين يا ’ست گر نور‘ جو ڪلام ملي ٿو. سندس دعوت

سان جيڪي ماڻهو مسلمان ٿيا، تن کي ويدانت ۽ تصوف جا مٿا شعر وسيلي

سمجهايا. ست گر نور جي ڪلام جو نمونو هي آهي:

بن ڪلمي بندگي ڪري، تو بندگي سڄي سار

جيون نت اڻ راه چلڻا، آخر اچڻواس. (15)

’پير شمس‘ جيڪو 1165ع ۾ غزني جي شهر سبزوار ۾ ڄائو، سو

1201 کان 1267ع تائين تبليغ جو ڪم ڪندو رهيو. 115 سالن جي عمر ۾ وفات

ڪيائين. سندس تبليغ جي طريقي کي ’شمس مت‘ چئجي ٿو. سندس گهڻو ڪلام

ملتان ۾ آهي. سنڌي ڪلام جو نمونو هي آهي:

هم دل خالق الله سوئي وسي،

جنسي قائم قدرت چلائي،

حق تون پاڪ تون بادشاه،

مهربان ڀي يا علي تون ئي تون،

رب تون رحمان تون،

يا علي اول آخر قاضي تون ئي تون. (16)

پير صدرالدين (1290-1409ع)

اسماعيليلي داعين ۾ جنهن بزرگ جو ڪلام زبان ۽ بيان جي لحاظ کان متاثر

ڪري ٿو، سو پير صدرالدين آهي. هن بزرگ پنهنجي ڪلام کي گنان يا گيان

سڏيو. اڄ ڪلهه سندس ڪلام گنان جي نالي سان مشهور آهي. سندس ڪيتريون

تشبيهون شاه ڀٽائي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿيون.

پير صدرالدين وقت جي امام شاه اسلام شاه جي حڪم سان هند ۽

پوءِ سنڌ ۾ آيو. سنڌ جي لاڙ پاسي ڪوٽڙي الله رکني شاه ۾ پنهنجي دعوت جو

مرڪز قائم ڪيائين. گجرات ۾ ڪافي وقت رهيو ۽ شاسترن وٽن ۽ گرنٽ مان واقف ٿيو. هنن کي دليل دلائل سان قائل ڪيائين (17) هڪ هنڌ چوي ٿو:

گنگا ڪي ماڇڙي گنگا ۾ رهوي،
آخر هووي گنديري،

بُيشمار برهمڻ ۽ لوهاڻا سندس هٿ ٿي بيعت ڪري مسلمان ٿيا. پير صاحب وڏو عالم ۽ شاعر هو. سندس ڪلام سنڌي، هندي، گجراتي ۽ ملتانِيءَ ۾ آهي. سنڌيءَ ۾ ڪڇي ۽ لاڙي لهجن ۾ چيو اٿس. سنڌي لکڻ لاءِ صورتخطي به تيار ڪيائين، جنهن کي چاليهه اکر يا خواجڪي سڏجي ٿو. (18)

پير صدرالدين جو ڪلام گهڻو آهي. جيڪو اسماعيلي فرقي وارن وٽ محفوظ آهي. ان مان گهڻو ته خواجڪي سنڌيءَ ۾ آهي. ڪيترا خواجه ڪميونٽي جا ٻوليءَ وارا (ڳائڻ وارا) مشنري توڙي دلپسي رکڻ وارا ڄاڻن ٿا. ڪن وٽ لکيل صورت ۾ آهي ۽ ڪي گنان ۽ ويڻيون ماڻهن کي ياد به آهن. ٿورا گنان شايع به ٿيا آهن. جن کي ڏسي اندازو لڳائجي ٿو ته پير صاحب فقط داعي ۽ مبلغ نه هو پر هڪ اعليٰ پايي جو شاعر پڻ هو. سندس ڪلام ۾ زبان جي چاشني ۽ بيان جون خوبيون ملن ٿيون. سندس فصيح بياني ۽ تشبيهون هڪ طرف ته تخيل جي اڏاوت ٻئي طرف متاثر ڪري ٿي. فاني دنيا جو نقشو هيئن ڪڍي ٿو:

ڪيڙيون اڏاڻين گد ماڙيون، تين تي ڪيڙا رکائين ڇٽ،
نيهي نيندءِ ڍوڙ ۾، توتي لتون ڏيندا مٺ،
سڻ وڻجارا هويار، هي من هوڻڙو ٿو جهولي.

هن مصرعن جو تاثر شاه پٿاريءَ جي ڪلام ۾ ملي ٿو:

فاني ني فاني، دنيا دم نه هڪڙو،
لٽي لوڙهه لٽن سين، ات جوڙيندءِ جاني،
ڪوڏر ۽ ڪاني، آهي سر سڀ ڪنهنم.

پير صاحب چوي ٿو:

ٻانهن تنهنجو تڪيو، ڪنڊن ۾ ڪوڏ،
پسي رتا گلڙا، م وڃائج مور.

شاه صاحب چوي ٿو ته ”پسي ڳاڙها گل، تان ڪو گل چانگي کي چارئين!“ اهڙي طرح پير صدرالدين سنڌي شاعريءَ جي روايت جو بنيادي پٿر آهي. جنهن کي اسان شاه صاحب وٽ ڪمال جي حد تي ڏسون ٿا. سر ڪاپانتي واري مضمون ۾ به سندس شعر آهن. غفلت ڇڏڻ ۽ ڪٽن بابت نهايت واضح لفظن ۾ چوي ٿو:

ڪپاه جنين ڪتيو، جڏهن ستو لوڪ،
تنين پانجو ڪتي وٺو، ڳچيءَ ڳاڙهو ٿوڪ.

ڪاپائيءَ ۾ شاه صاحب جيڪو ڪجهه چيو ان جا اهڃاڻ هتي يعني شاه صاحب کان تقريباً ساڍا ٽي سئو سال اڳ ملي ٿا. پير صاحب جا گنان غفلت ڇڏڻ ۽ مرشد ۾ فنا ڪائڻ بابت نهايت متاثر ڪندڙ انداز ۾ ملي ٿا. ڏٺي ياد ڪرڻ بابت چوي ٿو:

اٿي الله نه گهرين بندا، تن ستن ساري رات،
نڪا جهوري جيو جي، نڪو سمر ساڻ،

شاه جو مڃيڙو تن، جي صبحڙي جاڳن.
ڪوٺا منڊپ ماڙيون، گهر گهوڙا پندار،
ڪين نه نيا پاڻ سين، جيو چلنتي وار،
شاه جو مڃيڙو تن، جي صبحڙي جاڳن.
پڻي پير صدرالدين آئين سئو مومن وير،
الڪ چتو تن ڪي، جن مڃيو شاه پير،
شاه جو مڃيڙو تن جي صبحڙي جاڳن.

پير صدرالدين ۽ ٻين دائين جو ڪلام لاڙي ۽ ڪڇي لهجي ۾ آهي. ڪن لفظن جو اڄڪلهه جي معياري لهجي موجب اچار هن ريت ٿيندو:

ڪيڙيون = ڪهڙيون، ڪيڙا = ڪهڙا، تين = تنهن، ڪين = ڪنهن، آئين = اوهين.

هن ڪلام کان سواءِ اسماعيلي سلسلي جي شاعرن ۾ پير حسن ڪبيرالدين، امام بيگم ۽ غلام علي شاه وغيره جو ڪلام مشهور آهي. في الحال انهن مان ڪنهن جو سنڌي ڪلام مير نه ٿيو آهي. فقط ڪن گنان جا ڪي بند هت هيٺ ڏجن ٿا: جن جو اڀياس ٻوليءَ جي لحاظ کان به گهٽ دلچسپ ڪونهي:

تن ويرين جون آسون اميدون پنيون،
جيو جيو جيم نه چندييون،
يارا گهر مومن جي واڏايون،
جڳ ميڙو جيو ميڙو ٿيڻيهين ساڻ.

يسارا ونڊيو سو گنان مشاهدو،
ويران من جيون من ماهين لايو برانت،
يارا جاجي شاه جا، وير هيڪاندا شاه پرڻي جيو.

پرڻي تر بنو ور رائي،
سڄي شاه جا ديداري سي ورجو ڳان،
جڳ جس مومنين ڪي جنين لڏڙو هي پيد.

جڳ ۾ ڦري شاه جي ميندي،
شاه پير ڳتيئن گهر واڏايون،
نور شاه پورڪ هي پڇاڻو،
يارا آئين سو هي پير ڪري جاڻو.

گتيون گرڻي پير سرهايون،
پير ملو گنان اي سڻايا،
پاڻي نوين کندين ۽ علي شاهه پلي آيو.

پير جيو پڻي پير صدرالدين،
اٿين سڻو گتيون لوکان،
پاڻي اڄ صحيح نور شاهه آيو.

نور ويڙها نور ٻيو ڪريو من آندڙ جي،
جاڳو جاڳو پاڙا، ريڻ وهائي ان جي.

شاعريءَ جو ٻيو دور

سمن جي حڪومت (1350-1520ع) واري زماني ۾ ڪن شاعرن جا بيت ملن ٿا. انهن بيتن مان نه رڳو شاعرن جي فڪر ۽ فن جي پروڙ پوي ٿي، پر اها به خبر پوي ٿي ته سنڌي شاعري هڪ اهڙي گس تي پئجي رهي هئي، جيڪو گس پوين شاعرن ورتو ۽ سنڌي شعر هڪ پختي پايي تي پهتو. هنن شاعرن وٽ الاهيات جو فلسفو ۽ تصوف ملي ٿو، سندن ڪلام ٿورو هٿ آيو آهي، پر ان مان فڪر جي پروڙ چڱي ريت پئي ٿي.

جيڪي ٿورا بيت مليا آهن، سي زباني روايتن ۽ تذڪرن جي سند سان اسان تائين پهتا آهن. سومرن جي صاحبيءَ واري ڪلام کان پوءِ هي ڪلام هڪ لحاظ کان هڪ قدم اڳتي آهي. جو هن ۾ فڪري انداز سان شاعرن پنهنجو تجربو ۽ مشاهدو پيش ڪيو آهي ۽ سندن حال ۽ حقيقت کان اسين واقف ٿيون ٿا. هن دور (1350-1520ع) ۾ جن شاعرن جي ڪلام سج جي روشني ڏئي سي آهن: شيخ حماد، اسحاق آهنگر، مخدوم احمد پٽي، پير مراد، علي شيرازي ۽ ماموني فقير. ان کان سواءِ ڪن روايتن سان ڪو ٻيو به ايڪڙ ٻيڪڙ بيت تذڪرن ۾ ملي ٿو. پر ان سان شاعريءَ جي روايت کي ڪا خاص هٿي ڪونه ٿي ملي. اهڙا واقعاتي بيت ۽ فقرا ٻيا به هوندا.

شيخ حماد جمالي

هي شاعر اڄ شريف جي مشهور بزرگ شيخ جمال (وفات 700هه) جو ڏوهٽو هو. شيخ حماد جي والد جو نالو رشيد الدين هو. تاريخ ۾ آيو آهي ته ڄام جوڻي تخت جي وارثن ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح الدين کي گرفتار ڪري دهليءَ ڏياري موڪليو هو ۽ جيڪي شيخ حماد جا عقيدت مند هئا، تماچيءَ جي ماءُ دعا لاءِ شيخ حماد وٽ ايندي هئي ۽ هن درويش حقيقت کي ڄاتو ٿي. سندس زبان ۾ تاثير هو. هن دعائي بيت چيو، جيڪو هي آهي:

جوڻو مت اوڻو، آءُ تماچي آءُ،

ٻاجهاري ٻاجه پئي، توسين نٿو راءِ.

فني لحاظ کان هي دوهو آهي. عين ان زماني جو آهي، جنهن ۾ سگهڙ پٽ ۽ پاڻ، ڏان جي لالچ ۾ سخي سردارن کي پيا ساراهيندا هئا. هن شعر ۾ شاعر اقتدار جي ڇٽ جي خلاف خيال ظاهر ڪيو آهي. تاريخ ۾ آيو آهي ته شيخ حماد جي هن دعا اثر ڪيو ۽ تخت جا وارث موٽي آيا. شيخ حماد جي هن هڪ بيت کان سواءِ ٻيو ڪلام نه مليو آهي. پاڻ 1362ع ڌاري گذاري ويو.

اسحاق آهنگر (لوهار)

اسحاق جو به هڪ بيت مليو آهي. ”حديقة الاولياء“ جي مصنف لکيو آهي ته شيخ ڀريو جيڪو گنجي ٽڪر تي رهندو هو، تنهن جي واتان مون بيت ٻڌو ۽ شاعر جو به نالو ٻڌايائين. اسحاق اڄوڪي حيدرآباد جو رهاڪو هو. بيت هي آهي:

ٿيان مان جهرڪ، وهان ڀرينءَ جي ڇچ تي،

مان ڪرن ڊرڪ، ٻولي ٻاجهاري مون سين.

ظاهر مضمون موجب هي عشقيي بيت آهي، هيٺ جي لحاظ کان سورڻو آهي. محبوب سان ملڻ جي تمنا ظاهر ڪندي عاشقانه جذبات ظاهر ڪيل آهن. غور ڪريو ته جيڪڏهن اسين صوفيائي شعر جي ڪيفيت جو اطلاق هن بيت تي نه ڪريون ته هي بيت عام عاشقاني مضمون جي نمائندگي ڪري ٿو. عام طور هن جو مضمون گهرو ۽ سنجيدو نٿو لڳي ۽ اهو اندازو لڳائڻ به آسان آهي ته اسحاق جي ذهني ڪيفيت ڇا هئي. حقيقت يا مجاز ۾ هن پنهنجي جذبات کي ظاهر ڪيو آهي. ٻوليءَ جي مطالعي لاءِ به بيت جا لفظ گهٽ ۾ گهٽ ايترو ظاهر ڪن ٿا ته ڄڻ اڄوڪي ٻولي آهي ۽ لفظن جي سٽاءَ ۾ ڌرو به مونجهارو ۽ ابهام نه آهي. اسحاق 14-15 صديءَ جو شاعر آهي.

ماموئي بزرگ

هن بزرگن بابت مليل بيت ۽ روايت نهايت دلچسپ آهي. بيت زبان توڙي مضمون جي لحاظ کان ڌيان ڇڪائين ٿا. مونجهاري جو باعث به بڻيا آهن. هڪ روايت موجب هي بيت پيشن گريون آهن، جيڪي سمن جي دؤر ۾ نٿي جي ستن درويشن ڪيون. (19) تاريخ ۾ آيو آهي ته جڏهن وقت جي حاڪم هن کي قتل ڪرايو ته هن مان هر هڪ درويش پنهنجي سسي هٿ تي کڻي بيت چوندو اڏامي ويو. ٻئي نظريي موجب هي بيت سمن جي مخالفن جا چيل آهن، جن جو دلي لاڙو سومرن ڏي هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو رايو ظاهر ڪيو آهي. (20) جنهن موجب بيتن جي پيش گوئيءَ واري حيثيت کي رد ڪيو ويو آهي. تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڏسبو ته به ڪي بيت هن راءِ جي پٺڀرائي ڪن ٿا ته هن ۾ ڪا پيشن گوئي ناهي. هي بيت

ماموئيءَ جا بيت سڏجن ٿا. هن جا ڇهيل متن به هڪٻئي کان مختلف آهن. مڪڙو متن هيٺ ڏجي ٿو:

- 1- هاڪ وهندو هاڪڙو، ڀڄندي ٻنڌ اروڙ،
به مڇي ۽ لوڙه، سمي ويندا سوڪڙي.
- 2- وسي وسي آر، جڏهن وڃي ڦٽندو،
تڏ ٻاروڇاڻو ٻار، پنجين درمين وڪبو.
- 3- ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇهه ٻهر،
مرمڇي ماري، سڪ وسندي سنڌڙي.
- 4- مرمڇي ماري، مرمڇي ڪهڙا پار،
هيئن ڪاريون پوتيون، مٿن ڪارا وار.
- 5- نيرا گهوڙا ڏهرا، اتر ڪئون ايندا،
گهاگهيرون گسن تي، ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تاجاڻين جا.
- 6- لڳندي لاڙان، سونڪو ٿيندو سري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، اوڳاڻان وٽاه.
- 7- اچي ويجهما ماڙهئا، ننگر جي آڌار،
پراڻا پرار، نوان اڌج م نههرا.

هي متن سنڌو رسالي 1937ع وارو آهي. بيت جي زبان اهڙي آهي، جنهن ۾ ڪي لفظ سمجهه ۾ نٿا اچن. ائين به ٿي سگهي ٿو ته زباني روايت بيت جي صورت بگاڙي ڇڏي هجي. بيت غبر پنجن جي ٻي روايت ۾ هيٺيون به مصرعون آهن:

ٿيلو ٽالپرن جو نهوڙي نيندو،
تهان پوءِ ٿيندو، طبل تاجاڻين جو.

هيءَ ته ويجهڙائيءَ جي تاريخ آهي. اسان کي خبر آهي ته ٽالپرن کانپوءِ انگريز سنڌ تي قابض ٿيا ۽ نه تاجاڻي، ان ڪري بيت جي ان حيثيت تي ڪنهن به خوش فهميءَ ۾ پوڻ جي گنجائش نه آهي. بهرحال هي بيت سنڌي ادب جي تاريخ جي هڪ اهم ڪڙي آهن ۽ زبان جي لحاظ کان جڏهن واضح ٿي سگهيا ته ڪجهه چئي سگهبو.

مخدوم احمد سان منسوب ٿيل بيت

هي درويش هالن جو رهاڪو هو. سماع ۽ راڳ ڏي دل ٿي لاڙو هوس. سندس والد جو نالو مخدوم اسحاق هو. ”تحفة الڪرام“ ۾ مخدوم احمد جي مختصر سوانح ۽ ڪرامت جو ذڪر ٿيل آهي. حيدرآباد ۾ هڪ سماع جي محفل ۾ مخدوم

صاحب شريڪ هو. ڳائڻ واري سوناري چوڪر بہ بيت ڳايا ۽ مخدوم صاحب پنهنجي حال ۾ اچي ويو ۽ پساه ڏئي، جي حوالي ڪيائين. بيت هي آهن:

سڌ سڻي پرينءَ جو، وانگي جي نہ ورن،
ڪوڙي دعويٰ دوست جي، ڪڇاڙي ڪي ڪن.

سر ڏيئي ست جوڙ، ڪنهن پر ڪلالن سين،
مرثا منهن م موڙ، وڻي تي وڌ لهي.

پويون بيت جڏهن شاه جي رسالي ۾ ڏسجي ٿو ته اتي وچ ۾ هڪ ست 'ڪاتي ڪرت ڪهار ۾، خنجر آئي ڪوڙ' اٿس. هي بيت يقيناً ڪنهن اڳاٽي شاعر يا مخدوم موصوف جي همعصر شاعر جا آهن. رسالي جي سر ۾ ڪلياڻ جو مضمون آهي ۽ هن مضمون جا اڳاٽا نشان اسين هن بيت ۾ ڏسون ٿا. نه رڳو ايترو پر سمن جي دؤر جي ٻوليءَ جا انگ بہ وڌيڪ ظاهر ٿي بيھن ٿا. لفظ 'ڪڇاڙو' (معنيٰ ڇا) اهو ظاهر ڪري ٿو ته هن بيت جو خالق لاڙ جو آهي ۽ اتر طرف ان جي حد ۾ چوٽ ڏجي ته بہ هالن تائين اهر گمنام شاعر ٿي سگهي ٿو.

ڪي ٻيا بيت ۽ روايتون

شيخ حماد جي بيت وانگر 'نوح هوڻيائي' جا موزون فقرا بہ ڄام تماچيءَ جي حمايت ۾ ملن ٿا:

جوڻو وڃي جهوري ماريو،
ڄام تماچي شهرين ڇاڙهيو.

اهڙن فقرن ۾ پير مراد شيرازي (891ھ) جو هڪ فقرو بہ ملي ٿو، الله! اوياتي ڏيئي وڏي ڄمارا! پير مراد جي ڏهتي سيد علي ثاني جو هڪ بيت بہ تذڪرن ۾ آيو آهي. اهر هي آهي:

سرتين سانگ سڪن جو، مون کي رويو رهائين،
آءُ ٿي هلان هوت ڏي، تان هو واريو وهارين،
وريتيون ورن سين، وينيون گهر گهارين،
پنڌان ٿيون ڪارين، ڪانه هلائي ڪيچ ڏي.

حضرت 'شيخ عبدالجليل' چوڙ جي روضي ۾ ڳايل بہ بيت بہ هن دؤر جو يادگار آهن:

چران تہ چڪن چاڪ، وهان تہ وه سنجري،
ماءُ منهنجي ڏيل سين، سورن ڪي اوطاق،
جئن تون جانان پاڪ، آساينداڙين جو. (21)

مون کي لوچ فراق، اسانهون نہ ڌار ٿئي،
سڪون پريان ساڪ، رب ڏکاهي ڪڏهن.

هڪ بيت شيخ چوڙ جي خدمت ۾ ڏاڪرن پيش ڪيو جيڪو هي آهي:

جو گهڙي سوني، ڪو جو قهر ڪلاچ ۾،

خبر ڪونه ڏئي، رڇ ڪڇاڙي رنديو.

هنن بيتن جي زبان ۽ بيان تي ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي تحقيق 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' ۾ مدلل بحث ڪيو آهي. هونئن انهيءَ زماني ۾ درويش راجو به هڪ شاعر ٿي گذريو آهي، پر سندس ڪلام ڪونه مليو آهي. بلوچ صاحب سخي سردارن جي واکاڻ ۾ چيل ڳاهن تي به بحث ڪيو آهي.

مجموعي طور سمن جي دؤر جي مليل ڪلام جي بنياد تي هنن بزرگن کي شاعر چوڻ ۾ ڪو عار نه هجڻ ڪپي. پر ڪلام جي موضوع ۽ نوعيت کي ڏسي شاعرن تي تنقيد ۽ تبصرو انهي انداز ۾ ممڪن ڪونهي، جنهن انداز سان اسين هڪ پرڳو شاعر تي تبصرو ڪندا آهيون. هي هڪڙا ٿريل پڪڙيل ۽ اهڙا خيال آهن، جن ۾ شاعريءَ جي روايت نه پر الاهي عشق بابت ڪي رايو ۽ واقعاتي طرز جا خيال ظاهر ڪيل آهن.

سومن توڙي سمن جي صاحبيءَ جي تقريباً پنجن صدين ۾ ڪلام ڪو گهڻو ڪونهي، پر هن ڪلام سان سنڌي شاعريءَ جي عمارت بني ۽ ان ۾ گوناگون مضمون آيا.

صنفون

جن شعر جي صنفن جو سنڌي شاعريءَ جي اوائلي زماني (1520ع) تائين نشان ملي ٿو، اهي بيت ۽ گنان آهن. سومرن ۽ سمن جي زماني جي شاعريءَ جو ذڪر ڪندي ۽ خاص طور شعر جي ابتدا بابت لکندي، آءٌ عرض ڪري آيو آهيان ته جن صنفن جا نمونا تاريخي طور نه مليا آهن، تن بابت يقين سان ڪجهه نه چئي سگهيو. مثال طور علم ادب جي ڪن مڃيل ڪتابن ۾ حضرت آدم کي پهريون مرثيه گو به چيو ويو آهي. اهو فقط اندازو آهي ۽ پت جي قتل ٿيڻ تي هن يقيناً ڏک جو اظهار ڪيو هوندو. جن ڏک جو هر زماني اظهار مرثيو ڪونهي، تن ڳالهائيل ٻوليءَ جا ڪي به لفظ يا ٻول شعر ڪونهي. قديم زماني ۾ يقيناً سنڌ جي ماڻهن شادين تي خوشيون ڪيون هونديون، پر انهن جو هر گفتو ڳچ ۽ سهرو ڪونهي.

اندازي موجب اسان جي نظر قديم صنفن ۾ ڳچ ڏي ويندي، پر ثابتي هر مفروضي کي رد ڪندي آهي. ڪنهن ڳچ ۾ وري رسول ڪريم صلعم جو ذڪر اچي يا رائي ۽ مومل جو ذڪر اچي ته اهي انهن دؤرن جا ڪرڻه چڻبا. اسين ڏسون ٿا ته ڳچ ڳائڻ واريون عورتون هميشه ٻيون ڳچ جوڙينديون آهن. اهي عقيدت کان هي ڳچ ڳائينديون آهن:

”محمد ويٺم سبيح تي، منهنجا نيٺ ٿا ٺرن“

يا

”آءٌ راڻا، مل سوڍا، توکي من اندر ۾ ويهاريان“ (22)

اهڙا سوين ڳيچ آهن، جن ۾ حضرت رسول ڪريم صلعم، پير عبدالقادر جيلاني، پير درويشن ۽ سنڌي نير تاريخي داستانن جي ڪردارن جا نالا آهن. کوجنا ڪندي پنهنجي ڳالهه مٿي ڪرڻ لاءِ مليل ثابتيون ئي ڪافي آهن. هروڀرو خيالي پلاٽ پڄاڻن جي ضرورت ڪونهي. اسان جي ابتدائي سگهڙن جا بيت ۽ ڳاهون فني پختگيءَ جي حد تي رسيڻ نه آهن. ان جي ثابتي سومرن ۽ سمن جي سلسلي جي بيت ۽ ڳاهن ۾ پٿري پئي آهي. ان ڪري هروڀرو اورات ڪري سڄي هند کان اڳ بيت جا وارث بنجي نه سگهنداسين.

اچو ته هنديءَ جي عالمن ’بيت‘ جي ساخت بابت جيڪا سمجهائي ڏني آهي، تنهن تي نظر وجهون ۽ محسوس ڪريون ته جيڪو دوهي ۽ سورني جو سلسلو، جنهن کي اسان رڳو قافيي جي تبديلي تي ئي ڪافي مقرر ڪيو آهي، تنهن ۾ ڪيتريون پيچيدگيون آهن. سنڌ ۾ اڳوڻن محققن جهڙوڪ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، علم عروض تي نه هجڻ ڪري سنڌي بيت کي جهنگلي قسم جو شعر چيو. (23) تنهن کانپوءِ ڳالهه کي محسوس ڪندي توجهه اصل حقيقت ڏي ويو. (24) پروفيسر جهمت مل هندي پنڌل ۽ ڇند جو مطالعو ڪري پنهنجو ڪتاب ”ڇند سڳند“ شايع ڪيو. ان ڪتاب جي مدد سان ڳالهه بلڪل واضح ٿي پئي، جيڪا هاڻي هر ڪنهن کي سمجهه ۾ اچي ٿي.

هاڻي اهر ظاهر ٿي چڪو آهي ته سنڌي بيت ۽ وائيءَ جو وڙني ڍانچو جنهن سرشتي تي آڌاريل آهي، تنهن کي ڇند وڌيا يعني ڇند جو علم چئجي ٿو. هن علم جي هر ڇند کي آسانيءَ سان سمجهڻ لاءِ کيس بحر واري حيثيت ڏجي ته غلط نه ٿيندو. شاعريءَ جي عالمن بلڪل بحرن وانگر ڇندن تي به مختلف نالا رکيا آهن. قديم هند ۾ جيڪو ڪلام چيو ويو، سو ڪنهن نه ڪنهن ڇند تي آڌاريل هو. هونئن ڇندن جو تعداد گهڻو آهي، پر مشهور ۽ مقبول اهي ٿيا، جن ۾ نسبتاً گهڻو ڪلام چيو ويو. انهن مان ڪن جو ذڪر پروفيسر جهمت مل پاونائيءَ جي کوجنا جي آڌار تي ڪجي ٿو.

دوها ڇند

هن ۾ قافيا پنهنجي ستن جي پڇاڙيءَ ۾ ايندا آهن. هر ست ۾ ٻه اڌ (چرڻ) ٿيندا آهن. هيٺ ڏنل خاڪي مان ان جو اندازو لڳايون ٿا. (x) نشان قافيي جي جاءِ ڏيکاري ٿو ۽ انگ ماترائن جو تعداد ڏيکاري ٿو. ماترا کي هڪ لحظو يا پل ڪجي ڄاڻجي.

$$\begin{array}{c} x \text{-----} , \text{-----} \\ 11 \qquad \qquad 13 \end{array}$$

$$\begin{array}{c} x \text{-----} , \text{-----} \\ 11 \qquad \qquad 13 \end{array}$$

مثال:

چلنا هي رهنا نهين، چلنا بيسو بيس،
سهجوتنڪ سهاگ پر، ڪيون گنڌ وائي ڪيس.

ابتدائي زماني جي سنڌي شاعريءَ ۾ دوهي جا ڪيترا مثال آهن. شاه ڪريم تائين قدرتي گهڻا ملن ٿا.

سورنا چنڊ

جيڪڏهن ماترائن ۾ تبديلي نه آهي، فقط چوڻن يعني ست جي اڌن کي اٽلائي هڪ ٻئي جي جاءِ تي رکبو ته سورنا ٿيندو.

$$\begin{array}{r} \text{-----} x \text{-----} \\ 13 \qquad \qquad 11 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} \text{-----} x \text{-----} \\ 13 \qquad \qquad 11 \end{array}$$

عام طور تي ٻه مقبول هيٺون (Forms) آهن. انهن جي هڪ هڪ ست پاڻ ۾ ملائي ته نئين هيٺ بنبي، يعني دوها سورنا مليل.

مثال:

$$\begin{array}{r} \text{-----} x \text{-----} \\ x \text{-----} \end{array}$$

$$\begin{array}{r} x \text{-----} \\ \text{-----} \end{array}$$

سنڌي شاعرن انهن بنيادي هيٺن ۾ پوءِ گهڻا اضافا ڪيا ۽ هن 'ميل' جا مثال وڌيا، ڇو جو ستن جو تعداد وڌيو. پوءِ ته چنڊ به محدود نه رهيا ۽ انهن ٻن چنڊن کانسواءِ ٻيا چنڊ، جهڙوڪ: چنڊرايڻ، آت بروا، دڪال ۽ مالنڻ وغيره. وزن جو فرق هن ريت ظاهر ٿيندو جو ماترائن جي تعداد ۾ ڪمي پيشي آهي. مثال طور چنڊرايڻ جي ماترائن جو نقشو هن ريت آهي:

$$\begin{array}{r} x \text{-----} \\ 10 \qquad \qquad 11 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} x \text{-----} \\ 10 \qquad \qquad 11 \end{array}$$

ات بروا جو نقشو هن ريت آهي:

$$\begin{array}{r} x \text{-----} \\ 12 \qquad \qquad 9 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} x \text{-----} \\ 12 \qquad \qquad 9 \end{array}$$

اهڙي ريت ٿورو مختلف فارم ڏسبو ته هڪ چنڊ آهي 'مت' جيڪا شاه جي رسالي جي ڪاپائتيءَ جي مت جو وزن آهي. جنهن کي فارسي مسقط جي طرز تي

لکيل چاتر وڃي ٿو. (25) پر وزن چند پر اٿس. (26)

جيڪڏهن ڪنهن به بيت کي اڳيان رکي متمعن ۽ ساڪن آوازن جي طريقي تي ڊگهي آواز لاءِ ٻه ماترائون ۽ چوٽي آواز لاءِ هڪ ماترا گهڻي ته چند ظاهر ٿي پوندو. بلڪ ڪنهن ست پر وزن جي گهاتي واڌي هوندي ته پڌري ٿي پوندي. ستن پر ڌاري ٽن (تصمين) ڪري ايئن ٿيندو آهي.

سنڌي وايون به چند تي آهن. انهن تي اڳتي اپتار ايندي. بيت کي ڏسبو ته هيءُ هڪ اهڙي صنف آهي، جنهن سنڌي شاعريءَ جي ابتدا کان اڄ تائين پنهنجو حسن قائم رکيو آهي.

گنان

قديم دور جي سنڌي شاعريءَ ۾ گنان هڪ اهڙي صنف آهي، جنهن جي هيٺ دلچسپ آهي. ڇو جو سنڌي شاعريءَ جي ابتدائي دور ۾ بيت هڪ نمايان صنف وانگر نظر اچي ٿو ۽ گنان جي هيٺ وائيءَ کان به ٻه قدم اڳتي وڌي، ڪافيءَ جي هيٺ به آهي. ڪي گنان اهڙا آهن. ڪي مختلف هيٺن ۽ بيت جي مصرعن وانگر به آهن. ڪيترا گنان، عين ڪافيءَ وانگر آهن ۽ بند ٻن مصرعن جو اٿن، وراڻي يا ٿل به موجود اٿن، جيڪو وائي وانگر نه پر ڪافيءَ وانگر بيهي ٿو. البت وزن ۾ ڪٿي ڪٿي ڪمي بيشي به آهي. ڪي مصرعن چند تي ته ڪي ڪافيءَ وانگر موسيقيءَ تي آهن. جڏهن گنان گهڻي تعداد ۾ منظر عام تي ايندا ته هيٺ جو اڀياس قدري تفصيل سان ڪري سگهيو.

گنانن کي اسماعيلي فرقي ۾ مذهبي تقدس به حاصل آهي. ويدانت ۽ تصوف جي اپتار گنانن ۾ ملي ٿي. (27) جماعت خانن ۾ گنان ٻوليا وڃن ٿا ۽ وينيتون به. اسماعيلي پيرن جي ڪلام تي اڃان هيٺ ۽ موضوع جي لحاظ کان گهڻي کوجنا ٿيڻي آهي. (28)

گنج ۽ سهرا چونڊ هڪ قديم شاعره 'مرکان شيخن' جي ڪلام بابت به اڃان تحقيق جي ضرورت آهي. جنهن کي سومرن جي دور جي شاعره سڏيو ويو آهي. ڏانهس منسوب گنج جي کوجنا ڪرڻ ۽ دور متعين ڪرڻ لاءِ تاريخ جي ٽيڪ ڪپي. (29)

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

I- Scott- James, R. A: "The Making of Literature." Secker & Warburg London 1962, PP. 33-34.

2- Worksworth. W: The Solitary Reaper:

3- op, cit. under ref: No. 1, P. 161.

(4) جعفر حسن، ڊاڪٽر: 'منتخبات هندي ڪلام'، حيدرآباد بڪ ڊپو، حيدرآباد دکن، ص 9.

(5) بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: مقالو، 'سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو' سماجي

مهران، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع.

- 6- ايضاً - نمبر 1-2 ۽ 3/1955ع.
- 7- تفصيل لاءِ ڏسو: عبدالجبار جوڻيجو: مقالو 'سنڌ بر هندي شاعري' سهڻي پبليڪيشن جو 'موئنڊڙ ڇوليون'، حيدرآباد.
- 8- جعفر حسني، ص 19.
- 9- مولائي شيدائي: 'جنت السنڌ'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص ص 279، 286، 314، 315 ۽ 316.
- 10- بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ'، پايونير پريس، حيدرآباد، 1962ع.
- 11- بدوي، لطف الله: 'تذڪره لطفي'، (ڀاڱو پهريون) آر. ايڇ. برادرسي، حيدرآباد، ٻيو ڇاپو 1955ع، ص ص 40-41.
- 12- سومرن جي دور جي رزميه ۽ عشقيه داستانن بابت تفصيلي احوال ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتابن 'سنڌ ٻوليءَ جي مختصر تاريخ'، 'مشهور سنڌي قصا - جلد پهريون'، 'سمنڊي پنهون'، 'ليلا چنيسر'، 'مومل راڻو' ۽ 'عمر مارئي' ۾ آيو آهي.
- 13- دودي چنيسر جا بيت ڊاڪٽر بلوچ جي مرتب ڪيل ڪتاب 'سنڌ جو رزميه داستان: دودي چنيسر' ڇپايل سنڌي، ادبي بورڊ حيدرآباد (1986) تان ورتل آهن.
- 14- سيد عبدالقادر: 'حديقة الاوليا'، بحواشي و تصحيح پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1967ع، ص ص 64-65 (مقدمو).
- 15- الانا، غلام علي پروفيسر: 'سومرن جي دور جي سنڌي شاعري'، سماجي مھراڻ، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، جلد 9، نمبر 1960/201ع، ص 149.
- 16- ايضاً، ص 150.
- 17- ايضاً، ص 151.
- 18- ايضاً، ص 152.
- 19- ميمڻ محمد صديق: 'سنڌ جي ادبي تاريخ'، (ڀاڱو پهرين) سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد 1937ع ص 40.
- 20- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ'، پايونير پريس، حيدرآباد، 1962ع، ص 100.
- 21- هن ست جي هيٺين ٻن پڙهڻين کي به ذهن ۾ رکڻ گھڻي:
- جيئن تون جاناڻ پاڪ، آسانبد اڪيڻ جو.
- جيئن تون ڄاڻاڻ پاڪ، آسان پانڌيڻڻ جو.
- 22- گيج
- 23- مرزا قليچ بيگ: 'تخريرون ۽ تقريرون'، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1970ع، ص ص 237، 238 ۽ 239.
- 24- آسانند چترام: 'هندي پنڪل'، 1937ع.
- 25- گربخشاڻي، ايڇ. ايم: 'شاہ جو رسالو'، جلد 1، ڪشتر جو ڇاپخانو ڪراچي، 1923ع، ص 166.

26- جهت مل پاونائي، هن سلسلي پر پنهنجن ڪتابن 'چند سڳند'، 'دولا مارو' ۽ 'انت جي اوت' پر تفصيلي اپتار ڪئي آهي.

27- خواجہ محمد فاضل لعل محمد: 'حق موجود'، پرنس علي روڊ، حيدرآباد 1955ع، (پير چاڀر).

28- هن سلسلي پر مس گلشن خاڪي ڊاڪٽريٽ جو مقالو لکيو ۽ پير شمس الدين جي 'دس اوتار' بابت مقالو مارچ 1975ع ۾ ڪراچي ۽ پر منعقد ٿيل بين الاقوامي مذاڪري 'سنڌ صدين کان' ۾ پڙهيائين. عنوان آهي:

The Das avatara of pir Shams as linguistic and literary evidence of the early development of Ismailism in Sind.

29- شيخ محمد سومار: 'مرکان شيخن'، جيلاني پبليڪيشن، بدين، 1971ع.

باب ٽيون

قاضي قادن کان

هن باب ۾ سنڌي شاعريءَ جي ابتدائي دؤر کان پوءِ ان زماني جي شاعرن جي ڪلام جو جائزو وٺنداسين، جن جو زمانو تقريباً سنڌ ۾ ارغون، ترخان ۽ مغل دور جي راڄ ۽ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دور (1521-1718ع) تائين پکڙيل آهي. پهريون وڏو شاعر قاضي قادن آهي، جنهن سمن جي دؤر کي به ڏٺو ۽ ٻن ارغون حڪمرانن شاه بيگ ۽ پٽس شاه حسن جي زماني تائين زنده هو. هن باب جي ابتدا ۾ قاضي قادن اچي ٿو.

قاضي قادن

قاضي صاحب جو ڪلام فقط ست بيتن تي مشتمل آهي. (1) پر پنهنجي فڪر ۽ فلسفي جي ڪري ذهن تي اثر ڪرڻ وارو ۽ فڪر جي دعوت ڏيڻ وارو ڪلام آهي. قاضي قادن جي والد جو نالو قاضي ابو سعيد هو. بکر کان پوءِ سندن خاندان جو مسڪن سيوهڻ بڻيو. قاضي قادن قرآن شريف، حديث ۽ فقه ۾ مڃيل عالم هو. هونئن ته ظاهري علم تي کيس ناز هو، پر ڪو زمانو آيو جو هو تصرف ڏي مائل ٿيو. ڄام نظام الدين جي زماني ۾ لڏي بکر ويو ۽ قضا جي عهدي تي فائز ٿيو. سياست ۾ به سندس نالو اچي ٿو. سمن ۽ ارغونن جي جنگ ۾ سندس خاندان تڪليف ۾ اچي ويو. پر قاضي قادن ان دور مان بچي نڪتو ۽ ارغونن کان به اهو ساڳيو عهدو حاصل ڪيائين.

پروفيسر بدويءَ، قاضي صاحب جي سيد ميران محمد سهدي جونپوري سان ارادقنديءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته ان ڪري سنڌ جا اڪثر عالم مٿس ناراض ٿيا، پر هو مهذبو طريقو تي پوري ريت قائم رهيو. (2)

قاضي قادن جا ست بيت ڪانئس پوءِ جي شاعر شاه عبدالڪريم بلڙائيءَ جي ملفوظات ”بيان العارفين“ ۾ آيا آهن. شاه ڪريم، قاضي قادم جي نالي سان اهي بيت پنهنجي گفتگو ۾ چيا ۽ ملفوظات ۾ اچي ويا. اهوئي هڪ وسيلو (Source) هنن بيتن جي محفوظ رهڻ جو بنياد بڻيو. بيتن جو معيار ڏسي شاعر جي فن ۽ فڪر جي پختگي معلوم ٿئي ٿي.

جنهن بيت قاضي قادن جي شخصيت ۽ فن کي متعارف ڪرايو، تنهن سان هڪ واقعو به منسوب آهي. جنهن موجب کيس ڪنهن ٻڌايو ته ڪو شخص مسجد ۾ ڪعبي طرف پير ڪريو ستو پيو آهي. قاضي صاحب درو ڪشي اٿيو ۽ اچي پيرن ۾ درو هڻڻ لاءِ الارياڻين ته اتي ان شخص جو مٿو نظر آيس ۽ اهو نظارو کيس عجيب

لڳو. درويش کيس چيو ته: 'پير وٺي تيڏانهن رڪ، پر دل دوست ڏي رڪ'. (3) ان واقعي کان متاثر ٿي قاضيءَ هي بيت چيو:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس نند ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.

هن بيت لاءِ لساني ترجمون ڪيتريون ڪيون ويون آهن، اهي غلط نه آهن. يعني جوڳيءَ جاڳايوس جي هر آوازيت جي تجنيس حرفي، فڪر جي لحاظ کان خانبهادر ميسن 'جوڳيءَ' لفظ جي استعمال تي پنهنجا خيالات ظاهر ڪندي لکيو ته هي لفظ پهرين هتي مليو آهي ۽ ان کي پوين شاعرن جي بيتن سان به پيشيو ويو آهي، ان ۾ ڪو عيب ڪونهي. پر قاضي قادن جهڙي شخص جي هٿ هارجڻ جو هن کان وڌيڪ عمدو ٻيو ڪهڙو مثال هوندو! هڪڙو اعتراف آهي ۽ غفلت مان سجاڳ ٿيڻ جو اظهار آهي. ٻوليءَ جي لحاظ کان هي بيت توڙي سندس ٻيو ڪلام نهايت سٺڪ ۽ فصيح آهي. لهجو به ايترو نرم آهي، جو ان کي کانئس اڳ جي شاعرن سان پيشو ته فرق ظاهر ٿيندو. لفظن جي چونڊ ۽ خيال جي ادائگيءَ ۾ سندس هر بيت هڪ موتيءَ جو دائو آهي. پوءِ ڇو نه سنڌي ادب جي حقيقي تاريخ کانئس شروع ڪجي. ظاهري علم، ميران محمد مهديءَ جي عقيدت کان پوءِ رڃ مثل نظر اچڻ لڳس ۽ جيڪي ڪتابن ۾ پڙهيائين، تنهن تي سڙ سيڪڙو تڪيو ڪرڻ کان هٽي پري ٿيو ۽ چيائين:

ڪنڌ قدوري ڪافي، ڪو ڪو نه پڙهيوم،
سو پار ٿي پيو، جتان پرين لڌوم.

ڪنڌ قدوري ڪافي، جي پڙهي پروڙين سڀ،
ته ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوه ۾، پئي ڪڇي آپ. (4)

ظاهري علم ۽ پڙهيل ڪتابن تي ڀروسو نٿو ڪري ۽ چوي ٿو ته اڃان ڪي ٻيو آهي، جنهن وسيلي محبوب جو جلوو ڏسي سگهجي ٿو، سو ٻيو طرف آهي، جتان ازلي حسن جا جلوا پسجن ٿا. اڳتي شاه ڪريم به دل دوست ڏي ۽ هٿ هاج ۾ رکڻ بابت چيو ۽ شاه لطيف ڪنهن ٻئي فھر لاءِ تاڪيد ڪئي. منڊي ماڪوڙيءَ جو اشارو مشاهدي جو هڪ سهڻو مثال آهي. جئن ڪوه جي ڏيڏر جو مثال ته اسين ڄاڻون ٿا ۽ منڊي ماڪوڙي ته ڪوه مان آسمان جيترو ڏسي ٿي، اوترو اندازو لڳائي ٿي. بلڪل ائين جيئن ئي ڪتاب پڙهي ڪو ٿوندجي وڃي ۽ چوي ته علم مون تي ختم ٿيو ۽ سڀ راز ڄاڻي ورتو. اهڙن خود پسندن لاءِ مٿيون بيت هڪ تازيانو آهي. ان کان به وڌيڪ چٽائيءَ سان قاضي صاحب ظاهري علم ۽ مڪتب جي نحو ۽ صرف جي سبق بابت پنهنجا راي ڏيئي واضح ڪري ٿو:

سيئي سيل ٿيام، پڙهيم جي پاڻان،
اڪر اڳيان اپري، واڳو ٿي وريام.

لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين،
سوئي پڙهيو سو پڙهان، سوئي سو حرف. (5)

محبوب پنهنجي من ۾ آهي، ٻاهر ان کي ڳولڻ عبث آهي. اندر ۾ نائي نيڻ
نهارڻ سان دوست جو ديرو ملي ٿو. اهو نڪتو قادن هيئن بيان ڪيو:
سچڻ منجهه هٿام، مون ويٺي واءِ ٿيا،
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هنئين جاڙ وڌام.

محبوب جي هيءَ تلاش مجاز جي مام ۾ ناهي، پر حقيقت جي رمز ۾ آهي.
اها رمز صوفين جي رمز آهي. جنهن موجب محبوب جو جلوه هر جا آهي، بلڪ ان
جلوي سائر جي اٿل وانگر هر نقش کي مٽي ڇڏيو آهي. وحدت الوجود جي نظر تي
جي هم اوست، جي تنوار اسان جو شاعر هن ريت ظاهر ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته ٻيا
طرف ۽ جهتون ان اٿل ٻوڙي ڇڏيون آهن:

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙيئي،
هيڪائي هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت. (6)

نه رڳو ايترو پر نفي ۽ اثبات کان به اڳتي وڃي ايشن ٿو لڳي ته نفي (لا)
آهي ئي ڪونه. محبوب کانسواءِ ٻيو ڪجهه هجي ته ان جو انڪار ڪجي.
'لا' لاهيندي ڪن ڪي، لا مور هين ناه،
بالله ري پريان، ڪٿي نه ڏسي ڪو ٻيو.

قاضي قادن جي هن ٿوري ڪلام مان به ايتري خبر پوي ٿي ته هو پهريون
شاعر آهي، جنهن جي ڪلام ۾ تصوف ۽ طريقت بابت ڪي نڪتا اچن ٿا ۽ اهڙي
ريت صوفياني شعر جي سنڌ ۾ باقاعدي هڪ روايت ملي ٿي، جنهن تي شاه
ڪريم، لطف الله قادري، شاه لطيف ۽ ٻين نوان نقش نگار رکيا.
قاضي قادن جو ڪلام بلاغت ۽ فصاحت جو سهڻو مثال آهي. هن جو انداز
بيان ۽ لفظن جي چونڊ توڙي موسيقيت اهڙي آهي، جنهن ۾ بيت جي مڪمل معنوي
۽ صوتي حيثيت ظاهر ٿئي ٿي.

پير محمد لکوي

هي بزرگ هڪ طويل نظم جي ڪري سنڌي شاعريءَ ۾ اهم آهي. سندس
احوال گهڻو ڪونه ٿو ملي. پروفيسر بدوي جي ”تذڪره لطفي“ (جلد پهريون) ۾ اهر
ٿورو احوال ۽ نظم جو هڪ حصو آهي، جنهن کي بدوي صاحب آزاد نظم سڏي ٿو.
حقيقت ۾ الف اشباع تي آڌاريل هي نظم ’ڪبت‘ جي دفعي ۾ اچي ٿو. (7) پير
محمد کان پوءِ جي ڪن عالمن انهيءَ طرز جا شعر لکيا، جن کي ’ڪبت‘ يا عالمن
جون ’سنڌيون‘ سڏجي ٿو. جنهن ’ابوالحسن جي سنڌي‘ وغيره.
پير محمد اصل ٺٽي جو ويٺل هو ۽ پوءِ لڏي سکر تعلقي جي لکي ڳوٺ ۾

اچي رهيو. سندس وفات جو سال 1600ع ڌاري آهي. (8) سندس سوانح عمريءَ بابت وڌيڪ احوال تذڪرن ۾ نه آيو آهي. الف اشباع تي لکيل هن نظر ۾ پير محمد صبح جي لڌڙي هير کي پيغام نيندڙ بڻائي حضرت رسول ڪريم جي حضور ڪجهه عرض ڪري ٿو ۽ پنهنجي دل جو احوال ڏيندي چوي ٿو:

اي صبا واءِ صبح جا خاطي خير هئا،
تون ريبارو رحمان جو ۽ قاصد قريبا،
تون ميانجي محبوبن جو پيڪ سنڌو پريا،
تون پانڌي پيارن جو اولي اڪڙيا،
تون ساڻي سڪاين جو ماهر مشتاقا،
آڻي عجيبن جون خبرون خوشحالا،
ني نياپسا نينهن بجا وايوڙين وٽا،
ڦڪي ڦوڙاين جي توکي آهي ادا،
اچي اوڀر ٻنهي ڏهنون اسهه اولاهه،
نه مون سڪڻ ساهه ۾ ڏڪڻ جي ٻيها،
نه مون اور اتر سين ڀرت نه چارا،
اولهندي آهين مون دلبر دل گهريآ. (9)

نظر جو هي نمونو آهي، جيڪو ڪن قديم عالمن پنهنجي خيالن جي اظهار لاءِ اختيار ڪيو. پير محمد انهن ۾ پهريون آهي. هن نظر جي سٽاءَ چنڊ تي بيٺل آهي. هن کي آزاد نظر نه چئبو. آزاد نظر ته ويهين صديءَ جي سنڌي شاعريءَ جي صنف آهي. پير محمد آسان ۽ مروج زبان ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو ۽ نظر جو هي آسان نمونو ڪم آندائين، جيڪو پوءِ ٻين اختيار ڪيو.

مخدوم نوح

سنڌ جي هڪ متبرڪ خاندان جي چشم و چراغ حضرت مخدوم نوح جي ولادت هالا ۾ 911ھ ۾ ٿي. سندن والد جو نالو نعمت الله هو. مخدوم نوح جو اصل نالو لطف الله هو. پاڻ حضرت ابوبڪر صديق جي اولاد مان هئا. نه رڳو حضرت مخدوم نوح پر سندن خانواڌي ۾ وڏا وڏا بزرگ، حق جا طالب ۽ شاعر ٿي گذريا آهن. (10) حضرت مخدوم نوح قرآن شريف جو فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سندن ملفوظات پوين وٽ محفوظ آهن. سندن ٿورا بيت به منظر عام تي آهن. انهن بيتن جي ٻولي سڀڪ ۽ سلوڻي آهي. ماڪ کي شاعرن پنهنجي پنهنجي خيال سان آندو آهي. مخدوم صاحب ان جي جا توضيح ڪئي آهي، سا گنج گاري ٿي وجهي فرمائين ٿا:

پيئي جا پريات، سا ماڪ م پانيو ماڻهئا،
روئي چڙهي (11) رات، ڏسي ڏکوين کي.

پريات جي ماڪ يا شبنم جي قطرن تي ڪيترا شعر ملن ٿا. هر شاعر پنهنجو پنهنجو نڪتو پيش ڪيو آهي. هتي به نازڪ خياليءَ جو هڪ مثال آهي. ڪي ٻيا بيت به ملن ٿا، اهي به شاعر جي ڪمال کي ظاهر ڪن ٿا. جڏهن ته هن بزرگ ۽ شاه ڪريم جو پاڻ پر محبت جو رستو هو ۽ شاعري به بزرگن جي پاڻ پر رابطي قائم رکڻ جو هڪ ذريعو هئي. ڪيترا مضمون اهڙا آهن، جيڪي ان همعصر دؤر جي فڪر کي ظاهر ڪن ٿا. حضرت مخدوم نوح فرمائين ٿا ته:

نه سي جوڳي جوءُ ۽ نه سي سامي وات،
ڪاپڙين ڪنواٽ، وڏي ويل پلاڻيا.

اسان جي هن پراڻي ڪلاسيڪي انداز جي شعر ۾ هڪ خوبي هيءُ آهي ته شاعرن عوام جي زندگيءَ کي ويجهو ٿي ڏنو ۽ بيان ڪيو. هڪ ٻئي جو سک ڏک وندڻيون. ڪنهن پياري جي جدائيءَ جو ذڪر جنهن مخدوم صاحب ڪيو آهي ۽ ان کي جوڳي ۽ سامي چئي انهن لفظن جو تقدس هڪ طرف ظاهر ڪيو ويو آهي ته ڪنواٽ جو ذڪر ڪري هڪ قدرتي عمل ۽ سفر جي روانگيءَ جو تاثر ٻئي طرف پيدا ڪيو ويو آهي.

هيٺيان بيت به حضرت مخدوم نوح جن ڏي منسوب آهن:

ابوبڪر آءُ، سامي سفر هليا،
مٿان ٿي پٿار، سڪين سناسين ڪي.

سمون به سائين گڏ، تون به لوچ لڄ ڪي،
هلندي سمي سامهون، تون پڻ ڪرت ڪج،
تو پڻ ٿئي ڏي، سمي به سوچ ٿئي.

پهريون بيت پنهنجي خليفي ابوبڪر کي مخاطب ٿي چيائون ۽ ٻيو هڪ سائل جي جواب ۾ چيل آهي. بيتن جي زبان ڏي ڌيان ڏجي ٿو ته اها به خبر پوي ٿي ته مخدوم صاحب ان وقت جي شاعريءَ جي سلسلي سان بلڪل قدر به قدم گڏ آهن.

شاه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو

شاه عبدالڪريم (1536-1623ع) بلڙيءَ وارو، (12) شاه ڀٽائي جي ابن ڏاڏن مان هڪ مشهور دوريش ٿي گذريو آهي. سندس صبر اڄ به سنڌ ۾ ضرب المثل طور هر ڪنهن جي زبان تي آهي.

شاه ڪريم تذڪرن ۾ سيد صاحب جي پياري نالي سان مشهور آهي. سندس وڏا هرات جا رهاڪو هئا. سندس والد جو نالو پيڄد لعل محمد هو. سيد ڪريم صاحب جي وڏن جو مسڪن مٽياري هو، پر پاڻ اتان لڏي ٻياري وسائي ويٺو. اتي سندس تعليم ۽ تربيت ٿي. مڪتب جي تعليم ۾ ڪا دلچسپي نه ورتائين، ان ڪري سندس ڀاءُ سيد جلال فڪر مند ٿيو، نيٺ هن به ڄاتو ته ڪريم چمندي ڄام هو. ان کانپوءِ سيد صاحب کي مشهور اهل الله حضرت مخدوم نوح جي صحبت

نصيب ٿي. تذڪرن ۾ لکيل آهي ته سيد صاحب کي روحاني فيض سيد ابراهيم شاه بهاريءَ کان مليو، جيڪو سنڌ ۾ آيو هو. شاه ڪريم جي زندگيءَ ۾ خدا جي خالق جي خدمت جو جذبو ملي ٿو. سندس ڪردار جي پوري پروڙ پوري ٿي، جيڪا سندس شخصيت جي محبوبيت ظاهر ڪري ٿي.

سيد صاحب جي لاءِ مشهور آهي ته هڪ طرف خلق جي خدمت ۾ وقت گذاريندو هو ته ٻئي طرف مسجدن جي پاڻي ڀرڻ جو فرض ادا ڪندو هو. سندس نهٺائيءَ ۽ صبر جا ٻه ڪيترا واقعا مشهور آهن. ڪن ماڻهن کيس هر وهائيندي روڪيو، ڊڳا چوڙي، پاڻيءَ جي آڏي پيڇي کيس ڏک هنياڻن ته به چيائين ته: چڱو ٿيو اوهين حق تي آهيو. مائي بلڙي سندس صبر جو امتحان وٺڻ لاءِ اگهاڙن پنن تي گرم رڀ جو ڪنو لاٿو ته به سيد صاحب کي ڪاوڙ نه آئي. سندس شخصيت ۽ ڪلام ۾ ڪوبه تضاد ڪونه نظر ايندو. سيد صاحب مجرد رهڻ وڌيڪ پسند ڪندو هو. پر زماني جي دستور موجب شادي ڪيائين ۽ کيس يارهن پٽ، ٽي نياڻيون ٿيون. سندس زندگيءَ ۾ ڪيل گفتگو کي ملفوظات ۾ سندس مريد محمد رضا، سيد صاحب جي وفات کان ڇهه ورهه پوءِ لکي مڪمل ڪيو. (13) جنهن ۾ روحاني نڪتا ۽ بيت آهن. سيد محمد رضا هن ڪتاب جو نالو ”بيان العارفين في تنبيه الغافلين“ رکيو. ان جو فارسيءَ مان ملڪي سنڌيءَ ۾ ترجمو عبدالرحمن ڪيو. هن طويل نظر ۾ سيد صاحب جا بيت پنهنجي پنهنجي جاءِ تي آيا آهن. ميان عبدالرحمن جي ڪتاب کان پوءِ 1904ع ۾ مرزا قليچ بيگ ”رساله ڪريمي“ شايع ڪيو. پر ڪلام ۽ سوانح کي ڊاڪٽر عمر محمد دائود پوٽي صاحب نئين انداز ۽ ترتيب سان 1937ع ۾ شايع ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جي ترتيب مان سيد کان پڇيل هڪ سوال جو جواب ۽ بيت جو مثال وٺڻ سان بيان العارفين، جو سڄو تاثر سامهون اچي ٿو: فرمايائون ته ڪنهن بزرگ کان پڇيائون ته مجاز ڪيئن پڇائجي؟ چيائين ته ”مجاز مانيءَ وانگر آهي، جنهن کي اهڙي طرح پڇائجي جو نه ڪچي رهي نه ڪامي وڃي“. حضرت جن هي بيت پڙهندا هئا:

مجازي موهي، ڪڏهن ويندءِ نڪري،

اڪڙيون توهي، مڃڻ ويهين وسهي. (14)

سيد صاحب جي دل جيئري نرم هئي، اوتري نرمي سندس لهجي ۾ آهي ۽ سندس شخصيت جي محبوبيت ان مان ظاهر ٿئي ٿي. هو هڪ درويش صفت ۽ انسان دوست شخص هو. هن تصوف جي اظهار ۽ سمجهاڻي لاءِ ڪو اهڙو رستو نه ڳوليو جيڪو عام جي سمجهه کان ٻاهر هجي. هن پنهنجي گفتگو ۾ مريدن کي ڪي نڪتا وقت بوقت چيا. ڪي پنهنجا بيت ۽ ڪي ٻين شاعرن جا بيت چيائين. سندس فڪر جو سرچشمو قرآن کان وٺي روميءَ تائين اچي ٿو.

تصوف ۽ الاهياتي فلسفي جي سبب فارسي زبان جي شاعرن جو اثر سنڌ ۾ گهڻو اڳاٽو آهي. ان جي مقابلي ۾ عروضي شاعري ۽ فارسي شاعريءَ جو باقاعدي اثر پوءِ آيو. قلندر شهباز ۽ ڄام نظام الدين توڙي سنڌ جي ڪن پراڻن

شاعرن جو ڪجهه فارسي ڪلام به مليو آهي. موضوع جي اثر جي لحاظ کان به ٿورو گهڻو فارسيءَ جو اثر نظر اچي ٿو. اهو ترجمي، توارد يا هڪ ئي خيال جي اڏاڻگيءَ جي سلسلي ۾ ملي ٿو.

انهيءَ سلسلي ۾ قاضي قادن جو شعر 'ڪنز قدوري قافيه، ڪو ڪونه پڙهيو' هيٺين فارسي شعر جو ترجمو ڪنهن حد تائين توارد آهي:

در ڪنز قدوري قافيه، نتوان يافت خدارا،
سيپاره دل بين ڪم به ازين ڪتابي نيست.

شاه ڪريم ته خاص طور مشنوي رومي جي ڪن نڪتہن کي پنهنجي بيتن ۾ سمريو. جيڪو توحيد جي يڪسان اپٽار جي نشاندهي ڪري ٿو ۽ نه فارسي شاعريءَ جي ڪل اثر کي ڏيکاري ٿو. ڪيترا مثال شاه ڪريم وٽ آهن. رومي فرمائي ٿو:

خشڪ باشي برلب جو خشڪ لب،
ميدومي سوئي سراب اندر طلب.

شاه ڪريم:

پاڻيءَ مٿي جهوپڙا، مورڪ 1 ج مرن،
دم نه سڃاڻن، دانهون ڪن مٿن جڻن.

ان کانپوءِ شاه پٽائيءَ ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ اهو اثر نمايان آهي. شاه صاحب 'ايڪ قصر در لڪ، اي روميءَ جي رهاڻ' چئي ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش نٿو ڇڏي.

سنڌي شعر جو جائزو وٺندي فارسي لفظن جو عمل دخل به تقريباً سيد صاحب جي زماني کان ئي ملي ٿو. پر سيد صاحب ڪو لفظن جي ڪيڏو جو شاعر نه آهي. هن جو مقصد انسان جي روحاني ترقي آهي. ان ڪري هر ڳالهه مثال، تشبيهه ۽ دليل سان واضح ڪري ٿو. ان مان سندس شاعرانه قابليت به ظاهر ٿئي ٿي. راز بابت چوي ٿو:

مٺ پيڙيائي پلي، جي اٿڻي ته وا،
جي پٿر وڌ ڳالهڙي، ته ڇڏي وڃي ساء.

جنن فارسيءَ جو مٿي ذڪر ڪيو اٿم، ان سلسلي ۾ سيد صاحب هڪ مقولي 'دست بڪار دل به يار' کي هڪ بيت ۾ نه رڳو سمريو پر ان نڪتي کي ظاهر ڪري ٿو، جنهن کي شاه جي ڪلام ۾ اسين 'روزا ۽ نمازون، اي پڻ چڱو ڪم' جي صورت ۾ ڏسون ٿا. سيد صاحب چوي ٿو:

مورڪ مور نه بجهڻا، هيڏانهن هوڏانهن ڪن،
ڪتر جن اڪيون ڇ، سي ڪيئن پرين پسڻ.

پرين پسڻ لاءِ اڪيون روئي ڏوئي صاف ڪرڻيون پونديون ۽ محبوب جو

فرمودو ٻڌڻ لاءِ هي ڪن وڪڻي ڪي پيا ڪن وٺان پوندا:

هي ڪن گاڏهان وڪڻي، ڪن ڪي پيا ڳنيج،
سنڌي پريان ڳالهڙي، تنبن سين سٽيج.

عشق جي واردات تي شاعرن گهڻو ڪلام چيو آهي. ان جو خلاصو هي آهي ته 'عشق ناهي راند، جيڪس کيڏن ڳيروا، هن ۾ر جان ۽ دل قربان ڪرڻي ٿي پئي. پنهنجو سر مٿو نه ڪبو. منهن ۾ر گهاء سها. بلڪ هلي وڃي سر اڏي ٿي ڌرو. نه رات ڪي رات ڄاڻبو ۽ نه ڏينهن ڪي ڏينهن. شهر به ويران ٿي هوندو. هيٺان تي بيت ان واردات جي مڪمل عڪاسي ڪن ٿا:

نينهن نياپي نه ٿئي، سڌين سين نه هون،
ڪارئين راتين رت ڦڙا، جان جان نيڻ نه رُون.

جي جاڳندي من ۾، ستي پڻ سيئي،
من پريان نيئي، ڀڳهيو پاڻ ڳري.

ورسا سڄي ويڙ، جتي سڄڻ هيڪلو،
سو ماڳوئي ڦير، جتي ڪوڙ ڪماڙيئن،

سنڌ جي نيم تاريخي داستانن جي حوالي سان به سيد صاحب ڪي بيت چيا آهن. هتي به سسئي، مارئي يا ليلا هڪ ٻاهريون پوش آهي. هر هنڌ پنهنجي اندر جي پياس ۽ آهي ڳالهيون چيون اٿس، جن جو تعلق انسان جي جذباتي دنيا سان آهي:

امڙ ڪوءِ گهروءِ، مونهان ساڙو وڃي نڱيو،
هنڱڙو ڏيئي وٽ جئن، مون جيئن تان نه پريو.

(سني)

اسين تتان آڻيون، جتي ڪنهن ناه،
جي وڃون ڪنهن وهان، ته به مٿيون لوڻيون.

(مارئي)

جيري آتي جن، داغ تنهنجو داسڙا،
تون ڪئن مٿان تن، چنيسر ڇت ڪڍين.

(ليلا)

دنيا جي ڪم ڪار ۽ محبوب حقيقي جي حضور حاضر رهڻ بابت پيپل هڪ سوال جي جواب ۾ سيد صاحب هي بيت چيو:

پاڻياري سر بهڙو، جر تي پڪي جئن،
اسان سڄڻ تڏن، رهيو آهي روح ۾.

يعني هڪ پاڻي پريندڙ عورت مٿي تي پاڻي جا گهڙا کڻي هلي ٿي ته پيرن

سان پنڌ ڪندي وڃي، اکين سان گس ڏسندي وڃي. بلڪل انسان ايئن گذاري سگهي ٿو. هن بيت ۾ گوشه نشيني (۽ رهبانيت) تي بلڪل واضح اشارو ڪيو اٿس. پوءِ پورهئي جي اجوري جي لالچ ۽ سڄي دل سان ڪيل پورهئي جو فرق ٻڌائيندي فرمائي ٿو:

پاڻيهاري سڀڪا، جا سر گهڙو ٿري،
ڪا لٺ سنڌي سڄڻن، ڪا پورهئي ڪاڻ پري.

سيد صاحب جي ڪلام جي عام مقبوليت جو هڪڙو سبب اهو به آهي ته آسان ۽ عام جي ٻوليءَ ۾ گفتگو ڪئي اٿس. ان ڪري سندس ڪن بيتن جون ڪي تڪون چوڻين طور سنڌ ۾ ڪم اچن ٿيون. هن درويش شاعر جي ٻين ڪرامتن کان قطع نظر سندس ڪلام به هڪ شاعرانه ڪرامت آهي:

جي پڇڻان سڀي نه منجهڻان، جي پڇن سڀي وير،
جو لکڻ منجهه ماڻهڻين، سو مڪڻ منجهه ڪير.

شاه لطف الله قادري

هن درويش بابت هاڻي تحقيق چڱي حد تائين ٿي چڪي آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق موجب ”هو اگهه ڪوٽ يا اگهاماڻو جو رهاڪو هو، جيڪو تعلقي ماتلي (هاڻي ضلعو بدين) ۾ آهي.“ (15) اندازي موجب شاه لطف الله 1611ع ۾ ڄائو ۽ 1679ع ڌاري وفات ڪيائين. سندس تعليم تربيت به پنهنجي ڳوٺ ۾ ٿي. جيڪو هڪ علمي مرڪز هو ۽ سهروڊي توڙي قادري طريقن جي بزرگن جي هيض جو مرڪز به هو. ان ڪري لطف الله ”قادري“ مشرب اختيار ڪير ۽ طريقت جي راه جو پانڌيڙو ٿيو. (16)

شاه لطف الله جي سنڌي بيتن جو مجموعو ۽ ڪتاب ”منهاج المعرفة“ هٿ آيو آهي سندس ٽيون ڪتاب ”تحفة السالڪين“ اڃان ملي نه سگهيو آهي. (17) ”منهاج المعرفة“ فارسي زبان ۾ لکيائين ۽ ڪيترن نڪتن جي سمجهاڻي لاءِ ان ۾ سنڌي بيت به لکيائين. ان کانپوءِ کيس خيال ٿيو ته سنڌي بيتن سان ڪنهن مسئلي کي سمجهائڻ آسان آهي. رسالو به منهاج المعرفة وانگر توحيد جي تنوار آهي، جنهن ۾ شاه لطف الله، توحيد ۽ سلوڪ جي صحيح شعور جي ڄاڻ ڏني آهي. ”منهاج المعرفة“ ۾ 21 باب آهن. سلوڪ جي مفهوم جي سمجهاڻي ڏيندي، سنڌي بيت چٽڪ هڪ دليل آهي، جيڪو مصنف جي دعويٰ کي ثابت ڪرڻ لاءِ آندل آهي. ڊاڪٽر بلوچ ’منهاج‘ جي موضوعن جي تسلسل جو جائزو وٺندي لکي ٿو ته: ’هي سلسلو مرشد، مريد ۽ شريعت جي بيان سان شروع ٿئي ٿو ۽ الاهي صفات ۽ باري تعاليٰ جي وحدت تي ختم ٿئي ٿو ۽ ان جي برعڪس سنڌي رسالو وحدت باري تعاليٰ جي مرڪزي مضمون جي وضاحت سان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ فقر ۽ فقيرن ۽ پيرن مرشدن جي حال حقيقت تي ختم ٿئي ٿو.“ (18)

سنڌي رسالي ۽ منهاج جي ڪل بيتن جو تعداد تقريباً چار سؤ آهي. ان لحاظ سان سنڌي زبان جي هٿ آيل شعري ذخيرن ۾ هي ڪلام نه رڳو نشانبر آهي پر هڪ شاعر جي گهڻي لکيل ڪلام ۾ به پهريون آهي. اثر ۽ نفوذ جي مدنظر شاه لطف الله متاخرين کي چڱو متاثر ڪيو آهي، ان جا مثال اسان کي شاه ڀٽائي جي رسالي ۾ گهڻا ملندا. (19)

شاه لطف الله جي ڪلام ۾ مسئلي جي اڀتار نهايت دقيق انداز سان ملي ٿي. هن جي سمجهاڻي ايتري عام فهم نه آهي، جيتري شاه ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ آهي. زبان ان جو پهريون سبب آهي. لطف الله نهايت گهراڻيءَ سان مسئلي جي سمجهاڻي ڏي ٿو ۽ مجموعي طور ايترو فصيح زبان نه آهي، جو بيت عوام الناس جي حلقن ۾ مشهور ٿئي. هو توحيد جي تنوار بابت سنجيدگيءَ سان گفتگو ڪندو اڳتي وڌندو وڃي ۽ سلوڪ جي منزلن کان واقف ڪري ٿو. ”فنا في الله“ جي منزل ڏي اشارو ڪندي فرمائي ٿو:

هي جي فاني ٿئا في الله ۾، موٽڻ تن محال،
ان وڃائي وجود کي، حاصل ڪڻو حال،
تني سندنو قال، اتانگهان اتانگهه ٿيو.

شاه عبداللطيف ’مٽي مٽي مهراڻ ۾، پٿو ٿپو ڏيئي‘ چئي وحدت جي واديءَ ڏي جو اشارو ڪيو ته لفظن جي لحاظ کان به اها سءاءِ اول شاه لطف الله رت ملي ٿي:

مٽي مٽي مهراڻ ۾، هي جي پاڻ وجهن،
نه سڀي اوري نه پري، اوءِ اندر وه وڃن،
تن منجهه منجهه ٽڪيا، اوءِ منجهه رهن،
سڀي بيٺا تن وڃن، ناه نهايت جنهن جي.

قاضي قادن ۽ شاه ڪريم جو شاعرانه اثر به مٿس پيل ٿو ڏسجي، قاضي قادن چيو، ”لا لاهيندي ... الخ“ ته لطف الله چوي ٿو:

’لا‘ کي لاتائون، الا الله کي اوڏا ٿئا،
قطع ڪامل تني کي، اوءِ ڇڏي سڀ وٽ،
محب تنهن مڙئا، جنهن کي سڀي سڳو. (20)

شاه لطف الله جا گهڻ سٺا بيت موجود آهن. ان ڪري هيٺ جي سلسلي ۾ سندس ڪلام جو اڀياس دلچسپ آهي. هن هيٺ عام اڀياس جي مد نظر کي بيت آڻجن ٿا:

جي ذات گڏي ذات کي، نه لهي نه سگهي ڪوءِ،
سوئي پاڻي ڪوهرين، سو سمندين هوءِ،
سوئي وهي واهڙين، سوئي دريائين هوءِ،
اه مڙوئي هيڪڙو، جي پروڙي ڪوءِ.

نه وهڻ نه واٽ ڪا، نه ڪو پاڻ نه ٿاڻ،
 نڪا پروڙ نه پيچرو، نڪو پڇي پرياڻ،
 عقل آت اوچون ٿيو، وڻو وڄائي پاڻ،
 اٺ دعويٰ دم نه ماڻ، حيرت هنيو سڀڪو.

سوئي پانڌي پنڌ سو، سائي راه سو رند،
 سوئي مڪان مڪين سو، سوئي حضور سو هند،
 سوئي بحر بر سو، سوئي شهر سو سنڌ،
 سوئي ساڻي سونهن سو، سوئي آچيندڙ پنڌ،
 جني آ اکني، تن پاڻيهين پروڙيو.

حسن حبيب جو، جني ڏنو ماءُ،
 تني منجهان ڪاء، ڪري نه سگهي ڳالهڙي.

گر اڳيان گوڏو هڻي، ڪي جو ٻڌائون،
 تنهن اوسيڙي آڻيا، ره ڀر وٺائون،
 پاتائون ماڳ تنهن، مرڪي مدائون،
 اوڙ ڇڏي هليا سپرين، ڪه ۾ ڪڍائون،
 گنگا، گورڪ، هڻڙي، مڙئي ڏٺائون،
 ماء سي مدائون، ترء نه پنيون جوڳين.

ڪي هليا هر مڇ ڏونه، ڪي ڀرتڪال ڀرن،
 ڪني ڪوڏ ڪنياڻ جو، ڪي گنگا مٿي گجن،
 ڪي وهيا ونڪوٽ ڏونه، ڪي لڪا سر لمن،
 ڪي گوئي گنگا تري، ڪي گواس وڃن،
 ڪني آڏمر ڪاپڙئين، ڪي بازارين وهن،
 ڪن ڌاريا ڏنڊ ڪينرا، ڪي واسليين وٺن،
 آء گهريون مٿان تن، جي پيهي ويا پاڻ ۾.

جنهن پنڌ نهايت ناه ڪا، نه ڪو انت چيه،
 سو ڪوڙين ڏسي ڪنڀيا، ڏوران ڏايو ڏيه،
 اٺ هلڻ حيرت ۾ ٿيو، چيتان تون چڪيه،
 اوري ڪو م آسرو، وڃي تون م ويه،
 ثابت ٿي سبحان سين، منجه حقيقت پيه،
 ته سوئي پسين ڏيه، جنهن ڪي سڪي سڀڪو.

پرين پاڻهين پاڻ ۾، پاڻهين پاڻ حال،
نڪو ات قيل نه قال، اي گجها گجھي ڳالھڙي. (21)

عثمان احساني

عثمان جو ڪو پروسِي جوڳو احوال هٿ ڪرڻ آيو آهي. ”تذڪره لطفيءَ“ ۾ ئي عثمان جو ٿورو گهڻو احوال ۽ ڪلام ملي ٿو. احساني سندس تخلص لکي ٿو. پير محمد لکويءَ جو همعصر چيو ويو آهي. هو اصل ڀاڳناڙي طرف جو هو ۽ اتان 1640ع ڌاري لڏي لکيءَ ۾ اچي رهيو. پير محمد لکويءَ جو ننڍو همعصر هو. عثمان احسانيءَ جا ڪي بيت محفوظ رهيا آهن. جن جو عنوان ’وطن نام‘ آهي. هن بيت ۾ شاعر هن دنيا کي هڪ راه گذر سڏيو آهي. فاني دنيا بابت پنهنجا رايو ڏيندي، انسان جي اصل وطن جو ذڪر ڪري ٿو. ٻين لفظن ۾ آخرت جي بيان ۾ عثمان احساني بلڪل ان انداز کي پيش ڪري ٿو، جيڪو پوءِ جي شاعرن خاص طور اختيار ڪيو. سندس ڪلام ۾ به گهڻا سٺا بيت شامل آهن.

عثمان احساني فنا ۽ بقا جي مسئلن تي نسبتاً دلنشين انداز ۽ خيال آرائي ڪئي آهي. هن جو ڪلام ڪنهن به طرح منجهاني نٿو، سندس فاني دنيا بابت گفتگو ۾ ڪو به ابهام ڪرڻي:

اٿي ويهه ۾ ويسلو، اٿي دنيا ڪوئي دم،
سانباه جو ساٿيا، فڪر ڪر فهم،
تون وڻجارو آهين، ڪٿي وجهه ۾ خم،
سسٽي ڇڏ سعيو ڪري، دل جو ڪر آدم،
روپ پسي تون پانهنجو، گوندر لاهج غم.

ڪيترن ئي شاعرن فاني دنيا بابت چيو آهي. جنهن ۾ ايترا تفصيل آهن، جواهو به هڪ علحدي موضوع وانگر لکي ٿو. ان سلسلي ۾ موت کي ياد ڪرڻ، دنيا جي رنگ روپ تي نه ٺڳجڻ ۽ اصل وطن يعني هن دنيا ڏي هلڻ جو سعيو ڪرڻ بابت چيو ويو آهي. عثمان احساني جي هن بيت جو تڏ به اهوئي آهي. چوي ٿو:

شمع اٿج پاڻ سين، هٿن ۾ بساري،
ڪر سعيو انهيءَ سڏ جو، ويهه ۾ وساري،
ڪير ڪي قلوب مان، مروت سان ماري،
ته هجي سدائين سوجهرو، دائم تو ڌاري.

تيسين ياد نه اچئي جا، حد هيبتناڪ،
ته اچڻ ٿيندو اوچتو، بنڊا هوشناڪ،
تڙ ٿيندو توڙ ۾، چست هڻي چوطاق،
تون اٿج پاڻ سين، ڪو وس وڇاڻو واک،
ڳالهه اٿانگي گورجي، مشڪل ناهي مذاق.

جن سفر ساڻيو، سي ڪن سمر جي سار،
اٺ ڳچيءَ ۾ گهند جو، وڃي ٿو وڻجار،
وهاڻن جو ويلو اٿئي، ٻڌ سفر جو سار،
ساڻيڙا سمجھ تون، اها تند تنوار.

وهاءَ ڙي ويلو ٿي، اٿي بنڊا جاڳ،
جنهن محمد مڃيو، سدا تن سهاڳ،
احساني عثمان چوي، پريو تن جو پاڳ،
ڪلمي جي قرار سين، لطفون لهندا لاڳ. (22).

عثمان احسانيءَ جا تذڪره لفظي ۾ 12 بيت ڏنل آهن، تن سڀني ۾ قافيو ست جي پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿو ۽ بيت واري دستوري اڌ ست ۾ قافيو ڪنهن به آخري ست ۾ ڪونهي.

شاهه عنايت الله رضوي نصرپوري

سنڌي زبان جو هي عظيم شاعر گهڻو وقت شعر جي دنيا ۾ سڃاتو ڪونه ويو. سندس ڪلام ظاهر ڪونه ٿيو هو ۽ ڪي بيت شاهه جي رسالي جي پراڻ ڇاپن ۾ هئا. هاڻي سندس ڪلام ڇپجي چڪو آهي. (23)

شاهه عنايت رضويءَ جي خاندان جو تعلق رضوي سادات سان آهي. هن خاندان هجري ڇهين صديءَ ۾ بکر ۾ سڪونت اختيار ڪئي. هن ٽن صدين کان پوءِ اتان هڪ شاخ لڏي نصرپور ۾ آئي. (24) ميان شاهه عنايت جو والد شاهه نصرالدين، شاخيرالدين (وفات 1027ھ) جو مريد هو. کيس شاهه عنايت ٻڌايڻ ۾ ڄاڻو. (25) سندس ننڍپڻ ۽ تعليم بابت ڪو پروسي جهڙو احوال ڪونه ٿو ملي. جوانيءَ ۾ کيس پلن گهوڙن جو شوق هو ۽ راڳ سان به دلچسپي هئس. هڪ کان وڌيڪ شاديون ڪيائين، عيال وارو ٿيو. عمر موت کاڌي ته دل حقيقي محبوب ڏي راغب ٿي ۽ گهڻو وقت بزرگن جي آستانن تي گذارڻ لڳو. (26)

شاهه عنايت ڪلهوڙن جي اوائلي دؤر جو شاعر هو. شاهه ڀٽائيءَ جو وڏو همعصر هو. شاهه ڀٽائي نوجوان هو (22-23 سال) جڏهن عنايت وفات ڪئي. (1125ھ)

شاهه عنايت جو ڪلام گهڻو وقت هڪ محدود دائري ۾ رهيو. سندس رسالو ڇپيل نه هو ۽ ڪيترو ڪلام شاهه جي رسالي ۾ گڏيل مسيل رهيو. جڏهن ڪلام ڇپجي ظاهر ٿيو يا ان جو هڪ حصو عالمن وٽ پهتو ته ڪن بزرگن تڪڙ ۾ راءِ ڏيڻ جي عادت سبب کيس شاهه ڀٽائيءَ کان وڏو شاعر ڪري ظاهر ڪيو.

ڊاڪٽر بلرج هن سلسلي ۾ جيڪو خيال ظاهر ڪيو آهي، تنهن ۾ توازن ۽ ادبي مطالعي جي صحيح ڄاڻ ملي ٿي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

" عام سنڌي داستان ۽ مشهور عنوانن جي تاجي پيٽي ۾ اٿيل سر وار بيتن ۽ وارين جي سٽاءَ ۾ سمائل شاعريءَ جي سنواريندڙن ۽ سينگاريندڙن ۾ ميان شاهه عنايت ۽ شاهه عبداللطيف جو شرف مٿڻي ۾ مٿاهون آهي. ٻئي هن نئين تحريڪ ۾ پائيار آهن. بلڪ ٻئي هن تخليق لاءِ فطرت طرفان جڙيل جاڙا پار آهن. ٻئي ساڳي صورت جون به اکيون آهن. ٻئي ساڳي سڀ جا به موتي آهن. البت سنڌي شاعريءَ جي فن ۽ ان جي اُسرندڙ فڪر جي ارتقائي تقاضا موجب ٻنهي مان هر هڪ پنهنجو پنهنجو ڪم ڪيو. ميان شاهه عنايت قالب گهڙيا ته ڀٽائي صاحب اهي سوڌي سنواري پريا؛ ميان شاهه عنايت ديوارون کنيون ته ڀٽائي صاحب عمارتون اڏيون، ۽ ميان شاهه عنايت صورتون ايجاد ڪيون ته ڀٽائي صاحب اهي روح ڦوڪي جاڳايون. ميان شاهه عنايت چئن ڀٽائي صاحب جي آمد لاءِ اڳواڻ بنجي آيو ۽ اچي ميدان سنواريان، جنهن ۾ ڀٽائي صاحب پوءِ ڪوتل ڪڍايا. " (27)

بيشڪ شاهه عنايت هڪ وڏو شاعر آهي، جنهن وٽ فڪر ۽ نه جا خوانا آهن. شاهه ڪريم ۽ لطيف جي دؤر جي وچ جي ڳنڍيندڙ ڪڙي آهي. شاهه ڀٽائي جي زباني سندس ڪلام جو ڪو حصو شاهه جي رسالي ۾ آيو. انهن جو انداز ڊاڪٽر بلوچ 69 بيت ۽ 6 وايون ٻڌايون آهن. شاهه جي رسالي ۾ ڌارين ڪلام جو ذڪر ڪندي مون پنهنجي مقالي ۾ سندس ڪجهه ڪلام جي نشاندهي ڪئي آهي. منهنجو مقالو ۽ ان جا ماخذ به هن سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. (28) هاڻي شاهه عنايت جو ڪلام ڪتابي صورت ۾ موجود آهي؛ ان ڪري مطالعي جي لحاظ کان به گهڻي سهوليت موجود آهي.

شاهه عنايت پنهنجي ڪلام ۾ نالو، 'عنات' ڪري آندو آهي. سندس ڪلام ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. جنهن کي روحانيت ۽ تصوف چئجي ٿو. جنهن سلسلي ۾ کانئس اڳ ۾ قاضي قادن، شاهه لطف الله ۽ شاهه ڪريم نشانبر شاعر آهن. عنايت ان شاعراڻي ذات ۽ بلند خيالات سبب هڪ اهم شاعر آهي. هن جو ڪلام اڄ اسان وٽ سرن جي ترتيب سان موجود آهي. ان لحاظ کان به هي شاعر اوليت جو درجو رکي ٿو. عام خلق ۾ جيڪو سسئيءَ جي بيتن جي باري ۾ چڙهول اٿيو، ان کي شاهه عنايت جهڙي هر صفت شخصيت سان ٺهڪائڻ ڏاڍو مشڪل آهي. اهڙي ڪا مستند روايت موجود ڪونهي، جنهن موجب مڃجي ته شاهه لطيف جي چوڻ تي سسئي جا بيت چيائين، نه ته عنايت سسئي جي 'کردار' کي پسند نه ڪندو هو. جڏهن ته لطيف کانئس گهڻو ننڍو هو. هن روايت ۾ صداقت نه آهي. بهرحال عنايت سنڌ جي مختلف نيم تاريخي داستانن کي پنهنجي اظهار جو موضوع بنايو. انهن ۾ هن پنهنجن خيالن جي اظهار ڪئي ۽ مراد قصه نويسي نه هيس. شاهه عنايت جو ڪلام اعليٰ شاعريءَ جا سڀ لوازمات پورا ڪري ٿو. سندس رسالي ۾ 22 سر آهن. (29)

عام دستور موجب شاهه عنايت سر ڪلياڻ ۾ ڏٺيءَ جي ساراهه ڪئي آهي ۽ رب جي عظمت جا ڳڻ ڳايا آهن. هن سلسلي ۾ هو ڪائنات جي وسعت ۽ الله

جي احسانن بابت چوي ٿو:

سائر لهريون ريج وٺ، جينءَ سي پڪين پڪ،
وڏا وٺ ويڙين ۾، ڪير ڳڻيندو ڪڪ،
اونهون ڏيهه عظيم جو، پييم تان نه پرڪ،
تهان مٿي لڪ، آءُ پيال پلي جا پانئيان.

الست جي اسرار ۽ ڪائنات جي تخليق بابت چوي ٿو:

الست ارواحن کي، جڏهن جاڳايو جبار،
رڙهي رهبر رسيا، سي سل مون نبي يار،
ملڪين فلڪين پترا، آڳي ڪيا اظهار،
ساڪن ڪيا ستار، اوڏا سي عنايت چڻي.

عنايت جي سرن جو مضمون ان ترتيب جو پهريون نمونو آهي، جيڪو پوءِ وارن شاعرن اختيار ڪيو. سريم ڪلياڻ ۾ ويجهن ۽ طبيبن، محبوب جي سڄي سڪ توڙي سرڪ جي طلب موجود آهي. اظهار جي جنهن واضح طريقي ۽ سادگيءَ سبب سنڌي شعر سڃاتو وڃي ٿو، تنهن جا اهڃاڻ هن بيت ۾ چٽا موجود آهن:

بيالي پرين جي، مون کي پر ڪيو،
ساقی ان شراب مان، پري ڏي ٻيو،
گهمان مست ٿيو، اڳيان در دوست جي.

سڪ جو سلسلو جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ ملي ٿو، تنهن جا واضح نشان عنايت وٽ موجود آهن. پرين جي اوطاق ڪٿي آهي، تنهن بابت سندس خيالات کان واقف ٿيڻ لاءِ هيٺيان ٻه بيت ڪافي آهن:

تارا اوتارا، وليون وڇاڻو پرين جو،
سيئي اڱڻ آڻيا، جي جيءَ جا جيارا،
پسي پيارا، اکين آسون پنيون.

چيو تاري جو ڪري، آيو چند چڙهي،
بيٺو آت اڙي، پسي پيشاني پرين جي.

(ڪليات)

عنايت وٽ فصيح زبان جا اڪيچار مثال آهن. اها فصاحت جنهن جي مڪمل صورت وري به لطيف جي ڪلام ۾ ظاهر ٿئي ٿي. لفظن جي چونڊ هونئن به شعر جي حسن ۾ اضافو ڪري ٿي. سري راڳ ۾ چوي ٿو:

جني واسياوار، گهر سوريا جر پوڄيا،
پرلڪان پري هئا، اتي جا ڀتار،
ايندن جي عنات چڻي، سٺائون تڙ تنوار،
سمند ساهوڪار، اوڻ سيل رکي سنجھ آڻيا.

رامڪليءَ ۾ جوڳين جو ذڪر ڪندي، شاه عنايت پڙهندڙ کي ان معلومات مان وندڙ ڏي ٿو. جيڪا جوڳين ۽ سامين بابت ظاهري لحاظ کان دلچسپ آهي. اهڙي طرح ماريءَ جي سر ۾ ٿر جي اپٽار ۽ اتي جي زندگي جو عڪس توڙي گاهن ۽ ٻوٽن جا تفصيل ڏي ٿو. ان مان سندس مشاهدي جي پروڙ پوي ٿي:

ڪه ڪوڙي، ٻه مکڻي، جت ڳاڱيو ڳم ڳنڍير،
پيريو ڀرت پڇتي، ميڙين منجه ملير،
هلرو للرو لنڊ لائي، هنجن واچوٽو وير،
پيبي ڀامڻ پڪڻي، ڪانو ڪرتو ڪرير،
سڻ سيارچ ساڻوهيون، ساريان منجه سرير،
تن کي واحد مينهن وسايا، ٿاهرڻا ٿر ٿير،
سيد چئي ساڻيه جي، گهر ڪٿيرين ڪير،
ثابت رکي سير، پرچي اوڻ پهنوار سين.

ٿر جي جيون جي ننڍين ڳالهين ۽ تفصيلن ۾ شاه عنايت گهڻو ويو آهي. ان طرح هن متاخرين لاءِ هڪ قسم جو رستو کولي آهي. سندس ڪلام ۾ لفظن جي مناسب چونڊ جي ڪري نفسمگي پيدا ٿي، جيڪا به متاخرين لاءِ رهنمائيءَ جو باعث بڻي:

آب جنڊين آڻ پورين، جن جا پڪا جهوپا پال،
اوپر ٿر عنات چئي، تن جهجها آڏيا جال،
سج سڀاڻي جا ڪري، تهڙي لوڻ وڻڪ لال،
جن جا ڪال برابر سال، تن بنديڙن بدا ڏئين.

سٺيءَ جي سورن جو بيان به شاه عنايت پريور انداز سان ڪيو آهي. سٺي علامتي شاعريءَ ۾ هڪ اهڙي علامت (Symbol) آهي، جيڪر همت ۽ سيمي، ادم ۽ عزم جي ترجماني ڪري ٿو. جهنگ جبل هن جي همت پست نثر ڪري. بلڪ ڏونگر ڏوريندي اڳي کان اڳري آهي. ڏير چپ چاپ سٺيءَ جو ور چانگهي تي چاڙهي وٺي ويا ۽ هن جبل جهاڳڻ ۽ وندر ووڙڻ لاءِ سندرو ٻڌو. پنهنجن ڪهڙي ريت وٺي ويا، تنهن جو بيان شاعر هيئن ٿو ڪري:

نڪي رڻڪيا نه ڪڻڪيا، ڪن نه ڪڇيائون،
پوندي بار پيڪيا، ٻوٽين ٻڌائون،
جود جمازي جهانجهرا، ڪامئين ڪاهيائون،
آڏي رات عنات چئي، ليڙا لانچيائون،
چل م ڄام چئين جا، پنهنون پرائهنون،
اچين اوراهون، ته جيان جانڪتيان نه مران.

سٺي، سورن، مومل، ليلا توڙي سهڻيءَ جي روپ ۾ به عنايت هڪ واپسندڙ قائم ڪيو، جيڪو متاخرين لاءِ رهبر بنيو ۽ انهن ئي ڏندن تي اڳتي هلي شاعريءَ جو رنگ محل رچيو. سهڻيءَ ۾ چوي ٿو:

گهڙڻ منهنجي وس، مڙڻ هٿ ٻڻ جي،
 ساهڙ سڪندين سين، مڃڻ پوءِ عڪس،
 تن جو باب نه بس، پريم جنهن جو پار ۾.

شاهه عنايت جي شاعري جي اپٽار لاءِ ڪيترائي بيت مثال لاءِ آڻي سگهجن ٿا. هتي جيڪو ٿورو بيان ڪيو ويو آهي، سو مختصر طور سندس شاعراڻي ذات کي سمجهڻ لاءِ آهي. بلاشڪ هو هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن پنهنجي همعصر دور تي ڇانئجي شاعري جو هڪ اهڙو ماحول پيدا ڪيو جنهن ۾ سندس ئي خاندان مان شاهه شريف ۽ شاهه بلال ڇڱا شاعر ٿيا. (30) بلاشبہ شاهه ڀٽائي متاثر ٿيو ۽ جيڪي نقش نگار رکيائين، تن سنڌي شاعري کي پختي پايي تي پهچايو.

مليون عيسو هالاڻي

سنڌي زبان جا ڪي اهڙا شاعر آهن، جن جو ڪلام به گهٽ ملي ٿو. ميون عيسو انهن مان هڪ آهي. هي بزرگ شاهه ڀٽائيءَ جو وڏو همعصر هو. هو قادري طريقي جو هو. بيت به ڇڏا اٿس. سندس هڪ ٽيهه اڪري مشهور آهي. جيڪا 'مئين عيسيٰ جي سنڌيءَ' جي نالي سان مشهور آهي ۽ 1123 هه ۾ لکيائين. بيتن ۾ مضمونن جي رڃ اها ئي آهي جيڪا شاهه لطف الله ۽ شاهه عنايت رضويءَ وٽ آهي. ڪنيت ۾ چوي ٿو:

رات سهائي پونءِ سنئين، پس پترو پٽ،
 هل ته رسين هوت ڪي، پسين جانب جت،
 ڪهڙو رسوءَ ڪٿ، ڇڻن تون ويهين ويسري.

مارئيءَ جي سک کي ظاهر ڪندي چوي ٿو:

ته ڪا رهان هٽڙي، جي تون بندين منجهه بند،
 ماريس ماروئڙن جي، عيسو چئي اڪند،
 ڪوءِ حويليون هي هنڌ، ور پڪا پنهورن جا.

ٽيهه اڪريءَ ۾ توحيد جي تتوار سان ابتدا ڪري ٿو:

الف اور الله سين، جل جلاله ٻيون ٻن ڏيئي،
 تو گڏجين غير سين، عمر سڀ ويئي - الخ.

صنفون

وائي: هن صنف بابت سنڌي ادب جي شاگردن کي گهڻو منجهايو ويو آهي. خاص طور وائيءَ کي ڪافيءَ سان ملائي هڪ صنف ڄاڻائڻ سبب ائين ٿيو آهي. حقيقت ۾ وائيءَ جو بنياد وزن جي لحاظ کان ڇنڊ وڌيا تي آهي. پر ڪافيون علم موسيقي ۽ علم عروض ۾ به ملن ٿيون. وائي، بيت ۽ گنان کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ملي ٿي. تاريخي لحاظ کان وايون گهڻو پوءِ ملن ٿيون. روايتون موجود آهن ته سنڌ ۾ وايون ۽ ڪافيون

ڳايون وينديون هيون. جن ۾ شيخ لاڏ جڻي ۽ فاضل بکريءَ جا نالا اچن ٿا. جنهن شاعر جون وايون اڳاٽي ۾ اڳاٽيون هٿ آيون آهن، سو شاه عنايت رضوي نصرپوري آهي. ان کان پوءِ شاه ڀٽائي، سندس همعصر ۽ متاخرين اچن ٿا. وائيءَ جو وزن بيت وانگر چند تي آهي. هر وائيءَ ۾ ٿلهه کان پوءِ بند جي مصرع فقط هڪ آهي. اڪثر ڳائڻا ٻه ٻه مصرعون ڪري به هڪ بند ڳائيندا اچن. مثال:

جبل مٿي باهڙي ٻاري ٻاروچن،

لوڪ ستو ڀيو ننبون ڪري، مٿيءَ تي مڇ ٻرن.

فقط مضمون جي هڪ جهڙائي ڏسي ڪي ڳائڻا ائين ڪن ٿا، ته ته وائيءَ جو هر بند هڪ مصرع جو ٿئي ٿو. البت شاه ڀٽائي ڏيڍ مصرع به آندي آهي. مثال طور ٿلهه ۽ بند هن ريت بيهي ٿو:

ٿلهه - آءُ ٻاروچل اڃ، پنهل ڄام پرڇ،

موٽ وڇوڙو ٿو ماري.

بند - قولن ڪوڙي آهيان، صاحب وٺي سڄ -

پيس جنهن جي پٺاري. (شاه)

ڪافي هڪ ته بنيادي طور موسيقيءَ تي آڌاريل ٿئي ٿي ۽ ان ۾ ڏيڍي مصرع کان اڳتي به واڌ جي گنجائش آهي. پيشيون، ته تڪيون، چوتاريون بلڪه مشن ڪافيون به ملن ٿيون، جن ۾ هر بند اٺن مصرعن تائين وڃي ٿو. وائيءَ جي گائڪيءَ جو انداز به مختلف ٿيندو آهي. ڀٽائيءَ جو راڳ انهيءَ سلسلي ۾ نهايت اهم آهي. جنهن ۾ وائيءَ جي گائڪي ”ڌريد“ جي انداز ۾ ڳائجي ٿي، جيڪو ”خيال“ کان به اڳاٽو آهي. موجوده دؤر ۾ شيخ اياز جون وايون وزن جي ڌار توڙي مضمونن جي گونا گونيءَ ڪري اهم جڳهه والارين ٿيون.

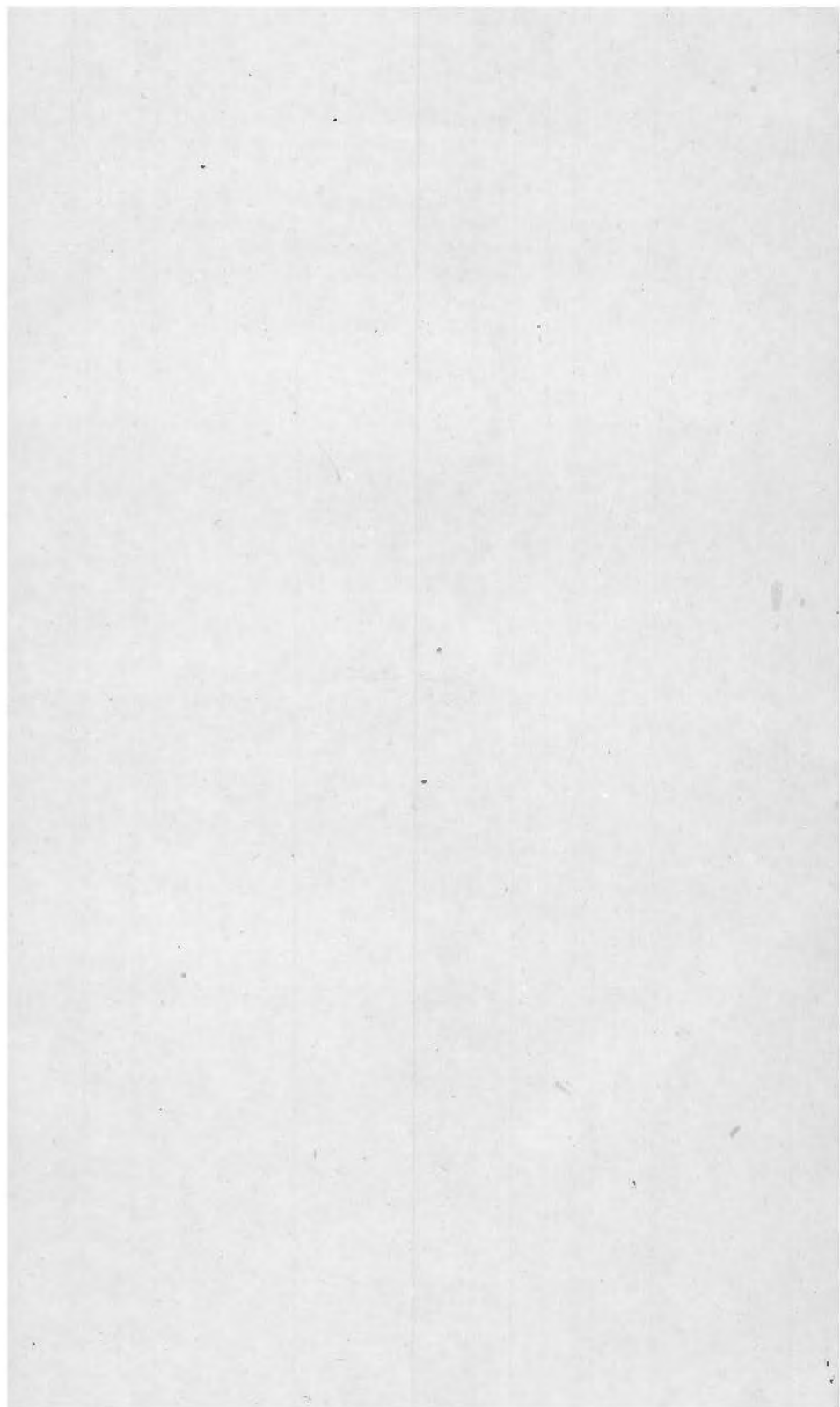
حوالا ۽ سمجهاڻيون

- 1- پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ (1992ع) ۾ ڊاڪٽر ’بلوچ قاضي قادن‘ ڪري لکيو آهي. 1978ع ۾ ميري نڪر ”قاضي قادن جو ڪلام“ دهليءَ مان شايع ڪيو آهي. جنهن ۾ قاضي قادن ۽ ٻين جا سئو کان مٿي بيت آهن. هن ڪتاب تي تفصيلي تبصرو لاءِ ڏسو سماجي مهران، نمبر 78/4 ۽ 79/1ع.
- 2- بدوي، لطف الله: ”تذڪره لطفي“، جلد 1، آر. ايڇ. احمد برادرز حيدرآباد، 1963ع (ٽيون ڇاپو) ص ص 122، 123.
- 3- مرزا قليچ بيگ، رسالا ڪريمي جو پهريون جامع ۽ مرتب آهن. مرزا صاحب هن واقعي لاءِ لکي ٿو ته قاضي قادن پاڻ مسجد ۾ پير ڪعبي ڏي ڪريو ستو پيو هو، جو شهر جي قاضي درو ڪئي اچي کيس سجاڳ ڪيو. (ص 98).
- 4- هن بيت کي مرزا قليچ بيگ آندو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي هن بيت جي بدران، ”لوڪان نعر

- صرف، مون مطالع سهرين ڏنو، جيڪڏهن ست ئي بيت گشتا آهن ته هنن ٻن بيتن مان هڪڙو قاضي قادن جو هوندو.
- 5- ڏسو: مٿي سمجھائي نمبر 4.
- 6- ڏسو: جو تڙ تڪ تنوار وڻ ٿڻ وائي هيڪڙي (شاهه لطيف)
- 7- پير محمد لکويءَ جو هي نظم بياض خادمي (پروفيسر بلويءَ جي والد امام بخش خادم جي بياض مان نقل ٿي "تذڪره لطفي" جلد 1 ۾ آيو.
- 8- بلوي، لطف الله: "تذڪره لطفي" جلد 1، آر. ايڇ. احمد برادرش حيدرآباد، 1963ع (ٽيون ڇاپو) ص. 551.
- 9- ايضاً، ص ص 156-157.
- 10- منهنجي پياري شاگرد ۽ دوست محترم عبدالرحمان قريشي هالائيءَ هن خاندان جي ديني ۽ ادبي خدمت تي پي. ايڇ. ڊي جي ڊگريءَ لاءِ مقالو لکي 1976ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ کي پيش ڪيو. ان ۾ تفصيل سان احوال اچي ٿو. عنوان آهي، 'سروي خاندان جون علمي، ادبي ۽ ديني خدمتون'. هن مقالي ۾ قريشي صاحب حضرت مخدوم نوح جي خاندان جي ٻين اهم شاعرن ۾ لاکي لطف الله، مخدوم امين محمد، مخدوم غلام نبي پٺيلتو ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ صاحب جو ذڪر ڪيو ويو آهي.
- 11- ڪن روايت موجب پڙهڻيءَ ۾ فرق آهي. ڪٿي 'ڇڙي' ته ڪٿي 'ڇڙي' آهي. مختلف ڪتابن ۾ پروف جون غلطيون به آهن. هتي ڪتاب "چير ۾ ڇڙيون"، مجموعو ڪلام حضرت طالب الموليٰ جي پڙهڻي اختيار ڪيل آهي. (ص. 12 مقدمو)
- 12- ڊاڪٽر دائود پوٽي، سيد صاحب جي ولادت جي تاريخ 20 جنوري 1538ع لکي آهي. شاهه ڪريم بلوچي واري جو ڪلام پبليزريٽنگ پريس حيدرآباد، 1937ع، ص. 1.
- 13- ايضاً، ديباچو، ص 30.
- 14- ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ايڊيشن کان پوءِ مير محمد نظاماڻي ۽ ميمڻ عبدالعجيد، ڊاڪٽريٽ جي مقالي جي حيثيت ۾ "بيان العارفين" کي نئين سر ايڊٽ ڪيو.
- 15- بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر: "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام". آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي 1968ع، ص. 1 (مقدمو).
- 16- ايضاً ص ص 11، 10 (مقدمو).
- 17- مليل ٻن ڪتابن کي ايڊٽ ڪري ڊاڪٽر بلوچ، "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام" شايع ڪيو آهي.
- 18- رجوع ڪريو، مٿي ڏنل حوالو نمبر 15، ص 16 (مقدمو).
- 19- ايضاً ص. 30 کان 42 (مقدمو).
- 20- شاهه لطف الله جيئن ته لاڙ جو هو، ان ڪري سندس ڪلام جو تلفظ اتراد ڪو ٿي نٿو سگهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪلام کي لاڙي تلفظ ۾ نه رکيو آهي. هن بيت ۾ ان جا مثال هي آهن تني، (صحيح لاڙي اچار تي ٿيندو) سڀڪو (صحيح لاڙي اچار سڀڪو) ٿيندو.
- 21- بيت جو چوندو ڪتاب شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام مان ٿورن سان ڪيو ويو آهي.
- 22- بيت جو چوندو ۽ سوانح "تذڪره لطفي" جلد 1 تان، ٿورن سان ورتل آهي.

- 23- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "ميه شاهه عنايت جو ڪلام" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1963ع.
- 24- رجوع ڪريو، حوالو نمبر 23، ص 22.
- 25- ايضاً، ص 30.
- 26- ايضاً، ص 37.
- 27- ايضاً، ص ص 89-90.
- 28- عبدالجبار جوڻيجو: مقالو "شاهه جي رسالي بر آيل ڌارئين ڪلام تي تحقيق"، مخزن پورب، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، 1969ع ص 17.
- 29- سرڪلياڻ، جمن، ڪنڀات، سريراڳ، رامڪلي، مارئي، پويات، ڌناسري، جيتسري، پورب، ليلا، آسا، ڪاهانتي، ڏهر، مومل راڻو، بلاول، ڊيسي، سورڻ، سارنگ، توڏي، ڪاموڏ ۽ ڪارائيڙو، ڊاڪٽر بلوچ "ميه شاهه عنايت جو ڪلام".
- 30- ڊاڪٽر بلوچ صاحب "ميه شاهه عنايت جي ڪلام" سان گڏ ڪيترو ٻيو به شعري ذخيره پنهنجي تاليف "ميه شاهه عنايت جو ڪلام" ۾ ڏنو آهي. شاهه عنايت جي سوانح ۽ ڪلام لاءِ تفصيلي مطالعو مٿيه ڪتاب مان ڪرڻ گهرجي.

ياڭو بيو

باب پهريون

شاه عبداللطيف ڀٽائي

سنڌي ٻوليءَ جي هن عظيم شاعر جي شهرت هاڻي فقط سنڌ تائين محدود نه آهي. شاه صاحب سنڌي ادب جي سڃاڻپ جي علامت آهي. شاه جو شعر هڪ آفاقي پيغام آهي. اسان جو هي عظيم شاعر عالي نسب ته آهي. پر سندس ڪلام ۾ آفاقيت ۽ انسان ذات لاءِ هڪ عظيم پيغام به آهي.

شاه صاحب جي نسب جو سلسلو حضرت رسول اڪرم ﷺ جن سان وڃي ملي ٿو. سندس وڏن جو اصل وطن هرات هو. سنڌ ۾ سندن سلسلو وڌيو ۽ ڪيترا نامور عالم، اديب ۽ شاعر هن خاندان ۾ ٿيا. جن ۾ شاه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو اهم آهي. اسان جو شاعر شاه ڀٽائي ان جو تڙپو ٿو آهي. شاه صاحب جي والد جو نالو شاه حبيب هو. جيڪو هڪ مرتجان مرنج ۽ درويش ماڻهو هو. کيس ٻه فرزند ڄاوا پر اُهي گذاري ويا ۽ پوءِ شاه عبداللطيف 1689ع ۾ ڄائو، جنهن کي لاڏ ڪوڏ سان نهايو ويو. پڙهڻ لاءِ آخوند نور محمد وٽ ويٺو. نظر ائين ٿي آيو ته ظاهري علم بدران دل جي قرهيءَ ڏي وڌيڪ ڌيان هوس. اڪيلائيءَ کي گهڻو پسند ڪندو هو. ڪتابن ۾ هن سلسلي ۾ ٻه چڱو بحث مباحثو ٿيو آهي. نتيجو ڪيڏن کان اڳ ايترو ضرور سوچڻ کپي ته ظاهري تعليم اڄوڪي دنيا کي سڀ ڪجهه ته ڪونه ڏنو آهي. دل وارن اهو به سوچيو ته نيڪ نظر هجي ته بسم الله ڪافي آهي. بهرحال شاه صاحب ڪنهن نه ڪنهن طرح پاڻ ۾ علميت پيدا ڪري ورتي ۽ هن کي اڻڙهيل سڏي نٿو سگهجي.

سندس سوانح عمري پهريائين مير علي شير قانع، ”تحفة الڪرام“ ۾ لکي، جنهن جي بنياد تي پوين محققن ڪم ڪيو ۽ اڄ ڪيترا ڪتاب سوانح بابت آهن، جنهن جي بنياد تي سندس ننڍپڻ جي زندگيءَ جا نقوش قدرتي واضح آهن. ننڍپڻ ۾ جهنگ منهن ڪري هليو ويندو هو ۽ بقول شاه ڪريم جي ان سڄي ويڙهه ۾ محبوب سان لڏو لٽي ويهندو هو. کيس جواني ۾ مجاز جي مهمين به آئي، ان کيس راهان رد ڪونه ڪيو، بلڪ سندس اندر اُڃاري اچو ڪيو. شاه صاحب جي ننڍپڻ ۽ جوانيءَ بابت ڪيتريون روايتون عام خلق وٽ ۽ ڪتابن ۾ آهن، جيڪي سندس ذات ۽ شخصيت تي قابل قدر روشني ڪونه ٿيون وجهن.

اسين ڏسون ٿا ته شاه صاحب جي شخصيت محبوبيت جي علامت آهي. هن جو عمل محبت ۽ مروت جو نمونو آهي. هن عملي طور پنهنجي هر وطن سان محبت جو پيچ پاتو ۽ نفرت، ڪروڙ ۽ ڏڪار کي پاڻ کان پري ڪيائين. سندس مخالفت ۾ ڪيترا خاندان هلائون ڪري آيا، کيس ايڏا رسائن گهريائون، پر پاڻ ڪنهن کان بدلو وٺڻ جو سوچيائون به نه. اها اها آفاقي محبت هئي، جنهن سان عملي طور

شاھ صاحب ثابت ڪيو ته ڪير ڏکيائي پيدا ڪري ته ان سان نرمي ڪجي، اڳرائي ڪرڻ وارو پاڻهي خطا ڪائيندو. ڪيئي ۽ بغض وارو پاڻهه به ڪجهه به نتو ڪشي وڃي، سواءِ ان ڪيئي ۽ نفرت جي.

سندس والد به اهڙي ئي ڪردار وارو هو. شاھ صاحب ان ڪردار جو هڪ پرتو هو. ننڍپڻ ۾ راند روند بدران محويت جي عالم ۾ رهڻ مان به اهڙي ثابتي ملي ٿي ته شاھ صاحب جو من محبت جي ازلي تانگهه ۾ مصروف هو. شاھ صاحب قدرت جي ڪتاب جو اڀياس جاري رکيو ۽ پنهنجي اندر جون اکيون وڌيڪ کوليائين. مغل بيگ جي خاندان مان سندس شادي ٿي. اُتي ئي سندس رنج جو رايو هو. پر شاديءَ جي ڪري منجهس دنيا داري ۽ مائيا جو موه وڌيو ڪرڻ، اٿلندو دل جي ڪيفيت ٻي ٿي ويس. جهنگ جبل ۽ ٿر بر اڳ ئي گهمي آيو هو. وصال ۽ فراق جا عملي تجربا حاصل ٿيس. سندس ننڍپڻ، نوجواني ۽ موٽيل عمر هڪ غير معمولي طرز جي هئي.

شاھ صاحب ڪهڙا سر ڪٽي ۽ ڪڏهن چيا هوندا، انهن جو بيان پيرومل جي ”لطيفي سير“ ۾ آهي. سندس رسالو هڪ پيغام آهي، جنهن جي وسيلي پڙهندڙ هڪ دڳ، هڪ پيڇرو پسي ٿو، جيڪو آئيندي لاءِ ضروري آهي. انساني عمل ۾ صحيح راهه جي نشاندهي ڪندي شاھ صاحب ڪوبه منجهيل شاعرانه طريقو ڪونه ٿو ڪم آڻي پر هر ڪنهن جي ٻوليءَ ۾، هر ڪنهن جي ذهني سطح تي ڳالهائي ٿو.

”شاھ جو رسالو“ بيشڪ شاعري آهي، پر هڪ ڪرشمو به آهي، جنهن جي مقابلي ۾ سنڌ جي قديم توڙي جديد شاعرن مان ڪنهن به شاعرانه ڪرشمو پيش ڪونه ڪيو آهي.

شاھ صاحب جو اڀياس انهيءَ لحاظ سان نه ڪرڻ ڪجي، جيئن معلوم ٿئي ته ’منهنجن نظرين‘ جو پرچار آهي. هڪ آفاقي شاعر کي محدود پيمانن ۾ نه ڏسڻ ڪجي. کيس صوفي شاعر چئي هن جو رابطو هڪ مخصوص طبقي سان ڏيکارجي ۽ شاھ جي صوفياتي ڪلام جي هڪ محدود معنيٰ وڻجي يا سندس ڪلام کي روحانيت ۽ تشيلي انداز کان جدا ڪري انقلاب جو پنهنجو نظريو شاھ صاحب تي لاڳو ڪجي ۽ پنهنجي دل جي راءِ شاعر تي ٽٽجي. صحيح طريقو هي آهي ته سندس مطلب ۽ معنيٰ کي وسيع نظريءَ سان معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي.

شاھ صاحب هڪ سادو سوده ماڻهو هو. هڪ درويش صفت شخص هو ۽ هڪ اهڙو شاعر به جيڪو سادن ۽ سهڻن لفظن ۾ پنهنجو مطلب بيان ڪري ٿو.

شاھ صاحب اهڙو شاعر نه هو، جيڪو پاڻ لاءِ هڪ ڳالهه ۽ عقيدو پسند ڪري ۽ ٻين لاءِ ٻي ڳالهه ۽ عقيدو. جن اڪثر اديبن ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انور پيرزادي پنهنجي مقالي ۾ شاھ صاحب لاءِ لکيو آهي ته ’اڃان ته ماڻهو ماڻهوءَ آڏو محتاج آهي. ماڻهو ماڻهوءَ جو غلام آهي، انسان انسان آڏو جهڪي رهيو آهي‘، ان قسم جي سماج خلاف پٽائي ننڍي کنڊ ۾ رهندڙ مسلمان عوام کي چيو آهي ته:

وحده لا شريك له، جان ٿو چئن ايئن،
 تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتئون منجهان نينهن،
 سو تون وڃيو ڪيئن، نائين ڪنڌ ٻين ڪي.

هن بيت ۾ ڀٽائي پاڻ ڪوبه اقرار ڪونه ٿو ڪري، پر هو ٻين کي مخاطب آهي ۽ چوي ٿو ته 'جيڪڏهن توهان چئو ٿا ته الله هڪ آهي ۽ ان جو ٻيو ڪوبه شريڪ ڪونهي ته پوءِ ان جي رسول کي مڃيو. پوءِ ٻين آڏو چو ٿا سر نوايو'. (1)

هن تحرير ۾ فاضل ليکڪ ڀٽائيءَ لاءِ اهو ٿو چوي ته هو پاڻ اهو اقرار ڪونه ٿو ڪري ۽ ماڻهن کي چوي ٿو ته جي اوهين اهڙو عقيدو رکو ٿا ته ٻين اڳيان ته نه سر نوايو. انور صاحب 'جان ٿو چئن ايئن' جو مطلب اهو ڪڍيو آهي ته 'آءُ ڪونه ٿو چوان' يعني شاه صاحب جهڙو شاعر پاڻ لاءِ ٻيو نظريو ٿو اختيار ڪوي ۽ عوام لاءِ ٻيو ان جو ثبوت به فاضل ليکڪ ساڳئي مقالي ۾ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. چوي ٿو:

"باقي پنهنجي لاءِ ته ڀٽائي هين لکيو آهي 'جا اسلامان اڳي هئي، سا سنانون ٻانگ'". (2) عرض آهي ته شاه صاحب کي هڪ ئي روپ آهي. 'پنهنجو عقيدو ۽ ان جي سڀني لاءِ هڪ جهڙي اپتار'. لڳي ايئن ٿو ته فاضل ليکڪ کي شاه صاحب جي زبان ۽ فلسفي کي پنهنجي مقرر مطالعي سبب سمجهڻ مشڪل ٿي پيو آهي. هن سلسلي ۾ هو تنوير عباسيءَ جي ڪتاب "شاه لطيف جي شاعري" کي ڪا ٽيڪ ڏيڻ بجاءِ ڪجهه ٻيوئي رنگ ڏي ٿو. شاه صاحب جي ڪلام تي تنوير عباسي نئين نظر سان لکيو آهي. ان مان هن جي ڳوڙهي اڀياس جي خبر پوي ٿي. هن شاه جي ڪلام جي عام فھر ۽ عوامي پهلو، موسيقيت، شعر ۾ عڪسي خوبين ۽ اهڃاڻن جي استعمال بابت مجموعي طور سھڻو بحث ڪيو آهي. شاه صاحب جي شاعريءَ جي تصوف جي بنياد تي مطالعي بابت اڳ به گھڻو ڪجهه لکيو ويو آهي، تنوير مغربي محققن جي قائم ڪيل ادبي معيارن جي حوالن سان بيتن کي پيش ڪيو آهي. هن مان شاگردن ۽ عام دلچسپي رکڻ وارن کي سٺي رهنمائي ملي ٿي. انهن مقرر معيارن جي صحيح ڀيٽ نه ڪرڻ ڪري ڪٿي ڪٿي خود رديت (Self Contradiction) به نظر اچي ٿي. مثال طور هڪ ست 'آئون ڊاڪون سر ڪنڊ شاخون، جت چوڻا چنڊن ڪپور' ڏيئي لکي ٿو. "هن ست ۾ آئون ۽ ڊاڪون هر قافيه آهن، ۽ لفظ 'شاخون' به انهن سان هر قافيه آهي، پر وچ ۾ سرڪند جو لفظ آهي، انهن ٻنهي کي ڌار ڪيو ويو آهي، ڇو ته جي يڪو آئون ڊاڪون شاخون پڙهجي ته ساڳئي قافيه جي اُچارڻ ڪري شايد ٿڪجي پئجي". (3)

موسيقيت جي ان مجموعي (Set) جي ابتڙ به خود ئي هڪ بيت آهي ٿو. 'ڪاندين تاندين ٻاڙين، پڇران آءُ پيئي'. هنن ٽن هر قافيه لفظن جي وچ تي ڪوبه اهڙو لفظ ڪونهي، جيڪو اڳ ۾ آيل حوالي ۾ ٻي ڀاڱي ٿڪاوت کان بچائي. هتي اهو اصول ڄاڻايو اٿس ته ٽي هر قافيه لفظ هڪ ٻئي جي ڀرسان اچڻ ڪري پياري موسيقي پيدا ڪن ٿا. (4)

هن تضاد کي حل ڪرڻ لاءِ لفظن جو وزن پهريائين ڌيان ۾ رکڻ کپي، پهرئين بيت جي منڍ جي هر قافيه لفظن ۾ وزن ۽ ڀار جي ڪري هڪ وڌيڪ لفظ سرڪندڙ جي گنجائش آهي. شاھ صاحب جي موسيقيت تي مجموعي طور تنوير بيتن جي سهڻي چونڊ سان پنهنجو مقصد واضح ڪيو آهي. عڪسي شاعري جنهن کي هن کان اڳ فطرت نگاري، منظر نگاري ۽ محاکات سڏيو پئي ويو. تنهن تي به تنوير لکيو آهي.

”شاھ لطيف جي شاعري ڪتابن جي مطالعي بدران فطرت جي مشاهدي مان ڦٽي نڪتي آهي، ان ڪري ئي سندس شاعري عڪس سان ڀري پئي آهي. هن پنهنجي چوڌاري وسندڙ دنيا کي چڱيءَ طرح ڏٺو وائڻو آهي. ان کي پوريءَ ريت محسوس ڪيو اٿائين ۽ ان کي بيان ڪرڻ ۽ احساس کي ٻيهر تخليق ڪرڻ لاءِ ٻوليءَ جو وسيع پندار جمع ڪيو اٿائين، ڇو ته هر جذبي يا احساس لاءِ هن وٽ هڪ ڌار لفظ آهي ۽ فقط اهو هڪ ئي لفظ ان جذبي يا ان احساس کي ظاهر ڪري سگهندو آهي. سنڌ جو هر نظارو سندس شاعريءَ ۾ موجود آهي. ٿر، بر، راتو، رڃ، ڏنگا، چارا، ڍونڍون، پاڻيءَ تي ترندڙ ٻيڙيون، ڪنول جا گل، بندر بازاريون، جهاز، جهازن جا سڙه، ٻيڙياتا، سامونڊي، اٺن جون قطارون، پکين جا ولر، ڪونجون، ڪانڊ، هنج، درياه، ان جي مستي، چولين جو شور، سج ڇنڊ تارا ڪٽيون، لهندڙ سج، ڦٽندڙ باک، موڪيءَ جا مٽ، مينهن جا وسڪارا، ڪنڊيون مينهن، ڀنل نيڻ، ڀنل ڀنڀا وار ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا عڪس آهن، جن کي شاھ لطيف ڪمال فنڪاريءَ سان پيش ڪيو آهي.“ (5).

عڪسي شاعريءَ وانگر اهڃاڻي شاعريءَ بابت به تنوير عباسي جو رايو قابل قدر آهي: ”شاھ لطيف وٽ اهڃاڻ جي ايتري ته ندرت آهي جو جيڪڏهن کيس رڳو اهڃاڻي شاعر چئجي ته به ٺهي. هن وٽ ڪائنات جي هر شيءِ اهڃاڻ آهي، هن جي لاءِ اشارا ئي اشارا آهن. هو جنهن به شيءِ جو ذڪر ٿو ڪري اها رڳو ذريعو آهي سندس اظهار جو. اصل مقصد ان شيءِ جي ذڪر ڪرڻ جو نه اٿس، پر اصل مقصد اٿس ان شيءِ جي ذريعي ڪن آفاقي حقيقتن جي اظهار جو.“ (6)

اهڃاڻ ۽ تشبيل کي هڪٻئي کان جدا ڪرڻ ايترو آسان ناهي. جنهن شيءِ کي تشبيل چوندا رهيا آهيون، ان کي اهڃاڻ (Symbol) چون ۾ ڪر عيب ڪونهي. البت تشبيل کي ماضيءَ ۾ محققن اهڙي محدود دائري ۾ شاھ جي ڪلام تي اطلاق ڪندي بيان ڪيو آهي، جو اهڃاڻ جي وسيع مفهوم تائين نه پهچي سگهي آهي. مجموعي طور مون کي ٻنهي لفظن کي هڪٻئي جي ويجهي مفهوم وارو ڄاڻڻ ۾ ڏکيائي ناهي.

رسالو، جنهن ان تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته هڪٽڙا سر اهڙا آهن، جن جو آڌار راڳ راڳئين تي آهي. جهڙوڪ: سر ڪلياڻ، سر ڪنڀات ۽ رامڪلي وغيره. ٻين تي موضوع ۽ قصي جي مد نظر نالو رکيل آهي. جنهن: گهاٽو، مومل راتو، ليلا چنيسر ۽ سورڻ وغيره.

شاھ صاحب سنڌ جي نيم تاريخي داستان مان پنهنجي مقصد کي واضح ڪرڻ لاءِ ضروري مواد ۽ اهڃاڻ چونڊيا آهي. هو عام قصو گو وانگر ڪو به قصو سڄو بيان نٿو ڪري، فقط ان جا ڪي حصا چونڊي ٿو، جيستائين تشيلن ۾ اهڃاڻ جو تعلق آهي ته شاھ صاحب جي ڪلام ۾ تشيل ۽ روحاني راز جو رنگ ملي ٿو. (7) خاص طور قصن تي بيٺل سرن ۾ روحاني رنگ ۽ سلوڪ جي منزلن بابت اشارا ملن ٿا. سر سسئيءَ ۾ چوي ٿو:

وڃين ڇو وٽڪار، هٿ نه ڳولھين هوت ڪي،
لڪو ناھي لطيف چئي، ٻارو ڇو ٻئي پار،
نائئي نيٺ نہار، تو ۾ ديرو دوست جو.

قصي جي سٽاءَ موجب پنھون سسئيءَ کان پري ڪڍج ۾ هو ۽ شاعر هتي به سسئيءَ کي چوي ها ته ستي تي سندرو ٻڌ، پنھون وٽ پهچ ۽ ڀرت پاڙ. پر ان جي ابتڙ وٽڪار ڏي وڃڻ کان روڪيس ٿو ۽ من ۾ جھاتي پائي پرين پسڻ لاءِ تڪيد ڪري ٿو. انهيءَ هنڌ تي روحاني راز جي صورتحال پيدا ٿئي ٿي. سڄي موجودات ۾ جيڪا هڪ ئي تنوار آهي ۽ محبوب جي وجود جو مظهر هر هنڌ آهي. بحر بر، وٽ تڻ هن جي هستيءَ جي شاهدي پيا ڏين. صوفين جي ٻن اهم ۽ مختلف نظرين موجب 'وحدت الوجود' ۽ 'وحدت الشهود' جا اهڃاڻ پنهنجي جاءِ تي آهن. شاھ صاحب آسان لفظن ۾ پنهنجو مقصد واضح ڪري ٿو.

جر تڙ تڪ تنوار، وٽ تڻ وائي هيڪڙي،
سيٽي شي ٿيا، سوريءَ سڙاوار،
همه منصور هزار، کهڙ لڄاڙ هيو چاڙهيڻ.

جيڪڏهن ڪو محقق چوي ته شاھ صاحب نه خود صوفي هو ۽ نه هن کي صوفي طريقي جي خبر هئي ته اهو محقق جو ضد ته بيشڪ ليکبو، پر شاھ صاحب جو ڪلام اهڙي ضد کي رد ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. صوفيءَ جو لفظ ڪم آڻيندي چوي ٿو:
صوفيءَ صاف ڪيو، ڌوئي ورق وجود جو،
تنهان پوءِ ٿيو، جڙي پسڻ پريءَ جو.

ظاهري هوڏ هستي، لوپ لالچ ڇڏڻ به نڪ عمل آهي. مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي وجود کي وڃائي محبوب ۾ فنا ڪائڻي پوي ۽ ان ريت عبد اعليٰ درجي تي پهچي ٿو. محبوب جو حسن پسڻ لاءِ مري جيسرو ٿيو، انا ۽ آءُ جي احساس سان ڪڏهن به پار نه پهچبو. اهي نظريا ٻين صوفين وانگر شاھ صاحب به ورجائيا آهن ۽ سادين ستن ۾ سمجھيا اٿس:

- مري جيءَ ته ماڻئين، جانب جو جمال،
- آءُ سين ان پار، ڪڏهن تان ڪونه ٿيو،
- پاڻ م کڻج پاڻ سين، ري وسيلي وانءُ،
- نابوديءَ نيئي، عبد کي اعليٰ ڪيو.

شاھ جي رسالي جي تفصيلي مطالعي کان پوءِ ڪير به ائين نه چئي سگهندو ته شاھ صاحب صوفي شاعر نه آهي. ڪنهن سر جي تمثيل ۽ روحاني راز کڻڻ به ڪو غلط طريقو نه آهي. سر ماڙنيءَ جو پهريون بيت ئي ان جي مڪمل تمثيل ڏي اشارو ڪري ٿو:

الست بربڪم، ڇڏهن ڪن پيوم،
قالو بلي قلب سين، تڏهن ٿي چيوم،
تنهن ويو ڪيوم، وڃن ويڙهيڃن سين.

شاھ صاحب انساني عمل ۽ ڪردار بابت به واضح طور تعليم ڏني آهي. بظاهر اهي شعر آهن ۽ هڪٽر اسلوب انهن ۾ موجود آهي ۽ لفظن جي سادگيءَ سان اسان کي سڃاڻي ٿو:

هو چوئي تون مَ چو، واتان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي،
پاڻڌ ۾ پاڻي، ويو ڪيني وارو ڪينڪي.

ان مان ائين نه سمجهڻ ڪپي ته شاعر اسان کي ڪمزوريءَ جي تلقين ڪري ٿو. جيڪڏهن صورت حال جي تقاضا ڪات ٿيڻ جي آهي ته ڪات ٽجي. ڪجهه ٻڌجي ۽ ڪجهه ٻڌائجي.

ڪڏهن پئجي ڪن ٿي، ڪڏهن ٿجي وات،
ڪڏهن ٿجي بڪرو، ڪڏهن ٿجي ڪات،

سسئيءَ جي پوش ۾ به شاھ صاحب دنيا جي دستور بابت اشارا ڪري ٿو. سندس نظر نهايت دور رس آهي. پنهنجن پراڻن جو فرق سمجهائيندي چوي ٿو:

تريان ٿي تاريان، مٺ مٺيءَ جا نه ٿيا،
مدي ڏيرن من ۾، ڪليو ڪيڪاريان،
صبح ٿي ساريان، ته اٺ نه اوطاقن ۾.

شاھ صاحب جا هن مادي دنيا سان به لاڳاپا هئا. هن نه خود رهبانيت اختيار ڪئي نه ان جي تلقين ڪئي. حالانڪ پراڻن تذڪرن ۾ سندس نالي سان 'تارڪ' لفظ لکيو ويو آهي. اهو سندس جوانيءَ جي وقت جي ٿوري عرصي واري دؤر جي حوالي سان ٿيو آهي. هن جي رويي کي ايترو چئي واضح ڪري سگهجي ٿو ته 'هنيون ڏجي حبيب کي، لڱ گڏجن لوڪ'. ماڻهن سان لڳ لاڳاپا رکندو آيو. سندس دوستن ۽ جاننثار مريدن جو هڪ حلقو موجود هو. دنيا ۾ به شاھ صاحب ڪنهن کي 'محبوب' جو درجو ڏنو هو. سندس ڪلام ۾ مجازي مام پڌري پئي آهي. سندس محبوب يقيناً اهڙو هو، جنهن جي اڳيان تارا ڪتيون تائب هئا ۽ سج چنڊ جو جوهر جهڪو پئي ٿيو. ان سان گڏ سندس محبوب لاءِ ڪو حتمي رايو ڏيڻ سولو ڪونهي. محبوب جي سونهن جو بيان ڪندي الله جو قسم کڻي ٿو. يعني هتي الله کي محبوب ڪونه ٿو سڏي:

سهسين سجن اڀري، چوراسي چنڊن،
باله ري پرين، سڀ اونداهي ڀانڻيان.

هتي ممڪن آهي ته اشارو رسول ڪريم، ڪنهن بزرگ يا دوست يا مجازي محبوب ڏي هجي. (8) سندس ڪلام ۾ مجازي محبوب جي حسن جي جهلڪ ۽ سراپا نويسي به گهڻي ملي ٿي:

- ناز منجهار ان نڪري، جڏهن پرين ڪري ٿو پوند.
- پيشانيءَ ۾ پرينءَ جي، ڀلائيءَ جا پير.
- نه ڪو عام نه خاص، جي ويسا سي وييا.
- سڄڻ سانوڻ مينهن جان، جهڻڪن پاسي جهرڪ. (9)
- مومل ڪي مجاز جا، اکين ۾ انبور.

حسن ازل ڪي ساراهن ۾ شاعرن گهڻا ٿيو ڪونهي. حسن جي ساراه ڪي شاه صاحب جي ڪلام ۾ به ڏسي سگهجي ٿو. جتي حقيقي محبوب جو ذڪر آهي. اُتي مجازي رنگ به ملي ٿو. مارئيءَ جو حسن سيرت ئي ڪافي آهي؛ پر حسن صورت به گهٽ نه آهي:

پڪي ۾ پدمڻي، ڪر ڏي وراڪا وڃ،
جهڙي صورت سڄ، تهڙي مورت مارئي.

هاڻي سونهن جنهن لاءِ وڃ جي تشبيهه اچي ٿي، سا ڪنهن عيب ۽ ڪاڻ سبب جهڻڪ ضايع ٿئي ٿي ۽ مارئيءَ جو پڇتاءُ ظاهر ٿئي ٿو. مارئي خود چوي ٿي ته مرن سکر راڻيءَ جهڙي سونهن وڃائي ڇڏي آهي. 'سونهن وڃاير سومرا سکر جهڙي سونهن'. يعني هاڻي منهنجو منهن ميوڙ ٿيو آهي، آءُ ڪاٺياري ٿي آهيان. شاه صاحب هتي جنهن ڪردار ڪي اسان جي اڳيان آئي ٿو، اُن جي مختلف حالت ۾ ذهني حالت ۽ نفسيات کان به اهڙي ريت واقف ڪري ٿو. مارئي هجي يا مومل، سڻي هجي يا سورن، ليلا هجي يا نوري، شاه صاحب هر هڪ جي نفسيات به ظاهر ڪري ٿو ۽ جيڪو اخلاقي سبق ڏيڻ گهري ٿو سو پنهنجي يا سورميءَ جي گفتگو وسيلي ظاهر ڪري ٿو.

شاه صاحب جو مجازي محبوب اسان کي مٿن ٻولن وارو محسوس ٿيندو ۽ ڪٿي به محبوب جلاد وانگر نه لڳندو. البت ڪٿي اهو محبوب 'هٿ ڪاٽي ڳڙ وات، ڀڄن پر پرين جي' مثال به معلوم ٿيندو. شاه صاحب مجاز جي مهميز سهي لاهوت لامڪان، هنگلاج، لاڙ، ڪڇ، جهونا ڳڙهه ۽ ٿر جا سفر ڪيا ۽ پنهنجي دل جي دردن سان سنڌي شعر کي لازوال بنائين.

بنيادي طور شاه صاحب انسان دوست بلڪ جهان دوست شاعر آهي. پنهنجي پياري ديس جو خير خواه آهي ته سڄي عالم جي آبادي ۽ خوشحالي به گهري ٿو. ماڻهن ۽ مرگهن جو گهڻڪهرو آهي. سارنگ لاءِ چوي ٿو: 'اڄ به منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا'. سارنگ اڃايلن لاءِ اميد ۽ سيراپيءَ جو نياپو آهي ٿو.

سڪل پٽ ساوا ٿين ٿا. هر هنڌ گاه پيدا ٿئي ٿو ۽ مال لاءِ چٽڪ زندگيءَ جو پيغام اچي ٿو:

وسي تڏهن وس، مند مڙيوئي مينهن جي،
ڪڏرن کيڏا ڇڏيا، جي مڙيون ٿي مس،
گابا مٽي گس، ڏک نه ڪندا ڏهرا.

ملڪ ۾ ڏڪر آهي ته عوام دشمن قوتن جو مڪو مچي ٿو پوري ۽ اهي ٿوري نفعي لاءِ غريبن کي آزارن ۾ لڳي وڃن ٿيون. شاه صاحب اهڙن خلق آزار ماڻهن کي البت تڪيون مٺيون ڳالهائون ٻڌايون آهن. ڇو جو اهي ايڏا رسائڻ وارا پنجن مان پنڌهن ڪمانڊ گهرن ٿا. انهن کي صاف صاف چوي ٿو: 'ڏڪاريا ڏيهه مان شل سوڌي سڀ مرن'. مارو ماڻهو جيڪي 'اٿين ۽ ڇاڙهين' واري حيثيت وارا آهن. مزور ۽ هاري آهن تن جو شاه صاحب دوست آهي. انهن جي ڪه گڏيل ڪڙين ۽ ٽمندڙ پگهر سان کين سڃاڻي ٿو. چي: 'مٿين ٽپڪ ٽپڪڙا، چڪندڙا اچن'. مزور جي تڪليف جو احساس ڪري ٿو ۽ جيڪو بار کان ڪنجهي ٿو ۽ محنت ڪش آهي، تنهن جي ذات ۽ شخصيت کان اسان جو شاعر غافل نه آهي. (10)

سر ڪاهوڙيءَ جي روحاني معنيٰ کي نظر ۾ رکن سان گڏ ظاهري مضمون موجب به شاه صاحب غريبن جي ڪشت ۽ جدوجهد جو جيڪو نقشو لفظن ۾ ڪڍي ٿو، سو هڪ انسان دوست ٿي ڪڍي سگهي ٿو:

ڪاهوڙين ڪٿي، ساجهر ٻڌا سندرا،
ڏوريندي ۾ ڏونگرين، ڪيئون پاڻ پٿي،
ڏکن ڏيل هڻي، جهون لڏائون چيرين.
ڪئن نه ڪرڪاڻ، پنڌ پراڻهين هليا،
ڏوٿڙا ڪنهن ڏٺ ڪي، جنبيا ڏانهن جنباڻ،
ڪاهوڙين اهڃاڻ، انگ نه سڃي اڳڙي.

شاه صاحب جي سورمن ۽ سورمين ۾ هڪ ڳالهه ساڳي ملي ٿي. اها هيءَ ته هنن وٽ هڪڙو عزم آهي. اُن عزم تي پختا رهي هو ڪو عمل ڪن ٿا. مثال طور سسئيءَ وٽ پنهنجيءَ کي پهچڻ لاءِ پڪو ارادو آهي. جبل جهاڳڻ کان ڪيپائي نٿي خوفن خطرن کان بي نياز آهي:

نڪو جن جهان ۾، نڪو سڄي نانگ،
سسئيءَ ڇڏيو سانگ، ته ڇپر مڙئي ڇاڙڪي.

ماءُ کي چوي ٿي ته پنهنجا طول وهائڻا، پلنگ پٿوڻيون ۽ سمورو ڏاج واپس وٺ، آءُ پنهنجي ڏي ويندس. سڪين ۽ سرتين کي چوي ٿي:

وڃو سڀ موٽي، اٿين جي ورن واريون،
کان هلندي ڪيچ ڏي، ڪريو نه کوٽي،
ڪچيم ڪاچوٽي، وڌم جوڳ جتن سان.

اهڙي طرح سهڻي پاڻ اڇلي درياءَ ۾ ٿي وجهي. چوي ٿي ته مون کي ڪا به نه جهلي پلي، مون کي نينهن درياءَ ۾ اڇلي وڌو آهي. ٻيلي طرف جيڪي ڪرڪيون ٿي وڳيون، تن سندس من کي ڇڪيو ٿي. جڏهن سهڻي درياءَ ۾ ٻڏي وڃي ٿي ته ميهار ٿو چوي:

ڪنڌيءَ جهليو ڪانه، عاشق آيو آنهون ڪري،
تو ڪيئن ٻوڙي سهڻي، ٻيلي منهنجي ٻانهن،
درياءَ توتي دانهن، ڏيندس ڏينهن قيام جي.

مورڙو به سڀنيءَ وانگر عزم جو پيڪر آهي. هو سڀني ڀائرن ۾ هيٺو ۽ عيب وارو آهي، پر اڃڪر سان ويڙه ڪرڻ جو عزم ڪري ٿو. بري تي بچ ٿي ٿئي ۽ اهر مچ جنهن گهڻن کي ختم ڪيو هو، تنهن جو مورڙو انت ٿو آئي:

متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هڻين،
تو جا پانڻي اڇ، تنهن پاڻيءَ پنا ڏينھڙا.

نوري نهڻي آهي ۽ ان نهڻائي جو ذڪر جڏهن شاه صاحب ٿو ڪري ته هڪ ڪردار ۽ شخصيت جا چڻا نقوش ظاهر ٿين ٿا. شاعريءَ ۾ سادگي، نمائندگي ۽ نهڻائيءَ لاءِ هيٺين لفظن کان وڌيڪ ڪهڙا لفظ موزون ٿيندا.

تون سمون آءُ گندري، مون ۾ عين لڪ،
ڪارڻ رب الڪ، متان ماڱر مٽين.

پنهنجي سوچ موجب نوري سمجهي ٿي ته ڊوليو 'هيناهون هلن' سان حاصل ٿئي ٿو. پوءِ ظاهري نت نغرو ڪيترو به ڪيو وڃي ان کي ڊراما ناهي:

سڀ سميون سڀ سومريون، سڀني ڳچيءَ هس،
پسڻ ڪارڻ پريءَ جي، وڏا ڪيائون وس،
ڊوليو تنهي گس، هيناهيون هلن جي.

نوريءَ جي نياز جو ذڪر ڪري شاعر ان کي سراپا نياز بنائي ٿو ڇڏي. ٻئي طرف مومل ۽ ليلا هٿ جون پٽليون آهن ۽ پنهنجين معمولي خواهشن جي جار ۾ ٿا سي اعليٰ مقصد تان هتي ٿيون وڃن. مومل کي راڻو ڏهاڳ جو ڏن ان ڪري ٿو ڏي جو هوءُ شرڪ ڪري ٿي. پوءِ ته گهڻو ٿي پڇتائي پر ڪو ڏڌو ڪير ٿئين پئي! ڪاڪ جا تڙ جتي نينهن اچل هئي، سي پنهنجي سرنهن کان وانجهجي ويا. ڪاڪ جا آهي وڻ پنهنجي ونڪ بدلائي ويا:

ڪاڪ ڪڙهي وڻ ويا، جلي منهنجي جان،
رکي ڪام ڪڻڪيو، ماريس تنهن گمان،
هڏ نه جيان هاڻ، سگهو موٽج سپرين.

راڻو رسي ويو. پرچائن سان به نه پرتر. مومل وانگر ليلا به اهڙو ويل وهاريو هو، هن هار جي جنسار تي هرڪجي پنهنجي ور کي عارضي طور ڪونرو جي حوالي

ڪيو، پر هن کي خبر نه هئي ته اهو هار هاجو ڪندو. چنيسر جو پيار ڌڪار پر بدبلي ويو. ليلا جي پڇتاءَ کي شاه صاحب هيئن ٿو ظاهر ڪري:

وڏيري هياس، چنيسر جي راڄ ۾،

دهلين دما مين نڪرين، پر ۾ پڇياس،

يولي ڀيلياس، تيس ڏهاڳڻ ڏيهه ۾.

آجائي ڏاهپ ليلا کي ڏک ڏيکاريا ۽ شاه صاحب ان ٽڪي کي لاهڻ لاءِ هر وڏي قرباني ڏيڻ لاءِ چوي ٿو:

ليلا ڇڏ لهور، وڃ پنهنجي مائٽين،

ابو ڏاڏو گهور، چنيسر جي ڇاڳ تان.

ليلا ڏيهه پر ڏاهي هئي، سرتين پر سڄاڻ پڻ، هوشيار به گهڻي هئي ۽ ڪانڌ جي دل جي حال کان به واقف هئي. پر هن آپڏا کيس نهوڙي نيو. شاه صاحب آهيءَ پر ڦاٿل اهڙي سورميءَ کي به مايوسي جي عالم ۾ نٿو ڇڏي ۽ چويس ٿو:

جي ليلائي م لهين، ته پڻ ليلائيڃ.

سرورن جي سک کي شاه صاحب جيڪا جلا بخشي آهي، اُن موجب هوءَ هڪ منفرد سورمي آهي. جيڪا ڪانڌ جي سريءَ کي بيهل ڪان محفوظ رکڻ لاءِ سون رهيو، گهوڙا پيڙا ۽ راڄ پاڻ ڏيڻ لاءِ بلڪ پنهنجو ڪنڌ ڪپائڻ لاءِ تيار آهي. بيهل به ٻول تان هٽڻ وارو نه هر. هن کي ته دشمن جي چرچ هئي ۽ ڏياڄ جهڙي ڏاتار جو سرن تي هن کي گهريو هو:

محلين آيو مڱڻو، ساز ڪڍي سرندو،

سر جي صدا سر ۾، گهوڙ هڻي گهرندو،

مٿي ري ملوڪ جي، چارڻ نه چرندو،

جهونا ڳڙه جهرنندو، ٻوندي جهانءَ جهروڪ ۾.

ڏياڄ به سخن جو پڪو هو. هن وڃڻ پاڙهيو ۽ چارڻ کي چيائين:

وي سر: ٿي سرهو، م ڪين آءُ م ڳاءُ،

ڇاڄڪ تو مٿاءُ، ملڪ مڙوئي گهوريان.

دامتائن سان واسطو رکندڙ هن سرن پر شاه صاحب روحاني رمزون رکيون آهن. هر ڪردار ظاهري معنيٰ ۾ به هڪ اهڃاڻ بنجي اچي ٿو ۽ پڙهندڙ کي اخلاقي سبق ملي ٿو. اهوئي شاه صاحب جهڙي عظيم شاعر جو مقصد آهي. اهڙو شخص جيڪو شرڪ کي برداشت نٿو ڪري ۽ وحدت جي وائي وات اٿس:

ڇا ڪي وڃيو ڇو، ٻيلي ٿي ٻين جو،

وٺ ڪنڄڪ ڪريم جي، جڳ جو والي جو،

سوڳو هوندو سو، جنهن جو عشق الله سين.

سر ڪلياڻ خاص طور توحيد جي توار تي آڌاريل آهي. توحيد جي تعليم رڳو 'مسلمان عوام' کي ڪونه ٿو ڏي، بلڪ پنهنجو عقيدو ۽ ايمان به ظاهر ڪري ٿو. محبوب جو جلوو هر جاءِ موجود آهي. محلات هڪ آهي، سسئين ڳڙڪيون اٿس، جيڏانهن پرڪ ڪجي ٿي ته محبوب نظر اچي ٿو، پر سچن عاشقن لاءِ سوريءَ چڙهڻ سچ پسن جي برابر آهي:

سوريءَ چڙهڻ سچ پسن، اي ڪم عاشقن،
باهون ڪيم پسن، سائو هلن سامهان.

ڪاتيءَ ڪئن کان ڪيائين ڪونه ٿا بلڪ سڪ جي سرڪ سرس پيتي اٿن،
جو چون ٿا:

ڪاتي تڪي م ٿئي، مر منيائي هوءَ،
مان ورمڻ توءَ، مون پريان جا هٿڙا.

موڪيءَ کي جي ڪلاڙڪي هت جي اهڃاڻ ۾ شاه صاحب سڪ وارن ۽ سچن پياڪن کي استغراق جي معراج تي ڏيکاريو آهي. اُهي سنڌيا ڪونه آهن. سنڌين کي سري جي سڌ ڪرڻ کان ئي روڪي ٿو:

سنڌيا شراين جون، ڪوه پچارون ڪن،
ج ڪات ڪلاڪن ڪڍيا، موٽيو توءَ وڃن،
پڪون سي پين، سر جنين جا ست ۾.

چو جو سر ڏيئي ست جوڙڻو آهي. وٽيءَ جو ملهه سر کان وڌيڪ آهي. محبت جي مڇ ۾ به اهو ٿي پوندو، جنهن جي سڪ سڄي هوندي. پتنگن جي پريت جو بيان شاه صاحب رڳو شاعرانه نازڪ خياليءَ جي پورائيءَ لاءِ ڪونه ٿو ڪري، پر سڪ جي سچائيءَ جي پروڙ ڏي ٿو:

پتنگن بهه ڪيو، مڙيا مٽي مڇ،
پسي لهس نه لچيا، سڙيا مٽي سڇ،
سندا ڳچين ڳچ، ويچارن وڃاڻيا.

شاه صاحب جو ڪلام ايترو ڳوڙهو ۽ گهڻن پهلوئن وارو آهي. جو هر سر ۾ ڪي ٿورا بيت پڙهڻ سان سڄي ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي، ته به عام تاثر قائم ٿيو وڃي. هر سر کي پنهنجو پنهنجو تاثر ۽ وايو منڊل آهي. جنهن سڀنيءَ ۾ درياءَ، سارنگ ۾ مينهن، سسئيءَ ۾ جبل ۽ راڻو، مارئيءَ ۾ تر آهي تنهن سيراڳ ۽ سامونڊيءَ ۾ سمنڊ جو وايو منڊل آهي. انهن ٻن سرن ۾ فراق ۽ وصال سان گڏ وڻج واپار به هڪ اهڃاڻ آهي. فراق جي ڪيفيت شاه صاحب جي ڪلام ۾ تقريباً هر سر ۾ ملي ٿي. جوڳين ۽ سامين جو ذڪر رامڪليءَ ۾ تفصيل سان ملي ٿو. اهڙي طرح رپ، بلاول، پرياتي، ڪاپاتسي، ڏهر، پورب ۽ ڪارائيل ۾ به شاه صاحب پنهنجي شاعرانه بلند خياليءَ ۽ تعليم ڏيڻ واري ويچار ۾ عروج تي آهي.

سر برووي بابت ڪي نيون مليل ڳالهين نهايت دلچسپ آهن. عام طور

اهو ڄاتو ويندو آهي ته هن سر تي راڳشيءَ جي لحاظ کان ئي نالو پيو آهي ۽ هن سان ڪو داستان وابسته نه آهي. مرڻ کي جيڪا ڪهاڻي ملي آهي، اُن جو تڏهن ريت آهي:

‘قلات جي پاسي لوڙائو ذات جا ڪي ماڻهو رهندا هئا. انهن روزگار سانگي دهلي وڃي وسائي. انهن ۾ بروو نالي نوجوان هو، جيڪو بادشاهه جي محلات جي ڀرسان لنگهندي شهزاديءَ کي ڏسي مٿس عاشق ٿي پيو. محلات جي ڀرسان ڪاسائيءَ جو دوڪان هو. برووي کي اُن ڇيڻ چارڻ لاءِ رکيو. باقي وقت هو ڪاسائي جي دوڪان تي ويٺو هوندو هو ۽ محلات جي دري هڪ مقرر وقت تي کلندي هئي. هو شهزاديءَ کي ڏسي محبت جي باهه ۾ پيو پچندو هو. ڪو وقت دوڪان تي گوشت به وڪڻندو هو. شهزاديءَ جي ٻانهي ٿالهه ڪڍي گوشت وٺڻ آئي. بروو گهڻو خوش ٿيو. چيائينس: ‘ترس ته اندران سٺو گوشت آئي ٿو ڏيا.‘ هو ٿالهه ڪڍي ڪوٺيءَ ۾ ويو ۽ پنهنجي ران مان گوشت ڪوري، ران کي پٽي ٻڌي، گوشت اچي ٻانهيءَ کي ڏنائين. ان گوشت مان جڏهن ڪباب ۽ ٻيا طعام ٺهيا ته سڀني کي پسند آيو. شهزاديءَ چيو ته گوشت ته مون اڄ کاڌو آهي. هيستائين اتي ڇا آئيندي رهي آهي.

‘انهن بروو روز پنهنجو گوشت ڪوري ڏيندي ويو ۽ پوڻو پوندو ويو. ٻانهيءَ هڪ ڏينهن بروي کي ڪوٺيءَ ۾ بيمار پيل ڏٺو ۽ حقيقت معلوم ٿيس، جيڪا شهزاديءَ سان وڃي ڪيائين. ۽ ٻڌايائينس ته برووي چيو ته ڏس سڄي جسر تي پٿيون ٻڌل رهن، پر اڃان به ڪڍي گوشت نظر اچي ته ڪوري ڪڍي وڃ، ڪوبه رحم نه ڪر.

شهزادي هڪدم شاهي طبيب ڏانهن ماڻهو موڪليو سڄو مهينو علاج ٿيو ۽ بروو چاق ٿيو. برووي جي شهزاديءَ سان ملاقات ٿي ته بادشاهه جو شهزاديءَ ڏي اچڻ جو اعلان ٿيو. بادشاهه جي اچڻ کان اڳ بروو ته هليو ويو پر بادشاهه کي شڪ پيو، جنهن نيٺ ٻانهيءَ کي ڊڄڻي ڳالهه معلوم ڪري ورتي. صلاح مصلحت کانپوءِ بادشاهه لوڙائن کي لڏائي ڇڏيو ۽ بروو واپس قلات اچي پهتو. شهزاديءَ جو به حال برووي کان مختلف ڪرڻ هو. هوءَ سانوڻ ۾ لوڙائن جي حال تي غور ڪندي هئي:

وٺو ڏيهه قلات، مون لوڙائو پسيا،
 ڄڻ هت ڪنهن ڪنوڻيون، تڏهن هت بره سنڌي بات،
 وڏي ڪنهن ولات، مارو ملڪ مٽي ويا.

ڪانگن کي پيئي نياپا ڏيندي هئي:

وهلور وريا ٻرين، آءُ ڪانگا ڪر لات،
 ويا جي قلات، سي اڏامي آڻ تون.

بادشاهه کان به ڏيءَ جي حالت ڏٺي نه ٿي. هن برووي کي واپس گهرايو. شهزاديءَ جو سنگ مليس. چون ٿا ته جڏهن پئي جدا هئا ته مقرر وقت تي شهزاديءَ جو دري کولڻ وارو دستور قائم هو ۽ برووي چيو ته آءُ قلات مان توکي روز اُن وقت دريءَ ۾ بيٺل ڏسندو هوس. (11)

اهو صحيح آهي ته بروه هڪ راڳي آهي. هن قصي کي ڪا تاريخي ٿيڪ به نه آهي. تڏهن قصي جي اهيئت ۽ سر جي بيتن جي باهمي ربط کي نظر ۾ رکن ڪهي. روايت ۾ آيل ٻن بيتن ۾ قلات جو ذڪر آيو آهي. سر بروهي ۾ محبت ۽ هجاء جو مضمون نشانبر ٻين آهي ان کان سواءِ قصي ڏي هيٺين بيتن ۾ اشارا موجود آهن:

ڪڏهن طاقيون ڏين، ڪڏهن کلن در دوستن جا،
ڪڏهن اڃان اچڻ نه لھان، ڪڏهن ڪوٺيو نين،
ڪڏهن سڪان سڏ کي، ڪڏهن ڳجهاندر ڳرهين،
اهڙائي آهين، صاحب منهنجا سپرين.

جانب منهنجي جيءَ ۾، تنهنجي طمع پوءِ،
وٺ ڪاتي، وي انگڙا، ادب ڪرم ڪوءِ،
پانيان پال سندوءَ، جي ساڃن سنئون نهارين.

جانب اي نه ڳڄاءِ، جي ماريو موٽيو نه پڇين،
رتي رت نه سنجري، سڪ تنهنجي ساءِ،
آسان توهين لاءِ، ٿي پر ۾ پڇائون ڪيون.

ڪٿان سڪي سپرين، ڪاسائڪي ڪار،
تڪي ڪاتي هٿ ڪري، منيءَ سين نه مار،
چوري چاڪ نهار، سورن سانگيڙا ڪيا.

شاھ صاحب جي شاعريءَ کي لفظن جي ذخيري جي وسيلي ڏسجي ته ٻه ڳالهيون اهم نظر اينديون. هڪ ته لفظ اهڙا چونڊي ٿو، جن جو سنڌ جي جيوت ۽ سڀيتا سان سنئون سنڌو واسطو آهي. ٻيو ته انهن لفظن ۾ غنائيت موجود آهي. لباس جي سلسلي ۾ هيٺيون سٽون واضح ٻيٽيون آهن:

- 1- ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو،
- 2- گند جنين جي گوڏ ۾، پاٻوڙا پوشاڪ،
- 3- ڪٽيءَ منجهه ڪٽيائين، مارو جام ملير جو،
- 4- وڍلويءَ جي لون، پٽ نه پهريان سومرا،
- 5- آئي هند ملار، آءُ ڪنھيا ڪنديس ڪپڙا،

اهڙي طرح عام زندگيءَ جو نقش به ڪاهوڙي، ماري ۽ سارنگ وغيره ۾ چٽو چٽو موجود آهي، ٿر ۾ پاڻيءَ جي اثاڻ ۽ سانڀا سڄڻ (سن پره اونهن ڪوهن مان پاڻي ڪڍڻ) جو ذڪر ڪندي چوي ٿو: 'سڄن سانڀڪن تي، وڏي وڙ وڙون'. ڪوريءَ کي ڏاڳو ڳنڍيندي ڏسي چوي ٿو:

چنن توءَ ۾ چن، پاءِ اميري ان سين.

ساڳي طرح ڪنھائين، ڪٿين ۽ رنگريزن جي ڪم جي پوري جاچ لٽي اٿس ۽

پنهنجي تجربي مان ڄاڻي ٿو ته هالاري رڳيل ڪهڙو رنگ جو پڪو ٿئي ٿو ۽ ان کي ڪنپ به ڪاري نٿو سگهي:

رڇي جي ريتو ٿيا، ڪين اڀاڻجن او،
ڪنپ نه ڪارين تن کي، جي هالاري هو.

ان کانسواءِ ٻين هنرن ۽ ڌنڌن جو تذڪرو اشاري اشاري ۾ شاه صاحب ڪري ٿو. صرافن، وينجهرن، لوهارن، ڪٽين، ڪورين، سائين، واڍن، ڳائين، ڪاتبين، ملاحن ۽ آهيڙين وغيره جو بيان ڪندي پنهنجي مقصد کي واضح ڪري ٿو:

- 1- ج صرافن لڏيو، ته تون پڻ لڏج سئون.
- 2- ويا سي وينجهار، هيرا لعل ونڌين جي.
- 3- راجا راڳاڻي، هر دوئي هيڪ ٿيا.
- 4- ڪاتب لکي جئن، لايو لام الف سين.
- 5- ملاح تنهنجي مڪڙيءَ، اچي چور چڙهيا.
- 6- ملان ملان نه ڪريو، آهيڙي آهين.
- 7- هيري هٿ وڌائين، ويهي سائين وڃ ۾.

ڪيترا مثال ملندا جن ۾ شاه صاحب علم جيوت، رهڻي ڪهڻي، قوت گذران جو ذڪر ڪري ٿو. وطن جي وانڍين ۽ ويڙهين، ٿر جي ٿڌي مٽيءَ جو بيان ڪندي کيس روحاني خوشي حاصل ٿي آهي.

ثقافت ۽ سبب کان سواءِ لفظن جي چونڊ به شاه صاحب وٽ عام شاعرن کان مختلف آهي. سندس لفظ بناوٽ ۽ تصنع کان آڃا آهن. عام ماڻهو انهن کي ڄاڻن ٿا. شهرن جا ماڻهو، جيڪي ٻين ٻولين جي اثرن ڪري نج زبان کان خود وانجهيل آهن، سي شاه کي سمجهڻ ۾ غلطي ڪري سگهن ٿا، پر سنڌ جو عام ماڻهو شاه صاحب کي چڱي طرح سمجهي سگهي ٿو.

ڪيتريون سٽون آهن، جن ۾ لفظن جي چونڊ، تجنيس حرفي جا بهترين سٽ (Set) بنايا آهن.

- نهائينءَ کان نينهن، سڪ منهنجا سپرين.
- ورسين پايو ڪاڻ، ڪر سين ڪلون پائين.
- ور ۾ ڪونهي ور، ڏيرن ور وڏو ڪيو.
- مون تان مهر نظر، پرين لاه ۾ پنهنجي.
- پيشانيءَ ۾ پرينءَ جي، پلائيءَ جا پير.
- نڪو اير نه پير، نڪو اوئي آيو.
- مومل کي مجاز جا، اکين ۾ الماس.
- ٻه رنگو لوڪ ٻيو، چنيسر چورنگ.
- ڪن ڪٽ ڪاٻٽ ڪاٻڙي، ڪنوڻيا ڪن چير.
- گهڙو ڀڳو منت مٺي، وسيلو ويا.

- نوري ۽ ناري، جوڳيڙا جهان ۾.
- سونهن رهي سون سين، سنڌا ڪامن ڪن.
- آئين ۽ چاڙهين، ڏت ڏهاڻي سومرا.

اُن کان سواءِ اندروني موسيقيت ۽ ست جي وچ ۾ آواز جي ڪري به غنائيت جا مثال شاه صاحب وٽ موجود آهن. جن جي تفصيلي مطالعي ۾ دفتر ڀرجي سگهن ٿا. (12) موزون ۽ موسيقيت سان پڻ هجڻ ڪري شاه صاحب جو ڪلام ڳائي سگهجي ٿو ۽ انهن معيارن تي پورو آهي، جيڪي شاعريءَ بابت مقرر آهن. شاه صاحب جو شعر سنڌ ۾ ايترو عام مقبول آهي، جو سنڌي ادب تي شاه صاحب جي نالي سڃاتو وڃي ٿو. بلڪ سنڌ ئي دنيا ۾ سندس نالي جي ڪري ڄاتي وڃي ٿي. اڄ شاه صاحب جا بيت ۽ وايون محدود طبقي وٽ نه آهن، پر رسالي جي اثر جو حلقو وسيع ٿي چڪو آهي ۽ متاخرين تي جيڪو شاه صاحب جو اثر آهي، تنهن به سنڌي ادب تي اُمت نقش ڇڏيا آهن.

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

- 1- پيرزادو، انور: مقالو ”ڀٽائيءَ جي ترقي پسندي“، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، 12 ڊسمبر 1976ع ص 7.
- 2- ايضاً.
- 3- عباسي، تنوير: ”شاه لطيف جي شاعري“، شاه عبداللطيف ثقافتي سوسائٽي، ڪراچي، 1976ع ص 41.
- 4- ايضاً ص 5.
- 5- ايضاً، ص ص 70-71.
- 6- ايضاً، ص 137.
- 7- تشيلي جي تفصيلي سمجهاڻيءَ لاءِ مولوي غلام محمد خانزائيءَ جو ڪتاب ”منهاج العاشقين“ ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ڪتاب ”روح رهاڻ“ ڏسڻ ڪپي.
- 8- پروفيسر علي نواز جتوئي، پنهنجي هڪ مقالي ”ڀٽ ڌڻيءَ جو ڀاري پيڏ“ ۾ شاه صاحب جي محبوب بابت پنهنجي تحقيق پيش ڪئي آهي. ڏسو محڪم اطلاعات مغربي پاڪستان جو ”تحفه لطيف“ 1985ع.
- 9- شاه عنايت جهوڪ واري (شهادت 1718ع) ڏي اشارو ٿي سگهي ٿو.
- 10- اڪثر ليکڪن اڳيان غريب ۽ پورهيت جو نالو وٺو ته هو اوهان کي ڪميونسٽ هجڻ جو طعنو ڏيندا. شاه صاحب کي به پورهيت جو حامي سڏيو ته اُهي حضرات چوندا ته ٻين لفظن ۾ شاه صاحب کي پرولتاريه جو انقلابي ۽ ڪميونسٽ پيا پيشو ڇا!
- جلهڻ مديني جا مير صلعم جن خود مفلحان جا حامي ۽ بي وسيلن جا همراھ آهن ته لطيف کي سندن پيروي ڪندڙ ڏيکاريو ويو ته ڪهڙي اشتراڪيت ٿي پئي. هن سلسلي جي ڪج بحثي ”سنڌي ڊائجسٽ“ فيبروري مارچ 1977ع ۾ ص 9 کان 18 تائين پڙهو.

اهڙي حال تنقيد ۾ نظر ايندو. جنهن جو هڪ مثال هي آهي ته شاه صاحب بابت پنهنجو ڪتاب ”ڪنز اللطيف“ مون 1960ع ۾ لکي پورو ڪيو جڏهن آءٌ بي. اي. آنرس پڙهندو هوس ۽ ڪتاب 1961ع ۾ شايع ٿيو. چوڏهن سالن کان پوءِ ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل صاحب 1975ع ۾ هن ڪتاب تي پنهنجي ڪتاب ”ادب ۽ تنقيد“ جي ٻئي ڇاپي ۾ تنقيد ڪئي. مون پنهنجي اڀياس آهر گربخشاڻيءَ جي رسالي تي بحث ڪيو هو. ان مان مقصد ڪنهن کي لڙڻ ڪونه هو. نه هندن جي طرفداري جو مقصد هو. نه مسلمانن جي تڏليل مقصد هو. آخر آءٌ مسلمانن جي تڏليل ڇو ڪريان؟ پراڻي دين جي به نه ڪريان، سو پنهنجي دين جي تڏليل ڇو ڪريان؟

لڳي ائين ٿو ته ڪنهن همدرده ڊاڪٽر خليل صاحب کي منهنجي باري ۾ ڪجهه ٻڌايو هوندو ۽ ڊاڪٽر صاحب مسلمانن کي ڪافر بنائڻ لاءِ ميدان ۾ اچي ويو. ڊاڪٽر صاحب منهنجو مهربان آهي. آءٌ سندس تنقيد بابت پنهنجا رايٰ تفصيل سان ”ڪنز اللطيف“ جي ٻئي ڇاپي ۾ يا ڪنهن مناسب موقعي تي ڏيندس هتي فقط چند ڳالهين عرض ڪريان ٿو.

1- ڊاڪٽر خليل صاحب لکي ٿو ته جنهن وقت گربخشاڻيءَ تي تنقيدون ٿيون، تنهن وقت آءٌ (عبدالجبار) ڄاڻو ٿي ڪونه هوس. (ص 238) اهو صحيح آهي ۽ اُن سان گڏ اهو به صحيح آهي ته جڏهن ”شاه جو رسالو“ وجود ۾ آيو يا ”قرآن حڪيم“ نازل ٿيو، اُن وقت اسان مان ڪير به نه ڄاڻو هو؟ ته پوءِ ڪير قرآن ڪريم ۽ رسالي کي سمجهڻ جي به دعويٰ نه ڪري؟

خليل صاحب مون کان پڇي ٿو ته مون ڪڏهن اسلام جي حقيقت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ (ص 263) ها سائين! جيڪو محمد عربي صلعم تي ڪلمو پڙهي ٿو، سو ڇو نه اهڙي ڪوشش ڪندو. اسلام ته منهنجو به مذهب آهي.

خليل صاحب، مون لاءِ لکي ٿو ته کيس ويدانت سان دلچسپي آهي ۽ مسلمانن جي معاشري سان دلچسپي ڪونهي (ص 277). عرض آهي ته ڪنهن به موضوع سان دلچسپي رکڻ ڏوه ڪونهي. باقي معاشري سان ته هتي بحث ئي ڪونهي. خليل صاحب پاڻ به ويدانت جي ديوتائن جي فهرست لاءِ ڪتاب اٽاليا هوندا. اها دلچسپي ناهي؟

ڊاڪٽر خليل صاحب خاص زور هن ڳالهه تي ڏنو آهي ته ”ڪنز اللطيف“ جو گربخشاڻيءَ وارو بحث مون ڊاڪٽر دائود پوٽي کي لڙڻ لاءِ لکيو آهي. (ص 288) عرض آهي ته ڊاڪٽر دائود پوٽي لاءِ مون ديباچي ۾ جيڪي لکيو آهي، اُن کي به پڙهڻ کپي ها. ڊاڪٽر دائود پوٽي جي علميت کان مون کي انڪار ڪونهي. اهڙو ڪارنامو ته پاڻ خليل صاحب سرانجام ڏنو آهي جو استاد (گربخشاڻي) کي لڙڻ کان نه ڪپايو اٿس ۽ دوست جي دفاع جو ته رڳو بهانو ڪري ٿو. تنقيد ڪندڙن جي عزت افزائي ههه لفظن ۾ ڪري ٿو: ’ڪن نالائق ماڻهن منهنجي هڪ دوست ۽ هر ڪلاسيءَ کي پنهنجي ذاتي غرض لاءِ بدنام ڪيو آهي‘. (ص 298). ’نالائق‘ لفظ ڪم آڻڻ ۾ خليل صاحب فقط پاڻ کي ئي لائق سمجهيو ۽ ٻين کي ’غير قوم جو غلام‘ (ص ب ديباچو) ڄاڻي ٿو.

شاهواڻي صاحب جي رسالي ۾ جيڪي ڪجهه لکيو پيو آهي، اهو ’اُتي‘ ته اعتبار جوڳو آهي؟ ’لطيفي لئو‘ ۾ ڇهه صاحب جيڪو رايو ڏنو سو ’اُتي‘ ته معتبر آهي؟ مون اُن حوالو ورتا آهي. فقط انهيءَ لاءِ ته بحث کي واضح ڪجي. صاحب انهي ٻن بزرگن جي ان تحرير بابت ته تنقيد ڪري.

ايترو ته آءٌ به پڇي سگهان ٿو ته جيڪڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻي ٽئين جلد ڇپائڻ کان پوءِ سورهن سال زندهه هو ۽ چوٿون جلد تيار ڪري نه سگهيو ته ٻيلا ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب به رسالي جو ڪم بورڊ طرفان ملڻ بعد به ڪيترا سال زندهه هو. ڪم جو ڪم حصر مڪمل ٿيو؟

جيڪڏهن ڊاڪٽر دائود پوٽي بابت ڪجهه لکڻ سبب خليل صاحب کي ڪو اسلام کان انڪاري (ص ب ڊيپاڇو) ٿو نظر اچي ته ان جو ڪهڙو علاج ڪجي؟ ڊاڪٽر خليل صاحب چوڻهن سالن کان پوءِ منهنجي ڪتاب تي تنقيد ڪئي. جهڙس عالم کي پنهنجي پسند جي موضوعن کان چوڻهن سال بيخبر نه رهڻ ڪپي ها! منهنجي ڪتاب ۾ ڪي ڳالهين بابت طلب ٿي سگهن ٿيون، پر ڪنهن جي نيت تي فيصلو ڏيڻ ۽ ان کي دين کان ڪڍڻ جو اعلان ڪرڻ مناسب ڪونهي. خليل صاحب ”ادب ۽ تنقيد“ جي هن بحث جا پهريائين ڪيترا حصا ”آئيني“ ۾ شايع ڪرايا هئا ۽ ان ۾ هن صاحب منهنجي ذات تي ڪي وڌيڪ ڏکونيندڙ لفظ لکيا هئا. مون کي افسوس ٿيو ته به مون ڊاڪٽر خليل صاحب کان ذاتي طور پاڻ کي دور نه رکيو. آءٌ ساڻس ملندو رهيس ۽ ”ادب ۽ تنقيد“ جو ٻيو ڇاپو پاڻ مهرباني ڪري مون کي سوکڙي طور ڏنائين. آءٌ تنقيد کي ذات جو سوال نٿو بنائڻ گهران. وقت اچڻ تي سندس تنقيد جو تفصيلي جواب ڏيندس. سندس ذات منهنجي لاءِ ڪڏهن به ویر وروڻ جو نشانو نه بڻبي.

11- ڳالهه جي هيءَ روايت مونکي ڳوٺ گوهرجي تعلقي بدين جي مرحوم الهڏني لٽر 1974ع ۾ ٻڌائي هئي، جيڪا تفصيل سان مون وٽ قلمبند ٿيل آهي. روايت وارن پهرين ٻن بيتن ۾ ”قلات“ لفظ موجود آهي.

12- تنوير عباسي، پنهنجي ڪتاب ”شاه لطيف جي شاعري“ ۾ هن سلسلي ۾ سٺو بحث ڪيو آهي. اُتي ڏسڻ ڪپي.

باب ٻيو

طويل نظم: سنڌيون

تعارف: هي طويل نظم ڪو اعليٰ شاعريءَ جو نمونو نه آهن، پر شاعريءَ جي سلسلي جي هڪ ڪڙي بنجن ٿا.

هن قسم جي نظمن لاءِ ٻه پراڻا نالا ملن ٿا: هڪ ڪبت ۽ ٻيو ملڪي سنڌي. هن سلسلي ۾ نئي وارو علائقو رهنمائي ڪندو نظر اچي ٿو. عالمن جي سڪونت نئي ۾ هئي. عربي ۽ فارسيءَ تي ڪين عبور هو. بلڪ سندن تصنيف ۽ تاليف به انهن زبانن ۾ ملي ٿي. انهيءَ هوندي به وقت جي تقاضا کي نظر ۾ رکندي ڪيترن عالمن سنڌي نظم جي هن نموني ۾ پنهنجا مستقل ڪتاب لکيا. هن طويل نظم کي اُن ڪري ملن واري يا ملڪي سنڌي سڏيو ويو. پير عبدالقادر جيلانيءَ جي اولاد مان حضرت شيخ يوسف الدين بغدادِي سنڌ ۾ تبليغ جي آزادي سان آيو. (1) سندس هٿ تي ڪيترائي لاڙ طرف جا ماڻهو مسلمان ٿيا. انهن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ ضروري هو ته ڪين سنڌيءَ ۾ تعليم ملي، جنهن اسلامي اصولن کي سمجهي سگهن.

فني لحاظ کان هي اهو ساڳيو ڇند تي آڌاريل نظم جو نمونو آهي، جيڪو پير محمد لکويءَ لکيو. (2) پر باقاعدي مڪمل ڪتاب مخدوم ابوالحسن مقدمه الصلوة نالي سان 1700ع ۾ لکيو، هن ڪتاب لاءِ لکڻ عربي حروف جي بنياد تي هڪ الف ب کي اختيار ڪيو. نج سنڌي آوازن لاءِ ڪي نوان حرف مقرر ڪيائين.

ابوالحسن جي طرز کان متاثر ٿي ڪيترا اهڙا طويل نظم لکجن ۾ آيا. عام خلق ۾ عالمن جي نالن سان گڏ انهن جي سنڌين (طويل نظمن) جو عام چرچو ٿيو. هي سنڌيون شرعي مسئلن جي سمجهاڻيءَ لاءِ لکيون ويون. پوءِ ڪن عالمن طريقت جي رنگ کي به داخل ڪيو تالپورن جي زماني تائين اهو رنگ غالب رهيو ۽ پوءِ عشقي موضوع ۽ آخر ۾ ڪي مزاحيه نظم به لکيا ويا. تڏهن به گهڻو ڪري سنڌين ۾ ايمان، عقائد ۽ شرعي مسئلن جي چنڊچاڻ ملي ٿي. وضو ۽ نماز جي سمجهاڻي (ابوالحسن) ڪلمو ۽ حج (ضياءُ الدين) ترڪو (گروڙي) عام اسلامي اصول ۽ فقهه (مخدوم محمد هاشم) رسول ڪريم صلعم جن جي حيات ۽ اسوه حسنه (مخدوم عبدالله) جو تفصيلي ذڪر ملي ٿو. ان کان پوءِ زڪوة، روزي، خيرات، حرام ۽ حلال، اخلاقي قدرن، ايمان جي صفتن، قبرستان ۾ ويڃڻ، اوليائن کان مرادون پئڻ، پڙ وجهڻ، جادو ۽ ڪامن، توڻ ٿيڻ، پوشاڪ ۽ تعليم تربيت جو به بيان ملي ٿو.

هونئن ڪيترائي شاعر آهن، جن رسول ڪريم صلعم جن جو اسوه حسنه جو ذڪر هن قسم جي نظم ۾ ڪيو. جهڙوڪ مخدوم غلام محمد بگائي، مولوي

محمد صلاح، ميون عيسو هالائي ۽ مولوي عبدالسلام خاص طور قابل ذڪر آهن. پر جن عالمن 'سنڌي' واري طرز ۾ اڻ مٽ اثر ڇڏيو آهي. تن جو ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو.

مخدوم ابوالحسن

مخدوم صاحب جي زندگيءَ جو تفصيلي احوال ڪونه ٿو ملي. پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو ٺٽي ۾ پڙهڻ پڙهائڻ ۽ تصنيف تاليف ۾ گذاريائين 1700ع ۾ مقدمة الصلوة لکيائين. ان جو مقصد بيان ڪندي چوي ٿو:

ڪارڻ طلب طالبين وصالو لکيوم،
مقدمة الصلوة سنڌي نالو تنهن رکيوم.

هي اهو زمانو هو، جڏهن سنڌي لاءِ ڪا مقرر الف ب موجود نه هئي. عربي ۽ فارسيءَ جا عالم فاضل اُن مسئلي ڏانهن ڪو ڌيان ڪونه ڏيئي رهيا هئا. هرڪو پنهنجي پنهنجي نموني پيو لکندو هو ۽ اُن کي اوت تي پڙهيو هو. هيٺين نج سنڌي آوازن لاءِ ڪي به حرف موجود ڪونه هئا: پ، ڳ، ڏ، ج، چ، ڇ، ڌ، ڍ، ڻ، ڌ، گ، گهر، ت، ٺ ۽ ڦ.

ابوالحسن انهن لاءِ بالترتيب هي صورتون قائم ڪيون: پ، ڳ، ڏ، ج، ڇ، ڌ، چ، تهر، بهر، ڙ ۽ ر، در، ڍ، ڻ، دهر، نگ، تر، تهر ۽ ڦ ۽ ڦهه. 1853ع واري ڪميٽيءَ سندس ڪي حرف قائم رکيا. مقدمة الصلوة مدرسي ۾ پڙهائڻ لاءِ لکيائين. سٽاء جي لحاظ کان سندس نظم ۾ قافيا چند مصرعن کان پوءِ بدلجي وڃن ٿا. سندس توجهه شعر جي حسن ۽ تراڪت ڏي گهٽ ۽ مقصديت ڏي وڌيڪ آهي. هن ڪتاب ۾ نماز ۽ وضو توڙي غسل بابت سمجهاڻيون ڏنل آهن. سندس اسلوب توڙي الفاظ ۾ سادگي آهي ۽ شعر ۾ ڪوبه تڪلف ڪونهي.

سند طور ڪتابن مان حوالا به ڏنا اٿس. ڪفن بابت چوي ٿو:

به ڪرائيون ٻنهي پارين، مٺيا تن ڪجن،
موڪرائيءَ ۾ ميت کي، ويڙهي ڄڻ وڃن،
پر مٺيا پهرين چادر ۾، چيائون گهرجن،
منجهيءَ ۾ ناه ڪو احتياج سندو تن،
امداد الفتاح ۽ متانت ۾ انهر ٿا لکن.

نماز ڀڄڻ جا سبب ڄاڻائيندي، 'فتح القدير' ۽ 'بهر' جو حوالو ڏئي ٿو:

فتح القدير ۽ بحر ۾ هن پر ٿو چوي،
ته ايڪيتاليهون اوچتي جي ڪنهن هيءَ اچي،
سا وري پوءِ نه پٿري، پري وات وجهي،
ته اهڙي ڦٽي نماز کي پڙهيا چون ڀڄي.

ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ پنهنجي پٽ عبدالعزيز جو نالو آڻي، کيس هن مسئلي

جي سڪڻ جي تاڪيد ڪندي پنهنجي نجات لاءِ مناجات ڪري ٿو:

ابول عبدالعزيز پٽ پڇي پڙهين کان،
هي مسئلا نماز جا ساري سنڌي واءِ،
ته مان موهن تن کي سڪن سهج منجهان،
هن ڪميٽي کي ڪن ڪا ڪارڻ ڏئي دعا.

ابوالحسن ڪوشش ڪري ڪي ڏکيا ۽ ثقيل عربي فارسي لفظ ڪم نه آندا آهن. هن نج سنڌي لفظ ڪم آندا ۽ لاڙي لهجي ۾ سندس ڪتاب ۾ ڪي اهڙا لفظ آهن، جيڪي اڄ عام فهم نه آهن، پر انهن جو مطالعو به دلچسپيءَ کان خالي نه آهي. مثال طور چند لفظ معنيٰ سميت هن ريت آهن:

وترو = تڪر، مهيلي = عورت، جها = جهڙا، ملا = وتان، بهجن = ٻڌجن،
جيئرو = ساڄو، رسائي = رسائي، مرهن = معاف ڪرڻ، اُبهن = بيهن، پنو = پنهو،
ماڙهو = ماڻهو، پانجو = پنهنجو، هو = هجي، توجو = تنهنجو، ڪريج = ڪج،
ويج = ويجه، ۽ ڪڇاڙو = ڇا. (3)

مخدوم ضياءُ الدين

سندس والد جو نالو مخدوم هارون هو ضياءُ الدين 1677ع ۾ ڄائو. سندس پڙڏاڏو مخدوم الياس، سومرن جي زماني ۾ عراق مان لڏي قديم شهر جوڻ ۾ اچي رهيو. (4) ضياءُ الدين ٺٽي جي مشهور عالم مخدوم ضياءُ الدين وٽ تعليم ورتي. شاه پٿاريءَ جو پيارو دوست مخدوم محمد معين به سندس هر درس هو. تحصيل ڪري مخدوم ضياءُ الدين پنهنجو مدرسو جاري ڪيو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي به سندس شاگرد آهي. مخدوم ضياءُ الدين باوجود وڏي علميت جي فقيريءَ جي راه جو سالڪ ۽ نهايت نورث وارو بزرگ هو، پنهنجن همعصرن ۾ وڏي هدايت ۽ ڪافي فيض سان زندگي گذاري آسي ورهن جي ڄمار ۾ گذاري ويو. سندس فرزند يار محمد ۽ پوتو غلام محمد به وڏن جي نقش قدم تي هلي، وڏي مان ۽ مرتبي وارا ٿيا. (5)

'مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي' سندس ڪتاب آهي، جيڪو هن 'سنڌين' واري سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. هن ڪتاب ۾ وضو ۽ نماز کان سواءِ ٻيا به ڪيترا مسئلا، عقيدا ۽ فرض بيان ڪيل آهن.

بنيادي طور اسلامي طرز زندگي ۽ عقيدن جي ڄاڻ ڏنل آهي. جهڙوڪ: ٻار کي نماز جو عادي ڪرڻ، بالغ ٿيڻ تي مذهبي فرضن کان واقف ڪرڻ، اسلام جا پنج رڪن، ايمان جون ست صفتون، جسم ۽ لباس جي پاڪيزگي، پليد ٿيل شيءِ پاڪ ڪرڻ، وضو ڪرڻ، غسل ڪرڻ، نماز جا وقت ۽ شرط، ٻانگ، واجب، سنتون ۽ مستحب، وتر، نفل ۽ تراويح، نماز بابت ٻي معلومات، حج، روزو ۽ ذڪوا وغيره.

سڄو نظم هڪ ئي قافبي تي نه لکيو اٿس. ڪي ڏهاڪو سٽون هڪ ئي قافبي تي آهن ته ڪي گهٽ وڌ به آهن. سٽاءِ، تسلسل ۽ روانيءَ جي لحاظ کان ابوالحسن ۽ ضياءُ الدين ۾ گهڻو فرق ڪونهي. وضو جو بيان ڪندي چوي ٿو:

سٺ ادب موچارا وضوءَ جا سٺيڃ،
 دستار لاهي مٿي اتان گوڏي تي رکيڃ،
 پهريائين پاڻي ڪرڻان هٿ جيئڻي هاريڃ،
 پوءِ تون ڏاڻي هٿ کي ان پر پاڪ ڪريڃ،
 ڌوئي هٿ ڪرائي سين ٻئي ڦٽرا ڪريڃ،
 پاڻي نڪ ۽ وات کي ساري سڦرو ڏيڃ،
 ڏنڊن هرئي ڪ سڪي سين وات کي سوئيڃ،
 جي نه لپي ڏنڊن کي ته اڱر هلائيڃ،
 غر غرا ۽ گرڙيون موچاريون ڪريڃ.

مخدوم صاحب، جنن ته لاڙ طرف جو هو تنهن ڪري سندس زبان لاڙ واري آهي. ڪٿي خود ساختہ صورتخطي ڪم آندي اٿس ته ڪن هنڌ ابوالحسن واري سرشتي کي قائم رکيو اٿس.

مخدوم محمد هاشم

هي يگانو عالم 1690ع ۾ ميرپور بٺوري ضلع ٺٽي ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو عبدالغفور هو. (6) ابتدائي تعليم پنهنجي والد کان مليس. ان کان پوءِ ٺٽي ۾ مولوي محمد سعيد ۽ مخدوم ضياءُ الدين کان تعليم ورتائين. مير علي شير قانع کيس ڳوٺاڻو سڏيو آهي. (7)

مخدوم محمد هاشم فارغ التحصيل ٿيو ۽ ڏنائين ته ٺٽي توڙي سڄي سنڌ ۾ ڪيتريون بدعتون پکڙيل هيون. هن اسلام جي اصولن جي صريح پيچڪڙي ٿيندي ڏني. سندس دل ۾ دين جو درد هو ۽ اسلام جي تبليغ ۽ ترويج لاءِ ڪوششون ڪرڻ لڳو. هن سلسلي ۾ مخدوم صاحب نه سنڌ جي حاڪم توڙي افغانستان جي حاڪمن ڏانهن وقت بوقت خط لکيا. سنڌ جي حاڪم کان کيس اهڙو پروانو مليو، جنهن ۾ ملڪي عملدارن کي هدايت ڪيل هئي ته برابن جي پاڙ پٽن ۾ مخدوم صاحب سان پانهن پيلي ٿين. مخدوم محمد هاشم غير شرعي ڪم بند ڪرائڻ ۽ فيصلا شرعي حڪمن موجب ڪرائڻ لاءِ گهڻو پاڻ پتوڙيو. عملي طور کيس گهڻي ڪاميابي حاصل ٿي. تقرير، تحرير توڙي درس ۽ تدريس جي لحاظ کان مخدوم صاحب هڪ وڏو عالم هو. 1135ھ ۾ مديني شريف ويو، جتي به عالمن ۾ سندس گهڻو ناماچار ٿيو. حج ڪري 1137ھ ۾ موٽندي سورت ۾ هڪ بزرگ سيد محمد سعدالله جو مريد ۽ خليفو ٿيو. انهيءَ سلسلي ۾ مخدوم معين پنهنجي ڪتاب دراسات الالباب ۾ به لکيو آهي.

مخدوم محمد هاشم ڇهين رجب 1174ھ بمطابق 1761ع ۾ وفات ڪئي. سندس مدفن مڪليءَ تي آهي. سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جي علمي حلقن ۾ هي عالم سڏا چيئرو آهي. سندس تصنيفون نه رڳو سنڌيءَ ۾ آهن، پر سندس علمي آثارن جو وڏو ڀاڱو عربي ۽ فارسيءَ ۾ آهي. سندس عربي ڪتاب جامع الازهر ۾ پڙهايا

ويندا هئا.

سنڌيءَ ۾ مخدوم صاحب جا هن قسم جي نظر ۾ لکيل ڪتاب هيٺيان آهن: ”تفسير پاره عمر“ ۽ ”تفسير تبارڪ“، ”فرائض الاسلام“، ”زاد الفقير“، ”قوت العاشقين“، ۽ ذبح شڪار. سندس هي ڪتاب نهايت اهم آهن. قوت العاشقين، ۾ معجزا ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو سنڌالاجيءَ ۾ به موجود آهي. ڪتاب ڇپجي به چڪو آهي. ڪتاب ”فرائض الاسلام“ ۾ تفصيلي بحث آهي. جنهن ۾ اسلام جي مڪمل معلومات فراهم ڪيل آهي. هي ڪتاب مخدوم صاحب پهريائين عربيءَ ۾ لکيو ۽ پوءِ ان جو سنڌي ترجمو ڪيائين. ابراهيم جي برپا ڪيل مدرسي ۾ جڏهن ”مقدمة الصلوة“ بدران هي ڪتاب پڙهائڻ شروع ڪيائين ته جهونن شاگردن اعتراض ڪيو. ان ڪري مخدوم صاحب مقدمة الصلوة وري جاري ڪيو پر ان ۾ ڪي ترميمون ۽ اضافا ڪيائين.

”فرائض الاسلام“ ۾ اهي سڀ ڳالهيون بيان ٿيل آهن، جيڪي اسلامي فرض ۾ شمار ٿين ٿيون. هن ڪتاب ۾ ابراهيم جي ڄاڻايل ڪن مسئلن سان اختلاف ڪيو ۽ اشاري طور انهن جو ذڪر ڪيو اٿس. ڪتاب ۾ ڪل ٻارهن هزار مصرعون آهن. ٿورن مصرعن کان سواءِ سڀ الف اشباع جي قافِي تي آهن. رسالي ”ذبح شڪار“ جو ت هِي آهي ته جانور کي ڪيئن حلال ڪجي. حلال ڪيل جانور جي مکروه ٿيڻ جي حالت، حلال ۽ حرام جانور وغيره. هن ننڍي رسالي جو لکجڻ به ان ضرورت تحت هو ته مسلمانن کي صحيح رستو ڏسجي:

هينئڙي منجهه حقير جي اچي وهڻ پيو،
ماڻهو مسئلا ذبح ۽ شڪار جا پڇڻ گهڻيرو،
ڪي لکجي تن منجهان گهڻو جي ٿورو.

”زاد الفقير“ ۾ روزي جي اهميت ۽ ماهيت توڙي شرعي حيثيت تي بحث ڪيو ويو آهي. (8)

روزي کي زاد يعني ثمر ٿو سڏي. 1125ھ ۾ لکيل هن ڪتاب ۾ اهڙو اظهار ڪري ٿو ته عربي ماڻهن کي ڏکي ٿي لڳي، ان ڪري سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکي هو هڪ مقصد کي پورو ڪري رهيو آهي:

عربي اڃاڻن کي گهڻو ڏهلي هو،
سنڌي ڪيم سهڪي ڇان سڪي سيڪو.

هن ڪتاب ۾ رمضان جي چنڊ ڏسڻ، روزي جي اهميت، روزي جي قسم، سحري ۽ افطار جي وقت سان گڏ ٻي گهربل معلومات گڏ ڪيل آهي.

ستاءِ جي لحاظ کان مخدوم محمد هاشم جو هن ڪتاب ۾ لکيل نظر نسبتاً پختو ۽ وڌندڙ آهي:

بقا ناهي بلاد کي دنيا ناهي دوام،
اجل ٿو اوتون ڪري، ٿي قريب قيام.

سمر سنڌي ساڻيا، ڪريو تات تمام،
ڪريو ياد ڪريم ڪي، سنجهي صبح شام،
مڇڻ ويسارا وهو، آڀيو منجه اسلام،
ڪهو ڪلمو صدق سين، مٿي محمد ڄام.

مٿين چند سٽن مان خبر پوي ٿي ته مخدوم محمد هاشم جي ڪلام ۾ عربي لفظن جو به چڱو ذخيرو موجود آهي. سندس ڪلام ۾ تجنيس حوفيءَ جا به سهڻا مثال موجود آهن. دنيا جي بي ثباتيءَ بابت ڪيترو نه سهڻو چيو اٿس. 'بقا ناهي بلاد کي دنيا ناهي دوار'.

مخدوم عبدالله

ڪلهڙڻ جي ٽي زماني جو هي يگانو عالم ڪيترن ئي علمي ۽ ديني ڪتابن جو مصنف آهي. سنڌ جي تذڪره نگارن غلطي کان هن بزرگ جون تصنيفون سندس هڪ هر نامر ميان عبدالله واعظ عرف ميان مورني جي نالي منسوب ڪري ڇڏيون. ان ڪري اصل مصنف گمناميءَ ۾ رهيو. تازين تحقيقن مان معلوم ٿيو آهي ته جيڪي به ڪتاب عبدالله واعظ عرف ميان مورني جي نالي ٻڌڻ ۾ پئي آيا سي مخدوم عبدالله مندري نرتي واري جا آهن. (9)

مخدوم عبدالله ذات جو مندرو (مندرو) هو. هو اصل بدين تعلقي جو هو. سندس ڳوٺ جو نالو ماندر (10) ڄاڻايل آهي. سندس تعليم نرتي ۾ ٿي ۽ مخدوم محمد هاشم جو شاگرد هو. ڪن اثرن سببن ڪري ماندر (مانڌر) مان لڏي ڪڇ جي نري يا نرتي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو. اتي به کيس نه سٺو ويو. اتان لڏي ٻئي ڳوٺ سريءَ تعلقي اڙاسو ۾ وڃي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. ڪڇ جو راجا به سندس عزت ڪندو هو. مخدوم صاحب جو اولاد ڪڇ ۽ ڪراچي ۾ رهي ٿو. پروفيسر مولانا قاسمي صاحب جي لکڻ موجب مخدوم صاحب جي ڪتابن جو وڏو ذخيرو سندس پوين وٽ ڪڇ ۾ محفوظ آهي. (11)

مخدوم عبدالله جا گهڻا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. پر سندس عظيم ۽ ذخير علمي ڪارنامو ”خزانہ اعظم“ جو اٺن جلدن تي مشتمل آهي، سو اڃان پير جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ قلمي صورت ۾ پيل آهي. (12) مخدوم صاحب جا ڪتاب هي آهن: ”کنزالعبرت“، ”قصر المنير“، ”غزوات“، ”تفسير يوسف“ ۽ ”خزانہ اعظم“. هن هيٺ ٻن مشهور ڪتابن جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

”کنزالعبرت“ ۾ ’مؤيضي مسئلا شرع جا‘ گڏ ڪيل آهن. جيڪي ڪيس حديث ۽ فقه جي ڪتابن ۾ مليا ۽ انهن کي قرآن شريف جي روشنيءَ ۾ نظر ڪيو اٿس. 1175ھ ۾ لکيل هن جامع ڪتاب ۾ هڪ طرف مضمون جي گونا گوني آهي ته ٻئي طرف مسئلن جي اُڀار ۽ علمي چنڊڇاڻ آهي، هر مسئلي جو بيان دليل سان ڪيل آهي. فرضن، واجبن، سنتن سان گڏ منع ڪيل عملن جو ذڪر به ڪيو اٿس. مثال طور:

لکن ڪتابن ۾ انڀر ٿا علماءَ،
ڪرڻ زيارت عورتن کي آهي ڪراھتا،
بلڪ هن زماني ۾ حرام چيائون آھ،

ڪنهن به مسئلي جي سمجھائيءَ کي وڌيڪ واضح ۽ موثر بنائڻ لاءِ ڪي
قصا ۽ رسول ڪريم صلعم جي حيات پاڪ مان مثال به ڏنا اٿس. ذات پات جي
مت پيد ۽ وڌائيءَ کي واضح لفظن ۾ ننڍي، چوٽڪاري جي باري ۾ چوي ٿو:

مور نه ٿيندو مهند سو ذات جي سببا،
نه ڪي سيد آهيان ڪه قريشن منجهان،
اڏ ڇڏندس عملن ري ذات جي سببا،
ڪه آهيان پوٽو پيرن جو ۽ وڏيرن ويا،
منهنجا ڏاڏا پاڻهي مون کي ڇڏائيندا،
متان ڀروسو انهيءَ ڳالهه تي ڪوي ڪو ادا،
سيڪو لهندو پورهيو موجب ڪمائيا.

”ڪنزالعبرت“ ”اوامر“ ۽ نواهي بابت هڪ مڪمل ڪتاب آهي، جنهن ۾
قبرن تي وڃڻ، مجازي عشق، شوايتوشي، نذر نياز، سرود سماع ۽ ٻين ڪيترن
مسئلن تي تفصيل سان بحث ڪيل آهي.

”قمر المنير“ جو بنياد عربي ڪتاب ”شرح سراج المنير“ تي آهي. جنهن ۾
حضرت رسول ڪريم صلعم جن جي پاڪ زندگي ۽ اسوه حسنه جو بيان آهي.
مخدوم عبداللہ ان ساري سهشي ذڪر کي سنڌي نظمي ويس ڍڪايو آهي. ڪتاب
جي شروعات نهايت پرسوز ۽ پردرد انداز ۾ ڪيل آهي، ان لاءِ خانبهادر ميمڻ
بلڪل صحيح لکيو آهي ته مخدوم صاحب ههڙي قسم جو نظم اڪثر ان وقت
لکندو هو جنهن وقت سندس دل تي غم جو بار هوندو هو. (13) عزيزن جي وڇوڙي
۽ فراق جي صدمي کي لفظن جو جامو ڍڪائيندي چوي ٿو:

گوندر مٿي گوندرين اپر اوتون ڪن،
موت مشڪلاتون مفارقتون هم غم هزارن،

موت جا صدمو سهڻن کان سواءِ هن ڪن طرفن کان سرد مهريءَ جا صدمو به
سٺا. لکي ٿو:

ويو ميٺ مڙن مان ڪو جو واءِ ورين.

تمهيد بيان ڪرڻ کان پوءِ حضور پاڪ جي حياتيءَ جي احوال تي اچي ٿو.
هو چوي ٿو ته حضور پاڪ جي حياتيءَ جي احوال جي واقفيت مان انسان کي متانت
۽ سنجيدگي حاصل ٿئي ٿي. نظم ۾ محاکات ۽ منظر نگاريءَ جا سهڻا مثال
موجود آهن. معراج نبويءَ جو بيان ڪندي براق جي تصوير هنن لفظن ۾ پيش
ڪري ٿو:

جئن پاتو پير رڪاب ۾، رحمت عالمن،
 براق پڄي اڳهون ٿيو اڀي نه اسڀ سندن،
 پٺ نه جهلي سو پانهجي اڳيان عجيبن،
 هيئنڙي هٽڪارون ڪري، ڪڏي پر قدمن.

حضرت جبريل براق کي هڪل ڪري چوي ٿو ته تو سڃاتو ڪونه ته محبوبن
 جو مهندار توتي سوري ڪرڻ وارو آهي ۽ براق جو جواب آهي ته:
 چي گهڻو سڃاڻان گوهر اي دادلو ڏٺين،
 مولي سندن محبوب جو، سو سڀئي سڃاڻن،
 اکين تي آءُ ڪٿان پيزارون پرين،
 پر ڄاڻي ڪيم سرڪشي ايءُ اڳيان عجيبن،
 تان مون سين ڪري وعدو تهان پوءِ چڙهن.

انهن پارڪن کي هن نظم لاءِ وري سوچڻو پوندو ته هي شاعري جي اصولن
 سان سينگاريل آهي يا سندن چوڻ موجب نثر آهي. (14)
 ”نور المنير“ جو سڄو نظم ’ن‘ جي قافيني تي آڏاڙيل آهي. پختگي توڙي
 شعريت جي لحاظ کان اڳين مڙني نظمن ۾ نشانير ۽ معياري آهي. نه رڳو هر عصر
 دؤر ۾ پر ڪيت يا ’سنڌي‘ جي نالي واري نظم جي ارتقائي تاريخ ۾ ”نور المنير“
 اهم آهي.

عبدالرحيم گرهوڙي

سنڌ جو هي مجاهد ۽ عالم پنهنجن ڪارنامن جي ڪري گهڻو مشهور آهي.
 ذات جو مگريو هو. (15) ڳوٺ واڙ تعلقي ڪپري ضلع سانگهڙ ۾ 1739ع ۾
 ڄائو. (16) فقه ۽ تفسير جي تعليم چوٽيارين ۾ ورتائين. (17) جتي مشهور عالم ۽
 مدرس مٿين مٿين وٽ پڙهيو. پنهنجي ذهن ۽ ذڪاوت سبب پڙهي پرجهي هڪ يگانو
 عالم بڻيو. هو ڪتابي علم تي گهڻو تڪيو نه ڪندو هو. عقل سليم ۽ اجتهاد تي
 هلندو هو. پنهنجي علم تي ناز به هوس. اڪثر اهل دل ۽ درويش تان نٽوليون
 ڪندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن اهڙو آيو، جو هو لنواريءَ جي لال حضرت سلطان اولياءَ
 خواجہ محمد زمان جو هلي وڃي مريد ٿيو ۽ سڄو هن هاري ڇڏيائين. (18) حضرت
 کان فيض وٺي گرهوڙو موتي:

اتران عيد ٿي، ڏکڻ ڏنو چنڊ،
 جهڙي ڦري چنڊ، آيو گڙ گرهوڙ ۾.

علم جي ڌاڪو ڄميل هوس، هاڻي ته ڏکن ڏڌي خلق جي ڏانهن
 گهڻي چڪ ٿي.

حضرت سلطان الاولياءَ جي جامي بدلائڻ تي گاديءَ تان تڪرار ٿيو ته
 گرهوڙي صاحب، خواجہ گل محمد ولد سلطان الاولياءَ خواجہ محمد زمان جي

حمایت ڪئي ۽ خواجہ گل محمد گاديءَ تي ويٺو. عام خلق ۾ گرهوڙي صاحب بابت قمار گهڻيون خوش اعتقاديءَ جهڙيون ڳالهيون موجود آهن. انهن سڀني جو تجزيو ۽ تذڪرو ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي ٻن ڪتابن ۾ ڪيو آهي. (19)

گرهوڙي صاحب کي جهاد جو شوق هو. هو شرڪ ۽ بدعت جو جاني دشمن هو. پير پتوري تي بانگ ڏيارڻ ۽ تندي جان محمد وارو ٿڙوڻ سندس ٻه مشهور ڪارناما آهن، پر جنهن معرڪي ۾ پاڻ شهيد ٿيو، سو مهاڏيو جي مڙهيءَ واري پروت سان سندس دؤدو لڙائي آهي. اهو سال 1778ع هو.

سنڌيءَ کان سواءِ عربي ۽ فارسيءَ ۾ هيٺين تصنيف ۽ تاليف اٿس: ”فتح الفصل“، ”مڪتوبات“، ”رساله گل نما“ ۽ ”شرح ابيات“. سنڌيءَ ۾ سندس طويل نظر ۾ ڪن سورتن جا تفسير ۽ ايمان بابت به آهن ته ترڪي ۽ حقيقت محمديءَ بابت به. پوئين موضوع تي فن ۽ فڪر جي لحاظ کان جيڪا پالوت ڪئي اٿس سا وسارڻ جي ناهي.

اڪثر عالمن ۾ رسول ڪريم صلعم جن جي باري ۾ جيڪو نور ۽ بشر وارو بحث رهيو آهي، تنهن کي اعتقاد توڙي علم جي روشنيءَ ۾ سمجهايو ويو آهي. هن سلسلي ۾ نور محمدي، حقيقت محمدي ۽ بشریت محمدي کي سڃاڻڻ عالم سمجهايو آهي. گرهوڙي صاحب به انهن مان هڪ هو. هو چوي ٿو:

اصل مڙني ماهيتن، ماهيت محبوبا،
اڳو چوم ان کي م ڪي مخلوقا.
مدح ۾ محبوب جي هاتڪ حيرانا،
حقيقت حبيب جي عجب جهڙي آءِ،
جامع ليل نهار کي شفق جي ساجاه،
ادم ولد ان جو توڙي والد آه،
والد آه وڻ جيئن ميوو مولودا،

اسم ساڻ الله جي، سڀئي ٿوڪ ٿيا،
جو خالق مخلوقن جو، رهبر رحيم،
صلواتون سرور اتي، جو جوهر جهان،

سي ڪئن سڃاڻن سپرين، جنين قلب ستا،
سڻي صورت ظاهري آين آراما، دار
دنيا جو ڇڏي، لنگهه لقاپور ڏانهن،
جي دنيا دار ۾ پرين ٿيا پترا،
ته هوند نه رهيو هڪڙو ڪافر منجه ڪفرا،
لالن لقاپور رهي پتر پاچويا.

وحدت جي واديءَ جا سير ڪرائي ٿر ۽ ڪل مخلوق جو ذڪر ڪندي

چوي ٿو:

حمد لائق حق کي، جو خالق ڪل خلقن،
ساراهجي مخلوق ته ساراه رب سمجهن،
ڪنان ڪنڀارن سڦرا ته اوه سڦرائي ان،
پاڻيءَ ڇنڊ ڇمڪيو ته اهي سونهن آين،
بجهڻ وارن بجهيو، بجهيو تان نه ٻين،
نچڻ وارا ڀولڙا اڳيان استادن،
مالڪ مڙني مون ڏٺي، واري تئن ورن.

گروڙي صاحب کان پوءِ ڪيترا ٻيا به عالم ساماڻا جن کي نه ڪي مسئلا سنڌيءَ جي طرز تي لکيا، انهن مان ڪن رسول ڪريم جن جي سوانح، معجزن ۽ ڪيترن ٻين موضوعن تي لکيو. ڪيتريون مباحون، مناجانون به هن طرز تي لکيل آهن. مذهبي نوعيت جو توڙي قصي نويسيءَ جو گهڻو مواد به ملي ٿو. پر جن عالمن هن طرز کي متعارف ڪرايو ۽ قبول ڪيو، سي ابوالحسن، ضياءُ الدين، محمد هاشم، عبدالله ۽ گروڙي صاحب آهن. (20)

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

- 1- ميمڻ، محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، (ڀاڱو پهريون) سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، 1937ع ص 113
- 2- ڇنڊ وديا تي اڌاڙيل هن نظر پر ڪٿي دوهي وارا ڇنڊ به آهن. ۽ ڪن ستن ڀرت ٻروا، چندريڻ ۽ ڊڪال ڇنڊ به پورا اچن ٿا. تفصيلي مطالعي لاءِ پروفيسر جهتمل جو ڪتاب "ڇنڊ" "سڳند" ۽ منهنجو ڪتاب "سنڌيون" ڏسڻ کپي.
- 3- "مقدمه الصلوة" جو جهوني پر جهونو ڇاپي نسخو 1861ع جو آهي. پوءِ ڪيترا ليکڪ ۽ تائپ ٻر ڇاپا نڪتا.
- 4- ميمڻ محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، (ڀاڱو پهريون) سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، 1937ع، ص 131، قانع لکي ٿو ته پهريائين ورياه ۽ پوءِ ٺٽي ۾ وڃي ويٺو. تحفة الڪرام سنڌي ص 561
- 5- قانع، مير علي شير: "تحفة الڪرام" (سنڌي) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1957ع ص 561، 558
- 6- خانبهادر محمد صديق ميمڻ، مخدوم محمد هاشم جي والد جو نالو عبداللطيف لکيو آهي، "سنڌ جي ادبي تاريخ" ج 1، 1937ع ص 149 جيڪو صحيح نه آهي. عبداللطيف سندس فرزند جو نالو هو، مخدوم محمد هاشم جو شجرو هن ريت آهي: محمد هاشم بن عبدالغفور بن عبدالرحمن بن عبداللطيف بن عبدالرحمن بن خيرالدين سنڌي ٺٽوي، قانع: "مقالات الشعراء"، سنڌي ادبي بورڊ 1957ع ص 841-842 ۽ "مهراڻ جون موجون" ص 177.
- 7- قانع: "تحفة الڪرام" (سنڌي) ص 565.
- 8- "تذڪره لطفي" (ڀاڱو پهريون) پروفيسر لطف الله بدوي 'زادالغدير' جي مصنف جو نالو عبدالخالق لکيو آهي. (ڇاپو ٻيو ص 322) اهو صحيح نه آهي. عبدالخالق جو ڪتاب

”مطلوب المومنين“ آهي ۽ نه ’زاد الفقير‘.

- 9- ڏسو مولانا محمد مدني (ڪراچي) جو ڇپايل ”ڪنز العبرت“ 1961ع مهاڳ ص ، ب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب مهاڳ، پر اها تحقيق پيش ڪئي آهي.
- 10- بدين تعلقي جي سڄي ڏاکڻين حصي کي منڌرا ڦور جي نسبت سان مانڌر چئجي ٿو. اٽون هن تر جو رهاڪو آهيان ۽ مانڌر يا مانڌر نالي سان ڪو به ڳوٺ مون کي ڪو نه سمجهي.
- 11- رجوع ڪريو، حوالو نمبر 9 مهاڳ، ص ”ج“.
- 12- 1967ع ۾ مون کي هن ڪتاب جي ڏسڻ جو موقعو مليو. بنيادي طور معلومات گهڻو اڳ منهنجي مهربان استاد پروفيسر مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب مون کي ايم. اي. جي مقالي، ’سنڌين‘ لاءِ عنايت ڪئي، جيڪو 1962ع ۾ لکيو ۽ 1970ع ۾ شايع ٿيو.
- 13- ميمڻ محمد صديق: ’سنڌ جي ادبي تاريخ‘، ڀاڱو پهريون، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، 1937ع، ص 241
- 14- شمس الدين عرسائي پنهنجي مقالي ”سنڌي نثر جي شروعات“ نئين زندگي آڪٽوبر 1964ع ۾ ابرو حسن ۽ ٻين عالمن جي سنڌين کي نثر سڏيو. مون ان جو جواب پنهنجي هڪ مقالي ’ڪبت نثر آهي يا نظم‘، نئين زندگي جون 1965ع ۾ ڏنو.
- 15- کيس ”موسيڄو“ به سڏيو ويو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: اخبار ’قارچ‘ 15 آگسٽ 1955ع
- 16- جتوئي، علي نواز، پروفيسر: ”سنڌي ڪلام مخدوم شهيد ميان عبدالرحيم گرهوڙي جو“. آزاد بوڪ ڊپو حيدرآباد، 1956ع ص 5.
- 17- دائود پوٽو، عمر محمد، ڊاڪٽر: ”ڪلام گرهوڙي“، سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي، 1956ع. ص ص 9.8 ۽ 10.
- 18- گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر: ”لناري جا لال“، ايڄوڪيشنل پبلشنگ هائوس ڪراچي، 1934ع ص 57.
- 19- ”آبيات سنڌي“ ۽ ”ڪلام گرهوڙي“.
- 20- هن سلسلي ۾ دائري وارن جي سنڌي به مشهور آهي. جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب 1970ع ۾ ايڊٽ ڪري ”مصلح المفتاح“ جي نالي سان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽيءَ پاران شايع ڪيو آهي. جيڪو نماز جي سلسلي جو آهي.

باب ٽيون

سچل جي شاعري

سچل جون تصنيفون سنڌي ۽ کان سواءِ فارسي، اردو، پنجابي ۽ سرائڪي ۾ به آهن. فارسي ديوان ۾ پاڻ کي ”آشڪارا“ ٿو سڏي. مثنوين ۾ ’خدا ئي‘، تخلص ڪيو اٿس. سنڌي ۾ ’سچو‘ ۽ ’سچل‘ تخلق ڪيو اٿس. سچل جي ڪلام جو تفصيل هن ريت آهي:

- 1- ديوان آشڪارا (فارسي)
- 2- راز نام (فارسي)
- 3- تار نام (فارسي)
- 4- رهبر نام (فارسي)
- 5- گداز نام (فارسي)
- 6- رسالو (سنڌي ۽ سرائڪي)
- 7- وصلت نام
- 8- غزل بحر طویل
- 9- وحدت نام.
- 10- عشق نام
- 11- برد نام.

سچل جو اردو ۽ پنجابي ڪلام به رسالي ۾ آيل آهي. بقول شاهه ڀٽائيءَ جي سچل ان ڪنيءَ جي ڍڪڻ لاهي ڇڏيو، جيڪا شاهه صاحب رڌي هئي. هيئن ته: ”شاهه صاحب جيڪي روحاني حقيقتون پردي ۽ پوش سان بيان ڪيون آهن، سي سچل سرمست بي ڌڙڪ ٿي ڪليون ڪلايون چئي ڏنيون آهن“.

سنڌ جو هي عظيم ۽ بيباڪ شاعر هنڌين ماڳين مشهور آهي. سچل سرمست جو شجرو حضرت عمر فاروق رضه سان ملي ٿو. سندس ڏاڏو ميان محمد حافظ عرف صاحبڏنو. (1101-1192ھ) ڪلهوڙن وٽ وڏي عهدي تي فائز هو. سچل جو والد ميان صلاح الدين وڏو هو، پر گاديءَ تي ننڍو ميان عبدالحق ويٺو.

سچل سرمست، جنهن جو اصل نالو عبدالوهاب رکيو ويو، سو 1152ھ بمطابق 1739ع ۾ ڄائو. ابتدا ۾ قرآن شريف حافظ عبدالله وٽ پڙهيو. خواجه عبدالحق جيڪو سچل جو چاچو ۽ روحاني رهبر هو تنهن کيس فارسي، عربي تصوف جي حقيقت کان واقف ڪيو. سچل سرمست کي ننڍي هوندي به اڪيلو گذاريندو هو ۽ تن تنها جهنگ ۾ گهمندو هو ۽ بلڪل ماڻ ۽ صبر ۽ فڪر ۾ هوندو هو. صغيريءَ کان وٺي آخر عمر تائين نه ڪنهن شڪار جي ويجهو ويو ۽ نه ڪڏهن

پنهنجي هٿ سان ڪنهن جانور کي ذبح ڪيائين.

’جواني ۽ ايام شباب ۾ نماز جو پورو پابند هو. ورد وظيفن ۾ مشغول رهندو هو. پنجاه سالن جي عمر کي پهتو ته پوءِ موج مستيءَ ۾ عروج جي حالت ۾ بيخود ٿيو استغراق ۾ رهندو هو‘. مرزا علي قلي بيگ لکي ٿو ته: شعر مستيءَ ۽ بيهوشي جي حالت ۾ چونڊو ويندو هو. منشي ۽ فقير لکندا ويندا هئا ۽ جڏهن هوش ۾ ايندو هو ته چئي ٻڌائيندا هئس ته پاڻ چونڊو هو ته بابا اهو چوڻ واري چيو آهي، مون کي ته خبر به ڪانهي. (1)

سچل سرمست جي شخصيت ۾ سادگي ۽ وقار جا چٽا اهڃاڻ ملن ٿا. هو سادو ڪائيندو هو، سادو پهريندو هو. مولوي راڻيجوريءَ سندس شڪل شباهه ۽ لباس بابت لکيو آهي: ’سندس قد سنئون سڌو درميانو هو. رنگ صاف ڪليل باڌام جهڙو، خط و خال لڪش، اکيون وڏيون چيرون آهو چنمر، وار گيسو دراز. اچو پيراهن ۽ اچي ڪٽيءَ جي چادر يا اچي ڪاڏيءَ جي گوڏ ٻڌندو هو. سبز تاج مٿي تي پائيندو هو. موج ۽ مستيءَ جي حالت ۾ ان کان پوءِ پيادو هلندو هو‘.

سچل ڪنهن به قسم جو نشر نه واپرائيندو هو. پنهنجي مرشد ۽ چاچي، خواجه عبدالحق جي نياڻيءَ سان سندس شادي ٿي. هڪ فرزند ڄائس پر اهو ننڍي هوندي وفات ڪري ويو. سچل سرمست ڪلام چونڊو هو ته مٿس وجد جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي. تنهن ڪري نچندو ۽ ڳائيندو هو. اکين مان آب جاري هوندو هوس. سندس ڪلام ۾ بيت، وايون، غزل، مثنويون سي حونيون، مرثيا، مدح ۽ جهولڻا شامل آهن. ڪن محققن اندازو لڳايو آهي ته ٿي سگهي ٿو اڃا به سندس ان ڇپيل ڪلام هجي.

سچل سرمست جي شاعري درد جو هڪ دريا آهي. پر ڪن محققن ههڙي درد آشنا شاعر بابت عجيب ۽ غريب قسم جا رايو ڏنا آهن. آغا غلام نبي صوفيءَ عقيدت وچان ايستائين به چيو ته سچل سرمست شاعري توڙي روحانيت ۾ شاهه پٿاڻيءَ کان گهڻو بلند آهي. جنهن جو جواب پروفيسر لطف الله بدوي تڪذري جي پهرئين جلد ۾ نهايت مناسب لفظن ۾ ڏنو آهي. بدوي صاحب لکيو آهي ته ٻن اهل دل جي پيٽ ڪرڻ ڪو علمي ڪارنامو ڪونهي.

شاعريءَ جي پيٽ ڪرڻ سان اڃا ڪارا ٻڌرا ٿي پون ٿا. سچل سرمست بيشڪ هڪ اعليٰ درجي جو شاعر آهي. پر شاهه صاحب سان سندس ”شاعرانه مقابلو“ ڪنهن به طرح مناسب ڪونهي. شاهه صاحب جي ڪيترن سرن جا موضع سچل جي اڳيان رهيا آهن. ڪنهن به محقق اهو ثابت نه ڪيو آهي ته سچل سائين ڪنهن مقام تي شاهه صاحب کان وڌي ويو آهي. هن جملي معترضه مان مراد سچل سرمست جي شاعريءَ جي تضييڪ ڪرڻ نه آهي. هيٺ پنهنجن لفظن ۾ سچل سرمست جي ڪلام تي تبصرو ڏجي ٿو.

سچل، جنهن کي اسين ”سرمست“ ٿا چئون، سر اها مناسبت ڪا اتفاقي ڪا نه آهي. سندس ڪلام جو گهرو مطالعو ڪبو ته ظاهر ٿيندو ته سچل سرمست

جي ڪلام ۾ هڪ طرف مستيءَ جو دريا موجزن آهي ته ٻئي طرف درد جا واهڙ وهاڻي ڇڏيا اٿس. سندس قول آهي ته 'بيرد نامرد'.

سچل سرمست پنهنجي ٻي هڪ 'محو ولي' هو. هن تي جيڪو استغراق جي ڪيفيت رهندي هئي، تنهن ۾ هن جيڪي ٻول ٻوليا آهن، باغ جي بلبل وانگر جي لڪي لاتيون ڪيون آهن، تن جي سڀني پهلون جو ڀرپور جائزو وٺڻ تي هر ڪنهن جي وس ۾ ڪونهي. سندس ڪلام ۾ جنهن جرئت رندانه جي جهلڪ ملي ٿي، تنهن مون کي ڪيترا ڀيرا سچل سرمست جي شخصيت بابت سوچڻ تي مجبور ڪيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ائين به سوچيو هوندو ته سچل سرمست ڪهڙو هوندو. ان سوال جي جواب ۾ ڪبير ۽ سچل جا بيت وري وري منهن سامهون آيا هوندا. ڪبير چوي ٿو:

حدين جائي هر ڪوءِ، بيحد نه جائي ڪوءِ،

بيحد ڪي ميدان ۾، ڪڙا ڪبيرا رو،

سچل سرمست چوي ٿو:

حدين وڃي هر ڪوءِ، بيحد وڃي پير،

سچو سو فقير، جو حد لاهند لنگهي وڃي.

ان مان واضح آهي ته هي بيحد جي ميدان ۾ بيهي روئڻ وارو نه آهي پر اها حد به لنگهي ٿو وڃي. پنتي رهڻ وارو نه آهي. گفتي جي بيباڪي هن مان ظاهر ٿئي ٿي. سندس صوفياڻو ڪلام اهڙي بيباڪي جو مظهر آهي. جا ڳالهه ٻين پردي پوش ۾ چئي سا ڀرتي پٽ چئي ڇڏيائين ۽ مذهبي حلقن ۾ رنجش پيدا ٿي. محويت جي عالم ۾ جيڪي ڪجهه چيائين، تنهن کي سمجهڻ بدران ان ۾ ظاهري لفظن جي بنياد تي عجيب چمڪيون ٿيون.

ڪي ڪي ڳالهيون لفظن جي بنياد تي ايترو واضح هونديون آهن، جو اعتراض ڪرڻ وارن کي دليل جي ڍال سان به روڪي نه سگهيو. مثال طور سچل سرمست چوي ٿو:

ڪلمو پڙهان ته ڪافر ٿيان، گهڙان نه انهيءَ گهيڙ،

جاڏي راه رسول جي، ناڏي نه پريان پير،

جي من مان ڪيان نه مير، ته حضوري حاصل نه ٿئي.

يا

ايجهو ڪم ڪريجي، جنهن وچ الله آپ بڻجي.

سنڌي پنهنجي ٻي پردي ۾ هجي ته ڳالهه لڪائي به سگهجي. ظاهر ظهور بيان ۾ ڪنهن لڪ جي گنجائش ئي نه آهي. سنڌي پنهنجي ڪنهن قصي جي اوت ۾ به گهڻا ڳالهه ڄاڻا هئا اٿس:

پاڻ پنهنجي تون آهين، ڪيچ وٺڻ چو ڪاهين.

پاڻ پنهنجي مان آهين، ڙي پيڻر ڀلي ناهيان. (2)

صوفيانه خيالن جو اهو ڍڪ وارو اظهار به سچل سرمست وٽ آهي پر بنيادي طور سندس بيباڪي ايترو ڍڪ جي پردن کان به ٻاهر ايندي ٻئي نظر اچي. مختلف سرن جهڙوڪ: سسئي، مارئي، نوري ڄامر قماچي، پورب ۽ مومل راڻو ۾ به بيت چيا اٿس. روجهن بابت، مرغ نامہ ۽ وحدت نامہ جا بيت سندس ڪلام جو مرڪز آهن. مرغ نامي ۾ سچل سرمست درد جا دريا وهائي ڇڏيا آهن. سچل جي هيءَ سرمستي ۽ بي آرامي، اندر جي هڪ اڇل سبب آهي. جيڪڏهن ان کي عطار واري اڇل ڪري ليکجي ته غلط نه ٿيندو. عطار لاءِ کيس گهڻي عزت هئي. 'عطار نه بود آنڪر خدا بود خدا بود'، صاف صاف ان کي خدا ڪري ڇڏيو اٿس. حسن جهان سوز جي تپش سچل کي ائين ساڙيو، جيئن هن حسن ازل عطار کي دلنواز رخ جي عشق ۾ مرڻ لاءِ تيار ڪيو. عطار چيو:

مردن از عشق رخ آن دلنواز،
بهتر از صد زندگانيءَ دراز.

ان حسن جو پرتو سچل تي پيو ته ائين سمجهيائين ته دوست دري مان جهاتي پائي، دل کي پنهنجي من ۾ وٺي نيڙي هليو ويو، چوي ٿو:

لريءَ منجهارون دوست ڏنوسي، لالن ليٿرو پايو هليو ويو.

حسن جي حديث ۽ عشق جي آلاپن ۾ سچل سرمست پنهنجي قادرالڪلاميءَ جو سمورو زور صرف ڪري ڇڏيو. حقيقت ۽ مجاز جو ليڪو هٿ به آهي. اسين سچل کي فقط عشق ۾ ممتاز ۽ خوديءَ ۾ سرفراز ڏسون ٿا. محبوب جي جادوگر اکين ۽ نيشن جي نيزن سندس دل کي نشانو بنايو آهي:

انهن جادوگر اکين، بيران ڪيوسي،
انهن بيتن سنڌي نارن، حيران ڪيوسي،
ميدان منجهه سڄو، تهديون آيو آهي،
انهن تارن سمندين تيرن، نيشان ڪيوسي.

هر دلبر جي نيشن جي نازن ۾ حقيقي محبوب کي لپي ٿو ۽ عرش ڪرسيءَ جي حاجت ئي نٿو ڄاڻي:

ڪي ٿا پڇن پرينءَ کي، ڪرسيءَ يا عرش اٿي،
تنهنجي اکين منجهان سهڻا اسرار ڏنو سي.

سچل جي سونهن جا سڀ پار پتا اٿس. حسن جي حقيقت کان واقف آهي. سراپا جو ذڪر ٿو ڪري ته زلف جي چلي کي هيئن ٿو ياد ڪري:

مو پڪيڙيا منه تي، ڇپيلن ڇلا،
سنبل چٽڪي سلا، صبح ڪڍيا ساجهري.

حسن جي حقيقت کي نينهن نشي بنان ڪو نه پرڙيو اٿس. خسار، جيڪو ازلي آهي. پرت جا پٽ پيڻ سان نينهن جا جيڪي شا ڇڙهن ٿا، تن جو لهڻ ممڪن

ٺي ڪونهي. اها مٺي ڪا اهڙي آهي، جو ميخوار اڃا به وڌيڪ پيڻ گهري ٿو ۽ وري محفل ۾ سهڻو ساٿي به هجي ته مٺي دو آتش بنجي پوي:

شوق شراب پيان ڀر وٽ راتان ڏينهان،

ناهي وري قاضي ملان جو ڪو لحاظ منڪي.

قاضي ملان جو ته سچل هونئن به لحاظ ڪو نه ڪيو آهي. ملان جي لکڻ جي ڪاري مس جو ڪهڙو مصرف ٻڌايو اٿس:

ملان انهيءَ منڌ جو، چڪو جي چڪين،

ڪارنهن ڪڏي ڪنڊ ۾، ويٺو منهن مڪين.

شايد پنهنجي ڏاڏي ميان صاحبڏني فاروقيءَ جو هي بيت سندس اڳيان هو:

ملان مجاور ڪانءُ، ٿئي اڪر هيڪڙي،

هو ويجهو نه اچي سينگ جي. هي نينهن نه ڳنهي نانءُ،

هو واجهائي واٽن تي، ڀريل اچي ڪو ٿانءُ،

جت گرڙ پڪيءَ جو گانءُ، اتي ڪانءُ اڏندو ڪيترو.

شاهه ڀٽائي توڙي ٻين شاعرن ملان سان گهڻو جهيڙو ڪيو آهي. 'ملان' مان هن جو اشارو ڪنهن به 'خود غرض شخص' ۽ 'خاص ذهيت' ڏي آهي:

ملان ملان نه ڪريو، هي آهيڙي آهين،

مروءَ سنڌي ماس تي، ٿا مائڪ مٽائين. (شاهه)

ملان وٽ 'عشق' ڪونهي. هو عقل جي ڪيڏ ڪي مڃي ٿو. عشق ته الاهي ذات آهي، ويڪو مال ڪونهي جو بازار مان ملي سگهي. بقول سچل جي:

عشق عطا الاهي ملدا، نهن ڪوئي ڪسب ڪماوڻدا.

سچل جي اڳيان عشق وڏي وٽ آهي. محبوب جي سک ۾ ورلاپ ڪرڻ ۾ سچل درد ۽ سوز جا سڀ رنگ اختيار ڪيا آهن. درد وارن کي ان جي تاثر جي پروڙ هوندي. سسئي بنجي پنهنجيءَ کي پڪارڻ هجي يا مومل بنجي راڻي لاءِ سوز وچان صدا ٿيڻ ڪرڻ، هر هنڌ بنيادي مضمون آهي. سسئيءَ جي روپ ۾ ڇهر چلون ڪندي چوي ٿو:

هٿان ويل ويام، ڪاڪيون هاڻي ڪيئن ڪريان؟

ٿيلڻ ٿر ٿيام، هاڻي هوتاڻن لئ.

آءُ تون پنهنجي يار، ڏسي حال حقير جو،

هن نمائيءَ نڪار، هي ٿر ٿيليو نه ٿئي.

هوت به ڏک ڪٿڻ ۽ گوندڻ ۾ گهارڻ کان پوءِ ملي ٿو. جن جي سڪن ۾ زندگي گذرندي ان کي مقصد جو موتي هٿ ڪيئن ايندو. سچل سرمست نهايت واضح هدايت ڪري ٿو:

جي گوندر گوش نه ڪن، ڪهه پيون سي سرتيون،
جن سنگت سان سڪن، سي پاڻون هوت پري ڪيون.

گوندر ڇا آهي؟ گوندر ڪير گذارين ٿا ۽ انهن جي سک ڇا آهي؟ جواب

ملي ٿو ته:

ڇڱو گوندر غم، جي مون پڇو جيڏيون،
منجهه ڪشالي ڪم، آهي وره وارئين.

گوندر آهي غرض، جي مون سٺو جيڏيون.
فنا سڀ فرض، ڪري سو سنت سين.

گوندر جن گذاريو، ڪاٿون لھان سي،
حال پنهنجو هي، وڃي ڏسيان ڏڪن وارئين.

گوندر جن گذاريو، آءُ تنين گولي،
هينئر ئي ۾ هولي، هوندي ڏڪن وارئين.

گوندر جن گذاريو، پيهي سي پڇان،
انهن لڳ لڇان، گهڻو آءُ اڀاڻڪي.

گوندر جن گذاريو، منهن تنين مهتاب،
سنديون نينهن نواب، آهن ورهن واريون.

سنڌي جي سوز فراق جا اهڃاڻ سچل، 'جهولڻي' پر ڏنا آهن، جنهن جو

نمونو جهولڻي جي هڪ بند مان وٺڻ ٿا:

ڪيچين ڪڍ لڳي هوءَ ڪهڪي،

پهرين پور ٽڪر سان ٽهڪي،

ڪامڻ ڪوه ڏسي نا ڏهڪي،

اتي روح نه تنهن جي رهڪي،

توڙي پير ڦٽيس پڻ ڦهڪي،

تان پي نار نه بلڪل نهڪي،

توڙڻ ڪين تنهن هڏ تهڪي،

او جان عاشق اهڙي اهڪي.

ڏونگر سڀ وڌائين ڌاري.

پيا سڀ ويهه تون وهم وساري

مومل جا ورلاپ به سچل جي پر درد آواز جو ڪرشمو آهي. مومل جو حسن

آه زاريءَ جي آوازن ۾ ڊيپل آهي. هوءَ پل پل پئي راڻي کي ريجھائي ۽ پڇتاءُ ظاهر

ڪري. ڪڏهن ڪڏهن آپگهات جون ڌمڪيون به ڏي ٿي:

چڙهنديسان، چڪي، نه ته منهن ڏيڪارج مينترا،
 آندو مون کي هتهين، ڪنهن لار لڪي،
 چاڙهيو مون کي ڏاڳهه تي، تنهنجي عشق تڪي،
 مر ٻيو ڪيو سر سڪي، انهيءَ جي اولاڪ جو.

مومل راڻي لاءِ ويڳاڻي وڻي ۽ اکين مان آب هاريندي وڻي، لٽا ليڙون ٿي ويا
 اٿس، ته به سرتيون هن کي راڻي جي نالي سان منسوب ڪن ٿيون. سچل قافين جو
 جڙاءُ هيئن رکيو آهي:

ٻوليا تو لڏ ڍٽ ۾، آءُ وٽان ويڳاڻي،
 راتو ڏينهان اوتيان، پنيئين مان پاڻي،
 لٽا مون ليڙون ٿيا، هيءُ پوتي پراڻي،
 ته به راڻي جي راڻي، سرتيون سٺن ساڻيه ۾.

نوريءَ جي نياز کان سچل گهڻو متاثر هو. هو خود خوديءَ ۾ ممتاز هجڻ
 سان گڏ نياز ۽ نوڙت جو نمونو هو. منجهس ڏرو به گيرب ۽ گاءُ نه هو. اُن جو ذڪر
 شاه پٽائيءَ جي ٻوليءَ ۾ هيئن ڪري ٿو:

مهائيءَ جي من ۾، نه هو گيرب گاءُ،
 نيئن سان ناز ڪري، ريجهايائين راءُ.

سچل جو سر مارئي هجي يا ڪو ٻيو سر، هر هنڌ هن جو خاص رنگ نظر
 اچي ٿو. هير جو ذڪر سنڌيءَ ۾ ڪو وڏي ٿيو آهي. سچل هير جي جذبات کي به
 ظاهر ڪيو آهي. ان کان سواءِ سندس سنڌي ڪلام ۾ سر پورب، سر سارنگ، سر
 جوڳ ۽ روجهن بابت بيت شامل آهن. 'سر مالڪوس' ۾ ڪانگل جا بيت آهن.
 جن ۾ درد فراق جو ذڪر هڪ طرف آهي ته خط ڪتابت ۽ قاصد جو ذڪر ٻئي
 طرف. پيرن جي پار جو ڪانگل ڪيئن ٿو اچي:

ڪانگل آيم اڄ، پريان سنڌي پار ڏهن،
 ڳالهيون ڪيائين سڄڻان، سي روح ٻڌي ڪيورج،
 پڪيءَ ڪيو نا پڇ، ظاهر ڪيائين زبان سان.

سڄڻ جون ڳالهيون ڪندي کانءُ جو به هانءُ ڦسي پيو:

ڪي جو ڪانگ ڏسي، ڪالهه اوڏاهون آئيو،
 پيس هانءُ ڦسي، ڳالهيون ڪندي سڄڻين.

سچل سرمست 'پريت جي پرزي' جي لکجڻ، روانو ڪرڻ ۽ پڙهڻ
 بابت جذباتي ڪيفيت جو عڪس به جذباتي نوعيت سان ڪڍيو آهي. عشق جي
 دنيا ۾ سچل جا هي بيت جذبات کي ڪيترو هيٺ مٿي ڪنڌڙ آهي. جن کي شاه
 صاحب هڪ ئي ست ۾ سموهيو آهي. لڙڪ نه لکڻ ڏين، ڪريو پون قلمر تي، سچل
 چري ٿو:

عبارت آهي، اڃان لکڻ لڳي پرينءَ ڏي،
ديدن دردائي، اچي اوتيا انهن.

عريضو آهي، ڏنو قاصد قريبن جو،
هن ويلي هاڻي، هي سرڪريان صدقو.

پڙهندي پرزو ئي، واچيندڙ وهلور ويو،
لڳين لڙوئي، اچي پيس اوچتو.

ڪي جو لڪيائين، سو ملان وڃي وڃيو،
هڪ ست پڙهيائين، ٻي ست سڏڪن ۾ پيو.

ڪوليون ڏي خط، آيس جو عجيب ڏنهن،
روئي اکين رت، ڪري مطالع من سان.

جو نامن منجهه لکيو، سا هئي چيري جي جر،
منجهون سڀ شهر، واچيندڙ ڪو نه لپي.

ڪاغذ لکي ڪال، مڪم جو محبوب ڏي،
ڳالهيون سنڊيون حال، ٿينديون پڙهن مان پٿريون.

سندو راز رڦعو، آيو جو عجيب ڏنهن،
سا ست پڙهندي سرتيون، ڳالهاڻن چڪو.
عاشق جي ارواح ڪي، لڳو ڄڻ تير تڪو،
مون ڏي محب مڪو، ڄڻ ساڻي سلامن جو.

سچل جي شاعريءَ جي هن مختصر جائزي مان هيءَ ڳالهه ته ظاهر ٿئي ٿي ته سندس شاعري هڪ رنگين گلدستو آهي، جنهن ۾ سرخ ۽ سفيد گلن جي موجودگي سنڌي شاعريءَ جو سرمايو آهي.

چون ٿا ته سچل مير صاحبن جي بارود خاني ۾ شينهن ٿي پيو هو. عرض آهي ته 'سچل سنڌي شاعري جو شينهن آهي'، ان ۾ ڪنهن به شڪ شبهي جي گنجائش نه آهي. گجگوڙ ڪندي چوي ٿو:

ٿوڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد لئين مردانو،
وهم سچل ڪي پانهپ وارو، شملو پڌ، شهانو.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي هي شعر ڏيئي لکيو آهي ته "هن صاحب جي تصور ۾ هڪ اهڙي غير فرقيوار سماج هئي. جنهن کي هينئر (Classless Society) چيو ٿو وڃي". (4) ممڪن آهي، سچل سرمست جي نظر ۾ اهڙو جيترو جاڳندو بهشت هجي، جنهن جي تلاش سنڌ جي هر جيو کي آهي. سنڌي شاعريءَ جي هن شينهن، سنڌ کي انگريزن جي چنبي ۾ ڏسڻ نٿي چاهيو، (5) سچل 1829ع ۾ گذاري ويو.

بقول سندس 15 سال اڳ سرڪار جي سلام تي هليو ويو. سندس مرتبي کي سندس طالب (۽ اسان جي سائين) قادر بخش بيدل هينئر ظاهر ڪيو آهي:

عشق جو يارو درازن ۾ عجب اسرار هو
مست سالڪ مه سچو، عارف آتي اظهار هو،
بره جي برسات جو، تنهن وير تي وسڪار هو،
ظاهر و باطن تنهن وٽ، درد جو ڌڻڪار هو،
وجد وحدت جو سدا، خاصو تنهن خمار هو،
مرد سو منصور وانگر، عشق جو اوتار هو،
منجهه سخن تنهن جي، الوهيت سندن آثار هو،
جنگ جذبي جوش مستي ۾ مثل عطار هو،
پنهنجي رائِي پرين، نوي وره نروار هو،
پوءِ وصل جي موج ماڻي، ذوق جو ذخار هو،
طور بارهن سو بائيٽاليهه ۾ تيار هو،
چوڏهين رمضان جي هادي پون هسوار هو،
قربدارن جي ڪڻڪ ۾ مرد منصبدار هو،
در تنهن داتا جي ”بيدل“ ڀرت جو پينار هو.

ساميءَ جي شاعري

ڀائي چين راءِ ولد بچرم لند، جيڪو ساميءَ (1743-1850ع) جي تخلص سان سنڌي ويدانتي شاعري جو هڪ روشن ستارو آهي، سو ٻوليءَ جي سبب عام سنڌي مسلمان جي توجهه تي گهٽ آيو آهي پر عام هندوءَ جي وس کان به ٻاهر رهيو آهي. ساميءَ تي پنجاب جي هڪ سنت سوامي مينگهراج ۽ آمين شاه چشتيءَ جو گهڻو اثر هو. هو سامي سڏائڻ لڳو. گهر گرهستي ۽ دنيا جو ماڻهو هر پر سچ جو گهرو ۽ طالب هو. (6)

ساميءَ جي ڪلام جو بنياد ويدانت (هندن جي ويدن جي تعليم) تي آهي. ان جو اظهار هو خود ڪري ٿو:

ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ منجهه سٿايم.

ساميءَ جي بيتن کي سلوڪ چئجي ٿو. ڪن روايت موجب ساميءَ ڪافيون ۽ شيد به چيا هئا. پر اهي مليا نه آهن. سامي سلوڪ چٽڪين تي لکي مٿ ۾ وجهندو ويندو هو. جيڪي سندس پٽ گڏ ڪيا. ڪوريمل ڪلناڻيءَ پهرين 21 سئو سلوڪ گڏ ڪري 1873ع ۾ ڇپايا. ڪن محققن جو خيال آهي ته سامي ڪل 27 سئو سلوڪ چيا.

سنڌ جي ويدانتي شاعرن جي سلسلي جو سامي پهريون شاعر آهي. دلپت رام ۽ آسوارام به ويدانتي شاعر هئا. پر ويدانتي شاعري ۾ سامي بلند پايي جو شاعر آهي. دلپت رام ۽ آسوارام پنهنجي ڪلام ۾ ٻيون به هزار ڳالهيون ڪيون ۽

سامي هڪ شاهراه وٺي روانو ٿيو. اها آهي ويدانت، جنهن ۾ ڪيترا ور وڪڙ ته آهن، پر سالڪ جي نظر جنهن منزل تي آهي، اها آهي محبوب حقيقي جي هستيءَ ۾ گم ٿيڻ. جنهن کي هڪڙن تصوف نالو ڏنو ۽ ٻين ويدانت سڏيو. جيتوڻيڪ ٻنهي طريقن ۾ ڪيتريون ڳالهائون مختلف آهن. ويدانت ۾ هندن جي ويدن جي تعليم سمائل آهي. جنهن موجب پرنجنر (پيو جوڻ) ۾ اعتبار ڏيکاريل آهي. تصوف عين اسلام آهي، تصوف ۾ هڪ ئي حياتي آهي، جنهن ۾ مري جيئبو ته مشاهدو ماڻبو. پر موتي دنيا ۾ نڪو ڪتر ٻلو ٿي اچيو نڪو پيو اوج بد ملندو. سامي صاحب کي خيال تصوف وارا به ظاهر ڪيا آهن:

پرينءَ جو پڙلاءُ، اچي پيو اکين تي،
جهن جو روپ نه رنگ ڪو، نڪو پيءُ نه ماءُ. (7)

سامي پنهنجن سلوڪن ۾ ويدن جي واڻيءَ سان گڏ پاڳوت گيتا، سوتر، اپنشد ۽ ٻين ڌرمي شاسترن مان مدد ورتي آهي. سندس ڪلام تي تبصرو ڪرڻ کان اڳ ميجل ويدانتي رشي ڏيارام گندومل جا خيالات پيش ڪريون ٿا، جن مان هن موضوع جا سڀ پهلو روشن ٿي وڃن ٿا:

”هن جهان ۾ اسان جا پنج دشمن آهن. جن جهڙا ٻلوان دشمن پيا ڪي ڪينهن، سندن نالا مشهور آهن، پر سندن نشان ڪن ٿورن کي معلوم آهن. ڪو آدمي ڪونهي جو انهن کي ظاهر ڦٽ لعنت نٿو ڪري، پر ڪو ورلي آهي جو انهن مان هڪڙي نه ٻئي کي اندر ۾ نٿو سانڍي.“

”ساميءَ جي سلوڪن جو گهڻو زور آهي. ممتا (خودي) مارڻ تي، پر ممتا ڪيئن مرندي جي اسين پاڻ کي وڏا پڌارت ڪري سمجهندا اسين ۽ جيڪي ڪي اسان کي آهي، حواس ۽ عضوا، مال ۽ ملڪيت، عقل ۽ علم ۽ هنر ۽ هوس، سو پنهنجو ڪري سمجهندا اسين ۽ نه اسان جي خداوند جو.“

شاهه عبداللطيف چيو آهي، ”سوري جنين سيج، موڻ تن مشاهدو، ساميءَ به اهڙا سلوڪ چيا آهن. انهن جو مطلب به آهي ته ڪڙي قاتل تي ڪرڪڻ نه گهرجي ۽ پنهنجي ايمان، ڀرمڻ ۽ ڦرڻن کي ڦاسي ڏيڻ گهرجي. خوديءَ کان پاڪ رهڻ گهرجي ۽ پنهنجو من، تن ۽ ڏن تريءَ تي رکي سائينءَ جي شيوا ۾ تياڳ ڪجي. هيءُ آهي سچي وديا (تعليم) جنهن جي سامي هيتري ساک ڪري ٿو.“

(رشي ڏيارام گندومل)

چيئرمين پراسرار لکي ٿو: ”البت شاهه لطيف جي شاعري تشبيهه ۽ تصور ۾ اعليٰ آهي پر تهجي ۽ ويچار ۾ سامي کانئس گهٽ ڪين آهي. سامي شاعر آهي پر اول فيلسوف آهي.“

ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو: ”سندس تشبيهه جي ڪوڙي ۾ ويدانت جو مهاگر سمائل آهي.“

رشي صاحب، پروفيسر چيئرمين ۽ پروفيسر ڪلياڻ صاحب جي هن رايي جي روشنيءَ ۾ اسان ساميءَ جي ڪلام جو مختصر جائزو وٺون ٿا.

ڌڻيءَ جي هستي هو جاءِ تي حاضر آهي. هر مذهب وارو ان کي هو جاءِ تي

حاضر ڏسي ٿو. سامي چوي ٿو ته اهڙي ظاهر ظهور هستيءَ کي فقط انتا ڪو نه ڏسندا، نه ته پرميشور هر هنڌ موجود آهي:

پرميشور * پرتڪ *، سامي سورج جان رهي،
انڌا ڏسن ڪينڪي، پٽي پنهنجي اک *،
ڪوه ڪرين جڪ جڪ، ٿو در در ديوانن جان.

سڀني ۾ هڪ روح آهي. محبوب هر ڪنهن جي دل ۾ ويٺو آهي. رڳو نائي نيٺ نهارڻ جي دير آهي:

سڀ کي سنت چون، ناڪر انڌي گهر ۾،
انڌا ڏسن ڪينڪي، ڪوڙا قصا ڪن،
اڻ هوندي درياءَ جي، وه ۾ نت وهن،
کي گرمڪ لعل لهن، سامي جهڙي سروپ * سان.

ڌڻيءَ جي هستيءَ کان پوءِ سامي گروه يا ست گر جا وصف ۽ ان جي محبت جو ذڪر ڪري ٿو. چوي ٿو سترگر جهڙو شاه مون پيو ڪو نه ڏٺو. هن جي ديا هڪ وانجهيل کي مالا مال ڪري ٿي ڇڏي. هو ذات پات به ڪو نه ٿو پڇي. فقط سچائي ۽ محبت ٿو ڏسي. دلين کي نئين اوج ۽ روشني ڏي ٿو. مريد جي من ۾ گيان جو ديپ روشن ڪري ٿو ڇڏي.

ستگر جهڙو شاه، ڪو نه ڏٺوسين ڪاٿين،
پرچي ڏنو جنهن پوربي، آتم ڏن اٿاه،
نڪي پڇيائين جات پات، نڪي پڇيائين راه،
ڪري من اچاه *، سامي ڇڏيائين چن * ۾.

اهڙي ڪير ڪري، سامي بنا ستگروءَ،
ڀڳت جوڳ ويراڳ جا، ڌڻي پندار پري،
انڀيءَ * جوت اندر ۾، سته سته * پري،
پلڪ نه ٿئي پري، رمنا رام اکين ڪون.

ستگرو پنهنجي پريت جو ڪان ڪشي جنهن کي هٿن ٿا، سو سڀ ڪم

* پرميشور = ڌڻي

* پرتڪ = ظاهر

* هن ست کي پيتو شاه ڪير جي ست سان: 'جر ڪجر جن اکين ۾، سي ڪيئن ٻرين ٻين'

* سروپ = پرستار

* اچاه = بنا چاه جي

* چن = ڪن ٻل

* انڀي = ڇاڻ

* سته سته = ٻانهي از خود

ڪار ڇڏي ديوانن وانگر در در پيو ڀرين جا روپ سروب پسي، پنهنجي اندر ۾ پير
روح رهائين ڪري ۽ ڪڇي پڇي نٿو:

جنهن کي ڪان ڪشي، سنگر هنيو شبد * جو،
سو لڙ ديوانن جان، پل پل پرين پسي،
هسي * روئي حال ۾، ڪنهن کي ڪين ڏسي،
سامي تت وسي، جتي هار نه جيت ڪا.

سمجھ، صدق، سياڻپ ۽ گيان ستگرو جنهن کي ڏي ٿو، تنهن کي مورڪ
مان سياڻو ۽ گياني بنائي ٿو ڇڏي. ستگروءَ جي ديا سان ڀرندڙ من تي چنڊو پوي ٿو:

سمجھ ۽ صدق، جن کي ڏنو ستگروءَ،
سي خاصا خلوت دار ٿيا، هر دم ڏسن هڪ،
ٽوڙي رڪن لڪ، ته به سامي لڪن ڪينڪي.

مورڪ کي گياني، سامي ڪيو ستگروءَ،
پري هيٺيائين پريم جي، ڪريا سان ڪاني،
رهي نه رتيءَ جيتري، نانت * ناداني،
جاڳائي جاني، ڏيڪاريائين ڏيل * ۾.

اهو مورڪ ڪير آهي؟ جنهن جو مايا موه ان کي اهو لقب ڏياري ٿو. مايا
جي معنيٰ ڌن دولت آهي، پر ويدانت وارن ۽ سنتن، مايا جي معنيٰ دنيا ورتي آهي.
جنهن کي دنيا جي پريت وڪوڙي ورتو اهو مورڪ يا بيوقوف آهي:

مورڪ ٿو ماري، پنهنجي هٿين پاڻ کي،
لڳي مايا موه جي، ڪوڙي لنو لاڙي،
ڏسي نه سار روپ کي، سامي سنڀاري،
گهڻ منجهه نگاري، ٿو هيرا لعل اڻ ملها.

مايا جو موه ڇڏي سڌ سنڱت اختيار ڪرڻ ۾ ئي چوٽڪارو آهي:

ڪورا گهڙ م گهاٽ، مورڪ من جي پاء تون،
ملي سڌ سنڱت سان، وٺ ويسا هون وات،
نه ڪولي بجر * ڪپاٽ، ڪامل ڏينهي ڪل سان.

هوڏانهن مايا جو موه به موهندڙ آهي. سارو جڳ ان موه اٽڪو ڪري ڇڏيو
آهي. سامي مايا جي اهڙي موه کي 'ڌوڙ ڌنڌو' سڏي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ته تياڳي
به مايا ۾ مستان نظر اچن ٿا. ڪو هڪڙو عاشق هن گهڻ مان اچو ٿي نڪرندو:

* شبد = لفظ

* هسي = ڪلي

نانت = پياني

ڏيل = جسر اندر.

* بجر = تمار سخت

سارو جڳ انٿو، ٿيو مايا جي موه ۾،
 وجهي ويٺا پاڻ کي، بنا سمجھ سنٿو،
 ڪو عاشق چڙهيو اچ تي، ڄاڻي توڙ ٿنٿو،
 واري ڪيت ڪنٿو، سامي مليو سروي سان.

تياڳي ويراڳي، مايا سڀ مستان ڪيا،
 سامي ڪو ورلي بڇيو، گرمڪ وڏ ڀاڳي،
 ڏٺو جنهن جاڳي، پنهنجي اکين پاڻ کي.

گهرين ڪوه گهڻي، مورڪ مايا رام ڪون،
 ويا پٽيندا ڪيترا، منهن تي هٿ هڻي،
 تون پي نيندين ڪانڪا، ڪوڏي ساڻ ڪڻي،
 سار سنڀال ڏئي، سڪي ٿئين سامي چئي.

مايا انسان کي پٺيلائي وڌو آهي، ان جو پهريون سبب جھل، بي علمي ۽ اوديا آهي. ان ڄاڻائيءَ کان انسان اهڙين پستين ۾ ڪري ٿو. اهو ڀرم جو پوت آهي، جو سڀني کي ناچ ٿو نچائي. ڪامياب اهو ٿيندو جيڪو اندر مان اوديا جو خلل ڪيندو ۽ اوچ پڌ حاصل ڪندو. انهن ڳالهين جي سمجهاڻي سامي هيٺين سلوڪن ۾ ڏي ٿو:

سڀ کان نچائي، ٿو اوديا پوت ڀرم جو،
 بنا ڦاهيءَ ڦند جي، ٿو پل پل پٽائي،
 منتر نه مني ڪنهن جو، رهيا ٻلي ٻل لاهي،
 سنگر ڇڏائي، ته سامي چئي دک ڪون.

ڪڍيو جنهن خلل، اوديا جو اندر مون،
 پاتو تنهن پرتيت* سان، اتم پڌ آچل*،
 سدائين سڀل، سامي رهي سڀاءِ ۾.

سامي ڪڍي جن، اوديا ميل اندر مون،
 سي نرمل سنسار ۾، سدا اليپ رهن،
 چيٽي* ۽ ڪنچر* ۾، سم* روپ ڏسن،
 لنو لنو رس پئن، اتم پڌ اپار جي.

’اوديا‘ ساڌ سنگت سان ختم ٿي سگهي ٿي. اهو ساڌ سنگت جو رنگ جنهن کي لڳندو سو اوديا جي پوت کي پڄائي ڪيندو. ساميءَ جي چوڻ موجب

* پرتيت = ويسام

* آچل = جيڪو چري نه سگهي

* چيٽي = ڪنلي

* ڪنچر = هاڻي.

* سر = هڪ جهڙو

جيڪي پنج پوت انسان جي روحاني ترقي ۾ رڪاوٽ بڻجن ٿا، تن جا علاج به آهن.
ساد سنڪت اوديا کي ڪيئن ختم ڪري ٿي، تنهن بابت سامي چوي ٿو:

جنهن کي رنگ لڳو، سامي ساد سنڪت جو،
اٿي تنهن جي گهر مون، اوديا پوت پڳو،
ڪيائين صاف سمجھ سان، پڇو ۽ اڳو،
وڪڻي ڀور ڀڳو، سته مليو سروب سان.

ساميءَ شاھ پٺاڻيءَ جي سورمين جي ڪن ٽپڻ کي يڪجا ڪندي، سهاڳڻ
جا ڳڻ بيان ڪيا آهن. سهاڳڻ ڪير آهي؟ تنهن بابت سامي چوي ٿو:

سهاڳڻ سائي، جنهن کي پرين پنهنجو ڪيو،
سنسو ڀرم ڇڏي ڪري، ادب ۾ اٿي،
ڪاٺي ڪارائي سڀ کي، محبت مٺائي،
سامي سدائين، سنمڪ ڏسي سپرين.

هٺ هارڻ ۽ ايمان ڇڏي ڏيڻ بابت ساميءَ جي خيالن جو نچوڙ هن سلوڪ
۾ آهي:

جني هٺ هاريو، تنهن جيتيو جڳ ڪي،
نرمل ڀاو پڳت سان، سڀ جو ڇت ناريو،
گهٽ گهٽ نهاريو، سامي سپرين ڪي.

ٺلهن پڙهيل ماڻهن کي هيئن ننڍي ٿو:

لکين هزارين، ويد پڙهي وادي ڏا،
ورلي ڪو گرمگ ٻجهي، وڌ سان ويچاري،
اٿي من پون * ڪي، اندر اتاري *،
نانت * نوازي * سيٽل ٿئي سامي چئي.

تشبيهون ڏيندي سامي 'ڪنول' جي تشبيهه گهڻن هنڌن تي ڏني آهي. هو
جڏهن به ڪنهن آدرشي انسان جو مثال ڏي ٿو ته ان کي ڪنول سان پيئي ۽ اليپ
رهڻ جي وصف بيان ڪري ٿو:

- 1- رهن منجهه جهان، سدا اليپ ڪنول جان.
- 2- رهن اليپ ڪنول جان، سامي سڃاتي.
- 3- اليپ نه لڳي تن کي، جئن جل رهن ڪنول.
- 4- توڙي پوڄن پوڳ، تان پي ڪيول ڪنول جان سدا.

* سنڪ = منهن سامهون

* پون = هرا

* اتاري = ڌناري

* نانت = پيائي

* نوازي = روڪي.

- 5- منجهي راڄ رهن، ڪيول ڪنول جان سدا.
 - 6- تنهنجو من ڪنول جان، بيحد بگاسي.
- هي جا تشبيهه ساميءَ جي ڪلام ۾ آهي سا آهي نپ يعني آسمان يا آڪاش. چند مصراعون آڪاس يا نپ جي ذڪر ۾:

- 1- نپ جان نيارو، رهي بديهي ديهه ۾.
 - 2- رهن منجهه سرير، اسرير آڪاس جان.
 - 3- اندر ٻاهر نپ جيان ڀڳوت هڪ پاسي.
 - 4- سڀ گهٽ ڏسي سپرين، نپ جان نرالو.
 - 5- اندر ٻاهر نپ جان، رهي اليپ اچل.
 - 6- توڙي ڪري وهنواز تان پي نيارو رهي نپ جان.
 - 7- ممتا مٽائي، نرمل رهي نپ جان.
- 'انل' پڪيءَ جي تشبيهه به سامي انهن مهاڀرشن جي لاءِ ڏني آهي.

مثال طور:

- 1- جئن پکين ۾ هڪڙو، انل آڪاسي.
 - 2- جئن انل پڪي، اسٿت رهي آڪاس ۾.
 - 3- انل جان آڪاس ۾، سامي سرت وسي.
 - 4- رهن منجهه جهان، انئي پهر انل جان.
 - 5- گرمڪ جي گادي، انل جان آڪاس ۾.
- هرڻ جي تشبيهه ساميءَ وڏي ويچار تحت ڏني آهي. جيئن نظرت جي ڪارخاني ۾ انسان ظاهري ڏيک کان ٺڳجي ٿو، تنهن هرڻ به رڄ کي پاڻي ڏسي ان ڏي ڊوڙي ٿو. ان مرگه ترشنا کي شاعون گهڻو بحث هيٺ آندو آهي. سامي پنهنجي مضمون جي دائري اندر رهي ٿو:

اڻ هوندي ڀولي، وڏو جيءُ ڀرم ۾
جئن ڪستوري ناپ ۾، مرگه ٻاهر ڦولي،
اوديا پٽ کولي، سامي ڏسي ڪينڪي.

ساميءَ جي ڪلام ۾ ٻيون به ڪيتريون تشبيهون چٽيل آهن. جهڙوڪ، پنور، مڇي، پتنگ، چڪور ۽ وڃڻي وغيره، وڃڻي جي واڱ کي هيئن ياد ڪري ٿو:

جئن وڃڻي ۾ واڱ، تئن ساڪي وسي سڀ ۾.

سچل سرمست جي ٻولي سري جي ٻولي آهي. پر ساميءَ جو پڙهندڙ هن مسئلن کي منهن ڏي ٿو. تنهن هوندي به ساميءَ جي ڪلام جي سڀني پهلوئن کي پروڙڻ کان پوءِ هرڪو ائين محسوس ٿيندو ته هي لفظ ڪنهن 'پياري ماڻهو' جي محبت ڪرڻ واري دل مان پڙاڏو بڻجي ظاهر ٿيا آهن.

ساميءَ جي ڪلام جو بنيادي ڪردار هڪ انسان آهي، جيڪو اوديا جي ڪڏ

پر ڪريل آهي. خوديءَ، ايمان، ڪوڙ، ڪهت، هٿ غرور ۽ وڏائي جي مرض بر ورتل آهي. هن جي مرضن جو علاج ساڌ سنگت آهي. ست گرو اهڙين ڪٽيل دلين تان اوديا جو انڌ لاهي ڦٽو ڪري ٿو.

اوديا جي انڌ لهڻ کان پوءِ ئي اهر مورڪ، گياني بنجي ٿو. هاڻي ان کي اهر مرتبو ملي ٿو، جيڪو سهاڳڻ کي ڪانڌ وٽ ملي ٿو. سامي اهڙن اعليٰ آدرشن ۽ سچن سان سنمڪ ٿيڻ کي ئي زندگي جو مقصد ڄاڻي ٿو. هو هر ڳالهه نهايت سنجيدگيءَ سان چوي ٿو. فقط هڪ اڌ ستن ۾ ساميءَ جي گفتگو تمام هلڪي ۽ غير سنجيده لڳي ٿي، ان کي به چرچو ڪري نه سمجهن ڪهي فقط لفظن جو ڦيرو آهي:

1 - ڪاڏي ٿيو ڪمانڊ، ڪاڏي ٿو چري ڀڳو.

2 - وڪڻي ڀورو ڀڳو، سته مليو سروپ سان.

شاهه صاحب کان وٺي ساميءَ جي شاعريءَ جي دور تائين سنڌي ۾ جيڪي شاعر هئا، تن جو ڪلام مطالع ڪرڻ سان هڪ ڳالهه خاص طور ظاهر ٿئي ٿي: 'هنن شاعرن جو ڪلام حقيقت ۽ مجاز جو تذڪرو آهي'. تذڪرن ۾ شاعرن جي جيڪا سوانح عمري ملي ٿي، تنهن موجب اهي سڀ درويش هئا يا ڪي اهڙا هئا، جيڪي فقيرتن ها. ان ڪري هنن جي ڪلام ۾ حقيقي عشق جو تذڪرو ملي ٿو ۽ ٻيو آهي نير تاريخي داستانن جو ذڪر. جنهن ۾ به قصه نويسيءَ سان گڏ حقيقت ۽ مجاز جا رنگ آهن. سڀني ۾ انوڪو فقط شاهه صاحب خود آهي. جنهن وٽ ڪجهه ٻيون ڳالهيون به آهن، جن جو ذڪر ڪري آيا آهيون.

هن هيٺ شاهه صاحب، سچل سرمست ۽ سامي صاحب کان سواءِ باقي ان دور جي ڪن مشهور شاعرن جو ذڪر ڪريون ٿا.

شاهه عنايت شهيد

جهوڪ جو هي مرد حق اسان وٽ ڄاتل سڃاتل آهي. شهادت ۽ جريت سبب سندس نيڪ نالو ڏيسان ڏيس وڃي ويو آهي. سڀني مورخن سندس ساراهه جا ڍڪ ڀريا آهن. سنڌ جي عظيم مورخ مير علي شير قانع، کيس هيشن خراج تحسین پیش ڪيو آهي. "حق کي سڃاڻندڙ پير، شريعت جو بنياد، روشن جو مرشد ۽ پنهنجي وقت جو ولي." (تحفته الڪرام، سنڌي ص 426) اهڙي دريڪتا کي سازشين جي چار پر قاسمي پنهنجي مٺي جان حق جي حوالي ڪرڻي پيئي. اهي سازشي هئا عبدالواسع ڪرمتي، نور محمد پليجو ۽ حمل جت. هي واقعو 1718ع ۾ ٿيو، جڏهن شاهه پٺاڻي 28 ورهن جي ڄمار جو هو. ڪن عالمن جو خيال آهي ته عنايت شهيد سنڌي شعر نه چيو آهي. (8) سندس جيڪي ٻه ٽي بيت چاڀي هيٺ آيا آهن، تن جي زبان ۽ روانيءَ کي ڏسي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته گهڻو ڪلام چيو هوندائين. طرز ۽ مضمون خاص طور همعصر دور وارو آهي. سسئيءَ جي جذبات کي هيشن ظاهر ڪري ٿو:

متان ڪي ماندي ٿئين، اڳيان ونڊر ٿيندءِ وس،
اوئين جا عنايت چئي، ڏونگر ڏيندءِ ڏس،
سنڌي ڄانگهن چس، پير ترندءِ پپ ۾.

الائي ڪهڙو سبب آهي جو سنڌ جي عام خاص شاعرن سسئيءَ جي
کردار پر نمائائي ۽ نهٺائي، عجز ۽ انڪساريءَ جا سڀ رنگ پري ڇڏيا آهن.
سسئي پنهنجي محبوب جي اڳيان پاڻ کي ڪيترو نه هيچ سمجهي ٿي. پر منجهس
همت ۽ بيدپائيءَ جو جيڪو رنگ آهي، سو ڪو جهي ڪميئي اڌر نذر ۾ به
مردانگيءَ جا جوهر ظاهر ڪري ٿو. مارڱ منجهه مرڻ گهري ٿي، پر تڪر ڪي به
هڪل ٿي ڪري ته: 'اڏو تڪرتر، متان روهر رتيون ٿئين' (لطيف) يا 'تون جي پهن
پپ جو، ته لڳ منهنجا لو'. (لطيف)
شاه شهيد هن ڪمزور عورت جي ڪردار کان گهڻو متاثر هو، جو هن جو
پوش پائيندي چوي ٿو:

اڌر نذر اڀري، ڪو جهي ڪميئي،
تنهن سان ٻاروچل ٻاجهون ڪيون، هوت ڏسي هيئي،
اڳهائي عنايت چئي، تنهنجي تڪر ۾ ٿيئي،
جا ور جي وهيئي، تنهن کي محب مليو ماباڙ ۾.

شاه شهيد کي هوت جي حمايت حاصل هئي. جو هيٺائي واري حال ۾ به
حق تي قائم رهيو ۽ دنيوي لالچن ڏي چڪجي نه ويو. جڏهن جلاد کي سر قلم ڪرڻ
جو حڪم ٿيو ته فرمايائين:

رهائيندي مرا از شر هستي، جزاڪ الله في دارين خيرا.
۽ هيٺيون فارسي شعر چيائين.

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد،
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.

چون ٿا ته هيٺيون بيت شاه پٺائي، شاه شهيد جي شهادت تي چيو آهي:

اڄ نه اوطاقتن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

اهڙو ٻيو اديب گرهوڙي ٿيو، جيڪو مجاهد، مجتهد، عالم ۽ شاعر هو،
سو به هن ڏور جو آهي.

جمن چارڻ

مشهور مناجات، پير پيران بادشاه جو مصنف جمن چارڻ، شاه پٺائي جو
ممعصر هو. ان مناجات کان سواءِ ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ قلات جي حاڪم
عبدالله خان جي جنگ کي به ڳايائين. (9) جمن جي مناجات سنڌ ۾ هنڌين ماڳين

مشهور آهي. تعلقي گمبٽ جي هن شاعر جي ڪلام ۾ درد جي ڪيفيت سان گڏ زبان ۾ عربي فارسيءَ جا لفظ به موجود آهن. جنهن جي مناجات عروضي ڪلام ۾ اچي ٿي. هڪ بند ۾ چوي ٿو:

نام خدا يا مصطفيٰ، يا پير پيران بادشاهه!
تو هئون مگان صحت و شفا، صحت و شفا شرم و حيا،
تنهنجي مريدن سان وفا، تنهنجي مڱئي سڀڪجهه نفعاً،
يا پير پيران بادشاهه..

عبدالرؤف ڀٽي

(1752-1682ع) 'منارا مير مرسل جا، ڏسان شال ڏيهه سڀ ڏوري'، عبدالرؤف ڀٽي هالائيءَ جي هيءَ ست سندس سموري ڪلام جو نت آهي. سنڌي شعر چوڻ وارن ۾ عبدالرؤف جو نالو مولود گوئيءَ جي علامت آهي. سنڌي شاعريءَ جي پهرئين دور ۾ جنهن بزرگ مخدوم احمد جو ذڪر ڪري آيا آهيون، ان جي اولاد مان عبدالرؤف آهي. سندس مولود اڄ تائين مشهور آهن. تقريباً ستر مولود محفوظ رهيا. جيڪي هاڻي ڇهجي چڪا آهن. (10) مداحون به ڇهين اٿس. وائي ۽ ڪافيءَ جي هيئت ۾ مولود چوڻ سان گڏ عروض تي به مولود چيا اٿس. سندس مشهور مولود، جنهن جي ست مٿي ڏنل آهي. سو بحر هزج مشمن سالر تي چيل آهي. 'دل ڪسي ويڻ دوست دلبر، چاه چشمن ناز سان' بحر رمل مشمن محزوف تي چيل آهي. مولود سنڌي شاعريءَ جي هڪ منفرد صنف آهي. جنهن جي اهميت ۽ گائيڪي جو انداز هڪ خاص نوعيت جو آهي. (11) هن صنف جو مضمون، جيئن ته حضرت رسول ڪريم ﷺ جن جي پاڪ ذات جي ڳڻ ڳائڻ سان واسطو رکي ٿو. ان ڪري آءٌ جيڪر هن صنف کي 'افضل صنف' سڏيان. عبدالرؤف جو مشهور مولود هي آهي:

منارا مير مرسل جا، ڏسان شل ڏيهه، سڀ ڏوري،
هلي هالا مٽيان ميسا، انڙپور کي ڇڏيان اوري،
مٽيارن بي محابي کان، گهليون مانجهه ڇڏيان گهوري،
ڪنگو ۽ ڪوٽڙي ڪوڪر، سنڊا ڇڏيان سوري،
ننگر بندر ۽ باگاڻا، ڪراچي کان وڃان ڪوري.

سلطان الاوليا خواجه محمد زمان

(12) لنواري شريف جو هي بزرگ، شاعرن توڙي فڪر رکڻ وارن ۾ اهم آهي، تذڪرن ۾ آيو آهي ته خواجه صاحب ۽ ڀٽائي صاحب جي پاڻ ۾ ملاقات ٿي آهي. ملاقات لاءِ ڀٽائي صاحب ڀٽ تان ڪهي آيو. ٻنهي جون پاڻ ۾ روح رهاڻيون ٿيون. گفتگو دوران بيت جي ڏي وٺ ٿي. جنهن جو تفصيل ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي ڪتاب "لنواري جا لال" ۾ ڏنو آهي. چون ٿا ته ان ملاقات کان پوءِ شاه صاحب هڪ بيت اڪثر حضرت خواجه صاحب جن بابت چونڌو هو. بيت هي آهي:

مون سي ڏنا ماءُ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،

تنين سنڌي ڪا، ڪري نه سگهان ڳالهڙي.

خواجه صاحب جي جو ڪلام ٿورو پر نهايت فڪر انگيز، سنجيدو ۽ مٿين آهي. عارفن ۽ عاشقن جو درجو بيان ڪندي فرمائين ٿا:

عارف ۽ عشاق، پسڻ گهرن پرينءَ جو،

جنت جا مشتاق، اڃان اوراهان ٿيا.

محبوب جي سک ۽ ان جي جلوي پسڻ لاءِ مشرقي شاعرن قسمن قسمن ڳالهين ڪيون آهن. خواجه صاحب هڪ ڀل جي ديدار لاءِ ٻئي جهان گهرون لاءِ تيار آهن. فرمائين ٿا:

چڏيان هي جهان، هو پڻ گهوري چڏيان،

پاڪ پريان ساڻ، جي مون سري جيڏيون.

گرهڙي صاحب، جنهن خواجه صاحب جي ڪلام جي شرح لکي آهي، سو هن بيت جي سمجهاڻي ڏيندي سعيءَ جو هي شعر ڏي ٿو:

رايگان است يک نفس با دوست،

که بدنیا و آخرت بخري.

گرهڙي صاحب شرح، قرآن، حديث، مشوي رومي ۽ ٻين عارفن جي ڪلام جي روشنيءَ ۾ لکي آهي ۽ تصوف جي اپٽار ڪئي اٿس. خواجه صاحب جو ڪلام روحانيت سان پر آهي. ان جا واضح اشارا ڏي ٿو:

سک روحاني سامين، جسمي جاهلن،

بگهن مڇي من، پارس پسڻ ڪينڪي.

اهڙي طرح لوڪ جا لاڳاپا لاهن بابت سندس بيتن ۾ چٽا چٽا نشان ملن ٿا. پٽ ڏٺي چوي ٿو: 'پنير پنيوران پجو تان ابهو (بجو) يا 'سسئي، چڏيو سانگ' ته ڇپر مڙئي ڇاڙڪي' ۽ خواجه سلطان اولوليا چوي ٿو:

چڏيو جن پنيور، ڇپر تن کي ڇاڙڪي، (13)

هم غم لئن هور، وڃي ڪيچ قرار يون.

بيت جي شرح لکندي گرهڙي صاحب لکي ٿو:

'پنيور يعني طبيعت جو پٽ' جنهن مان روح ائين ٻاهر نڪري ٿو. جئن ٻار ماءُ پيٽان نڪرندو آهي.

حقيقت محمدي بابت جيڪي بحث مباحثا ٿيا آهن، تن کي خواجه صاحب هڪ ئي بيت ۾ نسيري چڏيو آهي، اهو ئي بيت هو، جنهن کي گرهڙي صاحب پنهنجي 'سنڌي' ۾ تضيي ڪيو:

عجب جهڙي آه، حقيقت حبيب جي،

نڪي چڱيو سو ڏٺي، نڪي مخلوق،

شفق جي ساڃاءَ، جامع ليل نهار کي.

گرهوڙي صاحب پنهنجي مرشد جي هن وضاحت کي پنهنجي سنڌيءَ ۾ آڻي، ان جي تفصيل ۾ هليو ويو آهي، حقيقت محمديءَ وارو بحث ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي تاليف، ”ڪلام گرهوڙيءَ“ ۾ ڪيو آهي.

خواجه صاحب جو سنڌي ڪلام ڪل 84 بيت تي مشتمل آهي. پر فڪر جي گهرائي ۽ متانت جي ڪري هي ڪلام ايترو ڳوڙهو آهي، جو ان کي شرح کان سواءِ سمجهڻ البت مشڪل آهي. ڪي بيت اهڙا آهن، جن جي ظاهري معنيٰ بلڪل کليل آهي. شاعر جي طبع جو ميلان هر لفظ مان ظاهر پيو ٿئي. ڪي به لفظ خواجه صاحب جي ڪلام جي پوري سمجهائي ڏيڻي نٿا سگهن. پر ته به گرهوڙي صاحب جيڪا عربي ۾ شرح لکي سا بيت جي فڪر ۽ فلسفي تي عالماڻا شرح آهي.

عبدالرحيم گرهوڙي (1778/1739ع)

سنڌ جو هي عالم، شاعر ۽ مجتهد، پنهنجي علم ۽ فضل جي ڪري سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهي. لنواريءَ جي بزرگ تان ننڍيون ڪري نيٺ ان جو ئي مريد ٿيو. پهريائين فقط ظاهر پرست عالم هو پر پوءِ تصوف جي گونا گون گهرائين ۾ وڃي پيو. سماجي براين خلاف عملي جهاد ڪندو هو. مهاديو جي مڙهيءَ واري معرڪي ۾ شهيد ٿيو. پنهنجي مرشد جي فرزند خواجه گل محمد جي مسند نشينيءَ ۾ خاص ڪردار ادا ڪيائين. ڪنهن وڏو ڏيري کان به ڊڄندو نه هو. لنواري بابت چيو اٿس:

اتران ٿي عيد، ڏکڻ ڏنو چنڊ،

جهڙيو ڦڙيو چنڊ، گجي ٿو گرهوڙ تي.

سنڌي بيتن کانسواءِ طويل نظم ’سنڌي‘ ۾ حقيقت محمدي، ترڪي واري سنڌي ۽ سورة اخلاق ۽ عقائد وغيره لکيا اٿس. سندس تاليف ۽ تصنف ۾ ”فتح الفضل“ ۽ ”ابيات سنڌي“ مشهور آهن. هنن ٻن ڪتابن ۾ خواجه سلطان الاوليا محترم زمان صاحب جا ملفوظات، سوانح، شعر ۽ شرح ڏنل آهن. گرهوڙيءَ صاحب کي صوفي شاعر جي حيثيت سان ڏسبو ته اهي اهڃاڻ سندس ڪلام ۾ چٽا آهن:

پل پل پوءِ پچار، ملڪ ۾ ميثاق جي،

ڪڪ پڻ ڪن اقرار، اسين ٻانهن تون ڏٺي.

حقيقت محمديءَ واري سنڌيءَ ۾ چوي ٿو:

اسم سان الله جي، سڀئي ٿوڪ ٿيا،

جو مولو مخلوقن جو رهبر رهنما،

اصل مڙني ماهيتن ماهيت محبوبا،

آدم ولد ان جو توڙي والد آه.

ابوالحسن ۽ محمد هاشم جي هن طرز ۾ گرهوڙي صاحب تسلسل ۽ روانيءَ جا نوان رنگ پريا آهن.

ڪبير شاھ

سنڌ ۾ ڪبير شاھ شاعريءَ جي جنهن طرز جو نمائندو آهي، اها شاعري سان گڏ سگهڙپائيءَ جو به نمونو آهي. روايت موجب هو سن يا ڪلري ضلعي ٺٽي جو رهاڪو هو. هو سنڌ جو هڪ وڏو عام شاعر ٿي گذريو آهي. لس ٻيلي جي وڏي شاعر شيخ ابراهيم (14) سان مارڪو ڪرڻ لاءِ اتي ڪهي ويو. ڪبير شاھ ڊگها بيت چيا آهن، جن ۾ ستن جو تعداد به وڌيڪ هوندو آهي ۽ ست جي اندروني موسيقي به رسالي جي بيت کان مختلف آهي. بيتن ۾ وچ ۾ قافين جي وارو وار سان اڌ ست جو تڪرار هوندو آهي. انهيءَ خصوصيت ڊگهن بيتن کي گهڻو مقبول ڪيو. پوئين دور ۾ سانوڻ فقير خاصخيلي، مولا بخش توڙي بهايو رند ٻيا ڪيترا نثر بيت جا يگانا شاعر ٿيا. ڊگهي وزن ۽ اندروني قافيي جو مثال هي آهي:

دڻ سو ڌارڻ، چٽ پٽ چارڻ، پھون پڪارڻ، جھڻ جھونگارڻ،
تنھن جاءِ سرت سنگھار.

پرين اويون، پاڻي پويون، ڏوران پويون، تن جا پرس پنھوار،
ڪنڌ ڪھاڙيون ڳنڍين ڳاڙهيون، ويڻن تارون، وجھن واڙيون،
ويل چڱيءَ ولھار.

ھينئن هرڪيون، ڪيرن سرڪيون، ٻين سرڪيون، ڏينھان ڏڌ لھار،
لوڻي لياريون، وڻن چاريون، ڪپڙيون ڪاريون، آھن اباڻي پار.

نثر جي وجهه جي بيتن سان گڏ رسالي جا بيت به چيا اٿس، جيڪي مختلف سرن تي مشتمل آهن.

روحل صوفي (1734.18.4ع)

صوفيانه خيالن ۽ عشقيہ رمزن جي اپٽار ڪندڙيءَ جي هن ڪلتار خوب ڪئي آهي. سڪ جي سمر کي ظاهر ڪڻ جو طريقو انوکو اٿس. سنڌيءَ کان سواءِ سرائيڪي، هنديءَ ۾ به پنهنجا خيال ظاهر ڪيا اٿس. روحل جو هندي ڪلام فڪر ۾ تمام اوچو آهي. (15) روحل، شاھ شهيد جو مريد هو. سندس هندي ڪلام جا ٽي ڪتاب آهن. ”من پر پربت“ ”انپو“ ۽ ”پرير گيان.“ (16) روحل جو عزيز مراد فقير به سنڌي، سرائيڪي، هندي ۽ فارسيءَ جو سفر شاعر هو. روحل جي عشقيہ ڪلام ۾ وحدت جي تنوار ٻڌجي ٿي:

جي لڳو اٿئي تان لاءِ، هينئڙو حبيب سڀين،

پاڻي پيچ ڀرت جا، سپيريان ڏي ساھ،

وحدت ۾ ٿي واھ، روحل رتي روح جي.

سندس ڪلام ۾ اندر ۾ روح رهاڻ ڪرڻ جا ڪيترا اشارا آهن. هو پرين پسڻ لاءِ پنهنجي اندر ۾ اجهو هيشڻ تو جهاتي پاڻي:

پنهنجون اڪيون پاڻ ۾، جوڙي رکيون جن،
 سي سو پيرا ساعت ۾، پليل پرين پسڻ،
 تن تحصيلون تمام ڪيون، محب جنين جي من،
 روحل مٿون، تن، لڻا حرف حساب جا.

روحل اهڙو شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ جي هر هڪ پهلو کي ڪيئي رنگ آهن. هو پنهنجي دور جو قادر الڪلام شاعر آهي

ميان محمد سرفراز

سنڌ جو هي بدنصيب ۽ ناعاقبت انديش شهزادو، ڪلهوڙي بادشاهه ميان محمد غلام شاه خان جو پٽ هو. 1772ع ۾ سنڌ جي تخت تي ويٺو. پنهنجي تخت کي محفوظ بنائڻ جي خبط ۾ پنهنجن وفادارن جي رت سان هٿ رڳيانين. قضا جي قهري ڪان سندس تخت کي اونڌو ۽ بخت کي اونڌاڻو ڪري ڇڏيو. کيس به پنهنجن قيد ڪري ڇڏيو. نه رڳو ايترو پر قيد ۾ سندس نور جي ڏيڻ کي وسائي ڇڏيائون. ان بيوسيءَ کيس پڇتاءَ جي وادين جو سير ڪرايو ۽ اندر مان آواز ڪڍيائين: سندس اها مناجات سندس واحد سنڌي ڪلام آهي:

1- بسم الله، لڳ الله، محمد شاهه ڪر پناه پرين تون-

منجهه لرگاهه، ڪيم اهر، مٿي راهه رسين مون-

پلا جام، هن غلام، سنڌو سوال سئج تون.

2- آهيان ڏڏ، غمن گڏ، سچا سنڌ سئج تون-

پسي پاڻ، ڪرم سان، ڏکيا ڏاڻ ڏئين تون-

3- يڪسيون، ڪم زبون، ڪيم خون، خطائون-

مٿي ڏوه، پنان توه، ڪرين بخش عطائون.

4- چارئي طرف تنهنجي شرف، ڪيم روشن راهون-

منجهان نور، ٿيو معمور، مڪو ملڪ مدينون-

5- سرفراز کي اوداس، آهي آس، اوهان ڏون-

ره راس، بند خلاص، خوشي خاص ڏئين مون-

پلا جام.....

اهي مناجات، علم بديع جي لحاظ کان صنعت ترصيح تي بيٺل آهي، بحر هزج ۾ چيل آهي ۽ وزن اٿس: مفاعيل مفاعيل مفاعيل فاعولن. ميان سرفراز فارسيءَ ۾ به ڪلام چيو آهي. شاعريءَ ۾ سندس استاد غلام علي مداح آهي، جنهن کان سيد ثابت علي شاهه مرثيه گو به اصلاح وٺندو هو.

ميان سرفراز کي قيد جي حالت ۾ ئي ڪٺو ويو. آءُ جڏهن هن جي مقبري وٽان لنگهندو آهيان ته دل جي عجيب حالت ٿيندي آهي. سنڌ جو هي شهزادو شاعر ڪيترو نه بدنصيب هو!

صديق سومرو

هن درويش جو تخلص 'صادق' آهي، جهوڪ جي شاهه فضل الله جو مريد هو. سندس مڪمل رسالو موجود آهي. جنهن جي هڪ نسخي 'دردنامه' جو انتخاب به سندس مرشد ڪيو. صادق جو ڪلام موضوعن جي تقسيم جي لحاظ کان شاهه جي رسالي وانگر آهي. سندس رسالي ۾ ڪن سرن جا نوان نالا به آهن. جهڙوڪ: 'وهاڳڙو'، 'سوڌڙو' ۽ 'موڪي'. (17)

صادق جي ڪلام ۾ صوفيانہ خيالات جي پوري پوري ترجماني آهي. هو وحدت جو دستار هيٺن ڪري ٿو:

الف سنڌي اڳ ۾ ، سڄي ڪو نه شريڪ،
چوڏس سچڻ سامهون، اندر روح رفيق،
تن ۾ جو تحقيق، سو سڃاتو سپرين.

سسئيءَ جي سڪ جو بيان ڪندي چوي ٿو:

جتن ڏنس جان ۾، پنڻ ۽ پن،
سياگو ۽ سگ، سسئيءَ ناه صديق چئي.

زماني ۾ تيز رفتار طوفانن جي پيشنگوي ڪندي، اسان کي ڪيئن نه خبردار ڪري ٿو:

جيڪي آهي اڄ، سو سپان ناه سپرين،
واجت ڪري وڃ، مٿي کي مرلي ڪري. (18)

چون ٿا ته صادق فقير پنهنجن پوين ڏينهن ۾ ميرن جي بي انصافي کان تنگ ٿي هڪ بيت چيو. ان بيت جون ڪٿي به سٽون ملن ٿيون، پر ڪن روايتن ۾ ٽي سٽون آهن:

پورا اچي پيل، ساري زندگي صديق چئي،
ٻڌي نه ٻڌي جهڙي، باروچاڻي پيل،
دريا مٿان ريل، ٽوپر اچي ٽپاءِ تون.

بيت ۾ هيءُ مصرع به ٻڌڻ ۾ آئي آهي:

”حيدرآباد ۾ هل ٿيو، رت وهي ٿيو ريل“

مراد فقير (1744-1796ع)

مراد هن دور ۾ سنڌي شاعريءَ جو هڪ روشن ستارو هو. سندس سنڌي، فارسي، هندي ۽ سرائيڪي ڪلام موجود آهي. جنهن مان سندس علميت جي پوري پروڙ پوي ٿي. هو پنهنجي بزرگ ۽ پيشوئي روحل صوفيءَ جو فيض يافتو هو. سندس ڪلام ۾ به روحل جو رنگ جهلڪيون پيو ڏي. پروفيسر بدويءَ لکيو آهي ته ”ڪلهوڙن جي زوال پذير، پراڻوڻ زماني ۾، روحل فقير وانگر، مراد فقير به تالهرن جو طرفدار هو. ان زماني ۾ جڏهن ميان عبدالنبي، افغانستان جي حاڪم تيمور

شاهه کان مدد طلب ڪئي هئي ۽ مدد خان سنڌ ۾ اچي هاڃا پئي هليا، تڏهن مراد اُن کان متاثر ٿي چيو هو.

ماري مدد ڪو نور ڪرو، چوڙ وڃي، يهودي يزيدي ميان. (19)

مراد جي هن گفتگو مان ان وقت جي شاعر جي همت واري قومي ڪردار جي پوري خبر پوي ٿي. شاعر ملڪ جي سياسي حالات ۽ ٻاهرين حملي کان نه رڳو باخبر هو. پر پنهنجن هن وطن کي صحيح مشورو به ڏيئي رهيو هو. چشڪ شاعر پنهنجو فرض ادا ڪري رهيو هو.

مراد فصيح زبان شاعر آهي. تشبيه سان خيال جي ادائگي هيش ڪري ٿو:

تون آهين تئن پرينءَ سڀن، جيئن پاڻيءَ ۾ ماڪ،

ڦوڙاڻو فراق، توتي ناھي مور مراد چئي.

محبوب سان ملاقات لاءِ ڪهڙيون منزلون ۽ ڪهڙا مرحلا طءُ ڪرڻا پون ٿا. دل کي چاڪيءَ جي ڏانڊن وانگر گهاٽي ۾ گهمائڻ کپي:

چاڪي چت مراد چئي، گهاٽو من گهماءِ،

ساري سرت نرت جا، ڏينھڪ ڏاند وهاءِ،

تهه ناري ڪيڏن مان، سرھ صاف پيڙاءِ،

تهان پوءِ تون لاءِ، لڳين تيل لقاءِ جو.

موضوع جي مناسبت سان ڪن هنڌن تي مراد جو ڪلام البت ڳوڙهو آهي، نه ته اسلوب نهايت وڻندڙ ۽ واضح اٿس.

ثابت علي شاهه (1740-1810ع)

سيرهن جو هي شاعر، شهزادي سرفراز ڪلهوڙي سان گڏ، غلام علي مداح کان فارسي ڪلام تي اصلاح وٺندو هو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ مير صاحب جي حمايت ڪري سني شاعرن کي درٻار کان پري بيهاري ڇڏيائين. پهريائين مجلسن ۾ ڪي پراڻا اُورو ۽ پنجابي مرثيا پڙهڻ لڳو. (20) پوءِ پنهنجي طبع جي جولانيءَ سان سنڌيءَ ۾ مرثيا چوڻ لڳو. جن ۾ زبان ۽ بيان جا خوب جوهر ڏيکاريائين.

سنڌي هجوع ڪلام جي بنا به وڏائين سندس نظم 'چشنگ' ۽ 'لڪڙو' مشهور آهي. تنهن جا کيس خيرشاهه کان جواب به خوب مليا. ثابت علي شاهه جي شاعريءَ جو ڪمال مرثيا آهن. سندس پهريون مرثيو 'اي خدا جا لاڏلا سردار سرور يا حسين' آهي. مرثيا علم عروض تي چيا اٿس. ٻه مثال ڏجن ٿا:

سڀني کي ات امام سنڌي هن طرح چيو،

يارو اسان کي حڪم ۾ هو هن طرح لکيو،

هن دشت ۾ گذارو اسان جو اچي ٿيو،

راضي رهو رضا تي ۽ منزل ڪري ويهو.

ڪربلا جي قتل جي ڪر ڪا خبر اي آسمان،
ڪن ٿڻ ٿڻ ٿڻ چڙهيا شاهن جا سر اي آسمان.
هي خدا جا قطب تارا عرش عروسيءَ جا جڙا،
هي رسول الله جا شمس و قمر اي آسمان.
مرتضيٰ مولا جا هي سر ساهه ۽ منهن نورعين،
فاطمه زهرا جا هي جان و جگر اي آسمان.

دلپت صوفي (1777-1841ع)

دلپت سيوهڻ جو رهاڪو هو، پر پوءِ حيدرآباد ۾ اچي رهيو. سندس
ويدانتي ۽ صوفيانہ ڪلام موجود آهي. سندس ڪلام پروفيسر نڪر شايع ڪيو
هو. مري جئن سان مشاهدو مائٽن بابت چوي ٿو:

ويراڳي وجود جو، پانڊو ڀرم ڀڄ،
گاهي پورب پار ٿي، وره وٺي وڃ،
دلپت درس دل ڪي، ساجن مٿيون سج،
جڳندي مرڻ مڃ، تہ جانب ٽسين جيءَ ۾.

هندو مسلم اتحاد بابت پنهنجي ڪلام ۾ چيو اٿس:

ڇاڪي وڌو پاڻ ۾، ترڪن واٽين وير،
جي پير ۾ پاڻ ٿئي، تان ڪرڙ ۾ ڪير؟
ڪڪ پن ۾ پٿرو، آهي پريان سندن پير،
انڌا لهن ڪينڪي، پيونءَ سندن پير،
ڪو سڄو پسي سير، دلپت چوي دوست جو.

يا

اچي ڪيئن پيو، دلپت خلل خلق ۾.

دلپت وارا هي ساڳيا خيال روحل اڳ ۾ ئي ظاهر ڪري آيو آهي. روحل ۽
دلپت جا خيال خاص طور وحدت بابت آهن ۽ خلق جي باهمي نفرت کي ننڍين ٿا.
بني شاعر، محبت ۽ اخوت جو پيغام ڏين ٿا. بقول روحل جي 'انڌن اوندهه نه لهي،
تن کي سچ چوندو ڪير.'

دلپت فارسيءَ ۾ به ڪلام چيو آهي ۽ هنديءَ ۾ به چيو اٿس. سنڌي ڪلام
۾ روميءَ ۽ شاه جي ڪلام جو پڙاڏو ٻڌجي ٿو. 'مٺي هاڻيءَ تي مارو اچي پيو
انڌن' واري حڪايت به لکي اٿس. سنڌي زبان جو هي شاعر هڪ فصيح زبان شاعر
ٿي گذريو.

خليفو نبي بخش 'قاسم'

ڪلهوڙن جي حڪومت جي پوئين ۽ تالپرن جي راڄ جي ابتدا ۾ خليفي

صاحب جا وڏا ديري غازي خان کان سنڌ ۾ آيا. بدين تعلقي ۾ اچي رهيا. (21) خليفو نبي بخش 1776ع ڌاري ڄائو. (22) عشق جي چوٽ لڳس. ڪتابي علم پڙهيو ۽ دل جي گهر ۽ جو مطالعو ۾ ڪيائين. سندس سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام جو ڏاڪو سڄي سنڌ ۾ ورتل آهي. پنهنجي ماساٽ 'قاسم' جو نالو تخلص طور اختيار ڪيائين. جنهن سان کيس عشق جي حد تائين پيار هو ۽ جيڪو سندس حال پائي ۾ رهيو. ٻئي ماساٽ حضرت روضي ڌڻيءَ جا مريد ٿيا. (23)

خلفي صاحب جو ڪلام مڪمل رسالي جي صورت ۾ موجود آهي. هن درد جادرياهه وهائي ڇڏيا آهن. سنڌ جي سرويچن کي ڪيڏاري جي سر ۾ لڳايائين. اهو سندس انفرادي حيثيت جو هڪ اهم نڪتو آهي. شاهه شجاع کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

شجاع سنڌ ۾ ويهه، اوڏا اڏي نجهرا،
هي تنهي جو ڏيهه، حامي حيدر جن جو.

ڪلاڪي هٿ تي وڃن ۽ پڪون پين بابت گهڻوئي ڪجهه چيو ويو آهي. خليفو صاحب ان سلسلي ۾ چوي ٿو:

ڪوئي جن ڪلال، وڏا طالع تن جا،
وٽي پر وصال، ترت پياري تن کي.

ڪنيت جي مضمون کي به خوب نهايه اٿس. ڪاري رات کي سارا هيندي چوي ٿو:

ور سا ڪاري رات، جنهن ۾ ڏنم پرينءَ کي،
چند تنهنجي تات، هڏ نه وڻي هاڻ مون.

سني جي سورن کي شاهه پٺائي ۽ ٻين شاعرن گهڻوئي ڳايو آهي. خلفي صاحب پنهنجي اندر جا آتما سسئيءَ جي سورن جي روپ ۾ ظاهر ڪيا آهن. مثال: سني دل ۾ دليل ٿي ڊوڙائي ته ڇا ٿئي جو پنهنجو ساٿ لڏي نه سگهي:

سنڀوڙا سرواڻ، اوئين پٽ، پلاٺيون،
الله وسي اوچتو، مين سر مهراڻ،
تريون ترڪن تن جون، پسن مان پلاڻ،
انهي په پريان، قاسم ملي ڪيچين.

اهڙي طرح هر سر ۾ خلفي صاحب جو ڪلام فني لحاظ کان پختو ۽ برجستو آهي. درد جا پاڇولا سندس ڪلام ۾ ظاهر بيٺا آهن. سندس مڪمل ڪلام جي منظر عام تي اچڻ کان پوءِ هاڻي اهو خيال پختو ٿي چڪو آهي ته خليفو صاحب سنڌ جي چند عظيم شاعرن مان هڪ آهي.

پير علي گوهر 'اصغر' (1816-1847ع)

هي پير صاحب پاڳارو هو. سندس طبيعت جو لاڙو سماع ڏي هو. سندس

شعر ۾ درد ۽ گداز گهڻو آهي. پروفيسر بدوي سندس ڪلام ۾ سوز ۽ گداز کان سواءِ سلاست جو ذڪر ڪندي لکي ٿو: 'هن ئي درد مان حمل خان لغاري ۽ گهرام فقير جهڙن درد نگار شاعرن درس ورتو'. هڪ مصرع جو بدوي صاحب خاص طور حوالو ڏنو آهي. اها مصرع هي آهي: 'عاشق عيد سدا ٿي، عالم عيد فصل تي'. پير صاحب 'اصغر' جون ڪافيون درد ۽ سوز و گداز جو نمونو آهن. هو جزبات کي اهڙي موثر نموني ظاهر ڪري ٿو، جو لفظ نشتر بنجي چپي ٿا وڃن. کانگل کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

کانگل ڪڍي دل تو ڏيان، جانب اڳيون جي تون ڪئين-

1- مڙگن سندا خنجر هڻي، رت عاشقن جو ٿو پئين -

هٿ پيرڙا رت ۾ رڳي، پوءِ ڏوه مينديءَ کي ڏئين-

2- ڏج ڪتابت روبرو، قاصدا ادا شل تون جئين-

مرڪي حقيقت جي پچن، جئن روڻان روڻج ٿئين -

3- بجليون بهاري جئن وسن، اڪڙيون منهنجون روئن ٿئين-

اصغر عاشق آه ايلن، جريءِ مچي آهي جئين -

عشق جي راه ۾ جيڪي بدين جا بار، بهتان، الزام، طعنا ۽ تنڪا سهڻا

پون ٿا، تن جو تذڪرو هيشن ڪري ٿو:

بار بديون بهتانا، لکين طعنا - سنم سر تي.

لوڪ ساري جون جاڙون جنيون،

سهنديون آهي جي محبت مٺيون،

پائي ڳچيءَ ڳل ڳانا، لکين طعنا سنم سر تي.

شاه شريف پاڏائي

هن شاعر جو اصل نالو قنبر علي شاه آهي. سندس والد جو نالو بچل شاه

آهي. شاه شريف سڄاڻل طرف پاڏا ۾ ڄائو. ان ڪري پاڏائي سڏجڻ ۾ آيو. سندس

دؤر اندازاً 1207-1264 هه آهي. (24) سندس لاڙو فقيريءَ ڏي هو. (25) شاه شريف

جو رسالو موجود آهي. شاه شريف جو ڪلام نهايت فصيح ۽ بليغ آهي. سندس

رسالي ۾ ڪل 26 سر آهن. انداز بيان ۽ لفظن جي ذخيري کي ڏسي ايشن چئي

سگهجي ٿو ته سندس سحر ڪلام لطيفي اثر هين آهي. سستيءَ جي سورن جو

بيان ڪندي چوي ٿو:

بر ڏوري بيبان، ستي سنگهر پئين،

سننو مئيءَ مڪان، پنهنوءَ پيراندي ٿيو.

رائي پير رئاس، لتاڙيندي لڪيون،

ٿوري ٿيه ڏناس، ساڻين جا شريف چئي.

سنڌيءَ سان گڏ فارسي ۽ بلوچي گاڏڙ بيت به چيا اٿس. مرڪيءَ ۽ متارن جي پجار ڪندي چوي ٿو:

موڪي تون نه مٿين، متارا مري ويا،
هٿين جاڙ جيئن، تني ريءَ شريف چئي.

شاه شريف جي ڪلام ۾ درد جي ڏونهين ڏکيل آهي ۽ سڪ جو سمر به سرس آهي سهڻيءَ جي سڪ ۽ سعيي جو بيان ڪندي دريا جو منظر هڻڻ چئي ٿو:

رات اونڊاهي، جر جهرڪي، وڃ ڪنوندي هوءَ،
ويندي ساھڙ سامهون، ماڻهو منهن نه پوءِ،
ناسين ڀرم هوءَ، جاسين ملان ميهار ڪي.

ڪاهوڙين جي ڪانڌ ۽ ڏٺ ڏورن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

ڏوٽي ڏٺ ڏوري، ماءُ ڪاهوڙي آڻيا،
تني تان گهوري، صفا ٿيان شريف چئي.

ڪن سرن ۾ ٿورا بيت اٿس. سندس فرزند عبدالقدوس شاه ۽ مرید فقير غلام حيدر تيرهيو به سٺا شاعر ٿيا. (26)

’ڪلهوڙا، ٽالپر دور‘ ۾ ڪيترا ٻيا به شاعر ٿي گذريا آهن، جن مان ڪيترن جو احوال ڪونه ٿو ملي ۽ ڪلام به تمام ٿورو مير ٿيو آهي. مثال طور ”شاه جو رسالو“ جي پراڻن ڇاپن ۾ ڪيترا بيت ٻين شاعرن جي نالن سان پيا آهن: جهڙوڪ لکميز، ڪبير، ٻڍو، ڪٽي، مگيو، لاکو، جبير، عطا، جوڻيجو، صالح، حبيب ۽ عيسو وغيره. تنهن کان سواءِ شاه صاحب جي همعصرن ۽ مریدن ۾ احسان فقير لانگاه، ميوڻ عيسو هالائي ۽ قمر اهر آهن. جن جو ڪلام بيتن ۽ ڪلمات جي صورت ۾ آهي.

ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ هيٺيان شاعر به ٿي گذريا آهن، جن جو ڪلام مليو آهي: حاجي عبدالله، جنهن ’ليلي مجنون‘ لکيو. فتح فقير جنهن مداحون ۽ ڪافيون لکيون. خير شاه پرديسي، جنهن ’جنگنامو‘ ۽ ’تريءَ پڳ جو جهيڙو‘ لکيو. ’حفيظ‘ جنهن جو مومل راڻي جو قصو مشهور آهي. دريا خان (ولد روحل صوفي) به سنڌي ۽ هندي جو شاعر ٿيو. پير اشرف ڪاماري واري جون ڪافيون، مولود ۽ مداحون ڇپيل آهن. انهيءَ کان سواءِ ڪيترا عام شاعر ٿيا، جن جو ڪلام بهراڙين ۾ گهڻو مشهور ٿيو.

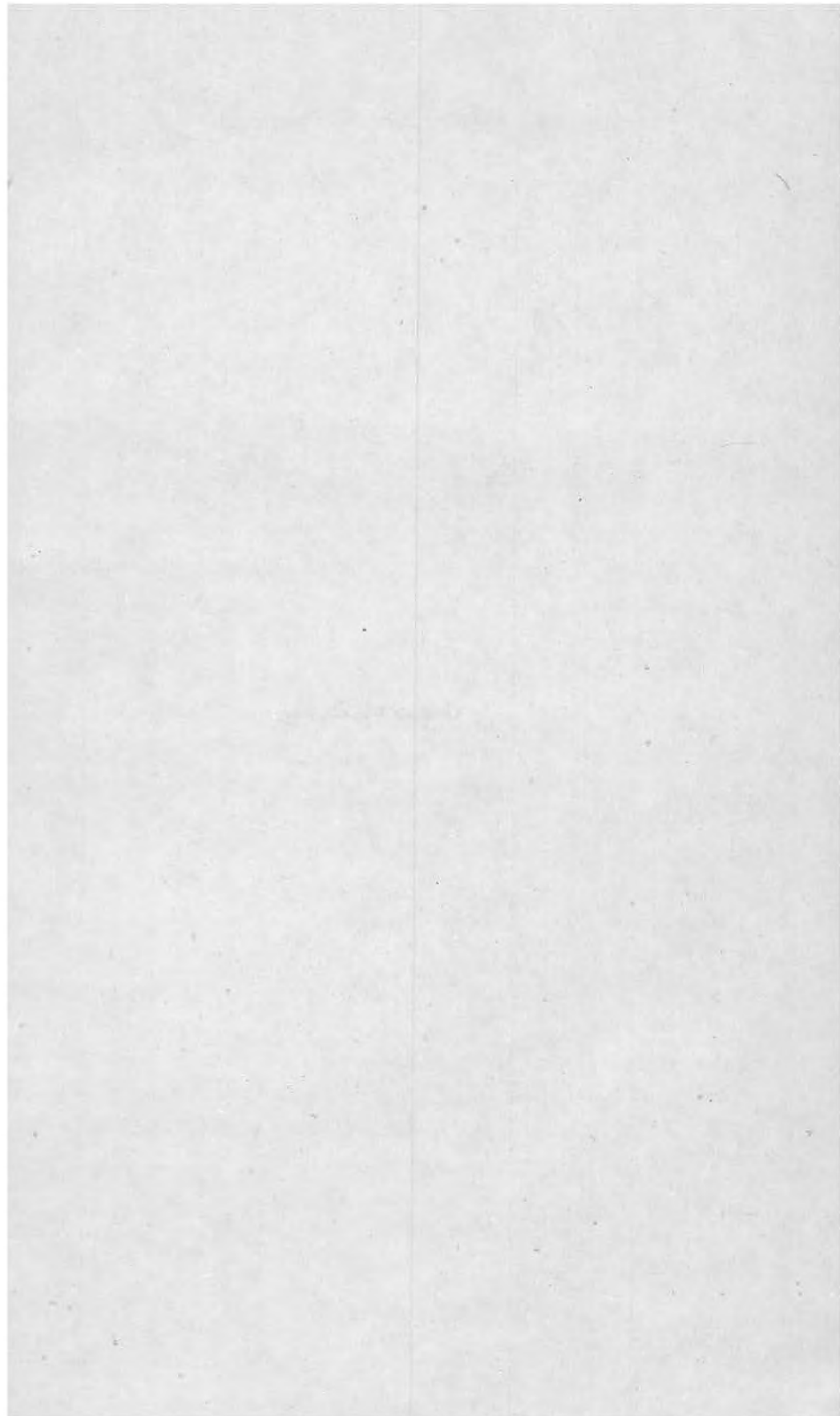
’ڪلهوڙا-ٽالپر دور‘ سنڌي ادب جو اهڙو دور آهي جنهن ۾ ادب ۾ مختلف شعري صنفون موجود ٿيون.

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

- 1- سچل سرمست جي تفصيلي سوانح لاءِ ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو ڪتاب ”سچل“، مولوي محمد صادق راڻيپوريءَ جو مرتب ڪيل ”سچل جو سرائڪي ڪلام“، ۽ مرزا علي قلي بيگ جو ”رسالو سچل سائين“، ابرارالائي پريس آگرو 1902ع پڙهڻ گهرجي. هتي ڏنل سوانح خاص طور پوين ٻن ڪتابن تان ورتل آهي.
- 2- ميمڻ، محمد صديق: سنڌ جي ادبي تاريخ، (ڀاڱو پهريون) سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد، 1937ع، ص 333.
- 3- ڀٽيو ’پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سو هئا‘ (شاه)
- 4- آڏواڻي، ڪلياڻ - بي: ”سچل“، دولت پرنٽنگ پريس، بمبئي، 1954ع، ص 45.
- 5- ايضاً - ص 10.
- 6- ساميءَ جي سوانح ۽ ڪلام لاءِ هيليان ڪتاب پڙهڻ گهرجن:
 - ديوان ڪوٽڊمل : ”ساميءَ جا چونڊ سلوڪ“.
 - ڪلياڻ آڏواڻي : ”سامي“.
 - پروفيسر بدوي : ”تذڪره لطفي“، پير پاڳو.
 - بي. ايڇ. ناگراڻي : ”ساميءَ جا سلوڪ“.
 - عبدالڪريم سنديلو : ”ساميءَ سنڌيون سڀون“.
- 7- ڀٽيو شاه صاحب جي هيءَ سٽ: ’نه ڪنهن ڄاڻو ڄام ڪي، نه ڪي ڄام وڻاءُ‘.
- 8- پروفيسر محبوب علي چنه پنهنجي مقالي ’شاه صاحب جي رسالي پر سنس همعصرن ڏي اشارا‘ (مخزن ”نذر لطيف“ محڪم اطلاعات) ۾ ٽن شخصن جو ذڪر ڪيو آهي، جن جو ڪلام شاه جي رسالي ۾ آهي. هڪ جو ڪلام ’عنایت‘ جي نالي سان. اهو شاه عنایت شهيد جهوڪ وارو آهي. ٻئي جو ڪلام ’عنات‘ نالي سان آهي. اهو شاه عنایت نصرپور وارو آهي. ٽيون عنایت الله نالي سان. اهو عنایت فقير ولد جاني جبير ڏيري جو آهي. پروفيسر بدوي ان ڪلام کي عنایت چوڏي جو ڄاڻي ٿو، جيڪو درست نه آهي. چوڏو اڃان ئي پير شخص آهي. هن بحث لاءِ ڏسو سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي مخزن پورب (1969ع) ۾ لکندڙ جو مقالو ’شاه جي رسالي ۾ آيل ڌارن ڪلام تي تحقيق‘.
- 9- بلوچ، نبي بخش خان: ”مذااحن ۽ مناجاتون“ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959ع، ص.
- 10- ايضاً - ”مولود“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
- 11- زنگيڇو، حاجي عنایت الله: ”لاڙاين جون لاتين“.
- 12- خواجہ صاحب، جي تفصيلي سوانح حيات ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تاليف: ”لناريءَ جا لال“، ۽ گرهوڙي بزرگ جي تاليف ”شرح ابيات سنڌي“ ۾ آهي.
- 13- ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم بيتن جون پڙهڻيون اُتر جي لهجي ۾ رکيون آهن. حالانڪ شاعر لاڙ جو هو. مثال ’چڙيو جن پيڻور، ڇپر تن کي ڇاڙڪي‘. هتي لاڙي لهجي موجب جن ۽ تن هجن ڪهي ها. لاڙ جي شاعرن سان اڪثر محققن پنهنجو لهجو روا رکيو آهي.
- 14- شيخ ابراهيم جو پي شيخ حمز به شاعر هو. تفصيل لاءِ ڏسو ”هيلين جا پول“، از ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ.

- 15- تفصيل لاءِ لکندڙ جو مقالو 'سنڌ ۾ هندي شاعري'، رسالي سهڻي، حيدرآباد ۾ ڏسو.
- 16- پروفيسر بدوي پنهنجي ڪتاب "تذڪره لطفي"، جلد پهريون ۾ پير و گيان کي روحل جي تصنيف ڄاڻايو آهي ۽ ٻئي ڪتاب "ڪنڊڙي وارن جو ڪلام" ۾ مراد جي تصنيف ڄاڻايو آهي.
- 17- صوفي صاحب جي سوانح ۽ ڪلام لاءِ ڏس وراج محمد پليءَ جي مقالي جون ٻه قسطن سماي مهراڻ، حيدرآباد، 1-2/1965ع ۽ 1-2/1966ع.
- 18- مدن ڀڳت چوي ٿو:
 ڪالهه پڻ ڪالهه هئي، اڄ پڻ ڏينهن پيو،
 مڙهيءَ ۾ مدن چئني، وهي ڪنگ ويو،
 جنهن ۾ مان پيو، سا رهي رهندي ڪيترو.
- 19- بدوي، لطف الله: "ڪنڊڙي وارن جو ڪلام"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1964ع، ص 26.
- 20- مير انيس ۽ مرزا دبیر ثابت علي شاه کان پوءِ جا هئا. ڏسو غلام رسول بلوچ جو ڪتاب "سنڌي مرثيه نويسي" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، 1970ع ص 48.
- 21- بلوچ، نبي بخش خان: "خليفن صاحب جو رسالو"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1966ع ص 11 (مقدمو).
- 22- ايضاً، ص 12 (مقدمو).
- 23- ايضاً، ص 14-25 (مقدمو).
- 24- بلوچ، نبي بخش خان: "شاهه شريف پاڏائيءَ جو رسالو"، ادارا سنڌ شناسي، سنڌ يونيورسٽي، 1972ع ص 2 (مقدمو).
- 25- ايضاً.
- 26- انهن ٻن شاعرن جو ڪلام به ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪتاب "شاهه شريف پاڏائيءَ جو رسالو" ۾ ڏنو آهي.

پاڳو ٽيون

باب پهريون

نشر

سنڌي ادب جو دؤر جيڪو انگريزن جي قبضي (1843ع) کان وٺي هن سال (1977ع) تائين پکڙيل آهي، تنهن جا ٻه حصا ڪري ان جو جائزو وٺي سگهجي ٿو. اهي ٻه حصا آهن:

1- نثري ادب.

2- شعري ادب.

1- نثري ادب: سنڌي نثر جي ابتدا بابت ڪي مستند روايتون نه

مليون آهن. جيڪي مليون آهن، تن سان گڏ وري نثر جو ڪو نمونو ميسر نه ٿيو آهي. سنڌي محققن جذبات جي بنياد تي ڪن پراڻين روايتن کي مستند سمجهي ڪئي ابتدائي نثر جو ذڪر گهڻي فخر سان ڪيو آهي. هتي پهريائين انهن روايتن جو مختصر ذڪر ڪريون ٿا ۽ پوءِ انهن جو تنقيدي جائزو وٺنداسين.

پس منظر: چوڻ ۾ آيو آهي ته ڇپنامي ۾ سنڌي نثر جو ابتدائي نمونو مليو آهي. يعني راجا ڏاهر جي خطن کي سنڌي نثر سمجهڻ ڪهي. (1) ۽ سنڌ جي هڪ راجا جو اسلامي عقائد سکڻ لاءِ هڪ عراقي عالم کي طلب ڪرڻ ۽ ان جو سنڌي نظر ۾ ڪتاب لکڻ توڙي قرآن شريف جو نثري ترجمو ٿيڻ کي، سنڌي نثر جي ابتدا جي ڪڙي سڏيو ويو آهي. (2) ان کان پوءِ شاه ڪريم ۽ مخدوم نوح جي ملفوظات ۾ آيل خطبن وغيره کي سنڌي نثر جي تاريخ جي هڪ ڪڙي سڏيو ويو آهي. (3) ان کان پوءِ ساڳئي ارغون دور جي هڪ عالم مخدوم جعفر بوبڪائي (وفات 1589ع) جو طلاق جي مسئلي تي لکيل عربي ڪتاب ”حل العقود في طلاق السنود“ ۾ ڪي سنڌي جملا مليا آهن. (يا ڪٿي تحت اللفظ ترجمو ڏنل آهي) ان کي به سنڌي نثر جي تاريخ ۾ ڳڻيو ويو آهي. (4) گرهوڙي صاحب (وفات 1778ع) جي ملفوظات مان ڪي قول مليا آهن، تن کي به سنڌي نثر جي هڪ ڪڙي ليکيو ويو آهي. آخوند عزيز الله (1746-1824ع) قرآن شريف جو سنڌي نثر ۾ ترجمو ڪيو. (5) خليفي محمود نظاماڻي جي ملفوظات مان هڪ چوڻي ملي آهي: ”ڏڏو ڪجي ڏيڪر ڪجي، هو نه پيڇي ته پاڻ اٿي پيڇي.“ (6)

مٿي ڏنل حوالا، حوالن جي حد تائين ته آءُ تسليم ڪريان ٿو، پر انهن مان ڪنهن هڪ (آخوند عزيز الله) کان سواءِ ٻين کي سنڌي نثر جي تاريخ ۾، سنڌي نثر جا ابتدائي نمونا ڪري ڳڻڻ لاءِ تيار نه آهيان. پروفيسر الانا جي ڪتاب مان جيڪي حوالا ڏنا اٿم، تن بابت ڪي دليل عرض رکان ٿو:

1- راجا ڏاهر: راجا ڏاهر يقيناً سنڌيءَ ۾ خط لکيو هوندو. (پوءِ اهو ڪهڙي به لهيءَ ۾ هجي) پر خط جو سنڌي نمونو ڪٿي آهي؟ ڇهنامو ته عربي ورقن جي بنياد تي لکيل فارسي ڪتاب آهي. جنهن جو جڏهن هاڻي سنڌي ترجمو ٿيو آهي ته ان ۾ آيل مواد کي ڪهڙي حيثيت ۾ سنڌي نثر جو ابتدائي اهڃاڻ ڪري ليکبو؟

2- عراقي عالم: هن عالم جيڪو قرآن شريف جو ترجمو سنڌي نثر ۾ ڪيو، سو موجود ڪونهي. نه ته هن کي آءُ سنڌي نثر جو ابتدائي نمونو مڃڻ لاءِ تيار آهيان.

3- شاه ڪريم ۽ مخدوم نوح: هنن بزرگن جا شعر ته اصل ٻوليءَ ۾ موجود آهن، پر ملفوظات مان مليل جملن ۽ خطين جي حيثيت بابت ايترو چڻبو ته شاه ڪريم جو مرید 'محمد رضا' جنهن مرشد جا سڀ شعر ۽ گفتگو هڪ ڪتاب ۾ گڏ ڪئي سو ڪتاب ئي فارسيءَ ۾ لکيائين. شعر ته جدا ٿي سگهيا آهن پر "بيان العارفين" جي فارسي نثري عبارت ته محمد رضا جي آهي ۽ نه شاه ڪريم جي. مخدوم نوح جي ملفوظات ۾ ڪي ڪلما آهن، جن کي سنڌي نثر نه پر فقط ڪي جملا سڏبو. اهڙي ڳالهائيل ٻولي (Spoken Language) ته جڳن کان سنڌ ۾ آهي. ان ۾ ڪنهن نثرنگار جي عبارت به هجي ته پوءِ ان کي نثر تسليم ڪجي.

4- مخدوم جعفر: هن بزرگ جي ڪتاب ۾ ڪي سنڌي جملا لکيل آهن. انهن جملن ۾ عبارت جو اهو تسلسل موجود نه آهي، جنهن کي نثر جو مڪمل نمونو ڪري ليکجي. اهي ترجمي جا سنڌي جملا ڇپيا به آهن. انهن کي نثر مڃڻ نه مڃڻ به قبل از وقت آهي.

5- آخوند عزيز الله: قرآن شريف جو جيڪو ترجمو هن بزرگ ڪيو آهي، ان جو نمونو موجود آهي. ان ڪري هن ترجمي جي عبارت جي بنياد تي هن کي سنڌي نثر مڃڻ ۾ ڪنهن کي به پس و پيش نه ٿيندي.

مٿين دليلن جي آڌار تي اسين هن راءِ تي پهتا آهيون، ته جيڪي حوالا آيا آهن، تن کي حوالن جي حد تائين تسليم ڪرڻ ۾ عار نه آهي. انهن کي سنڌي نثر جو 'نمونو' نه پر 'اهڃاڻ' ڪري حساب ۾ آڻجي. اوهان ڏسڻ ته جيڪي به چند حوالا آيا آهن تن جي هوندي به سڄو گذريل دور سنڌي نثر کان ڇڻ خالي پيو نظر اچي. انهيءَ پس منظر کان پوءِ اسين انگريزن جي قبضي جي ابتدا کان نثر تي نظر وجهون ٿا.

ابتدا:

چون ٿا ته انگريزن سنڌي زبان تي وڏو ٿورو ڪيو آهي. جو هنن سنڌي صورتخطي تيار ڪرائي ۽ تعليم کاتو قائم ڪري سنڌي ۾ تعليم جو انتظام ڪيائون. يورپي آفيسرن لاءِ به سنڌي لازمي ٺهرايائون ۽ تصنيف تاليف جي ڪم جي

شروعات ڪيائون. غور سان ڏسبو ته ان ۾ هنن جو پنهنجو مفاد هو. هو سنڌين تي ڪنهن به ٿوري ڪرڻ جي ارادي سان اهو سڀڪجهه نه ڪري رهيا هئا. هنن عوام جي ٻوليءَ جي نفسيات کي پورو پورو سمجهيو هو. ان ڪري سنڌيءَ ۾ ترويج ڏانهن ڌيان ڏنائون. ائين ڪرڻ سان سندن ٻوليءَ کي ڌرو به نقصان ڪرڻ هو.

سر بارٽل فريرس جي ڪمشنريءَ واري دور ۾ 1853ع ۾ سنڌي صورتخطي هڪ پختي پايي تي قائم ٿي. ان کان پوءِ جيڪو تصنيف ۽ تاليف جو دور شروع ٿيو، سو سنڌي نثر لاءِ خاص طور نڪ فال ٿيو. ڪيترا تعليمي ضرورت جا ڪتاب هڪ طرف شايع ٿيا ته علمي ادبي ۽ تحقيقي نوعيت جا ڪتاب ٻئي طرف ڇپيا. هن ٿوري عرصي، يعني ٻاويهين سالن (1853-1875ع) ۾ سنڌيءَ ۾ سوين ڪتاب ڇپجي ظاهر ٿيا مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي. (7)

ڪتاب	سال	مصنف	ڪيفيت
- بابنامو	1853ع	ننديرام مير چنداڻي	سرڪاري ٻارائو ڪتاب
- پهريون ڪتاب	1853ع	اڏارام	سرڪاري پهريون ڪتاب
- ٻيو ڪتاب	1853ع	اڏارام	سرڪاري ٻيو ڪتاب
- ٽيون ڪتاب	1853ع	پريڊاس	سرڪاري ٽيون ڪتاب
- چوٿون ڪتاب ياڱو ۱	1853ع	پريڊاس	سرڪاري چوٿون ڪتاب
- چوٿون ڪتاب ياڱو ۲	1853ع	پريڊاس	سرڪاري چوٿون ڪتاب
- تاريخ سنڌ	1854ع	ننديرام مير چنداڻي	تاريخ معصومي جو ترجمو
- ايسٽ جون آکاڻيون	1854ع	ننديرام ۽ ايلس	انگريزيءَ مان ترجمو
- هندوستان جي تاريخ	1854ع	قاضي غلام علي	اردوءَ مان ترجمو
- ٻنهي زميندار جي ڳالهه	1854ع	ميان غلام حسين	زباني قصو
- سنڌي ويا ڪرڻ	1854ع	اڏارام	سنڌيءَ جو صرف ونحو
- ڇت جي پاڙ	1854ع	ننديرام ۽ ڪاننداس	ڊرائنگ سکيا
- سڌا تورو ۽ ڪڏاتورو	1855ع	ميوان محمد شاه (اول)	هندي قصي جو ترجمو
- ليکي جي پيڙهه	1855ع	ننديرام مير چنداڻي	انگي حساب
- ڌرتي نروار (پهريون)	1855ع	ننديرام ۽ مهاديرو شاستري	دنيا جي جاگرافي
- ڌرتي نروار (ٻيو)	1855ع	ننديرام ۽ مهاديرو شاستري	دنيا جي جاگرافي
- پيمائشي حساب	1855ع	ننديرام ۽ ڪاننداس	پيمائشي حساب
- دنيا جي تاريخ	1855ع	اڏارام	اردوءَ تان ترجمو
- سيڪانٽر نروار	1856ع	ننديرام	سنڌي ميڪارڻ جو ڪتاب
- ليکي جو ڪتاب- ۱	1856ع	ننديرام ۽ ڪاننداس	انگي حساب جون سمجهاڻيون
- ليکي جو ڪتاب- ۲	1856ع	ننديرام ۽ ڪاننداس	انگي حساب جون سمجهاڻيون
- آڪاسي نروار	1856ع	ميوان محمد شاه (اول)	علم هئيت
- جبر و مقابلو	1856ع	ننديرام ۽ وشو ناٿ	آلجبرا جا حساب

سنڌي صرف ونحو	1860ع	ميان محمد حيدرآبادي	وڏو گرامر
راء ڏياچ جو قصو	1861ع	اڏارام	نشر ۽ نظم
سنساري نروار	1861ع	ننديرام	سرشتي اڀياس يا مطالعہ فطرت
جغرافيه جديد- ۱	1861ع	ننديرام ۽ مهاديو	دنيا جي جاگرافي
جغرافيه جديد- ۲	1861ع	ننديرام ۽ مهاديو	دنيا جي جاگرافي
مفيد الطالبين	1861ع	اڏارام	درسي ڪتاب
سنڌ جي تاريخ	1862ع	سينٽ آلو مل	درسي ڪتاب
ڪولمبس جي تاريخ	1862ع	ڪوڙومل ڪلناڻي	انگريزيءَ مان ترجمو
تاريخ انگلستان	1862ع	واڌو مل	انگريزيءَ مان ترجمو
هندستان جي تاريخ	1863ع	پريتمداس	درسي ڪتاب
انڊين پينل ڪوڊ	1863ع	ها سارام	قانون جو ڪتاب انگريزي مان ترجمو
پڪو پھ	1865ع	ڪوڙومل	زباني تعليم بابت
شاھ جو رسالو	1866ع	ارنيسٽ ٽرمپ	شاھ جو ڪلام جرمن ۾ ڇپيو
بمبئي کاتي جي جاگرافي	1868ع	گروڏنومل	ابتدائي درسي ڪتاب
راسيلاس	1868ع	اڏارام ۽ نولراء	جانسن جي انگريزي ڪتاب جو ترجمو
انگلنڊ جي تاريخ- ۱	1868ع	پريڊاس	انگريزيءَ مان ترجمو
انگلنڊ جي تاريخ- ۲	1868ع	پريڊاس	انگريزيءَ مان ترجمو
اصول علم طب	1868ع	ڪوڙومل	نارمل اسڪول جو درسي ڪتاب
سيٽلا جا ٽڪا	1868ع	ڪوڙومل	عام واقفيت ۽ علم صحت
ديوان گل	1868ع	آخوند گل محمد (8)	
ڪامبين ۽ ڪامروپ	1869ع	اڏارام	زباني نظمي ڪهاڻي
انگي حساب	1869ع	ڪرشنا شاستري	وڏو انگي حساب
گل شڪر	1869ع	ڪيولرام سلامت راء	ڪيولرام جا هي ٻئي ڪتاب
گل	1869ع	ڪيولرام سلامت راء	ڪيترا سال دستخط رهيا (9)
دل جا حساب	1870ع	ڪرشنا شاستري	زباني حسابن جون وائون
وڪيو ڏاتار	1870ع	آخوند عبدالرحيم وفا	وندر جهڙو قصو
قصو دلو راء	1870ع	آخوند عبدالرحيم وفا	زباني قصو نشر ۽ نظم ۾
سيف الملوك	1871ع	آخوند عبدالرحيم وفا	نظمي قصو
عمر مارئي	1871ع	آخوند عبدالرحيم وفا	نظمي قصو
سنسي پنهنون	1871ع	آخوند عبدالرحيم وفا	نظمي قصو
ليکي جي پيڙھ	1871ع	پريتمداس	انگي حساب
قصو مهر منير	1871ع	اڏارام	زباني نظمي قصو
مفتاح القلب	1871ع	مرزا غلام رضا بيگ	علم منطق تي ڪتاب
ڪٿا ۽ ٻلي	1871ع	آخوند عبدالرحيم وفا	نظمي ڪتاب
جواهر اللغات	1871ع	آخوند عبدالرحيم وفا	نچ سنڌي لفظن جون فارسي معنائون
سنڌي زبان جو گرامر	1872ع	ارنيسٽ ٽرمپ	انگريزي ۾ لکيل آهي

- منتخب شاه جو رسالو	1873ع	قاضي حاجي احمد	نارمل اسڪول جو درسي ڪتاب
- سنڌي پنجن	1874ع	ڪوڙومل	ابتدائي درسي ڪتاب
- ميزان الشعر	1875ع	سيد فاضل شاه	شعر بابت سمجهاڻيون
- ديوان فاضل	1875ع	سيد فاضل شاه	غزلن جو ڪتاب
- چونڊ ڪافيون	1875ع	سيد فاضل شاه	سنڌي ڪافيون ۽ شاعرن جو احوال
- ديوان قاسم	1875ع	آخوند محمد قاسم	غزلن جو ڪتاب
- سنڌي انگريزي ڊڪشنري	1875ع	مرزا صادق علي ۽ شرڻ	سنڌي لفظ ۽ معنيٰ انگريزي ۾
- ڪاشف الغموض	1875ع	آخوند فتح محمد	لفظن جا اشتقاق ۽ معنائون

اُن کان اڳ گرامرن ۽ ڪن ڊڪشنرين جي ٺهڻ ڪري اديبن ۽ عالمن لاءِ ڪم ڪرڻ آسان ٿي پيو. اُهي ڊڪشنريون ۽ گرامر وائن 1836ع ۾، ايسٽوڪ 1843ع ۾، ليچ 1843ع ۾، ۽ اسٽئڪ 1849ع ۾ ٺاهيا.

هونئن هاڻيهن سالن جي عرصي ۾ ڪل ستر ڪتاب تيار ڪرڻ ڪو وڏو ڪارنامو نه آهي پر بنياد جي لحاظ کان سنڌي ادب ۾ نشر جي ڪري هي ابتدائي ڪوششون ڪارنامو ڪري ليکڻ ڪن.

مٿين مختصر فهرست مان ڪي عالم ۽ ادب خاص طور، نمايان ٿي بيهن ٿا. اهي آهن: ديوان ننديرام، ديوان ڪوڙومل، ميران محمد شاه، اُڏارام ۽ عبدالرحيم وفا. ڪن عالمن ڪتابن ۽ مسودن جي تصحيح ۽ ترتيب جو ڪم به هوشيار ۽ سان ڪيو آهي. جهڙوڪ: ننديرام، تعليم کاتي جي ترجمان جي حيثيت سان، اشاعت لاءِ آيل مسودن جي تصحيح ڪئي ۽ مصنف سان گڏ ڪتاب تي پنهنجو نالو به آندو. آخوند عبدالرحيم وفا، مليل بيتن کي ترتيب ڏيئي ڇپجڻ لاءِ پيش ڪيو.

ڪي ابتدائي عالم

ديوان ننديرام (10) پهريون سنڌي عالم آهي، جنهن سنڌ ۾ علميت جو

ڏاڪو وهاريو. سندس فارسيءَ تي توڙي سمجھ، سياڻپ ۽ ادبي قابليت سبب کيس تعليم کاتي جي ترجمان جو اهم عهدو مليو. جنهن جي هن گهڻي سڌ ڪئي ٿي. ان عهدي تي پهچي، ننديرام تصنيف ۽ تاليف جو ڪم پوري تندهي سان ڪيو. چٽڪ ادبي دنيا کي قليچ جو انتظار هو ۽ اهم ادبي ڪم ننديرام جي هٿان پورو ٿي رهيو هو. ننديرام جيڪي ڪتاب ترجمو ڪيا، لکيا ۽ مرتب ڪيا تن ۾ اڪيلي سر پنج ڪتاب لکيائين. اُهي آهن: ”تاريخ سنڌ“، ”سيڪائونٽو نروار“، ”بابنامو“، ”سناري نروار“ ۽ ”ليکي جي پيڙهه“. ٻيا ڇهه ست ڪتاب ٻين ليکڪن سان گڏجي لکيائين. ننديرام جي ادبي ڪم تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته هن ۾ علمي قابليت ۽ محنت جو مادو گهڻو هو. سندس ڪتاب ”تاريخ سنڌ“، انهيءَ محنت ۽ قابليت جو نتيجو آهي. مير معصوم جي مشهور ”تاريخ معصومي“ جو ترجمو ڪري، تعليم کاتي کي پيش ڪيائين، جنهن سبب کيس انعام ۽ مائت

ملي. هن مان سندس فارسيءَ جي ڄاڻ جي پروڙ به پوي ٿي. ادبي بورڊ واري ڪيل ترجمي ۽ ننديارام جي ڪيل ترجمي ۾ تقريباً سو سالن جي ويجهو آهي. سنڌي زبان جنهن ۾ اڄ پيئل آهي، سو ننديارام واري زماني کان گهڻو مختلف آهي. هن تحت اللفظ ترجمي ڪرڻ جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن اصل مفهوم بدران فقط لفظن جو ترجمو ڪري ڇڏيو آهي. ”بابنامو“، اسڪولن جي گهرج جي مد نظر لکيائين. ڪتاب ۾ پٽيه صفحا آهن، جن مان ٻاويهه صفحا هجي، بابت آهن. باقي صفحن ۾ اٺ سٽي درج ڪيل آهن. اهڙي طرح تعليمي ضرورتن کي پورو ڪرڻ لاءِ ”سڪائٽو نروار“ لکيائين. هن ڪتاب هڪڙي اڙو ڪتاب ”شارع تعليم“ جو ترجمو آهي. جيڪو بنارس ۽ بريليءَ طرف مدرسن ۾ رائج هو. ننديارام سنڌ جي حالتن جي مدنظر ڪتاب ۾ ڪجهه ٽيڪس گهٽ ڪئي. (11) انتظام تعليم بابت سنڌي ۾ هي پهريون ڪتاب آهي. اسڪولن ۾ ڪيئن تعليم ڏجي ۽ ڇا ڇا پڙهڻ گهرجي؟ ان ڳالهه جي اڻڌار ڪيل آهي. فارسيءَ جي اهميت بابت به هن ڪتاب ۾ ذڪر آهي پر خاص طور سنڌيءَ جي مقام بابت گهڻو ڪجهه چيل آهي.

ننديارام سيوماڻيءَ جو تعليم ۽ ادب بابت جيڪو به ڪم ڪيل آهي سو ’سنڌي تعليم‘ جي سلسلي ۾ بنيادي ڪم آهي. جنهن جو پوراڻو اڳتي هلي مرزا قليچ بيگ ڪيو.

سنڌي نثر جي اشاعت جي هن ابتدائي دؤر ۾ ٻيو وڏو نالو ’ميران محمد شاه‘ (اول) (1829-1892ع) آهي. هي بزرگ سنڌ جي مشهور وزير ۽ شاعر سيد ميران محمد شاه ’مير‘ جو ڏاڏو هو. سندس به ڪتاب مشهور آهن. پٽي اصل ۾ هنديءَ مان ترجمو ٿيل آهن. جن جو ليکڪ پنڊتس بنسي ڌر آهي. ڪتاب هي آهن:

1- سڌاتورو ۽ ڪڏاتورو (اصل ڪتاب جو نالو ’سبدي ڪبدي‘)

2- آڪاسي نروار (اصل ڪتاب جو نالو ’نظام شمسي‘)

”سڌا تورو...“ هڪ قصو آهي، جنهن کي ناول جي انداز ۾ نباهڻ جي ڪوشش ڪيل آهي. هن ۾ ٻن شخصن جو قصو آهي. ’سمهابو‘ (لياقت وارو) ۽ ’مهابر‘ (بي مهابو ۽ بي مروت)، (12) انهن مان سڌاتورو سمهابي جو پٽ هو ۽ ڪڏاتورو مهابني جو پٽ هو. ڪتاب ۾ هنن ٻن جي ڪردارن سان قصي جي تاجي پيٽي کي ڏيکيه ڏنل آهي. سڌاتورو هڪ اهڙو ڪردار آهي، جيڪو ايماندار، هوشيار ۽ انگريزن جي نوڪريءَ ۾ خوش آهي. ظاهر آهي ته ٻيو ماڻهو خراب هوندو، ان ڪري ان کي ڪم چور، ٺڳ ۽ ڪوڙو ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ڪتاب جي ڪهاڻي انگريزن جي حڪمت عمليءَ جو جيئرو جاڳندو نمونو آهي. هي قصو ڪو ناول نه آهي، پر سنڌيءَ ۾ جيڪا صورت وٺي بيٺو آهي، تنهن موجب سنڌي ناول جي اوائل ۾ اهڙاڻا ڳاڻا ضرور ٿيندو.

هندي ڪتاب ”نظام شمسي“ تان سيد ميران محمد شاهه ”آڪاسي نروار“ ترجمو ڪيو. هي ڪتاب مٿين درجن جي لاءِ درسي ڪتاب ٿي ڪم ايندو هو. سنڌيءَ ۾ علم هيٺ جي بنيادي معلومات هن ڪتاب مان ملي ٿي. مثال طور

چند، سج، ڌرتي، سيارن، نڪتن، سج گرهن ۽ چند گرهن، گردش ۽ مفاصلي بابت ضروري معلومات هن ڪتاب ۾ ڏنل آهي. عوام جي غلط عقيدن کي بيان ڪندي مترجم هن معلومات جي اهميت بابت چوي ٿو. ”اهڙين ڳالهين جي سوچ کان هنيو ڌڻيءَ ڏي روندو آهي، جو هو سڀني جو اپائيندڙ ۽ واهي آهي. گهرجي ته ان جي پانهپ ڪجي ۽ ان جو ڊگر مڃجي.“

ننديرام ۽ ميران محمد شاه کان سواءِ ديوان ’ڪوڙومل‘ ڪلناڻي پرين وارو (1844-1916ع) به هن دور جي هڪ وڏي علمي شخصيت آهي. جنهن کي مائٽ اصل نالي پريتر بدران ’ڪوڙو‘ سڏيندا هئا، پر سنڌي ادب کي مٿان سان پري چڏيو اٿس. ڪوڙومل سرڪاري نوڪريءَ ۾ رهيو ۽ تعليم کاتي سان سندس گهڻو واسطو رهيو. هو ٽريننگ ڪاليج جو پرنسپل به رهيو. ان ڪري تعليم جي معاملي ۾ هن جي نظر وسيع هئي. عورتن جي تعليم ۽ اخلاق بابت تمام گهڻو اڻو هوس. ’آريه ناري چرتر‘ لکي، ديوان صاحب پنهنجو نقطه نظر واضح ڪيو. سندس چند ڪتاب هي آهن: ’رتنوالي‘، ’قول مالا‘، ’پڪويه‘، ’روهنِي‘ ۽ ’ساميءَ جا سلوك‘.

مختلف موضوعن تي ڪتاب لکي، علم ادب ۾ واڌارو ڪيائين. ’رتنوالي‘ ڊرامي، کي پهريون سنڌي ڊراما سڏيو ويو آهي. (13) منوهر داس پنهنجي تاليف ”ساهتڪ پشپ“ ۾ ديوان ڪوڙومل جي مڙني علمي خدمت جو ذڪر ڪيو آهي. (14) ’ساميءَ جا سلوك‘ ديوان صاحب جو وڏو علمي ڪارنامو آهي. انهيءَ علمي ڪم تي ميمڻ صاحب ”ادبي تاريخ“ ۾ اسان جي راءِ جي بلڪل اڻٽڙ رمارڪ ڏنو آهي. ميمڻ صاحب لکي ٿو:

”ساميءَ جا سلوك گمناميءَ جي اوڙاهه ۾ پيا هئا، جن کي هن ئي گڏ ڪري شايع ڪيو. منجهن شاعراڻي خوبی ڪا وڌيڪ ليندي جنهن لاءِ ڪوڙومل ايتري ڪوشش ورتي، پر هندڪي ادب کي هتي ڏيڻ لاءِ هن اها محنت ڪئي. هندن جو شعر ان زماني ۾ هون ئي ڪونه، تنهنڪري جيڪي ملي سگهيس سو ظاهر ڪيائين ۽ اسڪولن جي درسي ڪتابن ۾ داخل ڪرايائين.“ (15)

ساميءَ جا سلوك علمي حيثيت ۽ شاعرانه عظمت جي ڪري اسان وٽ مڃيل آهن ۽ هندو شاعرن ۾ ته سامي سڀني کان اڳرو آهي، هن جي ويدانتي ڪلام لاءِ مٿيون رمارڪ تنگدليءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. ديوان ڪوڙومل انهن سلوڪن کي گڏ ڪيو ۽ ترتيب ڏيئي شايع ڪيائين ته اهو هڪڙو ڪارنامو آهي نه اهو ڪجهه جيڪي ميمڻ صاحب لکيو آهي.

ڪوڙومل جي علمي ڪارنامن ۾ جاميٽريءَ جا اصطلاح به اچي وڃن ٿا. جيڪي اڄ تائين ڪم پيا اچن. جهڙوڪ: مستطيل، متبذل، ٽڪنڊو ۽ ڪنڊون وغيره ڪوڙومل جي ٻولي ڪن ڌرمي ڪتابن کان سواءِ عام طور آسان آهي. سماجي براين کي ختم ڪرڻ سندس خاص مقصد هو، ان ڪري هن گهڻو ڪري اهڙا ڪتاب لکيا، جن سان اهو مقصد حاصل ٿئي.

آخوند عبدالرحيم وفا عباسي

هن اديب جي اصل وطن جي ڪنهن کي خبر نه آهي. ميمڻ صاحب ادبي تاريخ ۾ هن جي رهائش ڪوهستان ۾ ڏيکاري آهي. ”جواهر اللغات“ ۾ ڪي مونث اسم مذڪر ۽ مذڪر اسم مونث ڪري لکيا اٿس. ان مان اندازو لڳائجي ٿو ته هو سنڌي نه هو. هن صاحب ڪيترا زباني قصا قلمبند ڪري ورتيڪيولر ڪميٽي کي ڇپائڻ لاءِ ڏنا. اهي قصا بيتن ۾ آهن. قصا جيڪي شايع ٿيا، سي هي آهن: ”قصو سيف الملوك“، ”قصو عمر مارئي“، ”قصو ڪٺا ٻلي“، ”قصو سسئي پنهن“، ”قصو وڪيو ڏاتار“، ”قصو بهرام شاه“، ”قصو جمجمه سلطان“ ۽ ”قصو عجائب شاه“.

قصن ۾ ڪيترن شاعرن ۽ سگهڙن جا بيت آهن. جهڙوڪ سيف الملوك ۾ ’بهار‘ شاعر جا بيت، عمر مارئيءَ ۾ شاه پٽائي، احمد، ڪبير شاه، ميوو فقير، احمد شاه، نثر فقير، لطف فقير ۽ هارون فقير جا بيت، سسئي پنهن ۾ عارف فقير ڪلهوڙي جا بيت، (16) وڪئي ڏاتار ۽ حاجيءَ جا بيت، جمجمه سلطان ۾ مير جا بيت، بهرام شاه ۾ چٽي ڪٽيءَ جا بيت ۽ عجائب شاه ۾ فاضل، فضل ۽ لونگ جا بيت ڏنل آهن. ڪي شاعر ٻيلي جا پيا لڳن. آخوند عبدالرحيم ڪوهستان جو رهاڪو هو، ان ڪري گمان غالب آهي ته لس ٻيلي جي شاعرن جو ڪلام گڏ ڪري، هن اهي قصا ترتيب ڏنا. ڪلام جي ترتيب جي لحاظ کان به مرتب ڪي جس ڏبو.

آخوند عبدالرحيم جو وڏو ڪارنامو، ”جواهر اللغات“ آهي. هن لغت ۾ سنڌي ۽ عام فارسي عربي لفظ ۽ انهن جي معنيٰ ڏنل آهي. هن جو مواد پوءِ ٻين ڊڪشنرين ۾ اچي ويو پر هيءَ لغت اڃان تائين پريس جي ڌڪ کان بچندي رهي آهي. هن ۾ لفظن جي معنيٰ فارسيءَ ۾ لکيل آهي. مثال:

ابدائو = نيف، مذڪر اسم، خاص جنس، ڪتاب جو سبب تاليف هتي نقل ڪريون ٿا:

جڏهن ڏينهن هيڪڙي هي اٻالو عبدالرحيم پٽ محمد وفا جو عباسي گنبدني، هاڻي رهاشو ڪراچيءَ جو منجهه ست سائارين جي ويٺو هو ته اوچتو ئي ڳالهه بوليه لفظن سنڌين جي وچ ۾ آئي. تڏهن ڪن منجهان سائارين چيو ته جيڪڏهن تون ڪو ڪتاب سنڌي جوڙين ته جيڪر ماڻهن گهڻن جو گڻ ۽ لاهو ٿيندو. تڏهن ڪيترا لفظ گڏ ڪري نالو هن ڪتاب جو ”جواهر اللغات“ (سنڌي اڪيچار) رکيو ۽ نهوڙ هن ڪتاب جو مٿي ٽن ڀاڱن ۾ ڪيو! (17)

عبدالرحيم کان سواءِ هن دور ۾ اڌارام (ولادت 1833ع) جي قلمي ڪاوشن جو ٿورو ذڪر مناسب ٿيندو. اڌارام ٿانور داس ڪيترا درسي ڪتاب تيار ڪيا. ڊاڪٽر جانسن جي مشهور ناول راسيلاس - پرنس آف ايسٽيا جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ديوان نولراءِ سان گڏجي ڪيائين. هي ڪتاب ڪيترا سال سنڌ يونيورسٽيءَ جي ايم. اي. جي ڪورس ۾ به رهيو آهي. هن ناول جو شمار سنڌي ناول جي ابتدائي اهڃاڻن ۾ ٿئي ٿو. ترجمو هوندي به سنڌي ناول لکندڙن جي اڳيان هي ڪتاب نمونو ٿي رهيو. راسيلاس کي ناول جي جديد فني خوبين تي بيهارڻ جي

ضرورت ڪونهي، ڇو جو گهڻو اڳ لکيو ويو آهي.

اڳ ۾ آيل فهرست مان ڪيترن ٻين ليکڪن جا نالا ظاهر ٿين ٿا. جن ڪتاب لکي سنڌي نثر جي سلسلي ۾ آڊب کي مالا مال ڪيو. انهن اديبن ۾ ميان محمد حيدرآبادي، غلام حسين قريشي، مرزا غلام رضا بيگ، پريداس ۽ قاضي غلام علي اچي وڃن ٿا. سنڌي ناول جي اوائلي اهڃاڻن ۾ ميان غلام حسين قريشيءَ جي ”پنهي زميندار جي ڳالهه“ به اچي ٿي. هٽه نثر نگارن جا دنيا همعصر آهن آخوند لطف الله، حاجي امام بخش خادم ۽ شمس الدين بلبل. آخوند لطف الله (1842-1902ع)، هنديءَ ۾ مرزا رجب علي بيگ سرور جي لکيل داستان، فسانه عجائب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري گل خندان نالو رکيو. سڄو قصو مقفي ۽ مسجع نثر ۾ لکيل آهي. نثر جي رنگينيءَ ۾ تسلسل جي ڪري وري ڪو ڪتاب هن جهڙو نه ٿيو. حاجي امام بخش خادم شڪارپوري (1861-1918ع) سنڌيءَ جي يگاني استاد ۽ ”تذڪره لطفي“ جي مصنف پروفيسر لطف الله بدويءَ مرحوم جو والد هو. سندس تصنيفن ۾ ڊراما هير رانجهو (1879ع) ڪي قصا ۽ شعر جو ڪليات اچي وڃي ٿو. شمس الدين بلبل (1857-1919ع) هڪ طرف طنز ۽ ظريفانه شعر چيو ته ٻئي طرف نثر ۾ به ڪتاب لکيائين. جن ۾ قلندري ميلو، بهار عشق، ظريف الدوله، گلزار لطائف ۽ قرض جا مرض ۽ ان جا علاج وغيره اچي وڃن ٿا. مقفي نثر کيس گهڻو پسند هو. قلندر جي ميلي تي ايندڙ ماڻهن جو جائزو وٺندي چوي ٿو:

’پير فقير امير نواب، چڱا مٺا غريب ڪاب، ڌڙا زميندار چور چڪار، ڪڙا ڪامورا، رئيس سردار، بازيگر رانديگر، نامي ملهه، جوڳي ٺوڳي دلپائي دل، لنگها ڏور، پٽ دلال، ڪڏڙا باندي، ڪيريون قوال، ٿاڻر توڙر آڪڙ باز ڳنڍيچوڙ جواياز. غرض ته هر هڪ ملڪ جا هر انسان، هر سوداگر، هر سامان، هر جنس، هر حيوان، هر ساز، هر باز، هر حسين هر ناز، اچي گڏ ٿين ٿا‘.

مرزا قليچ بيگ: (1855-1929ع) هڪ ادبي اٿل

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ سنڌي ادب جي نشيلي نار جي نڪ جي نٿ آهي. سنڌي نثر ۾ مرزا صاحب جي قلم جون جولانيون ڏيکاريون تن سنڌي زبان جو ڳاٽ اوچو ڪري ڇڏيو. فن (Arts) ۽ علم (Science) جي هر موضوع تي طبعزاد توڙي ترجمو ٿيل ڪتاب مهيا ڪيائين. تذڪره نگارن مرزا صاحب جي ادبي ڪم جو جائزو وٺندي، سندس ڇپيل ڪتابن جون فهرستون به ڏنيون آهن. جن مان سندس طبع جي روانيءَ جي خبر پوي ٿي. خان بهادر ميمڻ جي تاليف ”تاريخ سنڌي ادب“ ۾ مرزا صاحب جي زندگيءَ جي آخري پنجن سالن جي ڪتابن جي هڪ فهرست آهي، جنهن ۾ پنجاه ڪتاب آيل آهن. ظاهر ٿئي ٿو ته سراسري هڪ سال ۾ ڏهه ڪتاب لکيائين ”قرب قليچ“ پروفيسر الانا جي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۽ خان بهادر ميمڻ جي ”تاريخ سنڌي ادب“ جي بنياد تي مرزا صاحب جي ڇپيل ڪتابن جو تعداد ڏيڍ سؤ آهي ۽ ايترائي دستخط پيل آهن. اسان جي شاگرديءَ جي

زماني ۾ 1958ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ مرزا صاحب جي ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪتابن جي نمائش ٿي هئي، جنهن ۾ ڪيترا ناياب ۽ اڻ ڇپيل ڪتاب ڏٺا ويا. سنڌي ادبي بورڊ مرزا صاحب جا ڪيترا ڪتاب وري پڻو شايع ڪري، پر اڃا گهڻا ڪتاب اڻ ڇپيل موجود آهن. وري به شڪر آهي سندس لائق فرزند مرزا اسد بيگ ۽ مرزا اجمل بيگ هن ورثي جو قدر ڪندڙ موجود آهن.

مرزا صاحب علم ۽ فن جي هر موضوع تي نهايت خوبيءَ سان لکيو آهي. مرزا صاحب هڪ ئي وقت چار ڪتاب لکندو هو. هڪ ڪتاب لکندي ٿڪو ته وري ٻي ميز تي ويهي ٻئي ڪتاب کي لکڻ لڳندو هو. هن مان سندس اورچائي ۽ محنت جي پروڙ پوي ٿي. 'جيتوڻيڪ سنڌ ۾ هندو اديبن جي دل ۾ به سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ درد هو، پر مرزا صاحب جي قلم جي رفتار کي ڪوبه رسي نه سگهيو. ڪانئن اڳ هندو عالمن بامعاور ۽ عبارت ۾ معياري ڪتاب لکيا هئا، ليڪن مرزا صاحب سڀني کان گوءَ کڻي ويو. هي بزرگ هر فن مولا هو. ناٽڪ، ناول، ڪهاڻين، تاريخ، فلسفي ۽ ٻين مختلف شعبن ۾ ٽي سو کن ڪتاب لکي، سنڌي نثر جي کوٽ گهڻي حد تائين پري ڇڏيائين.' (18)

قابليت: مرزا صاحب جي ادبي قابليت جو هرڪو معترف آهي. اسان جي خيال ۾ مرزا صاحب ۾ ترجمي ڪرڻ جي اهميت گهڻي هئي. سندس طبعزاد ڪتابن کان ترجمو ٿيل ڪتاب گهڻا آهن. ترجمو ڪرڻ هڪ ڏکيو فن آهي. هن فن ۾ مترجم لاءِ لازمي هوندو آهي ته جنهن ٻوليءَ مان ترجمو ڪري ٿو، تنهن تي مڪمل دسترس هجي ۽ اُن جي مڙني معنوي ۽ لغوي رمزن کان واقف هجي. مرزا صاحب سنڌيءَ ۾ انگريزي، فارسيءَ ۽ اردو مان ڪيترا ترجما ڪيا. تنهن کانسواءِ انهن ٻولين ۾ به لکيائين. مرزا صاحب جي ڪتابن جي مڙني فهرست کي اڳيان رکي اسان جيڪا مختصر فهرست ترتيب ڏني آهي، اها هيءَ آهي:

- 1- شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو احوال 2- رساله ڪريمي 3- ثابت علي شاهه جو احوال ۽ مرثيا 4- ڪيمياءِ سعادت 5- حالات اولياءِ 6- نيڪي ۽ بدئي 7- فيروز دل افروز 8- شاه ايليا 9- حسنا دلدار 10- خورشيد 11- دلارام 12- زينت 13- گلن جي توکري 14- حاجي بابا اصفهاني 15- ايرڪ 16- مصيبت مارياسائينءَ سنواريا 17- دلپسند قصا 18- علم دستور المعاش 19- پوک ڪرڻ جو علم ۽ هنر، 20- باغ ۽ باغباني 21- سونڌڙ ساهه وارا 22- حيات بعد المات 23- غلاميءَ مان مٿي چاڙهه 24- مقالات الحڪمت 25- تهذيب الاخلاق 26- پکي 27- لغات لطيفي 28- لغات قديمي 29- ڪامل انسان 30- صلح ڪل 31- ديوان قاسم 32- قديم سنڌ 33- شهادت بهرام.

انگريزيءَ ۾ شعر لکڻ کان سواءِ سندس مشهور ڪتاب هيٺيان آهن:

Philological Curiosities, Chachnama, History of Sindh.

سنڌي شعر ۾ مرزا صاحب جا مڪمل ڪتاب هي آهن:

- 1- سوراخ خام 2- رباعيات عمر خيام 3- موتين جي ڊپلي 3- مثنوي

ڪشف اعجاز 5- املهه ماڻڪ 6- ديوان قليچ.

سنڌي شاعريءَ ۾ مرزا صاحب جي فني قابليت بيشڪ اعليٰ درجي جي آهي. تمام گهڻو شعر به لکيائين پر پنهنجي همعصر دور ۾ گدا ۽ سانگيءَ سان برميچي نٿو سگهجي. سنڌي ادبيات ۾ مرزا صاحب خاص طور نثر جي ميدان جو شهنشاهه آهي. سنڌ جي تاريخ تي سندس ڪم قابل قدر آهي. جديد مقدمه نگاريءَ ۾ سندس مقام نهايت بلند آهي. هن صاحب شاهه لطيف، ثابت علي شاهه ۽ آخوند محمد قاسم جي سوانح عمري ۽ شعر بابت لکيو. فن ۽ شاعرن جي سوانح عمريءَ کي سلسلي ۾ لکي سوانح نگاريءَ جي فن کي جديد انداز ۾ پيش ڪيو ۽ ڪلام سان گڏ مقدمو ڏيڻ جي رواج کي فروغ ڏنائين. اسلامي اڪابرن جون سوانح عمريون به لکيائين.

ناول ۽ ناٽڪ:

ترجمي ۾ ڪيترا ناول ۽ ڊراما سنڌي ادب کي ڏنائين. شيڪسپيئر جي ڊرامن کي سنڌيءَ جو ويس ڊڪائيائين ۽ انگريزيءَ جي ناولن جا ترجما ڪري سنڌي ناول جي انڊن ۾ چاچا نقش پريائين. ناولن ۾ ”ايرڪ“، ”مصيبت ماريا سائينءَ سنواريا“، ”گلن جي ٽوڪري“، ”حاجي بابا اصفهاني“ ۽ ٻيا ڪيترا آهن. ڊرامن ۾ ”شاهه ايليا“، ”نيڪي ۽ بدي“، ”حسن دلدار“ ۽ ٻيا ڪيترا آهن. اصلوڪا ناول ۽ ڊراما به لکيائين. اصلوڪن ناولن ۾ ”زينت“ فڪر ۽ فن جي لحاظ کان اعليٰ درجي جو آهي. هن ناول جي اهميت بابت گهڻو ڪجهه لکجي چڪو آهي. اڃا تائين ڪنهن ظاهر نه ڪيو آهي، ته زينت ترجمو ٿيل آهي. تازو ڪي پشڪا ڪن تي پيا اٿم. پلي آهي ڪاغذ تي اچن ته انهن بابت ڪجهه پروڙ پوي. ايترو چئبو ته ’زينت‘ جو ڪردار جيڪو هن ناول ۾ پيش ڪيو ويو آهي، سو هڪ مستقل مزاج شخصيت جو ڪردار آهي، جنهن ۾ سچائي ۽ همت جا اعليٰ جوهر موجود آهن. مرزا صاحب هن ڪردار ۾ هي جوهر ڀرڻ مان جيڪو اعليٰ مقصد ظاهر ڪري ٿو، سو پڌرو پيو آهي. مرزا صاحب جنهن زماني (1890ع) ۾ ’زينت‘ لکيو، يا ڪي ٻيا ناول ۽

ڊراما لکيا، تن ڏينهن سنڌيءَ ۾ افسانوي ادب (Fiction) جي ڪمي هئي. افسانوي ادب تخليق ڪرڻ لاءِ خاص قسم جا لاڙا ضروري آهن. ذهني لاڙن سان گڏ ادب جي جذباتي وارداتن جي شموليت به لازمي آهي. مرزا صاحب هڪ مصروف ماڻهو هو. جنهن سوڪاري ملازمت (1910ع تائين) هوندي به ادبي ڪم ۽ تحقيقي ڪم سان گڏ افسانوي ادب جا ترجما ۽ تخليق جاري رکي. هو هڪ پريور زندگي گذاري رهيو هو. ملازمت، گهر پار ۽ اولاد جي بار سان گڏ ادبي ڪم ۾ يڪ ڏيانو رهڻ سان مرزا صاحب ٻئي مقصد حاصل ڪيا. ذهن جي اهڙي يڪ مرڪزيت سان سنڌي ادب ۾ اٽل آنڊائين ۽ کڏون کوٽا، ڊهون ڍانڪا پري، سڪل پونءِ کي آب اُچل سان لاهولاءِ ڪري ڇڏيائين. هيترو افسانوي ادب ان اندروني آب اُچل جو نتيجو آهي.

مختلف موضوعن بابت: ادب، ڪان سواءِ سائنس جي ڪيترن

موضوعن تي، فقط 'سنڌي نثر جي گهرج' جي مدنظر لکيائين. مرزا صاحب بنيادي طرح ادبيات جو ماهر هو پر حالات جي مدنظر پوک، باغباني توڙي صحت تي به لکيائين. حشرات الارض، حيوانات ۽ نباتات تي به سندس قلم خوب هليو. ترجمو ڪري اهي ڪتاب سنڌي ويس ۾ آندائين. سندس چوڻ هو ته 'سنڌ جا خام ماڻهو قدر نٿا ڄاڻن' ۽ ان ڪري جي سنڌ جو هي اديب، جيڪو قسمت سانگي، سنڌ ۾ اچي پيدا ٿيو، سو به 'روم ۽ ايران ۾ پيدا ٿئي ها' ته سنڌي ادب جي تاريخ اها نه هجي ها جيڪا اڄ آهي. ان ۾ به ڪا ڏٺيءَ جي حڪمت هئي 'سائينمر سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار' مرزا صاحب به ان سڪار جي هڪ نشاني ۽ پالوت آهي.

هڪ ديني عالم وانگر سنڌيءَ ۾ مذهبي ڪتاب لکيائين. جن ۾ اسلامي اڪابرن جون سوانح عمريون، اوليائن جو ذڪر ڪيائين ۽ روحانيت بابت لکيائين. سندس زماني ۾ ڪيترن غير مسلم ليکڪن جيڪي مذهبي ڪتاب لکي اسلام تي منڊيڻو ڏيڻ جي ڪرڻ پئي ڪئي، ان جي ڪري دين مٿين جي پوري وضاحت لازمي هئي. مرزا صاحب هي ڪم به بخوبي پورو ڪيو. سندس لکيل مذهبي ڪتاب ڪيترائي آهن، جيڪي وري ڇپجڻ ڪن.

مرزا صاحب پنهنجي شعر ۾ هڪ هنڌ انڪساري ۽ نهٺائي ظاهر ڪندي چيو ته هن ۾ ڪر سوجهرو ڪونهي ۽ علم ۽ ادب به نه آهي. حقيقت ۾ هي سچو علم و ادب ۽ سوجهرو مرزا صاحب سنڌ وارن کي ڏيئي ڇڏيو آهي. جنهن جهوليءَ مان هي علم و ادب مرزا صاحب اسان کي ڏنو آهي، تنهن کي خالي نه چئبو. بلڪ ان جهوليءَ مان شعر ۽ نثر جا بيش بها موتي سنڌي زبان کي مليا آهن. نثر ۾ مرزا صاحب رنگين ۽ سادو نثر لکيو. جنهن قسم جو موضوع هو، ان قسم جو نثر لکي ٻوليءَ کي شاهوڪار ڪيائين.

علمي خاندان:

مرزا صاحب جو خاندان هڪ علمي خاندان آهي. جنهن ۾ سندس ڀائرن جون علمي خدمتون به ڳڻپ ۾ اچن ٿيون. هڪ ڀاءُ غلام رضا بيگ جو ذڪر اڳ ۾ ئي ڪري آيا آهيون، جنهن علم منطق تي هڪ ڪتاب "مفتاح القلب"، لکيو. ٻين ڀائرن ۾ صادق علي بيگ ۽ علي قلي بيگ جون ادبي ڪاروشون به يادگار آهن. مرزا صادق علي بيگ، شرت پادريءَ جي شموليت سان سنڌي، انگريزي ۽ انگريزي سنڌي ڊڪشنريون تيار ڪيون. 'معاشيات' تي به هڪ ڪتاب لکيائين. علي قلي بيگ سچل سرمست جو رسالو ٻن جلدن ۾ شايع ڪيو. مرزا صاحب جي ٽن ڀائرن کانسواءِ ٽي فرزند خاص طور ادب جي ميدان ۾ آهن، جن ۾ مرزا همايون بيگ 'فائق' مرحوم سئو مصنف ۽ شاعر هو. هن وقت مرزا اجمل بيگ صاحب ۽ مرزا اسد بيگ صاحب سنڌي ادب ۾ پنهنجو مقام رکڻ ٿا. اجمل صاحب شعر و شاعريءَ ۽ عروض تي پوري دسترس رکي ٿو.

ويهن صديءَ جا ڪي ٻيا نثر نگار

هڪ تمورتي: چينمل، پيرومل، لالچند: مرزا قليچ بيگ جي همعصرن ۾ رشي ڏيارام گدومل (1857-1929ع) ۽ مٿين تمورتي به اچي ٿي. رشي صاحب جو مشهور ڪتاب ”چابڪ“ ۽ ٻيا روحاني ليک اعلئيٰ پايه جا آهن، پر پيرومل، چينمل ۽ لالچند مان هر هڪ ٽيهارو ڪتاب مختلف موضوعن تي لکيا، حقيقت نگاريءَ ۽ زبان جي روانيءَ ۽ سلاست ڪري هي ٽي اديب اهم آهن. جيڪڏهن کوجنا جو انگ ڏسو ته اهو پيرومل ۾ وڌيڪ نظر ايندو.

چينمل پر سرار گلراجاڻي (وفات 1948ع). سنڌ جي انهن اديبن مان آهي، جن تي مختلف مذهبن جي بنيادي اصولن جو گهڻو اثر هوندو آهي. مٿس سنڌ جي صوفين جو به گهڻو اثر هو، جيڪو سندس تصنيفن مان پڌرو آهي. سنڌ جي صحافت ۾ به سندس اهم ڪم ٿيل آهي. ’هندو واسي‘ اخبار جاري ڪيائين. 1924ع ۾ ’روح رهاڻ‘ رسالي جي ذريعي تصوف ۽ ٿياسافيءَ جو چڱو مواد شايع ڪيائين. هي رسالو ڪل ويه سال هليو. هونئن ته چينمل اٽڪل 31 ڪتاب لکيا. پر انهن ۾ موضع ۽ مواد جي لحاظ کان هيٺيان ڪتاب اهميت وارا آهن: موناوانا، پيغمبر اسلام، شاهه جون آکاڻيون، فاست، سچل سرمست، فلاسافي ڇا آهي ۽ هنملڪ.

چينمل جي ڪم ۾ ترجمو به شامل آهي. پر سندس تحرير جي خوبي تسلسل ۽ سلامت آهي. جيڪا هر موضوع کي اصليت بخشي ٿي. جيڪي ناول ۽ ڊراما لکيائين، تن مان سندس مراد، سچ، صداقت، همت ۽ جرئت جو پرچار ڪرڻ هو. ان سلسلي ۾ ’موناوانا‘ جو مثال ڪافي آهي.

شيڪسپيئر جي ڊراما ’هنملڪ‘ جو ترجمو، مرزا قليچ بيگ به ’شهرادو بهرام‘ جي نالي سان ڪيو آهي. هن ڊرامي جو ترجمو ڪرڻ مان انسان جي سڀاءُ ۽ ذهني چڪتاڻ جو نقش ظاهر ٿئي ٿو. ’هنملڪ‘ منجهندڙ انسان آهي، جنهن ۾ دماغ ۽ ضمير جي شناس پيدا ٿي آهي. پر اها پڪي نه ٿي آهي.

چينمل، هڪ پرجوش اديب آهي. هن جي تحرير ان جوش ۽ جذبي جو مظهر آهي. اهو جذبو سماجي سڌاري ۽ قومي ڪردار جي بلنديءَ توڙي حق پرستيءَ جو آهي. اوهين چينمل جي ڪابه تحرير پڙهو، اهر رنگ هر هنڌ ملندو.

شاهه جي شعر سان سندس عشق هو. تصرف واري شعر کي سمجهڻ سان گڏ انهن روماني ڪهاڻين جي تهه تائين پهچڻ به ضروري هو، جن تي شاهه صاحب تڪيو ڪيو آهي. چينمل ان ڪري ئي انهن ڪهاڻين جي ڪردارن جي اپٿار خاطر ’شاهه جون آکاڻيون‘ لکي، اهو واضح ڪيو ته اصل حقيقت ڇا آهي. هن موضوع تي اڳتي هلي ٻين اديبن به لکيو.

پيرو مل مهرچند آڏواڻي (1876-1953ع) هن سمورتيءَ جي ٻي شخصيت آهي. ڪاڪي پيرومل ۾ تحقيق جي قابليت (Research Ability) ڇيڻمل ۽ لالچند کان گهڻي هئي. ان ڪري هن سنڌي زبان، ان جي گرامر ۽ ادبيات بابت تحقيقي ڪتاب لکيا. توڙي سنڌ جي تاريخ بابت به کوجنا ڪندو رهيو. افسانوي ادب ۾ سندس ناول ۽ ناٽڪ به موجود آهن. 'غريب' تخلص سان ڪي شعر به جوڙيائين. ڪاڪي پيرومل جي ڪل ڪتابن بابت اندازو لڳائجي ٿو ته ٽيهن ۽ چاليهن جي وچ ۾ آهن. مقالا ۽ مضمون ان کان سواءِ آهن.

ويهن سالن جي ڄمار ۾ آبڪاري ڪاتي ۾ ملازمت مليس. ڪجهه وقت سنڌيءَ جو استاد رهيو. سڄو وقت علمي ڪم کي جنبيو رهيو. ڀانئجي ٿو ته ڪاڪي صاحب کي موزا قليچ بيگ جي ريس هئي، جو هر موضوع تي پئي لکيائين. ٻنهي ۾ فرق هي هو، جو مرزا صاحب تاريخ، لغت ۽ شعر و ادب جون حدون لتاڙي ٻاهر نڪري ٻين موضوعن تي به لکيو، پر ڪاڪي پيرومل انهن موضوعن کان ٻاهر سائنس جي دنيا ۾ پير نه پاتو.

ڪاڪي پيرومل جون چند تصنيفون ۽ تاليفون هي آهن:

- 1- قديم سنڌ 2- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ 3- لطيفي سير 4- سنڌ جو سيلاني 5- غريب اللغات 6- گلچند (ٻه ڀاڱا) 7- حرص جو شڪار 8- سنڌ جي هندن جي تاريخ (ٻه ڀاڱا) 9- وڏو سنڌي ويا ڪرڻ 10- گولن جا گوندر 11- سوڍن جي صاحبي 12- چونڊ ڪلام.

چون ٿا ته تاريخدان جڏهن پنهنجي وطن جي وساريل تاريخ دهرائي ٿو ته هن جي مراد اها آهي ته وطن وارن کي سندن ماضي ۽ عظمت ياد ڏيارجي. ڪاڪي پيرومل جو ڪتاب "قديم سنڌ" سنڌ جي تاريخ جو جهونو باب آهي، جيڪو هن رڱ ويد ۽ ٻين ويدن جي آڌار تي مرتب ڪيو آهي. "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" به ڪاڪي پيرومل جو هڪ تحقيقي ڪارنامو آهي، جنهن کي هن گريٽرسن ۽ ٻين يورپي عالمن جي روشنيءَ ۾ لکيو. جديد لسانيات جي بنياد تي سندس ڪيترن بابن تي نظر ثاني جي گنجائش پيدا ٿي پئي آهي. پر اهوئي هڪ ڪتاب هو، جنهن تي ڏهه سال ايم. اي سنڌيءَ جا شاگرد امتحان جي تياري ڪندا رهيا. هاڻي زبان بابت ٻيون به تحقيقون ٿيون آهن. (19) ڪاڪي پيرومل شاھ صاحب جي سير بابت ذڪر "لطيفي سير" ۾ ڪيو آهي. سير سفر ۾ شاھ صاحب جو سڄو دڳ (Route) نشانبر ڪيو اٿس. جنهن ۾ ڪلام جو شان نزول به پترو ڪندو ويو. رسالي جي ڪن سرن جي معنيٰ "غريب اللغات" نالي ڪتاب ۾ لکيائين. کوجنا وارن ڪتابن ۾ "سنڌ جي هندن جي تاريخ" ۽ "سوڍن جي صاحبي" اچي وڃن ٿا. تحقيقي ڪم کان سواءِ ڪاڪي ناول ۽ ڊراما به لکيا. جن ۾ ناول ڪر هڪ اڌ آهي، جيڪو به ترجمو آهي. اصلوڪا ڊراما لکيائين، جيڪي ڌرمي ۽ سماجي موضوعن تي بيٺل آهن.

ڪاڪو پيرومل هڪ ستر نقاد به هو. سندس تنقيد ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري رسالي تي آهي. جيڪا 'سنڌو' ۾ ڇپي هئي. هن تنقيد ۾ ڪن لفظن جي معنائن

تي اختلاف ڪندي هڪ طريل تنقيد لکيائين. هن تنقيد ۾ سندس عالمانہ تحرير ڏسڻ وٽان آهي. گريختاشي سندس دوست هو. اهڙي دلنشين انداز ۾ تنقيد لکيائين، جنهن جو پيو مثال اڃا سنڌي تنقيد ۾ پيدا ڪونه ٿيو آهي.

ڪاڪي پيرومل جي ٻولي، مٺي ۽ سٺي آهي. درياءَ جي رواني هڪ طرف ته سليس لفظن جو واپوڙو ٻئي طرف پيو نظر ايندو. ”لطيفي سير“ ۾ تر جي هڪ تاريخي مقام جي زبون حالت ڏسي لکي ٿو: ”انصاف سوڍن جا نه وڃائبا جو نه عمارت کي سرڪار جي حوالي ٿا ڪن، نه کي ٿا خود مرمت ڪرائين.“

طلسم، جو پويون اڌ به اهڙي شاهدي پري ٿو. جنهن ۾ بامحاوره زبان ۽ اصطلاحن توڙي چوڻين جا پندار موجود آهن. ڪن محققن جو خيال آهي ته ’طلسم‘ جو پهريون اڌ جيڪو ساڌو هيرانند ترجمو ڪيو، سو زبان جي لحاظ کان اوچو آهي. (20) پر آءُ ان جي ابتڙ راءِ رکان ٿو. منهنجي خيال ۾ ڪاڪي صاحب جي زبان سان ساڌو صاحب جي زبان برابر اچي نٿي سگهي.

لاچند امر ڏنومل جڳتيائي (وفات 1954ع) هن صورت تي جي تي شخصيت به سليس ۽ سٺيڪ زبان جي ڪري مشهور آهي. لاچند امر ڏنومل جڳتيائي سٺيڪ ٻولي جو ماهر هو. جنهن کي ڪي دوست چرچي طور ڏڪر چوندا هئا ته رسول ڪريم جي سوانح ’حضرت محمد رسول الله‘ لکڻ ڪري کيس ڪي هندو ’لال محمد‘ به سڏيندا هئا. سليس ۽ سٺيڪ ٻولي چٽڪ لاچند جي گهر جي پانهي هئي. لاچند جو لاڙو تحقيقي ڪم ڏي گهٽ هو. هن سنڌ جي شاعرن مان شاهه ۽ سچل تي لکيو، پر سندس گهڻو ڌيان افسانوي ادب (Fiction) ڏي هو. جنهن ۾ تصنيف ۽ ترجمو ٻئي موجود آهن. ڪل ٽيهن کان مٿي ڪتاب لکيائين. جن مان چند مشهور ڪتاب هي آهن:

- 1- سون ورنيون دليون 2- سچ تان صدقي 3- سدا گلاب 4- ڏکڻ ڌڏي زندگي
- 5- ڪشنيءَ جا ڪشت 6- شاهانو شاه 7- سچل سونهارو 8- ڦلن مٺ 9- بيرنگي باغ جو گل 10- عمر مارئي 11- سهڻي ميهارو 12- شاعراڻا گل 13- چوٽ جو چنڊ.

ترجمو ٿيل ناولن ۾ ”سون ورنيون دليون“ گهڻو مشهور ٿيو. ناول جي ڪهاڻيءَ ۽ ڪردارن جي ڪارڪردگيءَ کي لاچند جي آسان ۽ روان زبان دواڻش بنائي ڇڏيو آهي. ٻوليءَ جي لحاظ کان ”سدا گلاب“ گهڻو ڪري هرڪنهن جي زبان تي آهي. هي ڪتاب نظامي نثر ۾ لکيل آهي. هر لفظ لکنڊڙ جي جذبات جو آئينو بنجي پيو آهي. ”سچ تان صدقي“ به ترجمو ٿيل آهي. هوڏانهن شاهه ۽ سچل بابت به لکيائين. تنهن کان سواءِ مختلف مضمونن کي ”ڦلن مٺ“ ۾ گڏ ڪيائين. عمر مارئي ۽ سهڻي ميهارو تي ڊراما لکيائين.

لاچند جي زبان جا ٻه مثال ڏيون ٿا:

”تو، نينگر! اڃا دنيا ڏٺي ڪانهي. حياتيءَ جي لاءِ چاڙهه جي توکي ڪهڙي سڌ؟ مائهوءَ جي مٿان گهڻيئي ٿا اهڙا دوراچن جو مٺا پيارا سڀ ڪانئنس قريو وڃن.“ (سون ورنيون دليون)

”چارئي مهلون گڏ برابر اچي ٿيون آهن. پر آءُ ڪنٽرول ڏيو ويٺو آهيان ته واهڻ مان ڪو سڌ ته ڪونه ٿو ڪري، جيتوڻيڪ دير ٿي ويئي آهي.“ (سدا گلاب). هن نمونتيءَ جي تنهي شخصيت جي هڪ مشترڪ خوبِي زبان جي سلاست به آهي. جهڙي جينمل جي، تهڙي پيرومل جي، تهڙي ئي وري لالچند جي.

جهامنداس پاتيه: سنڌيءَ جو هڪ بزرگ اديب هو. نهايت گهري مطالعي وارو هو. صوفين ۽ درويشن جي شخصيت ۽ ڪلام سان گهڻو شوق هوس. ادب لطيف ۾ جهامنداس جي تحرير ۾ جيڪا آٿل هوندي هئي سا نثر جي زمين کي پرڙي نظر جو روپ وٺائيندي هئي. 1947ع ۾ ’سائين قطب علي شاه‘ جي ڪلام ۽ سوانح تي هڪ ڪتاب لکيائين. ان کان پوءِ ان نوعيت جو ٻيو به گهڻو ڪم ڪيائين. ’سائين ايسرداس‘ تي به هڪ ڪتاب لکيائين. جيتوڻيڪ سندس شخصيت جا ڪيترا اهڃاڻ سنڌي ادب ۾ ملن ٿا. پر ادب لطيف ئي جهامنداس جي سڃاڻپ آهي. بزرگ قطب شاه بابت لکي ٿو:

”سندس رواني ۽ راز، اُڏاويءَ ۾ الاهي عشق، رنگت ۾ رونق رانول سنڌي، ويڪر بي ڪنار، نهار اٻار، گجهه سنڌي ڳالهه، ٻڌي سو نهال، سدا بحال.“

نارائڻ داس ملڪاڻي هن مصنف کي نثر لکڻ جو پنهنجو انوکو ڏاڻو هو. سندس مضمونن جا مجموعا سنڌيءَ ۾ منفرد حيثيت جا آهن. جن ۾ هن پنهنجا تجربا اڪثر ڳالهائيل ٻوليءَ (Spoken Language) ۾ ڏنا آهن. نارائڻ داس ملڪاڻي جي ڪتابن ۾: ”ڳوٺاڻي چهر“، ”گجرات“، ”انارڊانه“، ”ميراثي سنٽڙي“، ”سنڌ جا هنر“، ”جيلي جيموٽ“ ۽ ”يرگ ڪين جوڳو“ ”گاندڙيءَ جو ترجمو“ مشهور آهن. سندس تحرير جو نمونو هي آهي:

”مائن سان گڏ رهڻ يا هر ڪنهن کي سوٽ سمجهڻ جا ڏينهن لڏي ويا. هاڻي اسين فقط پاڙيسري آهيون ۽ مائنن کي به پاڙيسري پيا سمجهون. چڱو ٿيندو ته مائنن جا حق ڇڏي، پاڙيسري جون جوابداريون محسوس ڪريون.“

هن دؤر ۾ ڪي ٻيا به اهم اديب آهن، جن جو ڪم سنڌي ادب ۽ لغت توڙي تاريخ تي گهڻو ڪيل آهي. جن ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، پرماتند مياوارام، مولانا دين محمد وفائي، احمد غلام علي ڇاڳلا، علي خان ابڙو، مخدوم محمد صالح ڀٽي، ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڊاڪٽر دائود پوٽو، عثمان علي انصاري، محمد صديق مسافر ۽ محمد صديق ميمڻ وغيره اچي وڃن ٿا. هنن جو ڪيترو ئي تخليقي ۽ تحقيقي ڪم موجود آهي. مثال طور حڪيم فتح محمد (1882-1942ع) ٻين ڪيترن ڪتابن سان گڏ سنڌي زبان جي باري ۾ ”آفتاب ادب“ لکيو. پرماتند مياوارام (1856-1938ع) ڊڪشنرين ۽ ٻين ڪتابن کانسواءِ ”گل ڦل“ ڪتاب لکيو، جنهن ۾ سندس جوت اخبار وارن مضمونن کي گڏ ڪيو اٿس. مولانا دين محمد وفائي (1893-1950ع) ٻي تصنيف ۽ تاليف کانسواءِ شاه ڀٽائي جي

سوانح ۽ شعر بابت ٻه ڪتاب ”لطيف اللطيف“ ۽ ”شاهه جي رسالي جو مطالعو“ لکيا. احمد چاڳلا چند سنا ڊراما ترجمو ڪري سنڌي ۾ آندا. جهڙوڪ ’خوني‘ ۽ ’پوت‘ وغيره. علي خان ابڙو (1888-1954ع) سنڌ ۾ برين ريتن رسمين جي خلاف لکندو هيو. سندس ڪتابن ۾ ”رسومات تباهي“ ۽ ”تعليمات اسلام“ مشهور ۽ مفيد آهن. استاد مخدوم محمد صالح ڀٽي (1887-1953ع)، اٽڪل ويهارو ڪتاب لکيا. جن ۾ ديني ۽ ادبي ڪتاب اچي وڃن ٿا. اسلامي اڪابرن جون سوانح عربيون به لکيائين. مشهور ڪتاب: ”عروس كربلا“، ”فاروق اعظم“، ”واندڪائيءَ جي وندر“، ”فتوحات اسلام“ ۽ ”احسان فقير“ اٿس. ”واندڪائي جي وندر“ مان هڪ افسانو ”ماءُ جي دل“ هڪ اڌ پيرو پوين اديبن چوري به ڪيو هو. عثمان علي انصاري (1901-1962ع)، شيڪسپيئر ۽ ٻين يورپي اديبن جا ترجما ڪيا. انهن ۾ گمراه دوست ۽ جرم وفا مشهور آهن. محمد صديق مسافر (1879-1961ع)، ڪل تيهار علمي ادبي ڪتابن ۽ انيڪ درسي ڪتابن جو خالق آهي. سندس ڪتابن ۾ ”ديوان فاضل“، ”كليات مسافر“، ”اخلاق محسن“، ”سچاڻ زالون“ ۽ ”آزاديءَ ۽ غلامي جا عبرتناڪ نظارا“، مشهور آهن. اهو به ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته خان بهادر محمد صديق ميمڻ سان ادبي ڪم ۾ به مسافر صاحب ٻانهن ٻيلي رهيو. هوش خان بهادر ميمڻ (1890-1958ع) به ڪيترا ڪتاب لکيا، جن ۾ ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ ٻن ڀاڱن ۾ مشهور آهي ۽ موضوع تي بنيادي ڪتاب آهي. غلام محمد شاهواڻي شاهه جو رسالو، ”ادبي اصول“، ”ادبي خزانو“، ”علمي خزانو“ ۽ ٻيا ڪتاب لکيا.

تحقيق جي قابليت

حقيقت ۾ انهن مڙني عالمن ۽ اديبن ۾ دنيا سان قدم ۾ قدم ملائي هلڻ جو حوصلو فقط ٻن عالمن ۾ هو، اهي دنيا گهمي ۽ ڏسي وائسي آيا هئا ته تحقيق جو ڪم ڪيئن پير ٿئي. هي ٻه استاد شاگرد هئا. ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر عمر محمد دائودپوٽو.

هوتچند مولچند گربخشاڻي (1884-1947ع):

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ لنڊن مان جنهن موضوع تي ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ورتي، اهو هو ’انگري شاعريءَ ۾ تصوف‘ ان ڪري صوفيانہ موضوعن سان سندس دلچسپي وڌي. گربخشاڻيءَ جي تصنيفات ۾ فقط ٽي ڪتاب آهن:

1- نورجهان- ناول (1915ع)

2- لنواريءَ جا لال- سوانح عمري (1934ع)

3- شاهه جو رسالو- ٽي جلد، (1923-1924-1931ع)

نورجهان: ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي پهرين تصنيف آهي. هن ناول ۾ بامعاورہ زبان ڪم آندل آهي. جنهن ۾ سلامت جا سڀ گڻ موجود آهن. اصطلاح ۽ پهڪا

به جابجا ملن ٿا. ناول ۾ نورجهان ۽ جهانگير جو قصو بيان ٿيل آهي. سيرت ۽ كردار جو بيان ڪيئن ڪجي، ان سلسلي ۾ هي ناول پوين ناول نگارن جي ڪافي رهنمائي ڪري ٿو. هي هڪ تاريخي ناول آهي، جنهن ۾ مغلن جي حڪومت ۽ شان و شوڪت جو گهڻو احوال ملي ٿو. ڪتاب پڙهندي ڪٿي ڪٿي محسوس ڪجي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب، جهانگير سان پورو انصاف نه ڪري سگهيو آهي.

لنواريءَ جا لال: ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب لنواريءَ جي چئن بزرگن جون سوانح عمريون لکيون. لنواري شريف جي ڪتبخاني مان ۽ ڪن دوستن کان مليل قلمي ڪتابن جي بنياد تي سوانح عمريون مرتب ڪيل آهن. اهي ڪتاب هي آهن:

- 1- مرغوب الاحباب. نظر علي بلوچ (1845)
- 2- لطيفة التحقيق - رفيق علي حسيني (1708ع) (هاڻي ڇپيو آهي)
- 3- فردوس العارفين - بلوچ خان ٽالپر (1776ع)
- 4- صفال الضمان - خواجه محمد سعيد (1894ع) (ساڳئي سال ڇپيو)
- 5- الجواهر البدان - بلال (1806ع)

ڪتاب ۾ سلطان الاوليا خواجه محمد زمان، محبرب الصمد خواجه گل محمد، خواجه محمد زمان ثاني ۽ خواجه محمد حسن جن جي سوانح عمري ڏنل آهي. گربخشاڻي صاحب پنهنجي وس آهر صحيح مواد ڏنو، تڏهن به ڪن عالمن مٿس تنقيد ڪري، کيس عجيب و غريب لقب ڏنا.

شاهه جو رسالو: (ٽي جلدن ۾) هي تاليف ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تحقيقي قابليت جو ثبوت آهي. (21) هن کي اهم قلمي نسخا اڳيان رکي، هڪ پڙهڻي قائم ڪئي ۽ ٻيون حوالن سان حاشين ۾ ڏنائين. رسالي ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنيٰ، سمجهاڻي ۽ شرح ڏنائين. لفظن جي بنياد جي به نشاندهي ڪيائين. نيم تاريخي داستانن جي هڪ تاريخ دان وانگر اُڀار ڪيائين ۽ مندر ۾ شاهه صاحب جي سوانح تي مڪمل مقدمو لکيائين، جنهن ۾ شاعريءَ تي به تبصرو ڪيائين. رسالي ۾ آيل احوال مان پوءِ به ڪتاب جدا ڪري ”مقدم لطيفي“ ۽ ”روح رهاڻ“ جي نالي سان ڇپايائين.

لغت جي اڪثر خامين بابت پيرومل تنقيد ڪئي. ڪن سُرَن تي ڊاڪٽر خليل تمام سخت لفظن ۾ تنقيد ڪئي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ تي تصوف بابت به گهڻيون تنقيدون ٿيون. جن جو مڪمل جائزو اسان پنهنجي تاليف ’ڪنزل اللطيف‘ ۾ ورتو آهي. سرن جا ’روحاني راز‘ جن بابت ڊاڪٽر دائودپوٽي چيو ته اهي مون لکيا آهن. تن کي مورگر غير اسلامي سڏيو ويو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي پهريون محقق هو، جنهن رسالي مان ڌاريون ڪلام ڪڍي ڌار ڪيو. ان لاءِ دليل به ڏنائين. هر مناسب پڙهڻي اختيار ڪيائين. سر ڪيڏارو داخل ڪيائين، جنهن تان گهڻو بحث ٿيو. جيڪو هاڻي هڪ اختلافي مسئلي جي حيثيت وٺي بيٺو آهي، هر سر جي اندروني لڪل معنيٰ لکيائين. تنهن کان سواءِ راڳ

سنگيت بابت به سمجهاڻيون ڏنائين.

1931ع تائين رسالي جا ٽي جلد شايع ٿيا. باقي سُرُن کي چوٿين جلد ۾

اٿڻ جي تجويز هئي. ڊاڪٽر صاحب ان کان پوءِ سورهن سال جيئرو هو پر هي ڪم سرانجام نه ٿيو. ڪن عالمن چيو ته منجهس. 'اهليت نه رهي هئي' پر حقيقت ۾ سرمايي جي ڪوت پهريون سبب هو.

رسالي تي نظر وجهڻ سان پهرين ڳالهه جيڪا پڙهندڙ جي ذهن ۾ اچي ٿي، اها آهي مولف جي تحقيقي قابليت. هن يورپ جي عالمن جي تحقيق جو معيار ڏٺو هو. عرب ۽ ايران ۾ ڪيئن پئي ڪم ٿيو، تنهن جي پروڙ کيس هئي. ان ڪري هن مقدمه نگاريءَ جي جديد ترين طرز اختيار ڪئي. جنهن کي پوين اختيار ڪيو ۽ 'شاهه جي رسالي' جي شرح مان به گهڻو فائدو ورتائون. تحقيق جي انهيءَ معيار ۽ قابليت ۾ سندس شاگرد ڊاڪٽر دائودپوٽو به يگانو هو.

ڊاڪٽر عمر محمد دائودپوٽو (1858-1896ع)

دادو ضلعي جي ڳوٺ ٽلٽيءَ جو هي ستارو سنڌي ادب ۾ اعليٰ مقام رکي ٿو. ڊاڪٽر دائودپوٽي، سنڌ جي تعليم کاتي جي سربراهي ڪئي، تنهن سان گڏ علمي ڪم ڪيائين. ڪيمبرج مان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ورتائين. سندس تحقيقي مقالي جو عنوان هو 'عربي شاعريءَ جو فارسي شاعري تي اثر' انگريزي زبان ۾ لکيل هن مقالي کان سواءِ ڊاڪٽر صاحب انگريزي، عربي ۽ فارسي ۾ ٻيا ڪتاب به لکيا. 'تاريخ معصوم' ۽ 'چچ نامہ' جا فارسي متن ايڊٽ ڪيائين. سنڌيءَ ۾ درسي ڪتابن کان سواءِ سندس هيٺيان اهم ڪتاب اهم آهن:

1- منهاج العاشقين (ترجمو) 2- شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام 3- ڪلام گرهوڙي 4- منهنجي مختصر آثر ڪهاڻي 5- ابيات سنڌي (ترجمو).

ڪيترا علمي، ادبي ۽ تحقيقي مقالا به لکيا اٿس. جن ۾ سنڌ جي عالمن، اديبن، شاعرن، صوفين بزرگن جو ذڪر ڪيو اٿس. ڊاڪٽر دائودپوٽي جي ادبي ڪم ۾ تحقيق جو معيار نهايت اوچو آهي. هر ڳالهه لاءِ هن دليل ڏنا آهن. علم جي پياس کيس ڪيترن وڏن ڪتبخانن ۾ وڃي ويٺي ۽ اتي علمي ۽ ناياب ڪتاب مطالع ڪيائين، انهن مان استفادو ڪيائين ۽ نتيجن کي ظاهر ڪيائين.

مقدمه نگاريءَ ۾ شاهه ڪريم، خواجه محمد زمان ۽ عبدالرحيم گرهوڙيءَ تي سندس مقدمه ڏسو، هر هنڌ تحقيقي معيار نظر ايندو. متاخرين هن تحقيقي قابليت کان گهڻو متاثر ٿيا ۽ سندس شاگردن ۽ ننڍن همعصرن ۾ ڪيترا محقق بنيا. تنهن سان گڏ متن کي ايڊٽ ڪرڻ جو نئون طريقو به رائج ٿيو.

عربي ۽ فارسي جو عالم هجڻ ڪري انهن ٻولين تي به گهڻو ڪم ڪيائين. ڊاڪٽر دائودپوٽي جي علمي مرتبي کي ڪيترن غير ملڪي عالمن به خراج تحسین پيش ڪيو آهي. فارسي ڪتابن جي متن کي ايڊٽ ڪرڻ ۾ به اهڙي قابليت ڏيکاري اٿس. سنڌي ادبي بورڊ، طرفان ڊاڪٽر صاحب 'شاهه جو رسالو' ايڊٽ ڪري رهيو هو. جيڪو ڪم پورو نه ٿيو. ٻڌڻ ۾ آيو هو ته ڊاڪٽر صاحب جي وفات کان پوءِ اهو

ڪم مولانا قاسمي صاحب کي سونپيو ويو هو. پر اهو رسالو اڃا شايع نه ٿيو آهي. شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي جي تحرير ۾ جيڪا خوبي آهي، ان جو اندازو هيٺ ڏنل اقتباس مان ٿي ويندو:

”هي دنيا هڪ حيرت ناک هستي آهي. ساعت بساعت، سانڍي جيان سوين رنگ بدلائي ٿي. گهڙيءَ گهڙيءَ نوان ويس ۽ روپ پائي ٿي. سڪندر ۽ دارا پنهنجا وارا وڃائي ويا، پنهنجا نقارا ۽ نشان ڇڏي ويا. مصر ۽ يونان، روم ۽ ايران، اسيريا ۽ توران جون قديم بادشاهتون به انهيءَ لهر ۾ لڙهي ويئون.“

ناول نگاري: ’ناول‘ جي وصف (Defination) هاڻي ڳجهي نه رهي آهي. هرڪو چاڻي ٿو ته نئين طرز جي قصي کي ناول (نئين شئي) جو نالو ڏنو ويو آهي. ادب جي وصف، ادب جي اهم صنفن سان به لاڳو ٿئي ٿي. مثال طور منشي پريمچند ادب بابت چوي ٿو، ’ادب زندگيءَ جو تفسير آهي‘. ادبيات جو مشهور محقق هڊسن پنهنجي ڪتاب ’اٽن انٽروڊڪشن ٽو ڊسٽري آف لٽريچر‘ ۾ چوي ٿو ته، ’بنيادي طور ادب، زبان جي وسيلي زندگيءَ جو اظهار آهي‘. اهڙي طرح ڪنهن ادب کي ’زندگيءَ جي تنقيد سڏيو. ڪنهن ’سهڻن خيالن جو ميڙ‘ سڏيو. ڪنهن ادب کي ’قوم جي تاريخ‘ سڏيو. ادب جون هي وصفون، ناول سان به لڳن ٿيون. ناول ۾ جنهن قصي جي اڀتار هوندي آهي، سو بيشڪ ان قوم جي جذبات ۽ خيالات جو مجموعو هجڻ سان گڏ ان قوم جي زندگيءَ جي تفسير ۽ تاريخ مثال هوندو آهي. سماجي ۽ تاريخي ناول اهڙي واضح ثابتي ڏين ٿا. هوڏانهن ناول بابت به منشي پريمچند قلم چڻ لفظن ۾ چيو آهي: ’اڄ ناول کي انساني زندگيءَ جي تصوير سمجهان ٿو. انسان جي زندگيءَ تي روشني وجهڻ ۽ ان جي رازن کي کولڻ ئي ناول جو مقصد آهي‘.

ناولن جا بياني طرز ۽ هيئت جي لحاظ کان وڌيڪ قسم آهن. ڪي مصنف هڪ مورخ وانگر بيان ڪندو آهي. مثال طور ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ”نورجهان“، گوڻند مالهيءَ جو ”جيون ساڻي“ عبدالخالق خليق مورائيءَ جو ”سندري“ سراج جو ”پڙاڏو سوئي سڏ“ ۽ موتي پرڪاش جو ”انڌيرو اڄالو“ اهڙا ناول آهن. ٻئي قسم ۾ شروع کان آخر تائين فقط ڪردار ئي گفتگو ڪندا آهن. مصنف راويءَ وانگر گفتگو نه ڪندو آهي. سندري اچچنداڻيءَ جو ناول ”پریت پراڻي ریت نرالي“ انهيءَ سلسلي جو بهترين مثال آهي. ان کان سواءِ خطن وسيلي به ناول جي ڪهاڻي پکڙجي ٿي.

ناول جا اهم جزا آهن: ڪردار، گفتگو، ماحول، وقت، جاءِ ۽ عبارت. انهن سڀني جزن جي هم آهنڪي لازمي آهي. سنڌيءَ ۾ معمولي ناولن جا ڊير آهن، اهي جزن جي هم آهنڪيءَ جي نه هجڻ ڪري ناڪام ناول سمجهيا وڃن ٿا. سنڌي ناول جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان ڪي پراڻا قصا ۽ داستان، ناول جا ابتدائي اهڃاڻ نظر اچن ٿا. هن دور جي ابتدا ۾ ’سڌاتورو ۽ ڪٿاتورو‘، ’پنپي زميندا جي ڳالهه‘ يا امام بخش خادم، احمد خان جلباڻي ۽ ماستر علي بخش جا

لکيل 'حاتر طائي'، 'چهار درويش'، 'الف ليله' ۽ 'ممتاز دمساز' جا قصا مشهور ٿيا. انهن قصن ڪهاڻين جو دور گذرڻ کان پوءِ سنڌي ادب ۾ ڪي يورپي ناول ترجمو ٿيا. جهڙوڪ 'راسيلاس' وغيره.

هاڻي سوال آهي ته سنڌي ناول کي انهن قصن مان اُسريل صنف سڏيون يا سڌو سنئون انگريزي ناول جي ترجمي جي بنياد تي بيٺل چئون؟ جيڪڏهن هيٺ ۽ مواد تي غور ڪبو ته پويون رايو قبول ڪرڻو پوندو. هاڻي اچو ته سنڌي ناول جي ابتدا بابت ڪي انگ اکر ڏسون ۽ ان جي ارتقا ۽ تاريخ جا چيون.

سنڌي ناول جي ابتدا ترجمي سان ٿي آهي. ڪن سنڌي ناولن کي اسين طبعزاد سمجهون ٿا. انهن بابت به انديشو ظاهر ڪري سگهجي ٿو ته متان اهي به ترجمو هجن. 'دلارام' مرزا قليچ بيگ 1887ع ۾ لکيو. هي طبعزاد ناول سڏجي ٿو. منجهس ڪي ڳالهون اهڙيون آهن، جن جو ذڪر پراڻن قصن ۾ ته ٿيو آهي، پر جديد ناول ان جي اجازت نٿو ڏي. 1892ع ۾ پريتمنداس 'عجيب پيٽ' لکيو، جيڪو زندگيءَ جي روزمره جي مسئلن بابت آهي (22). ساڌو هيرانند ۽ ڪاڪي پيرومل جو گڏيل 'طلسر' ڇپيو، جيڪو سر والتر سڪات جي "Talisman" جو ترجمو هو. جنهن ۾ صليبي لڙاين جو تذڪرو آهي. هن ناول ۾ غازي صلاح الدين جو ڪردار خوب اجاگر ڪيل آهي.

ويهين صدي مختلف تحريڪن ۽ مسئلن کي ڪٽي آڻي. به مهاپاري لڙاين ٿيون. سرد جنگ تنهن کان سواءِ لڙي پئي ويئي. اها ادب ۽ صحافت ۾ موجود هئي. گڏيل هندستان جا ڪي علائقا ٻين کان انقلابي خيالن ۾ اڳڀرائي ڪيا. بنگال ۾ تشڪور جا خيال ملڪ کان ٻاهر نڪري دنيا کي متاثر ڪري رهيا هئا. ڪيترا ڌرمي، سماجي، اقتصادي معاملا تشڪور ۽ ٻين بنگالي اديبن کان سنڌ کي مليا. اهي خيالات هندن اختيار ڪيا. بنگالي ناولن جا ترجما ٿيا. هندن نه رڳو بنگالي ناولن جا ترجما ڪيا پر گجراتي ۽ هندي ناولن جا به ترجما ڪيائون. انيڪ بنگالي ناول سنڌيءَ ۾ آيا. انهن ترجمي مان ڪي ٿورا ناول هئا، جن سنڌي ادب تي ڪو تاثر ڇڏيو. فقط اهي ناول سنڌ وارن ڇاهه مان پڙهيا، جن جو واسطو ڪن اهڙين ڳالهين يا مسئلن سان هو، جيڪي سنڌ سان به لاڳو هئا. جاسوسي ناول ۽ سلسليوار ناول به نڪتا. سلسليوار ناول 1910ع کان شروع ٿيا. (23) هنن ڏينهن ۾ هڪڙو يگانو اديب هو، جيڪو ناول ترجمو ڪندو رهيو. اهو هو مرزا قليچ بيگ، مرزا صاحب جي ترجمو ٿيل ناولن مان چند هي آهن:

تي گهر - گلن جي توڪري - ايرڪ - حاجي بابا اصفهاني - مصيبت ماريا سائين سنواري ۽ سڄي محبت.

1940ع تائين ڪيترائي طبعزاد ۽ ترجمو ٿيل ناول سنڌيءَ ۾ مهيا ٿيا. جن ۾

خاص حصو هندن جو هو. هيٺين مختصر فهرست ڪن ناولن جي نشاندهي ڪري ٿي: هودل لڏيڏ - پوتنات ۽ ماريارائي - تيج سنگهه - ڪمائي - پوتنات جي جيون - چندر ڪانتا ۽ سندس پنکڙيون - راجڪماري پنا ۽ فيروز شاهه - راڻي جي

ٻانهن - سچو متر ۽ گنگا جو ڪٽنب وغيره.

جاسوسي ۽ اجاين وهمن وارن کان پوءِ ڪي چڱا ناول به نڪتا، جن ۾ طبعزاد توڙي ترجما موجود آهن. گربخشاڻيءَ جي 'نورجهان' کان پوءِ لڳند جو 'سون ورنئون دليون' (ترجمو - 1925ع) مرزا علي نواز بيگ جو 'انتقام' (طبعزاد - 1928ع) ۽ 'ملڪ سرفراز' (ترجمو - 1931ع) موٽومل منگهارام جو 'دڪي آيل' (طبعزاد - 1937ع) پروفيسر شهاڻيءَ جو 'بلو ڪوڪر' (پلاٽ رٽل - 1929ع) گلي جو 'اتحاد' ميلارام منگترام واسواڻي جو 'شيل' 'سماجڪ بلو' ۽ 'رتنا' وغيره. هيرانند 'انصاف' ترجمو ڪيو. 'آخري التجا' نالي 1940ع ۾ جڳت آڏواڻيءَ هڪ ناول بنگاليءَ مان ترجمو ڪيو. ان کانسواءِ نارائڻ داس پيمائڻيءَ جا ناول 'غريبن جو ورثو'، 'وڏوا'، 'مالهن' ۽ 'پاپ ۽ پاڪيزگي' اچن ٿا.

ان کان پوءِ صورتحال ڪجهه ٻي رهي. آزاديءَ جي تحريڪ جي اثر ڪري ناولن جا موضوع به بدليا. 1947ع تائين سنڌي ادب ۾ گهڻو اهڙو مواد ملي ٿو، جنهن ۾ آزاديءَ جو عنصر غالب آهي. انگريزن خلاف نفرت جو دور ادب ۾ پنهنجا نقش ظاهر ڪري ٿو. هندن پيا به ڪيترا ناول لکيا. 1947ع کان پوءِ ڪيترا هندو ناول نگار لڏي ڀارت ويا. نون مسلم لکندڙن ناول گهٽ لکيو. ڀارت ۾ 'رام پنچواڻي'، 'گربند مالهي'، 'موهن ڪلپنا' ۽ 'سندري' کان سواءِ ٻيا ڪيترا نوان ناول نگار اسريا، جن زندگيءَ جي مسئلن تي ڀرپور انداز ۾ لکيو. هتي سنڌ ۾ ڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ناول لکيا ويا. ڀر ڀارت ۾ جنهن جوش خروش سان ناول لکيا پيا وڃن سا ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي نه آهي.

گوبند مالهي (ولادت 1921ع): گوبند جو نالو سنڌي ناول نگارن ۾ جذبات نگاريءَ ۽ ڪردارن جي اُڀتار بابت مشهور آهي. مالهيءَ ڪيترا ئي ناول لکيا. ورهاڱي کان اڳ به ۽ پوءِ به. اڳ جي ناولن ۾ 'انقلابي سپاهي'، 'انقلابي شاهراه' قابل ذڪر آهن. ڀارت وڃي اُتي جي حيات ۽ مسئلن هن جو ڌيان ڇڪايو. اتي جي حيات جي عڪاسي هن ڪيترن ناولن ۾ ڪئي. ڪيترن ۾ هند سنڌ جو به بيان ڪيو اٿس. مالهيءَ جا ٻيا چند ناول هي آهن:

'ديسي سين ڪجن'، 'شرم ٻوٽي'، 'عشق نه آهي راند'، 'چنچل نگاهون'، 'لوڪ آهي ٻوڪ'، 'جي سوري پانڌين سڀ' ۽ 'جيون ساڻي' وغيره مالهيءَ سنڌيءَ ۾ دعويٰ سان شاهڪار ناولن جو بنياد وڌو آهي.

پراڻي سنڌي ناول جا ڀارت ۾ سينگار ٿي بدلي ويا. ته به ڪن سنڌ جي اهڃاڻن کي ناول ۾ قائم رکيو. ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جو 'قولي' ترجمو آهي. سندري اُڻچندائي جا ڪردار جذبات سان پُر هوندا آهن. 'ڀريت پراڻي ريت نرالي' ۾ هره پڙهندڙ کي ڪردارن جي حوالي ڪري پاڻ پري ٿي ڦاسو ڏسي ٿي. سندس ٻيو مشهور ناول 'ڪرندڙ ديوارن' آهي.

ڀارت ۾ ڪيترا نوجوان ناول پيا لکن. جن ۾ 'ڄمڻ ساڻي' (ولادت 1935ع) هڪ سٺو ناول نگار آهي. هن جا ڌڙن کان مٿي ناول آهن، جن مان 'اڏري

وج تي ڪونج، 'ڪچلي'، 'ستل واديون' ۽ 'آسمان روشن آهي' نهايت دلچسپ ۽ معياري آهن. "موتي پرڪاش" جو "انڌيرو اجالو" معياري ناول آهي. هو صاحب شاعر به آهي. "ڪلا پرڪاش" جو ناول 'هڪ دل هزار ارمان' "مومن ڪلهنا" جو 'زندگي' جيون جو 'سنگرام' ۽ ٻيا ڪيترا ناول هن لکڻيءَ ۾ پوتل آهن. "پروفيسر رام پنجاڻي" به ناول جو ليکڪ آهي. سندس پراڻن ناولن ۾ 'اسان جو گهر' ڪنهن کان وسريو هوندو! ڀارت وڃي جيڪي ناول لکيائين، تن سبب به ڪيترو داد مليس. هونئن راڳ رنگ ۾ ته هو داد وٺي چڪو آهي. سندس ناولن ۾ 'پدما'، 'چانديءَ جو چمڪو' 'آهي نه آهي'، ۽ 'ڏيتر نه جس' اهم آهن. ان جي مقابلي ۾ آزادي کان پوءِ سنڌ ۾ تمام ٿورا ناول لکيا ويا. جن ۾ هڪ اڌ ڪي ڇڏي ٻيا فرسوده موضوعن تي لکيل آهن. مواد ۽ هيئت جي لحاظ کان منجهن ڪابه نواڻ نه آهي. فقط "محمد عثمان ڏيپلائي"، هڪ اهڙو اديب آهي، جنهن ڪن وقتي مسئلن، سماجي براين ۽ انقلابي موضوعن تي اصولڪا ۽ ترجمو ڪيل ناول آندا. هن صاحب سنڌ ۾ پير پرستيءَ خلاف هڪ طرف لکيو ته دنيا جي تاريخ مان موضوع ٻئي طرف ورتا. سندس ڪي ناول ضبط به ٿيندا رهيا. ڏيپلائي صاحب جي ناولن جو تعداد تمام گهڻو آهي. چند مشهور ناول هي اٿس: 'ڏاهري رنگ محل'، 'شير ايران'، 'مصطفيٰ ڪمال'، 'سمرقند جو صوف'، 'گلستان حسن'، 'تپو'، 'فتح اسپين'، 'نور ترجيد'، 'سانگهڙ'، ان کانسواءِ 'مرشد' بابت ڏيپلائي صاحب گهڻو ڪجهه لکيو آهي. هڪ طرف ڏيپلائي صاحب جا ناول رڪجن ٻئي طرف آزادي کان پوءِ وارا ٻيا ناول ته به ڏيپلائي صاحب جا ناول گهڻا ۽ موضوع جي لحاظ کان بروقت آهن.

پاڪستاني دؤر ۾ ڪيترن ادارن ناول شايع ڪيا. جن ۾ اداره سنڌي ادب ٽنڊو محمد خان، سلسلہ آزاد، اداره ادب نو ۽ آواز ادب حيدرآباد اچي وڃن ٿا. تڏهن به ناولن جو تعداد تمام ٿورو آهي. ڪي ناول هي آهن:

پرديسيءَ جو پيار (الله بخش ٽالپر) تباهي (حافظ حسيني) گلبدن (راز بلڙائي) بک ۽ بيروزگاري (راز بلڙائي) شرابي (راز بلڙائي) ڪاروان زندگي (انجم هالائي) آواره (انور هالائي) شڪسته ساز (ساز نو آبادي) زميندار (حيدر شاھ) درياءَ جي ڪپ تي (گل نصريوري) لاش (غلام علي الانا) سوري آسپنگار (عبدالجبار جوشيگر) غدار (ڪرشنچندر- ترجمو: وليام ولي) ٿريا (فقير سبب علي).

جاسوسي ناول به ڪيترا ڇپيا، جن ۾ محمد بخش جوهر جا ناول گهڻا آهن. هن مڙني ناولن ۾ مسئلن جي ڇنڊڇاڻ گهٽ آهي. تمام ٿورن ناولن ۾ سماجي مسئلن جي اظهار آهي. جيڪڏهن ڏسبو ته اها به تبليغ جي انداز ۾ آهي. ۽ نه فنڪارانه انداز ۾. ڪن سنڌي ناولن جو موضوع زمينداري ظلم رهيو آهي ته ڪن جو عشق و محبت وغيره. هرڏانهن ڀارت ۾ لکيل سنڌي ناولن ۾ شادين ۽ ڏي وٺ جي مسئلن جي گهڻي اظهار ملي ٿي.

گذريل ويهن سالن ۾ سنڌ ۾ ٻيا به ڪيترا ناول لکيا ويا آهن، جيڪي

عاميانه قسم جا آهن ۽ ادبي معيار تي پورا ڪونه ٿا بيهن. موجوده سنڌي ناول نگارن ۾ ٽي اهڙا آهن، جيڪي دنيا جي ناول جي روايت سان پورا بيهي سگهن ٿا. آغا سليم، علي بابا ۽ سراج الحق ۾ اهي صلاحيتون موجود آهن. آغا سليم افسانه نگار به آهي. هن جو ناول 'روشن جي تلاش' ڇپيل آهي. سندس ٻيو ناول 'اوندهاڻي ڌرتي ۽ روشن هٿ'، ۽ ٽيون 'اڻ پورو انسان' آهي. سڀ تاريخي پس منظر ۾ اٿيل آهن. آغا سليم جي افسانن جو مجموعو پڻ ڇپيل آهي. آغا وٽ زبان جو وهڪرو ۽ جذباتي طرز موجود آهي. ممڪن آهي ته هو صاحب ايندڙ وقت ۾ سنڌي زبان کي ڪو شاهڪار ڏي. علي بابا جو 'موهن جو دڙو' قطن ۾ ڇپجندو رهيو. ممڪن آهي هن ناول جي ناڪامي جو سبب سندس زبان بنجي.

سراج: زبان جو محقق ۽ افسانه نگار نه آهي پر سندس تازو ناول 'پڙاڏو سوئي سڏ' پڙهندڙن کي حيرت ۾ وجهندڙ آهي. هن هي ناول اوچتو سنڌي ادب جي جهوليءَ ۾ وڌو آهي. جنهن مان خبر پوي ٿي ته هن دؤر ۾ اسان کي سنڌ جي تاريخ جي معلومات جي ڪيتري نه ضرورت آهي. جڏهن مظلوم سنڌين تي ظلم ڪيو پئي ويو، ان وقت کي جوڌا جوان ظلم سان ٽڪر کائڻ لاءِ کڙا ٿيا هئا. هن ناول ۾ ترخانن جي زماني جي تاريخ کي پسمنظر ۾ رکيو ويو آهي. ناول ۾ جذبات ۽ زبان جي هر آهنگي موجود آهي. واقعات جو تسلسل ۽ معرڪن جي اُڀتار اهڙي ٿيل آهي، جو ناول جي انهن حصن کي منظر نگاري جا بهترين مثال سڏي سگهجي ٿو. سراج جنهن انداز ۾ پهريون وارو باب شروع ڪيو آهي، پڇاڻيءَ ۾ تاثر ايترو گهرو ۽ چرڪائيندڙ نه آهي. هي سنڌيءَ جو شاهڪار ناول آهي. ڇو جو منجهس جذبات نگاريءَ جا بهترين مثال موجود آهن.

ناتڪ نويسي: ناتڪ ۽ ناول جي ڪارج ۾ وڏو فرق آهي. تنهن سان

گڏ ناتڪ ۾ وقت جي هڪ خاص پابندي به آهي. قديم هند ۾ سانگ، پتيلن جا ڪيل ۽ رام ليلاون، ناتڪ جا اوائلي اهڃاڻ آهن. هندوستان ۾ قديم زماني کان هندن هن فن کي ڌرمي لحاظ کان به اهميت ڏني. جيئن ته يونان ۾ هن فن کي گهڻو فروغ حاصل ٿيو، تيئن ڪجهه مغرب جي اثر ۽ ڪجهه هندن جي ڌرمي خيالن جي پيش نظر سنڌ ۾ ڊراما لکڻ ۽ ڪيڏجڻ جو رواج پيو. ابتدا ۾ جيڪي چند ناتڪ لکيا ويا، تن کي ڪيڏڻ وارو ڪوئي ڪونه هو. ڪواچيءَ ۾ ڪي ڪمپنيون قائم ٿيون، پر اهي سنڌي ڊراما اسٽيج تي ڪونه آڻينديون هيون. ابتدا ۾ 1879 ۾ امام بخش خادم 'هيرانجهو' لکيو. مرزا قليچ بيگ 1880ع ۾ 'ليلي مجنون' لکيو ۽ 1885ع ۾ 'خورشيد' لکيو. ڪوڙسمل 1888ع ۾ 'رتنوالي' لکيو. پر انهن کي ڪنهن به ڪونه ڪيڏيو. تان جو 1894ع ۾ حيدرآباد ۾ پروفيسر بادشاهه ۽ ڊاڪٽر جنڪسن جي ڪوششن سان 'سنڌ ڪاليج امپيچور ڊراماٽڪ سوسائٽي' قائم

* سراج جي ناول 'پڙاڏو سوئي سڏ' جو ٻيو حصو 'مرن مون سڄا آءُ' پڻ ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي. تنهن کان سواءِ سراج جا ٽي وڌيڪ ناول 'منهنجي دنيا ميڪل وياڪل'، 'منهنجي دنيا سڀ رنگ سانول' ۽ 'منهنجي دنيا مرگه ترشنا' پڻ ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن.

آهستي آهستي شوق وڌيو. مرزا قليچ بيگ اسٽيج جي تقاضائن تي شيڪسپيئر جو ٽي. (24) هنن پهريائين ماسٽر چيئمانند جو سنڌي ناٽڪ 'نل دمييني' ڪيڏيو. ڊرامو ترجمو ڪيو. مرچنٽ آف وينس (حنا دلدار) ۾ شانلڪ يهوديءَ کي 'هريدام' نالو ڏنائين، جنهن تي اعتراض ٿيا ۽ هنملٽ (شهزادو بهرام) جو مسودو ٺهي ڪمپنيءَ وارن واپس ڪيو. هن مان ظاهر آهي ته مسلمان ناٽڪ نويسن جي ڪيئن نه دل شڪني ڪئي ويئي. 1907ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ڊرامائيتڪ سوسائٽي قائم ٿي، جنهن لاءِ ڪشنچند بيوس 'خوبصورت بلا'، 'سوردام'، 'هرشچندر'، 'پريت پوچارڻ' ۽ 'هارجيت' ناٽڪ لکيا. ان کان پوءِ شڪارپور ۽ ڪراچي ۾ به ڪي ناٽڪ اسٽيج تي آيا. پر سنڌيءَ ۾ ائين ڪڏهن ڪونه ٿيو جو ناٽڪ نويسي ۽ اسٽيج هر آهنگ هجڻ ۽ نت نئين تقاضائن جي پيش نظر ناٽڪ لکجن. ان ڪري سنڌيءَ ۾ جيڪي ناٽڪ لکيا ويا سي ڪيئن جي زينت بنجندا رهيا. سواءِ ڪن ٿورن جي ناٽڪ نويسن ۾ مرزا قليچ بيگ ڪهڙو آهي. هن صاحب انگريزي ناٽڪن کي صورت ٺهي نئين ڏني، ڪردارن جا نالا بدلايائين ۽ موقعي جي مناسبت سان شعر به وڌائين. تنهن کان سواءِ مقفيٰ نثر به ڪم آندائين. جيڪو اردو جي امانت لکنوي ۽ آغا حشر جي ناٽڪن ۾ ملي ٿو. مرزا صاحب شيڪسپيئر جا هيٺيان ڊراما سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا.

1- عزيز شريف (تو جيتلمين آف ويرونا)

2- شاه ايليا (ڪنگ ليئر)

3- حنا دلدار (مرچنٽ آف وينس)

4- شمشاد مرجان (سمبلائين)

5- گلزار ۽ گلزار (روميو جوليٽ)

6- شهزادو بهرام (هنملٽ) (25)

ڪاڪي پيرومل 'ڪنگ جان' جو ترجمو ڪيو. ڀاڳچند 'آٽيلو' جو ترجمو ڪيو. حبيب بخاري 'ڪلوپٽرا' جو ترجمو ڪيو. اهڙي طرح شيڪسپيئر جا ٻيا به ايڪٽر بيڪٽر ترجما ٿيا آهن. ترجمو ٿيل ڊرامن ۾ احمد ڇاڳلا (1902-1953ع) جو نالو اچي ٿو. هن صاحب 'پوت' ايس جي (Ghosts) تان ترجمو ڪيو. سندس ٻيا ناٽڪ 'خوني'، 'جيڪا تقدير'، 'ديس جو دشمن' ۽ 'گڏيءَ جو گهر' آهن. ڇاڳلا کي موسيقيءَ جي فن سان به دلچسپي هئي، تنهن ڪري ناٽڪ ۽ اسٽيج جي تعلق کي هو خوب سمجهي سگهيو ٿي. ڇاڳلا جي ناٽڪن ۾ خاص طور ڪردار جي شخصيت ايترو اڀري بيهي ٿي، جو اهاڻي ناٽڪ جي مراد پيئي معلوم ٿئي. تنهن کانسواءِ گفتگو مان ڪهاڻيءَ جون جيڪي ويڙهيون ڪلنديون وڃن، سي لکندڙ جي دلي رجحان کي کولي ظاهر ڪن ٿيون ته هو ڪهڙي ڳالهه جو پرچار ڪرڻ ٿو گهري. پوءِ ڪٿي اسان جي اڳيان ترجمو ٿيل ناٽڪ ڇو نه هجي. سنڌي نيم تاريخي داستانن تي به راءِ پنجنواڻي، لالچند امر ڌڻي مل ۽ ليلا رام ڦيرواڻي وغيره ناٽڪ لکيا.

خانچند درياني: سنڌي ناٽڪ جي تئين روپ جو باني خانچند درياني آهي. هن سماجي براين تي نهايت بيباڪيءَ سان لکيو. شاديءَ جي مسئلن، ڌي وٺ

جي پري رسم ۽ 'جيئريءَ تي جيئري' شاديءَ بابت هر لکندو رهيو. سندس ناٽڪ اسٽيج به ٿيا. هن ليکڪ جا هيٺيان ناٽڪ مشهور ٿيا:

1- جيئري تي جيئري 2- گلاب 3- موتي جي مڪڙي 4- رتنا 5- زمينداري ظلم 6- زماني جي لهر 7- بک جو شڪار 8- پدمشي 9- مايا جو انڌ 10- مومل ۽ ميندرو. ڪي ترجما به ڪيائين. جهڙوڪ: ديش صدي، ملڪ جا مدبر، انسان ڪي شيطان ۽ غلط فهمي.

سماج جي اڃاين رسمن ۽ ظلم خلاف دل کولي ناٽڪ لکيائين. مڪالما به نهايت جاندار ۽ پرجوش لکيائين.

خانچند دريائيءَ جي دڙو کان پوءِ (خاص طور آزادي کان پوءِ) سنڌي ناٽڪ نويسيءَ ۾ هيٺيان صاحب ڪم ڪري رهيا آهن. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، محمد عثمان ڏيپلائي، محمد اسماعيل عرساڻي، منظور نقوي، ممتاز مرزا، چن شير ناز ۽ آغا سليم.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: عمر ۽ ادبي ڪم جي لحاظ کان اهڙي شخصيت آهي، جنهن جي سڀني ۾ سڄي ادبي روايت موجود آهي. گهڻي وقت کان لکندو پيو اچي. 'يڪ باسي ناٽڪ' سندس ڪيترائي آهن. جن ۾ 'بي زال'، 'ڪيلي دل'، 'بتي'، 'په پينر'، 'دل ۽ دماغ'، 'ڪن جي خطا'، 'ناخلف پٽ'، 'پريت جي ريت' ۽ 'پاپ جو ڪيتو' اچي وڃن ٿا. 'قسمت' ۽ 'انارڪلي' وغيره وڏا ناٽڪ به لکيائين. پروفيسر ملڪاڻي هن فن جو يگانو عالم به آهي. سنڌي نثر جي تاريخ تي به سندس مطالعو نهايت وسيع آهي. هندستان ۾ ڪي ٻيا ناٽڪ نويس به ناٽڪ لکن پيا، انهن مان هن جي لحاظ کان توڙي مسئلن جي چنڊچاڻ ۾ ڪوبه ملڪاڻي صاحب جي مقابلي ۾ ڪونه ٿو اچي.

محمد عثمان ڏيپلائي: سنڌيءَ جو 'گهڻو لکندڙ اديب' ليکيو وڃي ٿو. سوين ناول ۽ افسانا توڙي نقل نظير لکيائين. تنهن سان گڏ ناٽڪ نويسيءَ ۾ به پنهنجو انوکرو اسلوب رکي ٿو. موضوع به اهڙا ڳوليو ڪڍي، جن تي اسان اوهان جو ڌيان ٿي نه ويو هوندو. سندس ناٽڪن ۾ 'شاهدي'، 'ڪورٽ'، 'نجوم' ۽ 'ڌڪار' اهم آهن. ننڍا توڙي ته گهڻا. ڏيپلائي صاحب جو 'شاهدي' ناٽڪ پڙهڻ سان ڏيپلائي صاحب جي بدلهه منجيءَ جو داد ٿو ڏيڻ پوي. بيباڪ گفتگو سندس ناٽڪن جي اهم خصوصيت آهي.

محمد اسماعيل عرساڻي: ٻئي ادبي ڪم ۽ درسي ڪتابن سان گڏ ڪي ننڍا ۽ وڏا ناٽڪ لکيا اٿس. ناٽڪن ۾ سندس 'بدنصيب ٿري' آهي. جيڪو 1941ع ۾ ڇپيو هو. عرساڻيءَ جا ٽي ننڍا ناٽڪ 'حسن پروين' ڪتاب ۾ ڇپيل آهن ۽ ننڍا مڪالما 'ڏڙن ڍاڻالاگ' ۾ آهن. عرساڻي صاحب جي ناٽڪ ۾ خانچند دريائي، پروفيسر ملڪاڻي ۽ ڏيپلائيءَ وارو ادبي چشمو ڪونهي. فقط واقعات کي گفتگو جي وسيلي مرتب ڪيل آهي. ڪيترا ڍاڻالاگ فقط ٻارن جي وندر جي مدنظر لکيل آهن. البت 'بدنصيب ٿري' موضوع جي لحاظ کان معياري ناٽڪ آهي.

جنهن ۾ حقيقت نگاري موجود آهي ۽ ان ۾ جذبات جو اظهار نهايت واضح ۽ متاثر ڪندڙ آهي.

منظور نقوي: گهڻو ڪري ريڊيو لاءِ تاريخي ۽ روماني ناٽڪ لکيا اٿس. منظور صاحب سنڌيءَ جو صاحب طرز شاعر به آهي. غزل، ڪافي ۽ گيت لکي پيو. ناٽڪن ۾ هن جي ڪردارن ۾ جذباتيت (Emotionalism) گهڻي ملي ٿي. هن جي تحرير ريڊيو جي تقاضائن جي ضابطي هيٺ هوندي به معياري ۽ متاثر ڪندڙ آهي.

ممتاز مرزا: ريڊيو لاءِ لکي پيو. هن ڪيترا تاريخي ۽ روماني ناٽڪ لکيا آهن. ريڊيو لاءِ مشهور افسانہ نگار 'آغا سليم' به لکي ٿو. 'چنڊ شير ناز' ڪيترا ناٽڪ لکيا آهن. سنڌيءَ ۾ انهن چند ناٽڪ نويسن جي ڪري ڪي ناٽڪن جا مجموعا ويجهڙائيءَ ۾ ڇپيا آهن.

1970ع کان ڪي معياري ۽ اعليٰ درجي جا ناٽڪ ڪيڏيا به ويا آهن. تن ۾ آغا سليم جا به ناٽڪ 'دودو چنيسر' ۽ 'دولہ دريا خان' بالترتيب ڪيڏيا ويا. ڏسڻ وارن پنهي کي تمام گهڻو پسند ڪيو. جيڪو جوش خروش ڏسڻ نظر آيو، ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جا مائهو ناٽڪ لاءِ آيا آهن. رڳو ڪا ڊراماٽڪ سوسائٽي هجي جو ناٽڪن کي ڪتابن مان ڪڍي اسٽيج تي آڻي.

سنڌي افسانو

جنهن صنف کي 'افسانو' يا 'ڪهاڻي' سڏجي ٿو، سو جديد زماني جي هڪ مقبول ترين نثري صنف آهي. افساني بابت آمريڪا جي افسانہ نگار 'ايدو ايلن پو' جو رايو نهايت مناسب آهي. "افسانو، هڪڙو اهڙو ننڍو داستان آهي، جو هڪ ئي نشست ۾ پڙهي ختم ڪري سگهجي ٿو. جيڪو هڪ تاثر پيدا ڪرڻ لاءِ لکيو ويو هجي. جيڪي ڳالهون تاثر بنائڻ ۾ مدد نه ڪنديون هونديون آهي افساني ۾ نه اينديون." ساڳيو خيال پريمچند پنهنجن لفظن ۾ هيئن ادا ڪيو آهي: "زندگيءَ جي ڪنهن هڪ پهلو ۽ جذبي کي افسانو ظاهر ڪري ٿو."

دنيا ۾ هن صنف کي گهڻي مقبوليت حاصل آهي. افسانو افاديت ۽ فڪر جي لحاظ کان هڪ ڪمائي صنف آهي. روس ۾ تالستاءِ، گوگول ۽ چيخوف، فرانس ۾ بالزڪ ۽ موباسان، انگلينڊ ۾ چارلس ڊڪنس ۽ آمريڪا ۾ او هنيري ۽ ايدو گريلين پو، هن صنف ۾ پنهنجا اعليٰ ترين شاهڪار پيش ڪيا آهن. ايران ۾ صادق هدايت، محمد علي جمال زاده جا افسانا مشهور آهن. هندي ۽ اردو افساني جوابو پريمچند آهي. سنڌي ۾ ابتدا ۾ جيڪي قصا لکيا ويا، تن کي افساني جا ابتدائي اهڃاڻ ڪري ڄاتو ويو آهي. (26) محققن 'سورن ۽ راءِ ڏياچ' جي آکاڻي (1849ع) کي به انهن ابتدائي اهڃاڻن ۾ شامل ڪيو آهي. ميران محمد شاه اول به 'مفيد الصبيان' (1861ع) ۾ اخلاقي ۽ وندر واريون ڪهاڻيون ڏنيون.

ان کان پوءِ ڪوٽيل (ٻاراڻيون آکاڻيون) ۽ مرزا قليچ بيگ (شريف بيگم)

آکاڻيون لکيون. مرزا صاحب، ڪوٽيل، سوپراج ڏسراڻي، اڏارام ۽ ٻين ليکڪن هن ابتدائي دور ۾ گهڻو ڪري ترجمو ڪيل ننڍا قصا يا آکاڻيون ڏنيون. اهڙيون اٺيڪ آکاڻيون شايع ٿيون، تن کي ڪنهن به طرح سنڌي افسانو نٿو چئي سگهجي. جيڪو موجوده سنڌي افسانو آهي، تنهن جي ارتقائي تاريخ جون اهي ڪڙيون ٿي سگهن ٿيون.

ويهن صديءَ جي ابتدا ۾ بنگاليءَ مان ڪي افسانا ترجمو ڪيا ويا، ڪي ننڍيون آکاڻيون طبعزاد به لکجن ۾ آيون. جن ۾ نانڪرام ڌرمڌاس جون اخلاقي آکاڻيون 'ڌرم راءِ جي وهي' ۽ 'جيوت جو جس' (1915ع) مشهور آهن. مشهور ليکڪن لالچند ۽ پيرومل به ڪي افسانا لکيا. جنهن ادب معاشري جي معاملن ۽ جذباتي ڪيفيتن کي افساني ۾ آندو سر مرزا قليچ بيگ جو فرزند نادر بيگ هو. نادر بيگ ڪي ڦار اعليٰ درجي جا جذباتي افسانا لکيا، جن ۾ سماجي حالت ۽ محبت جي واردات کي آندائين.

بولچند راجپال، 1932ع ۾ 'سنڌو' رسالو شڪارپور مان شايع ڪيو. هن ادبي پرچي افسانن جي اشاعت ۾ خاص حصو ورتو. نادر بيگ کان سواءِ ڪيترن ٻين جا به افسانا شايع ٿيا، جن ۾ پير حسام الدين راشدي، عبدالله عبد ۽ لطف الله بدوي جا نالا اچن ٿا. افساني جي هن همعصر دور ۾ ڪيترا ٻيا به افسانا نگار آهن: جهڙوڪ: امر لعل هنگورائي، عثمان علي انصاري، محمد صالح پٽي، شيوارام لال، سائينداد سولنگي، سرائي اميد علي، محمد خان غني، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ شيخ عبدالستار وغيره.

لطف الله بدويءَ 'غريبت' لکيو. سندس افسانن جو مجموعو 'دستءِ گل' شايع ٿيو. پير صاحب جو تاريخي افسانو 'انارڪلي' شايع ٿيو. عبد جو افسانو 'اسڪول ماسترڻائي' آهي. شيوارام لال، ٽالستاءِ جي افسانن جو ترجمو ڪيو، جن جو مجموعو به ڇپيو. امر لعل هنگورائيءَ جو 'ادو عبدالرحمان' اڄ به ادبي گفتگو ۾ افسانن نگارن جي زبان تي آهي. (27) هن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو به ٿيو. عثمان علي انصاري، پنج جي عنوان سان پنج افسانا شايع ڪيا. مٿي آيل نالن مان ڪيترن معياري افسانا لکيا، تن ۾ مرزا نادر بيگ جا افسانا جذباتيت جي ڪري يادگار آهن. سندس پهريون افسانو 'موهنِيءَ جي دائري' آهي. جيڪو سنڌوءَ ۾ شايع ٿيو، حقيقت ۾ هڪ نئين ڪنوار جي دائريءَ جا هي ورق سماج جو اهڙو عڪس پيش ڪن ٿا، جيڪو اڄ به نظر اچي پيو. مرزا صاحب ڪي ٻيا به افسانا لکيا: "موهنِيءَ جي دل جو داغ"، "موهنِيءَ جي آه"، "موهنِي" (حصو پير) گهر جي چڪ"، "پاڇائيءَ مضمون لکيو" ۽ "پاڪ محبت".

نادر بيگ جي افسانن ۾ محبت جي ڪارستاني به ملي ٿي. سندس افسانو 'پاڪ محبت' خاص طور ان ڳالهه جو مظهر آهي. افساني جو هيرو هڪ پارسي چوڪريءَ سان محبت ڪري ٿو. ان محبت ۾ جيڪي ڪيفيتون پيدا ٿين ٿيون، تن کي افسانه نگار فنڪارانه انداز ۾ ظاهر ڪيو آهي. افساني ۾ منظر نگاريءَ جا به بهترين مثال موجود آهن. مرزا نادر بيگ جا اڪثر افسانن 'موهنِيءَ جي نالي' آهن.

انهن ۾ جيڪا جذباتي كيفيت لڪل آهي، سا محبت جي ڪنهن نہ ڪنهن عنوان هيٺ آهي.

اڻ ورهايل هندوستان ۾ آزاديءَ جون تحريڪون شروع ٿيون، جڏهن اهي تحريڪون هلندڙ هيون يا جڏهن ڀڄي راس ٿيون ته ادب تي به اثر ڪيائون. ڪراچيءَ جو ’باغي سلسلو‘ انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. ڪي ٻيا ادارا انقلابي ادب شايع ڪري رهيا هئا. انهن ڏينهن شيخ اياز جي افسانن جو مجموعو ”سفيد وحشي“ شايع ٿيو. جنهن ۾ سندس افسانا: نوزان، ڪلشي، ڪارو رنگ، واچ جا ڪانتا، مسافر مڪرائي، پنهل کان پوءِ ۽ سفيد وحشي ڇپيا. اياز جي افساني ”سفيد وحشي“ ۾ خاص طور انگريزن خلاف نفرت جو اظهار ڪيل آهي. سندس ڪن افسانن ۾ سماج جو عڪس ۽ رومانيت به آهي. گهڻو پوءِ سندس افسانن جو ٻيو مجموعو ’پنهل کان پوءِ‘ ڇپيو.

سماهي مهراڻ جي ٻئي دؤر (1955ع) جي ابتدا سٺن معياري افسانن سان ٿي. هونئن رسالي فردوسي، نئين زندگي، اسان جي منزل ۽ سارنگ وغيره ۾ افسانه ڇپيا پئي. پر معيار جي لحاظ کان اوچا نه هئا. پاڪستاني دور ۾ سنڌي افسانو اهڙي موڙ تي بيٺو آهي. جو دنيا جي ڪنهن به زبان جي برابر آهي. ابتدا جي چند سالن ۾ زمينداري ظلمن تي گهڻو لکيو ويو. پر آهستي آهستي نه رڳو موضوعن ۾ وسعت ايندي وئي پر زبان ۽ بيان جو معيار به بلند کان بلند تر ٿيندو ويو. سنڌي افساني ۾ شيخ اياز کان پوءِ ڀارت لڏي ويل سنڌين ۾ ڪيترا سٺا افسانا نگار هئا. ڀارت ۾ ڪيترا پرڄا نڪتا، جن ۾ افسانا ڇپجندا رهيا. مجموعا به ڇپيا. ڪيترن ناول نگارن به افسانا لکيا، جن ۾ سندري، رام پنجواڻي، گوپند مالهي اهم آهن. ڪيترن ڀارت ۾ اک کولي، سنڌ جي ڪا يادگيري به نه هين. تن خاص طرح سان ڀارت جو ماحول چٽيو ۽ سماجي مسئلن جي اپتار ڪيائون. انيڪ افسانه نگار آهن، جن جي هڪ طويل فهرست بنجي ٿي.

آئند گولائي ’چريو‘ ۽ ٻيا افسانا لکيا. ڪشور جيون، ’ڪمزور ڪڙيون‘ ۽ ٻيا افسانا لکيا. جڳديش لڙاڻي ’نئين نظر‘، ’خاموش زندگي‘، ’ڦيرو‘ ۽ ٻيا ڪيترا افسانا لکيا. اهڙي طرح برج موهن، ڪلاپرڪاش، لعل پشپ، اڄل، سڳن آهرجا، ڪماري پوپتي، ڪرشن راهي، موتي پرڪاش، تارا ميرچنداڻي، منوهر لال، اتر، نارائن ڀارتِي، ڦٽن پرسراڻي، گل آسنائي، داس طالب، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ ٻين ڪيترن افسانا لکيا. تن مان ڪن مجموعا شايع ڪيا.

ڀارت جي نوجوان افسانا نگارن بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو رايو آهي ته، ”هنن نوجوان ليکڪن ۾ اتساهه جهجهو آهي، وڻن موضوع جي به ڪمي ڪانهي، پر ايترو ضرور چئبو ته منجهائن گهڻن ۾ عبارت جي پختائي ڪانهي، ڇو جو هڪ پاسي سنڌ واري پارسي آميز ٻوليءَ جو پورو پايو ڪونه اٿن ۽ ٻئي پاسي هندستان ۾ اچڻ کان پوءِ هنديءَ جو پورو اثر گوڻ ڪونه ڪيو اٿن، جنهن ڪري سندن سنڌي گهر گهلي ۽ بگڙيل ٿي پئي آهي.“

پروفيسر صاحب جي هن راءِ کي مذڪور نوجوان افسانا نگار پلي هڪ جهوني جي جهوني ڳالهه سڏين، پر حقيقت ڏي هڪ اشارو آهي، جنهن ڏي توجهه انهن افسانه نگارن لاءِ مفيد ٿيندو.

سنڌ ۾ افساني ۾ شيخ اياز کان پوءِ ٻيو وڏو نالو ”جمال ابڙي“ جو آهي. جمال کي تمام سٺا ۽ منفرد انداز جا افسانا لکيا. کردار نگاري سندس افسانن جي خاص خوبي آهي. هو ڪنهن به واقعي، منظر يا شخص جو بيان ائين ٿو ڪري، جو تصوير اکين اڳيان ڦريو اچي. سندس افسانو ’شاهه جو ڦر‘، سڄي سنڌ ۾ وڃي ريو هو. جمال جي افسانن جو مجموعو ’پشوپاشا‘ ڇپيل آهي. سندس افسانن ۾ ’خيسي جو ڪوٽ‘، ’پشوپاشا‘ ۽ ’مهرياني‘ به اهم آهن. هاڻي ڪو نه ٿو لکي. سراج جي ناول جو پيش لفظ لکيو اٿس، هونئن بلڪل خاموش آهي.

ڪيترا نوجوان افسانه نگار، هن صنف جي آبياري ڪري رهيا آهن جن مان چونڊ نالا هي آهن: غلام رباني (مجموعو- آب حيات)، اياز قادري، (مجموعو- بلو دادا) شيخ حفيظ، نير کرل، (مجموعو- ’شهر شهر ڪنول ڪنو‘، ’چوٿيون در‘) امر جليل* (مجموعو: دل جي دنيا، ۽ جڏهن مان نه هوندس)، شيخ عبدالرزاق راز (مجموعو- ڊاڪ بنگلو) غلام علي ڪوڪر (مجموعو- نئون آفت) عبدالجبار جوڻيجو (مجموعو: ’سوکڙي‘ ۽ ’اباڻو گهر‘) سراج الحق (مجموعو: اي درد هلي آءُ ۽ ائون ماڻهو) بشير موريائي (مجموعو: زندگيءَ جي راه تي ۽ اجنبي) رشيد ڀٽي، جمال رند، ابن حيات، نجم عباسي، (مجموعو: طوفان جي ٽٽا، پٿر تي ليڪو، جيڪي منهنجي من ۾ آهي، ناچڻي ۽ ايڏو سور سهي**) مقبول صديقي، مراد علي اختر، رسول بخش پليجو (مجموعو- پسي ڳاڙها گل)، حميد سنڌي (مجموعو- اداس واديون، ويرسون ۽ راڻا جي رڇپوت) علي بابا (مجموعو- ڌرتي ڌڪاڻا، آيل ڙي اولاڻا)، بيگم زينت چن، علي احمد بروهي، (مجموعو- ڪڪ پن) هدايت پريم، غلام علي الانا (مجموعو: چور) شميره زرين، (گيت اڃايل مورن جا ۽ آءُ اهائي مارئي، روشن چانورو) ماهتاب محبوب (مجموعو: چانديءَ جون تارون، پره کان پهريين، مٺي مراد ۽ لهر لهر زندگي) عبدالقادر جوڻيجو، (مجموعو: واٽون راتيون ۽ رول، ۽ ويندڙ وهي لهندڙ سج) ع-ق شيخ، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل (مجموعو: عبرت ڪده) آغا سليم (مجموعو: چنڊ جا ٽٽائي، ڌرتي روشن آهي) الطاف شيخ، (پيار جي گهٽ) غلام نبي مغل، (مجموعو: رات جا نيٺ ۽ سٺ ستراسي) طارق اشرف (زندگي جو تنهن ڄاڻو) رشيد حجاب ۽ مشتاق شورو (مجموعو: ٽڪل جذبن جو موت).

هنن ۾ ڪي افسانا نگار اهڙا آهن، جيڪي جوانيءَ جون حدون لتاڙي آيا آهن، ڪي فڪر ۾ به پراڻا آهن. پر گهڻن جي وابستگي جديد افساني سان آهي.

* امر جليل جا وڌيڪ مجموعا: ٽيون وجود، منهنجو ڏس آسمان کان پڇو ۽ رني ڪوٽ جو خزانو ڇپجي پٿرا ٿي چڪا آهن.

** نجم عباسي جي ڪهاڻين جا وڌيڪ مجموعا: پروفيسر، سورج هرندي مرجهايل، للڪار، دارون هن ديواني جو، مٽي سنڌ سڪار ۽ پاڻ ۾ ويٺا آهيون. پٿرا ٿي چڪا آهن.

هن مان چند افسانه نگارن جي فن تي تبصرو ڪرڻ کان اڳ، ٻه اکر تنقيد بابت چوڻ مناسب ٿيندو. هيءَ تنقيد ڪي سال اڳ اخبار ”آزاد“ ۽ ڪن ٻين هنڌ شايع ٿي، جنهن ۾ چيو ويو ته ”سنڌي افسانه نگاري بڪواس آهي. ان ۾ ڪفر آهي ۽ فن کان ڪريل آهي وغيره“. سنڌي افسانن کي افسانڙا، سڏيو ويو. حقيقت ۾ اها سنڌي افسانن جي مقبوليت هئي، جو جيڪي صاحب انن کي نٿي پڇي سگهيا. تن پورن کي لٽن ٿي هنيون. سنڌي افساني جو سچو دفتر کولي ڏسو، سواءِ ڪن چند مثالن جي سنڌي افسانو پنهنجي ماحول ۽ مسئلن جو عڪاس نظر ايندو. جيڪي تنقيدون ڪيون ويون، تن جو مقصد گهٽ وڌ ڳالهائڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو.

سنڌي خوانين ۾ فقط ڪي چئڻون آهن، جن معياري افسانا لکيا. زينت چنه ’مني‘ ٽيمره زرڻ ’وطن‘ ۽ رشيدة حجاب ’جيئن جو سهارو‘. زينت چنه سڀني کان سينئر آهي، فني نقطه نگاهه کان ڏسبو ته ’ٽيمره زرڻ‘ ۾ جيڪا پختگي نظر ايندي سا سندس تهجي جي ڪنهن ٻي سنڌي خاتون افسانه نگار ۾ نه ملندي. حجاب خاص طور ڪردار کي واضح ڪرڻ ۾ مهارت رکي ٿي. ’جيئن جو سهارو‘ ۾ هن هوڏ جي هڪ جذباتي ڪيفيت کي واضح ڪندي خاف بيبي جو ڪردار آندو آهي. جيڪو هلندي هلندي نيٺ هوڏ تان لهي ٿو ۽ هٿ هارجي ٿو ويڃي. اهو اسان جي معاشري ۾ ته ڇا پر دنيا جي ڪنهن ڪنڊ ڪڙڇ ۾ به ملي سگهي ٿو.

’بسم مهتاب قريشي‘، ’نورالهدئي شاه‘، ’تنوير جوڻيجو‘ ۽ ٻيون ڪي نئين تهجيءَ جون ڪهاڻي ڪارائون سنڌي ادب ۾ جاتيون وڃن ٿيون. هنن ۾ مسئلن جي چندڇاڻ ۽ لکڻ جي اهليت آهي ۽ اميد آهي ته هو گهڻو اڳتي وڌي سگهن ٿيون. نورالهدئي شاه 1977ع ۾ ڪي چرڪائيندڙ موضوع ڪشي همت سان انهن کي بيان ڪيو آهي. سندس ڪهاڻيون ’ناگاساڪي‘، ’پاروٿو گوشت‘ ۽ ’شريف زادي‘، هن سلسلي ۾ اهم آهن.

طارق اشرف: جي افسانن جو هڪ ڳڻڪو غلام نبي مغل جي ڳڻڪي سان شامل پتي ڪتاب جي صورت ۾ ڇپيل آهي. ڪتاب جي هڪ پاسي کان مغل جا افسانا ”نئون شهر“ جي عنوان سان ڏنل آهن ۽ ٻئي طرف کان طارق جو مجموعو ”سونهن پٿر ۽ پيار“ * آهي. 1964ع جي هن ڳڻڪي ۾ طارق جو افسانو ’سونهن پٿر ۽ پيار‘ شاهڪار آهي. هن ڳڻڪي کان پوءِ به طارق کي سٺا ۽ معياري افسانا لکيا آهن.

نوجوان افسانه نگارن ۾ جيڪو جوش جذبو آهي، سو سندن مشاهدي ۽ تجربي جي بنين مان پڇي نڪتو آهي. هو پنهنجي چوگرد جيڪي ڏسن ٿا، ان جو جائزو پيش ڪندي پنهنجي فن سان ان کي اوج ڏين ٿا. گذريل چند سالن ۾ جيڪي چند افسانه نگار اڀري مٿي آيا آهن. اُهي آهن: آغا سليم، امرجليل، غلام نبي مغل، نسيم کرل ۽ عبدالقادر جوڻيجو.

* طارق جي ڪهاڻين جو هڪ وڌيڪ مجموعو: ”درد جا ڏينهن، درد جون راتيون“ پڌرو ٿي چڪو آهي. ان کان سواءِ طارق اشرف جي ٽنهي ڪهاڻين جي مجموعن کي گڏي سنڌيڪا اڪيڊمي ”بند اکين ۾ ڪجهه يادون ڪجهه سٺا“ ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

آغا سليم: افسانن جي هڪ مجموعي کان سواءِ ڪي ٻيا به افسانا

اٿس. آغا جو فن آهستي آهستي جوش کانيندو تاريخ جي ويڙهين ۾ ويڙهيو پيو وڃي. سندس ناولت (يا ناول) "آنداهي ڌرتي روشن هت"، "روشنيءَ جي تلاش" ۽ نئون ناول "ان پورو انسان" ان جي پوري ثابتي آهن. آسٽريليا جي سفر جي پس منظر ۾ آغا صاحب، موثر افسانا لکيا. سندس افسانن ۾ زبان جو زور گهڻو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي جذباتيت به ملي ٿي آغا سنڌي زبان جي انهن چند افسانن نگارن مان آهي، جيڪي پهرين صف جا افسانه نگار ليکيا وڃن ٿا ۽ جن جي قلم ۾ پختگيءَ سان گڏ فن ۾ مهارت سان گڏ موضوع جي جدت آهي.

امر جليل: جديد سنڌي افساني جو جليل هڪ اهڙو نمائندو آهي، جنهن جو آواز سنڌ جي پڙهندڙن جي ڪنن کان ٿيندو دل ۾ لهي ويو آهي. جليل جا ڊائلاگ انوکا ۽ چرڪائيندڙ هوندا آهن. سندس افسانن ۾ ڪهاڻيءَ جي واڌ ۽ ويجهه گهڻو ڪري ڊائلاگن سان ئي ٿيندي آهي. جليل جي افسانن جا ٻه مجموعا "دل جي دنيا" ۽ "جڏهن مان نه هوندس"، ڇپجي چڪا آهن. جيڪي پنهنجن سڀني افسانن مان (شايد) سندس ئي ڪيل انتخاب آهي. سندس افساني 'سرد لاش جو سفر' تي ڪافي واڌ واد ٿيو.

جليل جا ڪردار جمال ابڙي جي 'پشرو' ۽ اياز قادريءَ جي 'بلو دادا' وانگر اڏول به هوندا آهن. جن ۾ ڪي غنڊا به ٿيندا. ڪي مانيشا ۽ زندگيءَ جي چڪيءَ ۾ پيسجندڙ ۽ ڏاند جهڙا به. پل صراط وارو 'مان' به انهن مان هڪ آهي، جيڪو پنهنجن ٻارن جي 'لشڪر' جي پيٽ پوزت ڪرڻ ۾ ئي پورو آهي ۽ قرباني جو دٻو وٺڻ ۾ ئي عاجز آهي. خود قرباني جو دٻو بنيو پيو آهي.

جليل جي افسانن ۾ 'سيائڻ ۾ هڪ پوک'، 'ٻارنيس اسٽريٽ جو غنڊو'، 'راهون جدا جدا'، 'سچل سرمست ٽريل ۾'، ۽ 'دل جي دنيا' گهڻو مقبول ٿيا. سندس طنز جو انداز عام پڙهندڙ کي گهڻو پسند آيو. 'سيائڻ ۾ هڪ پوک' اهڙو ڪردار آهي، جيڪو هن دورنگي دنيا ۾ حقيقت ۾ سيائڻ ۾ هڪ پوک نه آهي، پر 'پوک ۾ هڪ سيائڻ' آهي. رڳو ماحول جي ڏنگي چال هن کي ابتو ڪري ٽنگيو آهي.

جليل فلمن لاءِ ڊائلاگ به لکيا. سندس ڪي ڪي افسانا ڊگها ٿيندا ٻيا وڃن. جهڙوڪ 'پل صراط' جليل کي شمشيرالحيدري "سنڌي جو دئوس" افسانه نگار سڏيو آهي. "بلاشڪ جليل هڪ وڏو افسانه نگار آهي.

غلام نبي مغل: مغل جو پهريون مجموعو (نئون شهر) طارق اشرف جي افسانن سان گڏيل آهي. 'رات جا نيٺ'، سندس ٻيو مجموعو آهي. مغل تي الزام آهي ته هو جنسيات (Sex) تي بلڪل ڪليو ڪلايو لکي ٿو. هونئن ايڪڙ بيڪڙ ٻيا به افسانه نگار آهن، جن جنسيات تي لکيو آهي. پراڻن ليکڪن مان آسانند * آغا سليم جو هڪ وڌيڪ ناول همہ اوست" نيو فيلڊس پبليڪيشن پاران ڇپجي پتو ٿي چڪو آهي.

مامتورا جنسيات تي ڪي افسانا لکيا. (28) مغل جو هڪ اهڙو افسانو هوندو، جيڪو جنسيات جي وڪڙ کان آڇو هوندو. خاص طور ’رشمي وار‘، اهڙو افسانو آهي، جنهن ۾ هي پهلو ظاهر ظاهر ڏسجن ٿا. ’ليڊي چيئر ليزرور‘ جن پڙهيو هوندو، تن کي معلوم هوندو ته جنس تي لکڻ جو مقصد ڇا هوندو آهي. سڄي ناول ۾ ڪيترائي اهڙا مقام اچن ٿا، جيڪي جنسيات بابت آهن. انهن کي نظر ۾ رکن سان اجايا اعتراض ختم ٿي وڃن ٿا. سنڌيءَ ۾ نوجوان افسانه نگار منير احمد ’حوليءَ جا وار‘، لکيو ته ڪن حلقن مان سخت کان سخت تر خط ۽ ڌمڪيون پهتيون. ساڳيو حال مغل سان به ٿيو. هو پنهنجي نقط نظر ۾ صحيح آهي يا غلط! اهو سوال ڪونهي. سوال هي آهي ته ڪنهن مسئلي کي ڪيئن پيش ڪجي؟ معاملو پيش ڪرڻ (Presentation) جو آهي. ان سوال تي غور ڪبو ته مغل ڪامياب نظر ايندو. ان ۾ هن جي استعمال ڪيل زبان جو به وڏو هٿ آهي. منير ’ماڻڪ‘ جي نالي سان ناولت (نئشنل) ۾ ڇهه اناڪر ڪهاڻيون ۽ ٻيا افسانا لکيا.

نسيم کرل: افساني جي فن ۾ زندگيءَ جا ڪي پهلو اهڙا به ظاهر ٿين ٿا، جن تي نام نهاد متبرڪ حلقا پردا وجهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. نسيم، جو ’ڪافر‘ اهو اٽڪلبازيءَ جو پردو ڪشي پري ڦٽو ڪوي ٿو. ڪافر ۾ هڪ اهڙو ڪردار پيش ڪيل آهي. هن مان مراد معاشري جي قدرن جي ايتار ڪرڻ ۽ ان سان گڏ، ٻيائي ۽ ٻاهرين هنج واري ٻوليءَ جا پردا ڦاڙي ڦٽا ڪرڻ آهي. نسيم جا مجموعا ”شبنم شبنم ڪنول ڪنول“ ۽ ”چوٽيهون در“*، شايع ٿيل آهن.

عبدالقادر جوڻيجو: سنڌي افسانه نگاريءَ ۾ گذريل ڪيترن سالن کان هي نئون نالو نظر اچڻ لڳو آهي. هن جي ٻولي ڳوٺاڻي آهي. تن لفظ ڳوٺاڻي لهجي ۾ ملندا. ٻوليءَ جو وهڪرو سندس فن ۾ هڪ اهم واڌارو آهي. ڪردار به گهڻو ڪري ڳوٺاڻا آهن، جيڪي هن نوجوان ٽري افسانه نويس کان پري بلڪل ڪونه آهن. ٻهراڙيءَ جي ماحول جي عڪاسي ۽ منظرنگاري سهڻي ڪري ٿو. سندس مجموعا ”واتون راتيون ۽ رول“ ۽ ”ويندڙ وهي لهندڙ سج“، ڇپجي چڪا آهن.

عبدالحق عالماڻي (29) ۽ مشتاق شوري ٿوري عرصي ۾ پڙهندڙن کان داد حاصل ڪيو آهي.

مشتاق شورو: مشتاق جي موضوعن جي چونڊ ۽ ايتار، ٻولي ۽ اسلوب تمام وڻندڙ آهي. يڪانيت ۽ جملن جي ابتي سٽاءَ جي باوجود هو، جنهن موضوع جي چونڊ ڪري ٿو، ان کي ٻاهري ٿو. ڪنهن ڪردار جي جذباتي ڪيفيت کي موثر لفظن ۾ پيش ڪري ٿو. اهڙا ڪردار آهن جن کي هو ڏسي ٿو ۽ ڪٿي افساني ۾ آهي ٿو. ڪنهن جي دلي جذبن کي مشاهدي جي بنياد تي بيان ڪري ٿو. مونولاگ ۾ به نهايت ڪامياب طريقي سان افسان کي ٻاهري ٿو. 78ع ۾ سندس مجموعو ”ٽڪل

* نسيم کرل جي ڪل ڪهاڻي (جن ۾ سندس ڪهاڻي جا ڇپيل ٿي ڪتاب ”شبنم شبنم ڪنول ڪنول“، ”چوٽيهون در“ ۽ ڊمي اچي وڃن ٿا) تي مشتمل ڪتاب ”نسيم کرل جون ڪهاڻيون“ روشني پبليڪيشن پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي.

جذب جو موت"، ڇپيو آهي. نئين تهجيءَ جا ڪيترا ڪهاڻيڪار جهڙوڪ نورالهدئي شاهه، طارق عالم، اياز عالم، محمود مغل ۽ ٻيا لکي رهيا آهن. جن کي آئيندي جي ادبي تاريخ ۾ يقيناً جاءِ ملندي.

قاضي خادم: قاضي خادم جي اهميت گهڻو ڪري نشر جي ڪري آهي، نه ته هن شعر به لکيا آهن. ٽي وي ۽ ريڊيو ڊراما ۽ ناول به لکيا اٿس. ناولن ۾ 'زوال'، 'پيار'، 'سونهن جي ديوي' ۽ 'جواڙي'، ترجما آهن. 'پيار ۽ سڀنا' ۽ 'درد جي خوشبوءِ' طبع زاد ناول آهن. هي ناول لکي هن اهو محسوس ڪرايو آهي ته هن ۾ هن دڳ تي گهڻو اڳتي وڃڻ جي صلاحيت ۽ اهليت آهي. گذريل ڪن سالن ۾ هن ڪيترا افسانا به لکيا آهن. افسانوي ادب جي تنهي صنف، ناول، ڊراما ۽ افساني ۾ قاضي خادم هڪ سٺو ليکڪ آهي. سندس ڊرامن جو مجموعو 'لڙڪ لڙڪ زنجير' ۽ افسانن جو "سمنڊ آپمنڊ" ۸۱ع ۾ شايع ٿيا.

خيرالنساء جعفري: گذريل ٽن چئن سالن ۾ خيرالنساء جعفري هڪ اهم ليکڪا طور اڀري آئي آهي. هن ڪيترا نفسياتي مسئلن تي به مقالا لکيا. جيڪو ئي هن جو اصل موضوع آهي. ڪهاڻين ڏي به هوءَ انهن مسئلن ذريعي آئي. شروع ۾ هن جون ڪهاڻيون ساراهجن لڳيون. سوجهرو، نئين زندگي ۽ ٻين پرچن ۾ ڇپيون. خيرالنساء جي ڪهاڻين ۾ غير شعوري طور به ڪردار جي نفسياتي ڪيفيت نمايان نظر اچي ٿي. سندس بياني انداز ڪهاڻيءَ جو جديد ترين انداز آهي. خيرالنساء جون ڪهاڻيون، "تخليق جو موت"، "پيٽڙا جو پڙلاءُ"، "قربتتون ۽ فاصلا" - سال 67-68 ۽ 69 ۽ 'حويليءَ کان هاسٽل تائين'، داد حاصل ڪري چڪيون آهن.

خيرالنساء جيڪا زبان لکي ٿي، تنهن ۾ ڪٿي ڪٿي بي ربطي ملي ٿي ۽ مڪمل طور بامحاوره زبان نٿي لکي. ڪنهن به صنف جي ليکڪ لاءِ اهو به ضروري آهي ته هو صحيح زبان لکي. سندس مجموعو "تخليق جو موت" ڇپجي چڪو آهي. جيڪو سندس فن جي زندگي ٿيڻ کپي ۽ نه موت!
هيٺيان اهم مجموعا به تازو شايع ٿيا آهن.

زندگيءَ جو وهڪرو (ممتاز مهر) گونگي ڌرتي بوڙو آڪاش (شوڪت شرور)
پل تي ويٺل هڪ نوجوان (ڪيهر شوڪت) ٻن ڇن کان پوءِ (شرجيل) رات سانت ۽ سورجون (طارق عالم) رهيل قرض (ظفر حسن) دل اندر درياو (مدد علي سنڌي)
حلاوطن، ڪربلا (نورالهدئي شاهه) امرت منجهه ڪڙاڻ، عيبن هاڻي (اتوير جوڻيجو).

سفرناما: سنڌي زبان ۾ هن دلچسپ نشري صنف تي ڪو اڪيچار

ڪتاب شايع ٿيل ڪونه آهن، پر ڪي ڪتاب آهن، جيڪي دلچسپ ۽ معلوماتي آهن. ٻاهرين ملڪن جي پرهڻي ڪهڻي، ماڻهن، ريتن رسمن، تاريخ ۽ سياست وغيره جي هن سفرنامن مان چڱي پروڙ پوي ٿي. ڪي ڪتاب اهڙا به آهن جن ۾ گڏيل هندوستان جي مختلف علائقن جو احوال آهي. انهن ۾ ميران محمد شاهه، جي ايم

سيد، علي محمد راشديءَ جا خط اچي وڃن ٿا. جيڪي پوءِ ڪتابي صورت ۾ ”رهان“، ”چونڊ مضمون“، ”خط ۽ مضمون“ جي نالي سان ڇپيا. انهن ۾ ذاتي نوعيت ۽ سياسي قسم جا خط به آهن. سنڌ بابت لطف الله سورتِيءَ جو ”سنڌ جو سفر“ (1956ع) به آهي، جيڪو قادر بخش نظاماڻيءَ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

آغا بدر عالم درانيءَ 1950ع ۾ ”مسافر حجاز“ لکيو، جيڪو جنس نالي مان ئي ظاهر آهي: مقدس مقامات جي زيارت بابت آهي.

قاضي عابد، ”سفر يورپ جي دائري“ 1960ع ۾ شايع ڪئي. جنهن ۾ سندس لنڊن ۽ يورپ جي سير جو بيان ڪيل آهي. سنڌيءَ ۾ اهو پهريون سفر نامو آهي، جنهن پڙهندڙن ۾ غير ملڪ جي احوال پڙهڻ جو شوق جاڳايو ۽ ڪتاب کي سٺي مقبوليت حاصل ٿي.

ڪريمنڊني راجپر، ”آمريڪا جو سير“ 1961ع ۾ شايع ڪيو. راجپر صاحب زراعت جي سلسلي ۾ به مفيد مواد سفر نامي ۾ ڏنو:

مشهور تعليمي ماهر پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاھ جو سفرنامو ”سير ۽ سفر“ جي نالي سان (1962ع) ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ خاص طور آمريڪا جي تعليمي نظام ۽ پنهنجي دوري جو احوال دلچسپ انداز ۾ ڏنل آهي.

منهنجو ڪتاب ”مائوٽ جي ملڪ ۾“، 1973ع ۾ ڇپيو. اُڄ 1965ع ۾ ويس 1966ع ۾ واپس آيس. مون چيني زبان پڙهي ۽ پيڪنگ توڙي ڪيترن ٻين شهرن جو تعليمي ۽ ثقافتي احوال ڪتاب ۾ ڏنو. ماھتاب محبوب جي ”اندر جنهن اڄ“، ۾ ڀارت جي سير جو احوال لکيو.

جنهن هڪ ليکڪ کي سفرنامن جي ڪري ئي گهڻي مقبوليت حاصل ٿي، سو الطاف شيخ آهي. الطاف مٿين انجنيئر جي حيثيت ۾ دنيا جا ڪيترا ملڪ ڏٺا ۽ انهن جو احوال ڏنائين. هن ننڍڙن ڪتابن کان سواءِ 1971ع کان 1975ع تائين الطاف جا چار ڪتاب شايع ٿيا. ”منهنجو ساگر منهنجو ساحل“، ”سمونڊ جي سوين“، ”وايون وڻجارن جون“ ۽ ”بندر بازاريون“. 77ع ۾ ”سي ئي جوين ڏينهن“ ۽ 78ع ۾ ”بندر ديسان ديسان“ ڇپيو. پوئين ڪتاب ۾ مهاڳ ۾ امر جليل لکيو آهي ته: الطاف شيخ جي سفرنامن کان اڳ جيڪي سفر ناما سنڌيءَ ۾ شايع ٿيا آهن. تن ۾ گهڻو ڪري مغربي تهذيب جي ڳلا، عورتن جي آزاديءَ تي اعتراض، پرڏي جي غير موجودگيءَ تي افسوس ۽ سموري دنيا تي مسلمانن جي قبضي نه هئڻ جو ارمان ڪيو ويو آهي. اهي دقيانوسي، سفرناما، سفرناما گهٽ ۽ تبليغي جماعت جا پليٽن وڌيڪ محسوس ٿيندا. (ص 11) هن راءِ مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته

* ماھتاب محبوب جا ٻه وڌيڪ سفرناما ”راھون ڇنڊ ستارا“ ۽ ”سرمي سرمي سار“ ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن.

** الطاف شيخ جا وڌيڪ سفرناما ”سانهاو سمونڊ جو، بهترين سفر نامو، مڪلي کان ملاڪا تائين، سنگاپور ويندي ويندي، ڪوالا لمپور ڪجهه ڪوه، ڊنگي منجهه درياه، جت جڙ وهي ٿو جال، ڳالهون آهن ڳچ، خبرون ڪيڙائن جون ۽ اوهريا جي عتيق ڏي پڌرا ٿي چڪا آهن.

جليل يا ته الطاف کي خوش ڪرڻ گهري ٿو يا هن ٻيو ڪو سفرنامو پڙهيو ٿي ڪونهي. ادبي معيار جي مدنظر الطاف البت پوئتي آهي. روس بابت شيخ، عزيز جو سفرنامو ”مون ليئن جو ڏيهه ڏٺو“ 1975ع ۾ ڇپيو. جنهن ۾ هڪ صحافيءَ جي قلم مان روس جو دلچسپ احوال معلوم ٿئي ٿو. ٻين صحافين سراج، خير محمد ڪوکر، مقبول صديقيءَ ۽ محمود يوسفائي وغيره به اخبارن ۾ غير ملڪي سفرن جو احوال لکيو آهي.

1976ع ۾ ڊاڪٽر سليمان شيخ، ”سرن ورنِي ڌرتي“ شايع ڪيو. جنهن ۾ لبيا جو ذڪر آهي. ڊاڪٽر سليمان چين به ويو. اتان جا ڪي احوال اخبارن ۾ به ڏٺائين. اهڙي طرح تعليم خاطر يا دوري تي ويل ڪيترن ماڻهن جا ڪي خط اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيا. پر سفرنامي جو صحيح لطف پڙهندڙن کي الطاف شيخ وٺايو. ڇو جو سندس سفرناما تقريباً دنيا جي وڏي حصي بابت هئا ۽ هو مسلسل سفر ڪندو رهيو ۽ لکندو رهيو.

مزاح نگاري

مزاح نگارن ۾ محمد حسين ڪروڙ پتي، قلب علي ٽڪلر، نورعاسي، غلام رسول ڪلهوڙو، رشيد پتي، علي احمد بروهي ۽ عبدالعليم بروهيءَ جا نالا اچن ٿا. ڪروڙ پتيءَ سٺا مزاحيه افسانا لکيا. ڪلهوڙي جو مجموعو ”ديرون ۽ لهرون“ ڇپيل آهي. رشيد پتي ۽ نورعاسيءَ جي تحريرن ۾ مزاح ۽ طنز جا سهڻا نقش ملن ٿا. علي احمد بروهي جي تحريرن ۾ ڪي نقل جا مثال به ملن ٿا. هن جي افسانن ۾ اردوءَ جو نقل گهڻو ڪيو ويو. اهڙي ادبي چوريءَ جي سلسلي ۾ مٿس تنقيد به ٿي چڪي آهي.

حليم بروهي به بي ترتيب ڳالهين کي لفاظيءَ جي آڌار تي لکندو رهيو آهي. اڪثر هن طنز کي مزاحي ذاتيات ۾ به آندو. سندس ڪتابڙو ”خواب نامو“، اهڙو مثال آهي. سندس ناول ”اوڙاه“ جيوتڪ مزاحيه ڪونهي. ۽ سندس ڪتاب ”مسز شا وارو ڪيس“ به ڊيگهه جي ڪري ايترو موثر نه آهي، ان جي ناڪامي هڪ بي مقصد ڊيگهه ۽ ورجاء آهي. هيلم انگريزيءَ کان سواءِ سنڌيءَ ۾ ٻيا به ننڍا ننڍا ڪتاب ۽ مضمون لکيا آهن. حليم جي تحريرن مان اهو صاف بکندو آهي ته هو خود نسفياتي مونجهارن ۾ ورتل آهي. مزاح ۾ نڪتہ نوازيءَ واري اصول تي سندس تحريرن ۾ ڪٿي ڪٿي موثر انداز اختيار ڪيل ملندو. سندس بيشتر تحريرون مزاح بدران مسخري ۽ بي مقصد ورجاء کي وڌيڪ ويجهيون هونديون آهن.

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

1- انا، خواجہ غلام علي: ”سنڌي نثر جي تاريخ“، ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد، 1966ع ص 3.

2- ايضاً- ص 3

3- ايضاً- ص 4

- 4- ايضاً- ص 5
- 5- ايضاً- ص 6-5
- 6- ايضاً- ص 6.
- 7- هي فهرست خان بهادر ميمڻ جي "تاريخ سنڌي ادب" ٻئي جلد (1951ع) تان ورتل آهي.
- 8- خان بهادر ميمڻ لکيو آهي ته آخوند گل پاڻ ڇپايو. حقيقت ۾ آخوند گل 1855ع ۾ وفات ڪري چڪو هو. هي شايد ٻيو ڇاپو آهي.
- 9- ڪيولرام جو ٽيون ڪتاب "سوڪڙي" آهي. "گل" ۽ "گل شڪر"، سنڌي ادبي بورڊ نئين سر ڇپايا آهن.
- 10- نثر نگارن بابت تقليد تصري ۽ ذاتي راءِ کانسواءِ ٻيو احوال ۽ انگ اکر خان بهادر ميمڻ ۽ پروفيسر الانا جي ڪتابن تان ورتل آهن.
- 11- خان بهادر ميمڻ: "تاريخ سنڌي ادب" ڀاڱو ٻيو ص-35.
- 12- 'مهاڻو'. (ملاحظو: مروت) اڳيان /آ/ ملائي ان کي با معنيٰ بنايو ويو آهي. /س/ اڳياڙي وري ڇڻائيءَ جي معنيٰ ڏي ٿي: "سڪاڇ"، ضد، "آڪاڇ".
- 13- ميمڻ: "تاريخ سنڌي ادب"، ڀاڱو ٻيو، ص. 4-5
- 'مرزا، قليچ بيگ 'ليلي' مجنون' 1880ع ۽ اسام بخش خادمر 'هيرانجهو' ڊرامو 1879ع ۾ لکيو. جيڪو پهريون سنڌي ڊرامو آهي. پروفيسر الانا: 'سنڌي نثر جي تاريخ'، ص 81.
- 14- 'ساهتڪ پشپ' از منور داس ڪوڙو مل، نئين دهلي 1960ع
- 15- ميمڻ: 'تاريخ سنڌي ادب'، ڀاڱو ٻيو، ص ص 503 ۽ 504.
- 16- 'سڻي پنهنج'، جو مشهور قصو بيت ۾ مورني فقير جو لکيل آهي.
- 17- ميمڻ: 'تاريخ سنڌي ادب' ڀاڱو ٻيو، ص 191.
- 18- پروفيسر الانا: 'سنڌي نثر جي تاريخ'، ص 96.
- 19- سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد، صورتخطي، صوتيات ۽ لاسنيات بابت هيٺيان ڪتاب ڇپجي چڪا آهن: ڊاڪٽر بلوچ: 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ'، سراج: 'سنڌي ٻولي'، ڊاڪٽر الانا: 'سنڌي صورتخطي'، 'سنڌي صوتيات'، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد'، پروفيسر جتوئي: 'سنڌي زبان ۽ علم لسان'، ليڊيلو رچندائي: 'سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس'، پوٽي هيرانندائي: 'پاشا شاستر'.
- 20- "پرامنند ميروارڻ 'جوت' ۾ ظاهر ڪيو ته اڳيون اڌ ٻولچند ڪوڏو مل ترجمو ڪيو هو. پيرومل ۾ پل ۾ ساڌو جو نالو ڇپائي ڇڏيو. منگهارام ملڪاڻي، 'سنڌي نثر جي تاريخ'، ص 67.
- 21- انهيءَ ڳالهه تي گهڻو بحث ٿيو آهي، جنهن موجب ڊاڪٽر گربخشاڻي جي وفات کان پوءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي دعويٰ ڪئي ته رسالي جي ڪم ۾ هو گربخشاڻيءَ سان بابر جو شريڪ رهيو. تفصيلي بحث لاءِ ڏسو:
- ڊاڪٽر خليل: 'ادب ۽ تنقيد' (ٻيو ڇاپو 1975ع)
- عبدالله عباسي: 'علامه دائود پوٽو' (1950ع)
- عبدالجبار جويو: 'ڪنز اللطيف' (1961ع)
- لطف الله بدوي: مقالو- 'عام راءِ' (سيپٽمبر 1950ع)

- پروفيسر اجواڻي: مقالو- 'سنڌو' (فيبروري 1956ع)

22- پٺاڻ، غلام حسين: مقالو 'سنڌي زبان جي ناول جي مختصر تاريخ'، مخزن 'پروپ' سنڌي ڊپارٽمينٽ سنڌ يونيورسٽي 1969ع ص 116.

23- ايضاً- ص 118.

24- سرشار عقيلي: مقالو 'سنڌي ادب ۾ ناٽڪ نويسي'، نئين زندگي، ڪراچي، اپريل 1954ع.

25- 'توحيدتلميح آف ويرونا' ۽ 'سيمبلان' عثمان علي انصاري ۽ 'گمراه دوست' ۽ 'جومر وفا' جي نالن سان ترجمو ڪيا، 'هيمليٽ' جو چيئمل ۽ 'منڪيٽ' جو مرزا حبيب الله ساڳين نالن سان ترجمو ڪيو.

26- افساني بابت گهڻي معلومات هيٺين ڪتابن ۽ مقالن تان ورتل آهي.

رانجهن خان ميمڻ: 'سنڌي افسانا'.

پروفيسر ملڪاڻي: مقالو- 'سنڌي آکاڻين جي هڪ صدي'.

پروفيسر الانا: مقالو- 'سنڌي افسانا'.

27- ادو عبدالرحمان 1942ع ۾ تهلرام آڏواڻي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري Short stories of Indian life ۾ ڇپيو. 1954ع ۾ يونيسڪو طرفان هڪ مجموعي ۾، ۽ 1963ع ۾ حڪوم

ڪيولراماڻيءَ جي مجموعي ۾ آيو.

28- آسانند مامٽار: 'جيوت پريم ۽ پاپ جون ڪهاڻيون' (1939ع)

29- عالماڻيءَ جو مجموعو 'ڪارو ڪارونپار' سندس وفات کان پوءِ 1976ع ۾ ڇپيو.

باب ٻيو

شعر و شاعري

هن باب ۾ غير عروضي ۽ عروضي شاعريءَ جي ان دور جو مختصر جائزو ورتو ويو آهي، جيڪو 18 صديءَ جي آخر کان وٺي ويهين صديءَ تائين پکڙيل آهي.

1- غير عروضي شاعري: سنڌيءَ ۾ پراڻي شاعريءَ جي جيڪا

طرز هلي آئي، ان ۾ 1843ع کان پوءِ جا شاعر به طبع آزمائي ڪندا آيا. فقط ڪي شاعر آهن، جن بيتن، وائين ۽ ڪافين سان گڏ ڪي عروضي شعر به چيا. ڪي اهڙا آهن، جن ڪافيءَ جا مضمون غزل ۾ موزون ڪيا. جهڙوڪ: مصري شاهه. هن سڄي دور ۾ قادر بخش ’بيدل‘ سڄي صوفيانه شاعريءَ جو سردار آهي. هن هين مختصر جائزو ڏجي ٿو.

نانڪ يوسف (1783-1853ع):

نانڪ يوسف بابت تذڪرن ۾ گهڻيون متضاد ڳالهائون ملن ٿيون. پروفيسر ڪلياڻ پنهنجي ڪتاب ”سچل“ ۾ سندس اصل نالو ’رئيس شمس الدين‘ ٻڌائي ٿو. پروفيسر بدوي ان ڳالهه کي نٿو مڃي. بهرحال هي شاعر، سچل جو طالب، مرید ۽ ڪن حلقن جي چوڻ موجب هالڪو هو. سندس ڪلام تي سچل جي ڪلام جو پرتو پيل آهي. مرشد جي واکاڻ ڪندي ڏاڍي نٿو. درازن جي درگاهه بابت چوي ٿو:

واليءَ ڪئي آه وراڻ، - ٻيهر ٻاروچن جي،
دوڙ ترازين منصب پائين. ٻيا وري ڪهڙا پنڌ پچائين،
يار يقين ۾ آڻ

بره ۽ مستيءَ جو بيان ڪندي، هڪ ڊگهي سرائڪي بيت جي پڇاڙيءَ ۾ چوي ٿو:

ڪڏان نماڻا نانڪ، نالا شهر دراز ڌمالي،
يوسف يار سچل ديان ڳالهيان، برهه ڪئي برحالي.

زندگيءَ ۾ ڪو اهڙو دور آيو. جو سرمست جو هي هالڪو سڪون ۽ خاموشي جو طالب ٿيو. کيس هر هنڌ ڇپ جي حڪمراني نظر اچڻ لڳي. چوي ٿو:

ڇپ ڇپاتي ڇپ جي بات. مون آهي پاتي يار ڇپ.
باغ ڇپ بازار ڇپ. بازار جو واپار ڇپ.
شهر ڇپ بحر ڇپ. ساروئي سنسار ڇپ.
نانڪ ڇپ يوسف ڇپ. درد جو ڌڻڪار ڇپ

سچل جو رنگ نانڪ يوسف جي لفظ لفظ مان ظاهر آهي.

اسين حيرت هن ۾ آهيون، بيرنگي سچل رنگ لايو.
تي آيو آدم نالي، اچي پيڙو منجهه ڪشالي،
هت بوشن ۾ ٿو جالي - آهي اصل اهو تنهن جو رايو.

پروفيسر بدويءَ سچ لکيو آهي ته: 'يوسف جو شعر گريا سچل جي ڪلام جو عڪس آهي، يا ان جي صدا جو پڙاڏو آهي'. نانڪ يوسف جي سنڌي توڙي سرائيڪي ڪلام ۾ بره جون باتيون ۽ وحدت جي هڪ ئي تنوار آهي. جيڪا سچل سرمست وٽ لپي ٿي. رڳو هو سچل جي شاعرانه عظمت ۽ فن کي پهچي نٿو سگهي.

عثمان سانگي (1778-1860ع)

لاڙڪاڻي تعلقي جي هن شاعر جي ڪلام ۾ موزونيت جا انگ نظر اچن ٿا. سندس ڪافيون اهڙي ساک پرين ٿيون. عثمان سانگيءَ جو ڪلام درد فراق جو آئينو آهي. هندي شعر به چيرائين. عثمان جو صوفيانه شعر انهيءَ ڳالهه جي ساک به پري ٿو ته هن جون ڪن صوفين سان روح رهاڻيون ٿيون آهن. عشقيه ڪيفيت جا اهڃاڻ به سندس ڪلام ۾ ملن ٿا. اکين جي تير ۾ ڪجل جي ڪٽاريءَ جو بيان ڪندي چوي ٿو:

اکين سيف سيني ۾ ساري لڳي،
ڪجل جي ڪا ڪاري ڪٽاري لڳي،

۱ - چلڻ چال محبن موچاري لڳي،
اها سک پيارن جي پياري لڳي.

۲ - چلي چوٽ چشمن چوٽاري لڳي،
اتي عشق وارن جي زاري لڳي.

۳ - عثمان اهڙي ابهاري لڳي،
جسي جيءَ ۾ "لا" جي لاري لڳي.

پاڻ سڃاڻن بابت صاف صاف اشارو ڪري ٿو.

پهرين سڃاڻڻ پاڻ، سڀڪا صورت پوءِ سڃاڻي.

ڪافي جي موزونيت ۾ غزل چيا اٿس. هن مان معلوم ٿئي ٿو ته شعر جو جيڪو نئون وزن هو تنهن جو آواز سندس ڪن تي پيو هو. هڪ غزل جو مطلع ڏجي ٿو:

اکڙين عزم ڪيٽورڪن، دلڙي ڦاسائڻ دام ۾،
ديدان ڪنهن دستور سان، موهيو وٺن هڪ مام ۾.

بيدل جي شاعري: انگريزن جي دور ۾ قادر بخش 'بيدل' (1814-1872ع) وڏن شاعرن مان هڪ آهي. سنڌي، اردو، هندي ۽ فارسيءَ ۾ سندس ڪلام موجود آهي. ان کان سواءِ فارسي نثر ۾ به ڪتاب اٿس. ڪن ڪتابن ۾ ٿورو سنڌي نثر به لکيائين. بيدل صاحب جي تصنيفن جو ڪل تعداد 'تذڪره لطيفي' جلد ٽئين ۾ ڏنل آهي. اهي هي آهن:

- 1- مشنوي رياض الفقر (فارسي مشنوي) 2- ديوان سلوڪ الطالبين (فارسي غزل)
- 3- رموز القادري (فارسي نظم ۾ قصيده غرثيه جي شرح) 4- ديوان منهاج الحقيقت (فارسي غزل) 5- مشنوي نهرالبحر (فارسي مشنوي، رومي جي طرزي تي) 6- رموز العارفين (فارسي مشنوي) 7- تقويت القلوب في تذڪره المحبوب (فارسي نثر) 8- پنج گنج (بيدل صاحب دليل ڏيندي قرآن، حديث، رومي، پٿاني ۽ ڪنهن بزرگ جا قول گڏ ڪيا آهن) 9- قرة العينين في مناقب السبطين (فارسي نثر) 10- ديوان مصباح الطريقت (فارسي ديوان) 11- فرائد المعنوي (عربي مقولا ۽ سنڌي ترجمو)
- 12- سندالمرحدين (فارسي نثر ۽ نظم) 13- وحدت نامه (سنڌي ۽ سرائيڪي بيت) 14- لغت ميزان طب (فارسي نثر ۾ طب جي لفظن جي لغت) 15- في بطن احاديث (فارسي نثر ۾ حديثن جي سمجهاڻي) 16- سرود نامه (سنڌي ۽ سرائيڪي بيت، ڪافين ۽ سي حرفين جو مجموعو) 17- تاريخ هاي وفات (سنڌ ۽ هند جي مشهور بزرگن جي وفات جون تاريخون) 18- انشاء قادري (فارسي خط)
- 19- قيده هير رانجهو (فارسي نظم) 20- عقائد (فارسي ۽ عربي، نثر توڙي نظم ۾ پنهنجا عقيدا لکيا اٿس) 21- منتخب قصه ليليٰ مجنون (فارسي نظم)
- 22- ديوان بيدل (اردو ۽ هندي غزل).

بيدل بديع شاعر هو ۽ هڪ يگانو عالم پڻ هو. سندس فارسي ڪلام ۽ نثر ۾ لکيل ڪتاب ان جي شاعري ۾ پرين ٿا. هو تصوف ۾ ممتاز حيثيت رکي ٿو. تصوف سندس پسنديده موضوع رهيو آهي. کيس پير ۾ عيب هو، پر بزرگن جي دعا کيس روھڙيءَ جو جهنڊو بنائي ڇڏيو. بيدل صوفي بزرگن ۽ شاعرن کان گهڻو متاثر هو. شهباز قلندر ۽ سچل جو مٿس گهڻو اثر هو. جنهن به ٻوليءَ جي ڪلام تي نظر وجهو، ان ۾ بيدل هڪ ئي نظر ايندو. سنڌي هجي يا سرائيڪي، اردو هجي يا فارسي، بيدل درد جا جيڪي داستان بيان ڪيا آهن، سي هر هنڌ ساڳيا آهن. سندس ڪلام ۾ عشق جو هڪ اونهو اسرار ملي ٿو، جتي عقل جو اختيار ئي هليو وڃي ۽ پوءِ منصوري نعرا لڳن ٿا. سڀ صورت ۾ يار جو جلوو نمايان ٿي بيهي ٿو:

عشق جو ڏس اسرار - سڀ صورت ۾ يار سمايو

1 - يار يگانو ڪاڻ ظهوري، سوين ڪري سينگار،

پاڻ پرين ڪٿڻ ۾ آيو.

2 - ڏس، 'همه'، جو پاڻ ڏٺائين، عاشق ڪر اعتبار،

هر جا يار تماشو لايو.

3- اڻندي ويهندي ٻڌندي چوندي، تن رک هيءُ تنوار،

صيقل ساڻ صفا ڪر ڪايو.

4- بيدل ڇڏ نه هڻئون تون هر گز، وحدت جو واپار،

سالڪ ٿي هي خيال سجايو.

وحدت جي واديءَ ۾ گر ٿيڻ کان اڳ عقل جو اختيار هليو وڃي:

عقل جو ويو اختيار، عشق انا الحق جو دم ماريو.

عشق عقل جي لڳي لڙائي، عشق کڻي جنگ عقل هارائي.

هڪل هڪ هسوار، ڪيڏي ڪٿڪ کي برهه پڇايو.

عقل جو ويو..... الخ

صوفيءَ کي وجود جو ورق ئي ڏوئي ڇڏيو آهي. هتيءَ جي هوڏ ڇڏي ڏيئي آهي. پوءِ ڏور وانگر ٻاهر ڏوندين جي ضرورت ئي نه پوندي. پنهنجن ئي پاڻ ۾ پيو پيو، سڀئي ته رڳو سورن جو پيو نالو لڳندو. انهيءَ مضمون کي شاهه ڀٽائي ۽ سچل جي رنگ ۾ بيدل هڻڻ ادا ڪري ٿو:

ڳولها ڪرين جنهن جي، سوئي تون سلطان،

پيهي پس تون پاڻ ۾ پنهنجي سونهن سڃاڻ.

ناحق ٿيو نادان، ليئا وجهين لوڪ ۾.

شڪ جو پردو وڃ مان هٽائي ڇڏيو:

هو ويچارڻ واهرو، شارڪ ڇڏ تون شڪ،

هاهوتي ٿيا هڪ، نالي آهن آدمي.

نالي آهن آدمي، نه ته سامي سر سارو،

نانگن جو نعرو، لنگهي ويو نوڪند ڪون.

اهڙي طرح صوفي وحدت جو ويساھ رکن ٿا:

صوفيءَ سانڍيو ساه، سان، وحدت جو ويساھ،

سندس ساه پساھ، سمائي نه سرير ۾.

بيدل، انا الحق، واري مسلمانن ماڻھ جي تلقين ڪندي چيو ٿو:

الا الله اثبات ڪر، شارڪ شڪ م آڻ،

مسلمانن ماڻھ، عاشق انا الحق جي.

نيم تاريخي داستانن ۾ به ساڳي تنوار آهي. رڳو ظاهري پردو، نوري، سڀئي يا ماريءَ وغيره جو آهي. نوريءَ ۾ جيڪو نورو نور آهي، ان جي اڀتار ڪندي چوي ٿو:

نوري، نور نسورو، مور نه مهاڻي،

هت هت آهي، انهيءَ سان، ڄام سمو ساڻي،

هوءَ جا اگهاڻي، ت مھائن مان لتو.

سنڌي جي ڏکڻ ڏاکڻن جو بيان ڪهڙي شاعر ڪونه ڪيو آهي؟ هر ڪنهن پنهنجن سورن تي سنڌي جو پوڄ وڌو آهي. ان جو ذڪر بيدل به ڪيترن رنگن روين سان ڪري ٿو. هڪ هنڌ چوي ٿو:

ڏکي چڙهي ٿونگرين، ڪوڪي ڪاڻ قريب،

هادي لڳ حبيب، پيرو ڪج پنيور ۾.

ڪي مفهوم، تجربي جي بنياد تي مثال ڏيئي واضح ڪيا اٿس. ڪاريهو جي ٻر جو مثال ڏيندي چوي ٿو:

ڪاريهر جي ٻر ۾، جيڪو وجهي ٻانهن،

جي نه ڪرائي ڏانهن، ت ڪاريهر نه سڏجي.

بيدل جي ڪلام ۽ عروض جا اهڃاڻ به ملن ٿا. سندس سنڌي ڪلام ۾ آهي، چتا چتا آهن. ٻوليءَ ۾ بيدل ڪيترو شاهوڪار آهي، تنهن جا مثال سندس پراڻي طرز جي ڪلام ۽ عروضي ڪلام ۾ ملن ٿا. عروضي ڪلام مان چند شعر ڏجن ٿا:

لاشڪ آه شائقن کي دل جو ڪتاب ڪافي،

جنهن ۾ اصول اصلي لاريب اخلافي،

ظاهر جو امر آهي في الاصل اختلافي،

جي محو ٿيا تنهن تون مذهب جو حرف معافي.

سالم سنيها هوبهو پهتا پرين جي پار جا،

ساڻي سٻاجهي مون اتاسي دوس تنهن دلدار جا،

ڪربلا ۾ شاه جڏهن مهمان ٿيو،

درد غم جو ات وڏو گهمسان ٿيو.

سنڌي زبان جو هي بيسارگو ۽ يگانو شاعر پرين جي پار ويڻ جي تياري ڪري چڪو ته چيائين:

موسم تي ميلاپ، انا محبت مينهن،

سندس فرزند 'بيڪس' هڪ پرسوز نظم لکيو. جيڪو ادبي لحاظ کان

'بيدل' جي ان نظم جي ٻي صورت آهي، جيڪو بيدل 'سچل' بابت لکيو هو. بيڪس لکي ٿو:

رمز رنديءَ جو عجائب روھڙيءَ ۾ راز هو،

نالي بيدل بادشاهه بيشڪ اهو شهباز هو،

موج مستيءَ ۾ سدا سلطان سرفراز هو،

حلاج جي حالت ۾ هر دم من خدا ممتاز هو.

پير مغان جي پيش هڪ حق ۽ مجاز هو،
 هم اوست واري حال ۾ محمود سو اياز هو،
 درد واري دور ۾ هو وير وحدت باز هو،
 عشق جي اوتار سان دلدار دست و راز هو،
 هن تماشا گاه ۾ اڻهٽ سندن آواز هو،
 مرضيءَ موجب پانهجي سو سير صفا تي ساز هو،
 سال ٻارنهن سو اڻانوي ۾ هي سوز گداز هو،
 سورهن نوالقعد جي هاديءَ سندن پرواز هو،
 'بیدل' مرشد منهنجو سائين غريب نواز هو،
 'بيڪس' خادم نر سندس کي عشق جو آغاز هو.

بيڪس: بیدل کني تلقين اهائي، بيڪس کي بعد مجاز،

بیدل جو نورچشم محمد محسن "بيڪس": سنڌي، سرائڪي، هندي ۽
 فارسي جو شاعر هو، هن شاعر 23 سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي، پر اهي ٽيويهه
 ورهيه هو هن دنيا ۾ هڪ عجيب مدهوشيءَ ۾ رهيو. بيڪس 'محبت' جو شاعر
 آهي. هو حسن جي درٻار ۾ ٻانهن ٻڌو پانهو هو. ان نشي ۾ رهندو هو. ٻيو دنيا ۾
 ڇا هو؟ تنهن ڏانهن ڌيان نه هوس. پنهنجي والد حضرت بیدل کي مرشد ڪري مڃيو
 هئائين. ان جا اشارا ڪلام ۾ هر هنڌ ملن ٿا.

منهنجو مرشد مڪمل آه ڪامل،

سندس آهي نانءُ هن مظهر ۾ بیدل،

بیدل پير اسان ڏا، اسين بیدل دي هون بردي،

گدايم بر درت بیدل عنايت ساز بار عشق،

بيڪس کي بیدل ڪئي، توڙون هيءَ تلقين.

سنڌ جا ڪيترا شاعر آهن، جن درد جي ستي پيئي آهي. بيڪس انهن ۾
 هڪ آهي. مزید ڏک گهري ٿو. (ماهي مينون بخش ڏکاندا ڏاج). بيڪس جي
 ڪلام ۾ درد جي شدت ۽ حسن جي حقيقت موجود آهي. هو پنهنجو درد لڪائي
 ڪو نه ٿو. سندس هر لفظ ان اندروني درد ۽ سوز جو شاهد آهي. اهو سوز هن
 ضرور ڪٿان پرايو آهي. ان ڳالهه ڏي اشارو ڪري ٿو:-

سناسين مان سور، بيڪس پرايو بره جو،

جوش وڌائون جان ۾، وڃي ٿو وهلور،

ڪو جو پرايم پور، سناسين جي سڱ مون.

انهن سهڻن اکين وارن جو ذڪر ڪندي، بيڪس غم ۽ خوشيءَ جا مشترڪ
 جذبات ظاهر ڪري ٿو. هو خوني خماري نيشن جو نشانو بڻجڻ جو ذڪر ڪندي
 چوي ٿو:

خوني خماري چشمان چٽن ٿيون،
ڏسڻ سان عاشق ته ڪيئي ڪهن ٿيون.

- اهي ناز پرورديون نازڪ نميائون،
عاشق ڪرڻ لڻ، شايد سمائيون،
تڪا تير مزگن جا بيشڪ هٿن ٿيون.

- اهي ڪرين سودو سدائين ٿيون سر جو،
ڏسي طالبو! تو ڪڏهن ڪين مڙجو،
بيڪس سان بازار ۾ امالڪ اڙن ٿيون.

ان خوني چشمن واري جون خمدار زلفون به گهٽ نه آهن. انهن وڏن وڏن جا
ور لاهي ڇڏيا آهن. اها نينهن جي ناوڪ عاشقن کي ڪهي ٿي ڇڏي. بيڪس چوي ٿو:

خونيءَ جون خمدار، زلفان زور وڙهن ٿيون،
صاحب صوبا جي هئا، ڀرت ڪيا پينار،
اصل اچن عشق ۾ سورهيه ڪي سردار،
هٿن ناوڪ نينهن جا، ڪهڻ سندن ڪار،
بيڪس بخشي برهم ٿو، سورن جو سنگار،
درد آهين رخ زرد طالب جي تڪرار.

بيڪس وٽ رسڻ پرچڻ جي رسم تي گفتگوءَ جو انداز ٿي پنهنجو آهي.
محبوب کي پرچڻ جي صلاح ڪيئن ٿو ڏي:

راز محرم رس نه يار، آءُ ته پرچون پاڻ ۾.
ڇا کئون رسي وئين راتا، ڪڏهن پرچيندين پيارا؟
ڪڏهن پونءِ قياس سڃنا، محبت ٿي ماري.

(پوئين مصرع ۾ محبت کي جدائي، جي جاءِ تي ڪم آندو اٿس.)

محبوب موٽي ٿي نٿو، ته ليلڙاٽ ڪري ان کان پڇي ٿو ۽ هن طرف جو حال
پيش ٿو ڪري ته من رحم ڪري:

ڪڏهن راضي ٿيندين راتا؟

ڪڏهن موٽي ملندين راتا؟

ڪاڪ ڪوماڻي ويل وهائي،

پينگ ٿيا سڀ پاڻا.

جاڪون راتا تون رسي وئين

سختيون سور ساماڻا.

خيال خاطر کي ٻيو ڪو ناهي،

چاڻيون توکي چاڻا.

بيڪس چا تنهنجي در تي،

وتن ولي ويڳاڻا.

هر ڪنهن پر هڪ ئي جلوه ڏسي ٿو ته ان جو اظهار نهايت وضاحت سان ڪري ٿو:

يار سڄڻ جو ڪم اهوئي، ڪاٿي ناز نياز،
ڪاٿي ملان منڪر موذي، ڪاٿي رندي راز،
ڪاٿي ماري ڪاٿي ڦاهي، ڪاٿي ٿيو شاهباز،
ڪاٿي عاشق پيرا پيرا، ڪاٿي تير انداز،
بیدل ڪٿي تلقين اهاڻي، بيڪس کي بعد مجاز.

پنهنجي مستي ۽ مدهوشيءَ ۾ مستغرق ٿي سجاڳ ٿئي ٿو، ۽ سچل ۽ بیدل وانگر منصوبي نغرو هڻي ٿو:

آهيان پاڻ الله، عشقئون ٿو عبد سڏايان.

اهي منصوبي نغرا، بيڪس جي ڪلام ۾ جايجا ملندا. هيئن ڪلام ۾ ان اسرار جي پوري تشريح ڪندي چوي ٿو:

بنائي ساز صورت جا وري تون لک لڪائين ٿو.
آئين آدم رکي نالو - ڪيو ڪيڏو ڪشالو ٿو.
ڪري چشمن سنڌو چالو، عاشق معشوق ناهين ٿو.
وري جاني يڪي جامو، ڪيو ڪو هل هنگامو،
وڃائي درد دمامو، پنهنجا پيارا ڪهائين ٿو.
روهيءَ ۾ رنگ ڪري رمل، چائي سربار ٿئين بیدل،
حسن باز ڪري حاصل، هاڻي بيڪس سڏائين ٿو.

مقامين 'ڪلام' ۾ بيڪس هيئت جي لحاظ کان سنڌي شاعرن جي ان انفرادي انداز کي اختيار ڪيو آهي، جنهن ۾ غزل جي مطلع بدران شاعرن 'تل' جي هڪ موزون سٽ آئي هيٺ هر بند غزل جي شعر جي برابر رکيو.
بيڪس جي رسالي ۾ سنڌي شاعريءَ جا سڀ رنگ موجود آهن. نير تاريخي داستانن ۾ به دل جو حال آوري ٿو. سورٺ جو ذڪر ۾ چوي ٿو:

سورٺ ڪهي بیدل کي، مڱڻان وڃ موٽي،
ٻڌي ٿو ٻهڳڻ جي، چنبن ۾ چوٽي،
تنهنجي من ۾ ڪوٽي، مڙين نٿو مڱڻان.

بيڪس جي وفات تي سندس طالب سيد نواب شاهه 'سڪايل' اهڙو ئي پر درد نظر چيو، جهڙو بیدل، سچل تي چيو هو ۽ بيڪس، بیدل تي چيو هو. ادبي لحاظ کان به هي ئي نظر هڪ يڪي لڙي آهي. سڪايل چوي ٿو:

شهر روهيءَ منجهه يارو عشق جو اوتار هو،
نالي بيڪس مير محسن وره جو وڻجار هو،
هيڪڙائي وارو هادي منصور جان سردار هو.

من خدايم موج ۾ عطار جو هڪ يار هو،
 نوجوان نازڪ بدن گل رخ گل رخسار هو،
 بي بقا هن باغ ۾ ٿيوپيه وره اظهار هو،
 حسن جي گلزار جوهي بلبلو بيمار هو،
 ٻارنهن سؤ اٺانوي ۾ طلب ڏي تيار هو،
 رمضان جي پنجينءَ پرينءَ جو دوست سان ديدار هو،
 مي نوش محبت مت جو صوفي سدا سرشار هو،
 بيڪس پنهنجي پتار تون سڪايل بي سروار هو.

سنڌيءَ ۾ اهڙو ٻيو ڪوبه شاعر ڪونهي، جنهن ٽيويهين سالن جي عمر ۾ سنڌ کي هڙو عمرو ۽ پر جوش ڪلام ڏنو هجي.

حمل خان لغاري (1815-1879ع)

سنڌ جي هن شاعر جا وڏا ديوي غازي خان کان لڏي خانپور آيا ۽ پنهنجي حياتيءَ جو آخري دور حمل سڪرنڊ تعلقي ۾ گذاريو. حمل، بقول راضي فقير جي حقيقت حال واري پڌري آيو آهي - (ڏسو ڪليات حمل). حقيقت کي کولي ظاهر ڪرڻ ۾ هن بلڪل ڪونه ڪيڀاڻو آهي. پنهنجن اکين سان هن نوجوانت جي جيڪا ڪج ادائي ۽ ڏنگي تور ڏني، تنهن کي سرائڪي ڪلام ۾ کولي ظاهر ڪيائين. سلڇي عورت جو عڪس نهايت واضح چٽيو اٿس. آڪڙ باز جوانن تي به لکيو اٿس. سنڌيءَ ۾ دنيا جي دستور ۽ دوستن بابت سچ سچ چيو اٿس. يارن مان ياري هلي ويئي، جيڪڏهن گمان ۾ گڏيل هئي ته به پڌري ٿي پيئي. جيڪي جيءَ چوندا هئا، تن جي روش ڪيئن بدلي ويئي:

جي چوندا هئا جيءَ، سي 'ٻوڏ' نه چون ٻاجه سين، (1)
 جي ڪارايندا هئا خوشي مان، سي پاڻي چون نه پيءُ،
 اچي ڏس هوت حمل چٽي، حال منهنجو هيءُ،
 رحم بيورب ريءَ، ڪميئن تي ڪير ڪري.

دوستيءَ جو ملهه حمل هينئن ڪٿي ٿو:

حمل هن ڳالهه جو، ويهي ڪيم ويچار،
 ته دل لڳي دوستيءَ جو، ڇا ملهه آهي مقدار،
 اندر مان عقل چيو، نڪتو هي نروار،
 وڃي لڳي ته لک هزار، ٿئي ته ٽڪوئي نه لهي.

ڏنگي تور وارن ماڻهن جون ڏنگيون هلتن ته خير پر هت ته زلف ۽ ابرو به ڏنگا آهن. اهڙي ڏنگائي بابت چوي ٿو:

زلف ڏنگا ابرو ڏنگا گفتار ڏنگي رفتار ڏنگي،
 جنهن جاءِ هوندا اهي چار ڏنگا لاچار هوندي هرڪار ڏنگي.

ان ڏنگي رفتار پر سرڪاري ڪارندن جي ڏنگائيءَ جو ذڪر ڪري حمل وقت جو صحيح جائزو ورتو آهي. حمل جي ڪلام جي ان هڪ پهلوءَ کان سواءِ ٻيو پهلو عشقيه شاعري جو آهي. جنهن ۾ هو نهايت جذباتي نظر اچي ٿو. عشق ۾ وصال ۽ فراق جي ڪيفيتن کي حمل خوبصورتيءَ سان واضح ڪيو. پيار جي مڙني پهلوئن کي اجاگر ڪرڻ ۾ پنهنجي طبع جو سمورو زور لڳائي ٿو ۽ شعر ۾ حسن پيدا ڪري ٿو. سسئيءَ جي سڪ ان کي ڪيئن ڏونگر ٿي ڏورائي. اهو احوال حمل کان ٻڌو.

بڪي، ۽ ٻوڙي، سنڌي ۽ سنڌڪا پيري،
پهڻ پير پتي وڌا، ماس رڳون روڙي،
حمل هونن جي وڌي، وهمن ولوڙي،
ڪڙيون نا ڪوڙي، وڃي سر پر سرندي سامهون.

حمل وٽ اهڙن انوکڻ ۽ سهڻن قافين جي ڪوت ناهي. انهن کي نباهن ۾ جيڪو حسن پيدا ڪري ٿو، سو سندس شاعرانه عظمت ۽ ڪمال جو جيئرو جاڳندو مثال آهي. ڪانگل کي نياپو ڏيندي چوي ٿو:

ڪانگل چئج قريب ڪي، توت خبر تازي،
توبه ڪيم توڙ ڪان، مڃ الله لڳ آزي،
پيريءَ منجهه پريون ڪيون، مون سان مجازي،
ٿي رب ڪارڻ راضي، ته حمل لڏ حج ٿئي.

حمل جز محبت ۽ مجاز بابت پنهنجو انداز آهي، جنهن موجب هو سالر دماغ سان محبت جي واردات جي اپٽار ڪري ٿو. سندس سنڌي ڪلام توڙي سرائيڪي ڪلام ان ڪيفيت کي ظاهر ڪري ٿو، جنهن موجب هن ۾ في البداهه شعر چوڻ جي گهڻي قابليت هئي. سچ پچ حمل جو شعر محبت ۽ مجاز جو نمونو هجڻ سان گڏ ڏنگي دنيا تي پرپور تنقيد آهي.

آسو رام 'آسو' هالائي (1824-1897ع)

ساميءَ ۽ دلپٽ وانگر 'آسو' به سنڌيءَ جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. هو صوفي ۽ ويدانتي هو. عام طور کيس 'صوفي آسورام' سڏجي ٿو. تعصب کان مٿي هو. سندس ڪلام جي مطالعي کان پوءِ هن جي فڪر جي گهرائيءَ جي صحيح پروڙ پوي ٿي. مصري شاه سان سندس روح رهاڻيون ٿيون آهن. کيس سيد فقير علي شاه کان دنيوي علم حاصل ٿيو، جنهن ۾ تصرف ۽ طلب جي ڇاڻ به شامل آهي. آسوءَ جي ڪلام جا ٽي ڪتاب "ديوان آسو"، "رساله آسو" ۽ "پرير غنچ غنچ" آهن. رسالي ۾ بيت اٿس، جيڪي مختلف سرن ۾ آهن. رسالو ۽ پرير غنچ اڃا ڇپيا نه آهن. ديوان 1897ع ۾ ڇپيو هو. (2) آسو جتي يوگ وديا ۽ ويدانت جو بيان ٿو ڪري اُتي سندس ڪلام ۾ موضوع سان واسطو رکندڙ نهايت ڏکيا لفظ

ڪم آندل آهن. هونئن سهڪ ۽ سولي ٻولي ڪم آندي اٿس:

ٻل ٻيڙيءَ ڇڏيو، ڏنگو پيس ڏنگو،

آلات الڙي آسو چوي، ڀيري ٿيس ڀنگو،

شال م ٿئي ڏنگو، ڦرهو هن ڦٽل جو.

غزل ۾ توحيد جي تنوار موجود اٿس. محبوب جي اڳيان زور نه پر زاري
ڪجي، ان جي وضاحت آسو هيئن ڪري ٿو:

ڪيم ورلاپ دلبر کي چيائين چپ،

جهليم تنهنجي اچي در کي چيائين چپ.

پير رشيد الدين جهنڊي وارو

پير صاحب هڪ روحاني بزرگ ٿي گذريو آهي. هن سنڌيءَ ۾ روحانيت
سان پر بيت ۽ ڪافيون ڇيرون تنهن کان سواءِ سندس مولود به آهن. پير صاحب جي
ڪلام جو مجموعو ڇپيل آهي.

پير رشيد الدين جو ڪلام الاهي عشق ۽ حب رسول جو مظهر آهي.
منجهس جايجا روحاني نڪتا ۽ نصيحتون ملن ٿيون. هڪ ڪافي ڏجي ٿي:

پورن ڪيڙس پارا - هلي آءُ هوت پيار،

1- نه اٿم حال هلڻ جو، موٽج محب موچارا،

2- يوليا موٽج ڍٽ جا، سوڍا سخن سچارا،

3- سختي وات سمير جي، گهيڙ گهٽيون آهن گهارا،

4- رحمئون رشيد الدين چوي، سير لهج سنڀارا.

پير رشد الله جهنڊي وارو

پير رشيد الدين صاحب جو فرزند هو. 1860ع ۾ ڄائو هو. سني تعليم
مليس. وڏو علم دوست ۽ عالم فاضل ٿيو. سنڌي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ پير صاحب
ستر ڪتاب لکيا. سنڌي نثر ۾ "ارشاد المريدين و هدايت المتقين" لکي ڇپايائين.

پير رشد الله جون ڪي ٻيون به تصنيفون اشاعت هيٺ آيون. فارسيءَ ۾ شعر
چوندو هو. سندس سمورو ڪلام ان ڇپيل آهي. فارسي ۾ 'اواهم' ۽ سنڌيءَ ۾
'رشد الله' تخلص ڪم آندو اٿن. سنڌيءَ ۾ مولود، غزل، ڪافيون ۽ بيت چيا اٿن.
پير رشد الله جو علمي مرتبو نهايت اعليٰ آهي. اتفاق سان سندن ڪلام جو
فونو ميسر نه ٿي سگهيو آهي. ههڙي شاعر جو ڪلام ڇپجڻ ڪٿي.

رمضان ڪنير (وفات 1899ع)

شاعر رمضان ڪنير، تعلقي سيوهڻ جو آهي. ڪافين ۽ هڪ طويل نظم
جي ڪري مشهور آهي. سندس ڪافين ۾ سڪ جا سامان موجود آهن. ڊاڪٽر

دائود پوٽي مرحوم لکيو هر. ”سندس ڪافيون سوز واريون آهن. جن ۾ عام فھر صاف سنڌي ڪم آندي اٿس“ رمضان جو طويل نظم، جيڪو عالمن واري سنڌي ڪبت جي طرز تي لکيل آهي. سو بلاغت فصاحت ۽ روانيءَ جو هڪ نمونو آهي. ان نظر کي ڪانگ جا ڪلما چيو ويو آهي. تذڪرہ لطفي مان بہ اقتباس نقل ڪجن ٿا:

تنهن پانهيءَ اڳيون بادشاه جي آندو احوالا،
تہ تنهنجي دختر پاڻ فدا ڪيو مٿان مشتاقا،
ويٺا آهن وڻ هيٺان يگانا يڪجا،
پر ڪڏهن ڪيائون ڪونہ ڪو هرگز حراما،
عشق انهن جو عبادتي هو مگر مشغولا،
جنبي برہ جي چور ڪئي جنهن کي سرت نہ ڪا،
ملڪ آتي مجنون ٿيو سٺي سلطانا.

چڙهيو حضرت هاشمي وٺي اصحابا،
اڙد اصحابن سين چيدا چار چڙهيا،
ٿي هڪل هرجاءِ تي ٿيو لوڙه ٽڪا،
ڪافرن جا ڪيترا ڪري ڪوٽ پيا،
آيو گهوت گنبذ وٽ سير سردارا،
چيدا چارئي يار ٿيا مرسل سان مهندا،
جوان بيٺا هئا جو هري سي پڇيائون بانڪا،
تن اڪيڙي اظهار ڪيو قبو ڪمياڻا،
درس آهن دو چٽا ڏسجن ٿا جيئرا،
ويٺا ورونهہ وحدتي اورن تا اڳيان،
تڏهن لاهي چادر پانهنجي ڏني وير وڇا،
تڏهن ڳوريءَ ڳالهايو سالم سنگيتا،
هڪ روپ رسيو رسنا، ٻيو افضل الحانا،
مٺي موڪلايو هيئن روئي کان مشتاقا،
تہ رات وهامي ڏينهن ٿيو ڪيو شمع شعاع،
متان ڪا ڪاوڙ ڪري پسر پاتشاه،
تڏهن ڪيڍي ورتي چادر وري وير وڇا،
وري ٿيا وحدتي اڳي کان اڳرا،
هن ليکي رات هئي پر لنگهي ورهيه ويا.

هنن ڪلمن کي معجزو ڪري ليکيو وڃي ٿو. زبان ۽ بيان جي لحاظ کان رمضان ڪنير جا هي ڪلما کيس سنڌي ادب ۾ هڪ مقام ڏيارين ٿا. هونئن سنڌي ۾ انهيءَ طرز جا نظم ٻيا بہ گهڻا آهن.

مصري شاه (1828-1904ع)

مصري شاه جي ڪافين ۾ گلاب جي گل جي سڳند آهي. هو 'حسن' جو شاعر آهي. اکين ۽ زلفن جو ذڪر ڪندي ٿڪي نٿو. سندس ڪن ڪافين ۾ عروض جا اهڃاڻ به موجود آهن. نصريور جو هي شاعر درد جو احوال به خوبصورت انداز ۾ ڪري ٿو. هو هڪ دردمند دل رکي ٿو. ان دل کي جڏهن محبوب هر هر حيران ٿو ڪري ته مصري شاه هيش چوي ٿو:

سپهين رنگ سيلاسنهن سر تي ستمگر ڪيم ڪر،
درد وندن جون دليون حيران هر هر ڪيم ڪر.

حسن جي جلوي کي نقاب کان ٻاهر ڏسڻ ٿو گهري:
ڪڻ سلوٽانيٽ نرگسي نيم خوابي ۾ خمار،
نت نقاب اندر ته ماڻا ناز پرور ڪيم ڪر.

مصري شاه اکين جي جادوءَ جو قائل آهي. هو عشق جي آڙه ۾ جبلن کي به چلندو ڏسي ٿو ۽ اکين جي ائين جو سحر ڏسي چوي ٿو:
اکين جي ائين نو طبق کي تپايو،
جلي ويا جبل عشق آڙه مچايو.

زلف جا ڪمند ڪيئن دام پائن ٿا - تنهن جو تجربو مصري شاه کي پورو پورو آهي. ان دام جا جيڪي نتيجا نڪتا آهن، تن جو تذڪرو هيش ڪري ٿو:

ڪج زلف ڪمند ڪڙيارا سي ٿا پائن دام دوبارا،
ڏين لامارا لحظي لحظي بند بلخ بخارا،
وجهيو واسينگ ورن ٿا ڪيس تليهر ڪارا،
رهزن چڻ رخسار رنگيءَ تي مار مٽئا مڻ وارا.

زلف سلسلدار گيسو عنبرين رخسار تي،
ڪر ڪنيو ڪاٺن ڪليجا نانگ ڪارا بي سبب.

پنهنجي محبوب جي ديدار کي ڏسندي عاشق کي پئي جڳ وسري ٿا وڃن. ڇو جو اهو محبوب هر جا حاضر آهي. ان ڪري ڪنهن ناصح جي نصيحت جي گنجائش ئي نه رهي آهي. ان محبوب جي جهان سوز حسن کي ڏسي، سڄي عبادت هيچ نظر ٿي اچي. ان جي ڪاڪل جي ڪڙي ۾ صنعتان جهڙا متقي به ونڳجي ويا:

وسري ويا پئي جڳ جڏهن دل جان سان دلبر ڏٺم،
مهتاب مڪ محبوب جو محراب منهن منور ڏٺم.

شيخ قاضي پاڪدامن اي مشائخ مولوي،
ڪر نصيحت کي ڦٽو هر جاءِ حق حاضر ڏٺم.

دين ۽ ايمان تقويٰ پيا زلف جي پيچ ۾،
دام ۾ داڻي مثل تڪرار ڪارو تر ڏنم.

عمر ساريءَ جي عبادت تر هڪي تازا ڪئي،
ويوڪسي هندو هئي ڪعبي اندر ڪافر ڏنم.

عادل عالم اوليا صنعان جهڙا سو هزار،
قيد ڪاڪل جي ڪڙي ۾ ملڪ سڀ مضطر ڏنم.

مصري شاه، حسن عشق جي رنگ محل ۾ جيڪي گل ڪاريون ڪيون
آهن، سي سنڌي ڪافيءَ جو قيمتي سرمايو آهن. سنڌ ۾ ڪافيگر شاعرن جو
تذڪرو مصري شاه کان سواءِ ڪڏهن به مرتب ڪري نٿو سگهجي.

باقي شاعر

مصري شاه جي ننڍن وڏن همعصرن ۾ ڪيترا پيا شاعر ٿيا، جن ڪافين کان
سواءِ بيت توڙي ٻيو گهڻو ڪلام چيو، انهن ۾ به هيٺين جا نالا تذڪرن ۾ ملن ٿا:

محمود فقير ڪٽياڻ (1852-1907ع)

محمود فقير جو سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام موجود آهي. جنهن ۾ مزاحيه
ڪلام به آهي. سر مارئيءَ جي هڪ ڪافي گهڻو مقبول ٿي آهي:

ٿل - ديدن ڪيا درس، اڄ پيچ پنيءَ برسن،

ماڙيچا منهنجا موهر ۾، شل پاڙيچا پرچن.

1 - نبيسن جون نام ڪٺيون ٿيون، دام وجهن داليون،

جادوءَ ساڻ جمال جون زور هڻن زاليون،

رنگ ڀريون ريتون تن جون چست چڱيريون چالون،

ٿر ٿوهر مڪ مانڌاڻ ۾ ويڙهيچا وڙڪن.

"ڪلام محمود فقير" ڇپيل آهي. سندس عزيز 'محمد ڪٽياڻ' به شاعر

هو، ان جو ڪلام "منطوق محمدي" به ڇپيل آهي. انهيءَ رنگ جو ٻيو مشهور
شاعر منار فقير راجڙ (وفات 1938ع) ٿيو.

نوشهري وارو شاه نصيرالدين عمدو شاعر هو، جنهنجو مريد موهن پنهنجي

مرشد کي واکاڻي ٿو. موهن جا ٻه بيت نموني طور ڏجن ٿا:

ريل به آهي ريل، پر رمز تڪي آهي ريل کان،

هوءَ پهچي پوياريءَ جو، هي وڃي سرس سويل،

ميلن مٿي ميل، موهن محبوبن جا.

جي هجي ڪوه دل - برين جي، ٿيان آءُ گهڙو،

مٿي محبوبن جي، ٿيا ڇو نه ڪڙو،

سڏس ڪين ڇڙو، ڪٽندا هر هر هوت هٿن سان.

پير اشرف شاه ڪاماري وارو (وفات 1860ع)

پير اشرف شاه به هن دور جو مشهور شاعر آهي. سندس ڪافيون ۽ مولود مشهور آهن. هن دور جي ڪافي گو شاعرن ۾ اميد علي شاه (وفات 1864ع) مهدي شاه، حاجي شاه، رکيل شاه (1841-1943ع) ۽ صاحب ڏني شاه بلڙي واري جا نالا به اهم آهن. رکيل شاه جي ڪلام ۾ عشق جي واردات جو تذڪرو متاثر ڪندڙ انداز ۾ آهي. هو عشق جي ڳالهين ٻڌڻ لاءِ ٻيا سڀ دنيا جا ڏندا ترڪ ڪرڻ لاءِ چوي ٿو، 'چڏي ڏي ملڪ دنيا کي ويهه، ٻڌ عشق جون ڳالهيون.' رکيل شاه جي سرائڪي ڪافي 'وس نهن چلدا حجت نه هلائي' سنڌ ۾ ڪنهن نه ٻڌي هوندي! صاحبڏنو شاه محبوب جي حسن جو تذڪرو ڪندي چوي ٿو:

غرق ٿياسون در غب غب،

لاشڪ آهيون لا مذهب.

اميد علي شاه جي ڪلام ۾ فراق ۽ وصال جا رنگ ملن ٿا. اهو سنڌي ڪافيءَ جو خاص مضمون رهيو، جنهن ۾ شڪوي شڪايت ۽ ڏوراپي جو اضافو ڪيو ويو. جشن بيڪس ڏوراپا ڏيئي چيو:

ناهه مناسب منڙا توکي، بيڪس سان بيپرواهي.

فقير خير محمد هيسباڻي (وفات 1871ع)

فقير خير محمد جون ڪافيون به سنڌ ۾ جتي ڪافي ٻڌيون. اهڙي طرح هن دور ۾ ڪيترا ٻيا به شاعر آهن، جن کي پنهنجون پنهنجون خصوصيتون آهن. بيت، وايون، ڪافيون ۽ ڪافيءَ جي طرز تي غزل نما ڪلام پڻ آهن. انهن ۾ نواب ولي محمد، 'ديوان جيت سنگهه'، 'چتر سانگي'، 'محمد خان ٽالپر'، 'مولوي غلام محمد خانڙئي'، 'زمان شاه ساقي'، 'فقير احمد علي'، 'عثمان سانگي'، 'احمد ملاح' (وفات 1969ع)، 'بچل شاه'، 'غلام شاه راشدي'، 'حاجي مراد'، 'ڀاون شاه ساقي'، 'حسن بخش شاه' (وفات 1900ع)، 'پير بخش فاروقي'، 'حافظ شاه حافظ ٽڪڙائي'، 'گل سومرو' ۽ نواب شاه سڪايل جا نالا اهم آهن. تر جي بيتن ۾ لاڙ جو شاعر سانوڻ فقير (1873-1938ع) مشهور ٿيو. جنهن وصف بياني ۽ لغت ۾ چيهه ڪري ڇڏيو. ڪيترن لفظن جون معنائون سانوڻ جي بيتن مان چٽيون ٿيڻيون.

مل محمود (وفات 1936ع)

هي تعلقي عمر ڪوٽ جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام ۾ بيت، ڪافيون، غزل، مولود، مداحون، معجزا، مناظرا ۽ مثنويون وغيره آهن. مل محمود جو ڪلام ڪيترائي ڀيرا ڇپجي چڪو آهي. حسن و عشق سان گڏ وعظ و نصيحت ۽ دنيا جي دستور بابت گهڻو ڪجهه چيو اٿس. حسن جو تذڪرو ڪندي محبوب جي اکين جو بيان هڻڻ ڪري ٿو:

حسن تنهنجي ڪري جلو، موهيو مونکي جڙيا جاني،
اڪيون ڪجليون ڀرون ڪنڍلا، ڪنڻ وائڱر ڪن تجلا،
بڻن بڻيو اهڙي شڪلا، ڪڙي قد ۾ سرو ثاني. (3)

سانوڻ خاصخيلي

عام طور ادبي تاريخن ۾ پهراڙيءَ جي عام شاعرن جو ذڪر نه آيو آهي. سانوڻ فقير انهن عام شاعرن مان آهي، جن وصف بياني ۾ ڳالهيون جي ڦهلاءَ سان ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي. لس پيلي جي شاعر شيخ ابراهيم سان سنڌ جو ڪبير شاهه هلي مارڪر ڪرڻ ويو هو. سانوڻ ۽ اهڙن ٻين شاعرن وٽ اهائي وصف بياني ۽ قافين جو ڪڙڪاٽ آهي. هتي جا چيل بيت تڙ جي وجهه جا آهن، رسالي جي بيت کان ستن جي تعداد توڙي ست جي اندروني بيهڪ ۽ اندروني قافين سبب مختلف آهن. عام شاعر ڄام خان، بچايو رند ۽ ڪيترا ٻيا آهن، جن جو ڪلام لوڪ ادب جي ڪتابن ۾ سهڙجي ويو آهي.

سانوڻ خاصخيلي لاڙ جو شاعر آهي. ڊگهن بيتن ۾ پنهنجي اندر جي اُچ ظاهر ڪئي اٿس. بدين تعلقي ننڍي شهر جي ويجهڙائيءَ جو رهاڪو هو. سانوڻ اٽڪل روه 73-1870ع ڌاري ڄائو. (4) سانوڻ تڙ جي بيتن ۾ خاص طور سسٽي ۽ مارئيءَ ۾ هاجا ڪري ڇڏيا آهن. تڙ جي وجهه جا ڊگها بيت چوڻ وارا ٻيا به ڪيترا ٿيا، پر سانوڻ انهن ۾ ائين آهي جيئن لفظن جي درياءَ ۾ گهارو پئجي وڃي. مارئي جي جذبن جي ترجماني ڪندي چوي ٿو:

موڪل ڏي ته ملير وڃان، ڀري ڏسان پاٽ،
ملڪ مارو مير جو، لڪيت ۽ لاکاٽ،
ملڪ مارو مير جو، ستيارو سيڪاٽ،
سانگي منهنجا سنمڪ سهڻا، ٺهيو ڪن ٿا ناٺ،
جويون جيسلمير جون، آهن ڪل ڪنواٽ،
نبيسر جون نام ڪنيون، ننگ ڀريون ڪن ناٺ،
چولا تن چوڙيلين جا، آهن ٿونر ٽڪن سان ناٺ،
گهڻي لوڏ لوهارين ۾، ٻي سونهن وڏي سمات،
ڇوهيو ڇوٽ چانڊاڻ تي، ڪل ڪري ڪڙبات،
هٿن ڪاريون پڇن ڌاريون، مرگهيون ڏين موڙاٺ،
جت ڪيريون پيريون پوريون، ٻيا ٻوهن جا ٻيلاٺ،
ڏس قوت ڪنوارين جي، جي منگهه ولوڙين مات،
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌڻين، آهن ڪيرن جا ڪڙاٺ،
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌڻين آهن ٽونرن جا توڙاٺ،
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌڻين، آهن ڇيرين جا چٽاٺ،
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌڻين، آهن ٻڪرن جا ٻيڪاٺ،
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌڻين، آهن گهيٽن سنڌا گهاٺ.

ڪينجهر ٻنهي ڪنڌئين، چتوئن جا چيهات،
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌئين، دڪن ٿا دونهاٽ،
سدا مند سانگين جا، ڳاڳين مٿي ڳاٽ،
پاڻي پاند ڳچيءَ ۾، مون لکين ڪيا لولات،
پسي سونهن سانوڻ چئي، تون عمر ڪر نه اوراٽ،
پاڻي ڳل ڳچيءَ ڳاٽ، وڃي ملان مارو مير ڪي.

سانوڻ جي قافين کي ڏسبو ته اُهي 'شهري شاعري' کان پري پهراڻن
پرپيل هئا. سانوڻ لفظن جي انهن ولرن کي هڪلي پنهنجن بيتن ۾ آندو ۽ خوب کان
خوب تر ڪري آندو. سانوڻ درد جي دونهن ۾ رڳو هڪ ست چئي ته ان جا ٻيا قافيا
هٿ ٻڏي حاضر ٿي ويا. مثال:

سرتيون پرتيون رب ڪي، آءُ هٿ اڇوڪي،
قسمت مونڪي قيد ڪري، رات هتي روڪي،
سج لهي سانجهي ٿي، ڪٿي چنڊ به چانڊوڪي،
مرڪي ڏيندڻ ميهڻا، اها تار به توڪي،
ڪلهي قائم ڪنجرو، ٻڌان ڪيئن ٻوڪي،
چوڙيان ڪيئن ڇپرڪت تي، ڪمر ڪالهوڪي،
سڄي ٿي سانوڻ چئي، اڃا منزل مهڻوڪي،
پنهل پابوڪي، وڃي ٿيو وٽڪار ۾.

سسئيءَ کي شاهه صاحب ۽ ٻين شاعرن زنده جاويد سورمي بنايو آهي.
سانوڻ وصف بيانيءَ جي خوبيءَ سان سسئيءَ جي سڪ جو ذڪر ڪيو آهي. عشق
جي ڪوري ۾ ڪامي سسئي چوي ٿي:

هٿ ڪنيو هڪلون ڪريان، دران ٿيڙم دور،
اٿن اونڀيڙن لڏ، وڃان ٿي وهلور،
اٿن اونڀيڙن جا، مونڪي ڏس پون ٿا ٿور،
اٿن اونڀيڙن جا، مونڪي پهل پون پور،
اٿن اونڀيڙن لڏ ڪامي ٿيس ڪور،
جبل جهڙي جان تي، ڪيڏا عشق انگور،
ڪي ڏينار ڪي ڌاريون، ڪٿين پن پاندور،
ڪي پڇي پراڻا ٿيا، ڪن ٻج جهليو ڪن ٻور،
ڪي چٽيو پون ڇاتيءَ تي ڪريو اوگه اروڙ

- الخ

اڌ ست جو تڪرار ۽ وچ جي قافين جي وارو وار سان سانوڻ جا بيت پر
آهن. وچ جي قافين جا مثال هي آهن:

ننگن ڊگها، وڃن سگها، جنجي سڄي ڪوهن تي قطار،
ان اڙانگا، ڏنگا ڏانگا، چرن چانگا، موڙيو ميندي ڏار

- الخ

عام شاعرن بيت پر 'رديف' جو به اضافو ڪيو. سانوڻ وٽ ڪن بيتن پر رديف موجود آهي.

اڳ انٽر جي ڪيئن اجهامي، پاروچل جا ٻاري هئي،
 ڪهل ڪوهيارل ڪانه پئي، شت توپڻ تي ڌاري هئي،
 گڏ ستي هئي جوڙ جانب سان، اوئين ڪين اٿاري هئي،
 ننڊ نياڳي نيس نهوڙي، چانگن تي جي چاري هئي..... الخ

سانوڻ جا پوءِ ڪيترائي راوي ٿيا. انهن پر هڪڙي گلو لاکي مون کي
 ڪيترائي بيت لکايا. هو بيت چوڻ دوران پاڻي گهڻو پيئندو هو. هو سادو سودو
 ماڻهو هو. سنڌي شاعريءَ پر سندس نالو هڪ اهم نالو آهي. نوڙت ۽ نياز جا وٽس
 اڪت خزانو هئا.

آءُ گدبو آءُ گولاڙو، آءُ بي پٿو (5) آءُ بي پاڙو،
 من جي مرادن ڪي، آءُ ڪريان ڪچاڙو؟
 هٿين خالي آهيان، مون وٽ پتون ڪي پاڙو،
 ڏسي دور دنيا جا، مون کي سرس لڳو ساڙو،
 هيءُ جوءِ ڇڏي هن حد ۾، مون ٽن ڏسي هنيو ٽاڙو،
 صوفيءَ جو سانوڻ چئي، لٿو من تان مونجهارو،
 جڏهن ترندو تراڙو، تڏهن پوندي سنڌ سچائيءَ جي.

عروضي شاعريءَ جي ابتدا

تي سگهي ٿو ته فارسيءَ جي اثر ڪري، سنڌي عروضي شعر ڪجهه اڳاٽو
 هجي، پر ان جي ڪا سند نه ملي آهي. (6) ڪنهن به تاريخ ۽ تذڪري پر اهڙو شعر
 موجود ڪونهي. جڏهن کان وٺي سنڌي عروضي شاعريءَ جا اهڃاڻ ملن ٿا ته اها
 ارڙهين صدي عيسوي آهي. محمد خان غني پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جي جديد
 شاعري“ ۾ ڪي نيون ڳالهيون چيون آهن. ان کان اڳ آخوند گل محمد هالائيءَ
 (1808-1855ع) کي پهريون عروضي (خاص طور غزل گو) شاعر ڪري مڃيو ويو
 هو، پر غني صاحب پراڻن بياضن جي آڌار تي ”ڪوچا ڪري ظاهر ڪيو آهي ته
 ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ تڪڙ ۾ ڪي شاعر هئا، جن جو ڪلام علم عروض جي
 پيماني تي بلڪل پورو آهي. اهي شاعر آهن: نور محمد خسته ’حافظ عالي‘، ميان
 چتن ۽ ميرزا تقی. (7) هنن جي شاعريءَ جو زمانو 1717ع جي ويجهڙائيءَ ۾ ٻڌايو
 ويو آهي.

احسان احمد بدويءَ، شڪارپور جي چند شاعرن جي نشاندهي ڪئي آهي،
 جن جي ڪلام جو آڌار به علم عروض تي آهي. اهي شاعر آهن: ملا اويس
 شڪارپوري، ملا صاحبڏنو ’صاحب‘ ۽ خليفو ڪرم الله شڪارپوري. (8)
 شڪارپور جي انهن شاعرن جو زمانو به لڳ ڀڳ اهو ساڳيو آهي، جيڪو تڪڙ جي
 شاعر خسته ۽ ٻين جو آهي. (9)

ڪلهوڙن جو دؤر شاھ عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻين اهل دل شاعرن جي ڪلام سبب سنڌي شاعريءَ جي عروج جو زمانو ليکجي ٿو. عجيب اتفاق آهي جو سنڌي عروضي شاعريءَ جو ٻج به هن دؤر ۾ پڙتو ويو. شڪارپور ۽ ٽکڙ جي مٿي بيان ڪيل شاعرن جي ڪلام کان سواءِ مخدوم عبدالرؤف ڀٽيءَ جا مولود ۽ ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مناجات به عروضي شاعريءَ جا بنيادي مثال آهن. هن ابتدائي دؤر ۾ عروضي شعر جا رڳا بنيادي نمونا ميسر ٿيا آهن. ڪنهن به شاعر جو گهڻو ڪلام ميسر نه ٿيو آهي. جنهن جي بنياد تي ڪر خاص نتيجو ڪڍي سگهجي. شڪارپور ۽ ٽکڙ جي شاعرن جي ڪلام جي مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو ته هنن فارسي شاعريءَ ۽ علم عروض جو مناسب اڀياس ڪيو آهي. شڪارپور جي ڪلام ۾ وزن جي پختگي ۽ ٽکڙ وارن مان خسته جي ڪلام ۾ فارسي مصرع جو استعمال انهيءَ ڳالهه جو پڪو ثبوت آهي.

صاحب ڏنو 'صاحب' شڪارپوري

هن شاعر جي هڪ مدح کي علم عروض موجب موزون ڄاتو ويو آهي. هن جي ولادت ۽ وفات جون تاريخون نه مليون آهن پر تزڪره نگارن هن کي ارڙهين صدي عيسوي جي اوائل جو شاعر قرار ڏنو آهي. سندس مدح ۾ فارسي ۽ عربي لفظ ڪم آيل آهن. چوي ٿو:

ملڪ مقرب جي نه هئي جاتي نين جاڻگاه،
سا سندهءِ جيءَ جاءِ خوش خوب آڏنهن بارگاه،
تخت سر قدرت قدم بيشڪ رکيو تو بادشاه.

اغثنی يا سيدارس يا نبی خیرالبشر،
غور ڪر غمگين جو اي نور نافع نامور.

ملا اويس شڪارپوري

ملا اويس، 'صاحب' جو همعصر آهي. هن 1720ع ۾ وفات ڪئي. سندس ڪلام عروض جي تارازيءَ ۾ پوري تورڪ موجب آهي. اويس جي هڪ نظم جو مثال ڏجي ٿو جنهن مان خبر پوي ٿي ته سنڌي 'نظم' جو بنياد به سندس هي نظم آهي:

سيارو ويو بهار آيو،
گلن آ باغ بهڪايو.
ٿري ٿانگر ۽ چنبيلي،
ڪڍي منهن مگري مرڪايو.
پراڻا پن پيا پت تي،
وڻن کي هير چٽڪايو.
بهاري ويس سارڪ جو،
وڻن کي واه پهرايو.
لنن لاتيون پڪي گڏجي،
بهار آيو بهار آيو.

ڪرم الله شڪارپوري

ڪرم الله جي وفات جو سال 1731ع آهي. هن جي هڪ مدح جو مثال موجود آهي:

تون جو آهين شاه منهنجو، تون جو آهين دستگير،
تون ولهن جي واہ آهين، تون ئي واہر آهين وير،
تون ئي آتر آنهن اڙين جو تون منهنجو آنهن مير،
تو بنا ڪونهي وسيلو، تون وسيلو آندہ پير -
شاه منهنجي واہ ڪرڪا غوث اعظم دستگير.

نور محمد خسته ٽڪڙائي

خسته جو 1717ع ۾ زنده هجڻ جو ثبوت ملي ٿو. هو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي درسگاه ۾ پڙهيو هو. خسته جو نالو سنڌي شاعريءَ ۾ اهم آهي جو هو 'سنڌي غزل' جو پهريون شاعر آهي. جنهن هن صنف کي سنڌيءَ ۾ ۾ رائج ڪيو. سندس ڪلام ۾ فارسي مصراعون به آهن. غزل جي هر شعر جي مصرع اوليٰ هن فارسي ۾ موزون ڪئي ۽ ڪنهن ٻئي شاعر جي تضمين نه ڪئي آهي. سندس ميسر ٿيل ڪلام ۾ هڪ غزل آهي. هن غزل جي پهرين ٽن شعرن ۾ مصرع اوليٰ فارسيءَ ۾ آهي ۽ مقطع ۾ مصرع ٽائي فارسيءَ ۾ آهي. چوٿين ۽ پنجين شعر جون ٻئي مصرعون سنڌيءَ ۾ آهن:

تا بر افگندي از رخ تو نقاب،
حشر ٿيو آفتاب لايو تاب.
آه منم ڪن تصادم هجران،
روز شب ٿورهان بي خور و خواب.
ڪششتي عمر من به بحر غمت،
لهر لوڏن هڻي ڪئي غرقاب،
تابش حسن بي مثال سنده،
بره ڏيئي وري ڪيو بيتاب.
محب ماڻا نه ڪر منا مونسان،
خوبرو خصلتون سڪين ٿو خراب.
'خسته' و خوار منجهه وڃي مون جئن،
نيست ديگر ڪسي ز شيخ و شاب.

ميان چتن ٽڪڙائي

هي شاعر مواد جي لحاظ کان بلڪل پراڻي سنڌي شاعريءَ جي رنگ ۾ نشانبر آهي. هيٺ جي لحاظ کان سندس غزل موزون آهي، پر منجهس بيت ۽ وائي جي زبان ۽ انداز بيان ظاهر آهي:

پراھون پرين پيو نہ پانڊ پرو،
سڪا سنڌ سيني کي سريو سرو.
ونيون واجھ ويتر وجھن واءِ واءِ،
ڪري قرب وايوڙين ڏي ورو.
پسي پانڌ پاڙيءَ جو پير بوتراڀي،
گنھگار جو آهي گولو گرو.

جئن ته زماني جي دستبرد سبب هنن شاعرن جو گهڻو ڪلام هيٺ مٿي ٿي ويو آهي. چئن جا هڪ ٻه شعر تذڪرن ۾ ٻيا ٻه ملن ٿا. اُهي ٻه شعر هي آهن:

پڪو ڀرت ۾ ڪيو پتنگن پڇي.
رهيا رمڙ ۾ آڳ مهندان اڇي.

پڪي پڇرو، مڇي مھراڻ، ڦڻڪن پيا ۽ ڦاسن پيا،
ڪڍي ڪاني، منڊي ماري، لمي لڙ ۾ رڙهي رڻ ۾.

حافظ عالي ٽڪڙائي

حافظ عالي سال 1779ع ڌاري وفات ڪئي آهي. سندس ڪلام مان قصيدي جا چئن شعر محفوظ رهيا آهن. هي قصيدو شاعر پنهنجي استاد مومن اسلام ڪوٽيءَ جي تعريف ۾ چيو آهي. سنڌي قصيدي جي تاريخ ۾ به هي پهريون قصيدو آهي:

آه اسلام ڪوٽ ۾ منهنجو،
مرد مومن مجاز جو مهندار.
ڪنهن سڃاتو نہ ڪنهن سڃاڻڻ جو،
معرفت ۾ مٿي سندس مقدار.
سڪ وارن سبق سريو سالم،
ڀرت وارن پسيو پراھون پار.

مولودن ۽ مناجات ۾ عبدالرؤف ڀٽي ۽ ميان سرفراز جو ذڪر آڳ ۾ ٿي آيو آهي. مٿي ذڪر ڪيل چئن شاعرن جي تذڪرن مان پڌري پٽ ظاهر ٿيو ته هنن جن صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي سي آهن: غزل، قصيدو، نظم، مولود، مدح ۽ مناجات. جن ۾ پهريون ٽي موضوع توڙي هيٺ جي لحاظ کان اهم ثابت ٿيون.

ٽالپرن جو دور (1783-1843ع)

ٽالهر حڪمران فارسي زبان جا دلداده هئا. ايران سان دوستيءَ جي ناتني سبب ايراني شاعرن جي سنڌ جي درٻار ڏانهن رجوعات ٿي. ڪيترا حڪمران فارسي ۽ سنڌي زبان جا شاعر ٿيا، جن ۾ مير صوبدار خان، مير نصير خان، مير شهداد خان ۽ مير حسين علي خان جا نالا اچي وڃن ٿا. انهن شاعرن فارسي غزل

جي خوب تقليد ڪئي ۽ سنڌيءَ ۾ غز چيائون. مير نصير خان، جيڪو 'جعفري' تخلص ڪندو هو سو هڪ غزل جي مطلع ۾ چيو ٿو:

نه وڃي دل مان خيال رخ جانان هرگز،
خباڻه عيش نه ٿي خان ويران هرگز.

مثنوين شعر ۾ نه رڳو گهڻا فارسي لفظ ڪم آندل آهن پر زير اضافت جو مرزون استعمال ڏيکاري ٿو ته شاعر کي فارسي شاعريءَ جي مزاج ۽ ڪيفيت جي پوري ڄاڻ آهي. جنهن کي هن سنڌي زبان ۾ آندو آهي. هونئن ڪنهن به شاعر بابت اهو معلوم ڪرڻ مشڪل آهي ته هو بنيادي طور علم عروض کان واقف هويا سندس شعر محض ان ڄاڻ جو نتيجو آهي. مراد هيءَ آهي ته جنهن سنڌ ۾ عروض تي ڪلام مرزون ٿيڻ لڳو تيسين مرزون طبع شاعرن تقليد ڪندي ان کي اختيار ڪيو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ به وڏا شاعر ملن ٿا. جن جو سنڌي ڪلام عروض جي پابندين ۾ آهي. هڪ ثابت علي شاه (1740-1810ع) ۽ ٻيو سچل سرمست (1739-1829ع). ثابت علي شاه مرثين جي ڪري سنڌ ۾ ڄاتل سڃاتل شاعر آهي. حقيقت ۾ آخوند گل محمد جي ديوان سان سنڌي شاعريءَ جو هڪ نئون دور شروع ٿئي ٿو. جنهن ۾ ڪن شاعرن ايران جي شعر جو اثر مضمون ۽ موضوع جي لحاظ کان به ورتو. توڙي غزل، قصيدو، مثنوي، رباعي ۽ ٻيون صنفون سنڌيءَ ۾ رائج ٿيون. ائين ڪرڻ سان گل، قاسم ۽ ٻين غزل گو شاعرن نئون ايراني رنگ اختيار ڪيو. سندن سڌو هيئت توڙي موضوع جي مدنظر ايراني اثر هيٺ آيا. شاعرن جو هي طبقو عروضي شاعريءَ جي عنوان هيٺ اچي ٿو. هنن شاعرن جو سمورو فڪر ۽ فن ايران جي تقليد ۽ اثر سبب پراڻي بيت ۽ ڪافيءَ واري شاعري کان هتي ايراني ماحول جو محتاج بنجي پيو.

ايراني اثر

ايراني اثر ۾ هيئت ۽ مراد اچي ٿو. هيئت جي لحاظ کان عروضي شاعريءَ جون صنفون قصيدو، غزل، رباعي، قطعه، مسط (مثنو، مربع، مخمس، سدس، مشع، مشمن، متع ۽ معشر) مثنوي، مستزاد، ترڪيب بند ۽ ترجيح بند وغيره اختيار ڪيون ويون. موضوع جي لحاظ کان سڀ ايراني مضمون سنڌي شعر ۾ پرايا ويا. ايراني ماحول جي عڪاسي ڪئي وئي. ايران جو باغ و بهار ماحول سنڌي شعر ۾ اچي موجود ٿيو. ايران ۾ بهار جو منظر جيئن اتي جي شاعر بيان ڪيو، تيسين سنڌي شاعرن به تقليد ڪئي. ايران جي وڻن سرو صنوبر ۽ شمشاد جون تشبيهون اُڌاريون آيون. تنهن کان سواءِ فارسي شاعريءَ جا ٽي خاص اهڃاڻ سنڌي شعر ۾ داخل ٿيا. ايران ۾ جيڪو اصلي ماحول آهي، سو اتي جي شاعريءَ ۾ ته عين فطري لڳي ٿو. "فارسي شعر ۾ گل، بلبل، سبزه، شبنم، مرغزار، آب روان، گلشن، چمن، جوانان- چمن، مرغان- چمن ۽ ٻيا هزارن لفظ ۽ مطالب نظر اچن ٿا." (10) ايران جا ٽي اهڃاڻ هي آهن: 1- شمع پروانه، 2- گل و بلبل، 3- سيخانه.

شمع ۽ پرواني جي عشق کي شاعر مثال ڪري وٺن ٿا ۽ انهن جي محبت کي تمثيل طور وٺي جذبات جو اظهار ڪن ٿا. حافظ، سعدي توڙي ٻين شاعرن جا ڪيترا شعر آهن، جن ۾ هيءَ مناسبت خوبصورتيءَ سان آندل آهي. گدا چوي ٿو:

تو آتشين عذار جي رشڪ ۾ بسوز و غم،
مانند شمع منهنجي دل و جان ڳري ڳري.

گل ۽ بلبل جو داستان به هڪ اهڙو مثالي داستان آهي، جيڪو فارسي شاعريءَ جي جان بنير ۽ سنڌ وارن اختيار ڪيو. سانگي چوي ٿو:

گل کي جڏهن چمن ۾ ڏٺو مون ته ياد پئين،
بلبل کي چهچهن ۾ ڏٺو مون ته ياد پئين.

اهڙي طرح ٽيون اهڃاڻ ميخاني جي ماحول جي عڪاسي آهي، جيڪو عربي ۽ ٻين ٻولين ۾ به ٿيندو، پر سنڌيءَ ۾ ايراني اثر وسيلي آيو آهي. ميخاني جي ماحول ۾ ساقی، ساغر پيمانہ ۽ سي جو ذڪر مثالي طرز تي ٿيو. شراب جو ذڪر ايترو ڪيو ويو جو ايراني شاعرن جا ديوان رنگين ٿي ويا. سنڌي شاعرن به گهڻا ياد ڪرڻ. محمود خادم چوي ٿو:

نوجواني، موسم گل دور مي جو پڻ ڏسي،
بزم کان واعظ جهلين ٿو، واہ تنهنجو هي دماغ.

حافظ شيرازي ته پير مغان (مرشد) جي حڪم تي شراب سان مصلو رنگين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. آهستي آهستي هي اهڃاڻ رواج ۾ ايترو آيو، جو هر ڪنهن شاعر کي شعر ضرور ميخاني جي ماحول بابت چيا. هنن ٽن خاص اهڃاڻن کان سواءِ ايراني تشبيهون به سنڌي شعر ۾ داخل ٿيون. جهڙوڪ: محبوب جي سراپا لاءِ گلن جون تشبيهون ڏيڻ، اکين کي ترڪس سان، زلفن کي سنبل سان ۽ وات کي گل جي غنچه سان، وغيره. ان کان پوءِ جيڪا به تشبيهه ايران وارن ڏني سا سنڌ وارن به نقل ڪئي.

آخوند گل محمد، آخوند محمد قاسم ۽ فاضل شاه، اهي پهريان شاعر هئا، جن هن اثر هيٺ آيا ۽ غزلن جا ديوان مڪمل ڪيائون. ان کان پوءِ غلام محمد شاه گدا، مير عبدالحسين سانگي، فضل محمد ماتر، مير حسن علي خان، مرزا قليچ بيگ، حافظ حامد، محمد هاشم مخلص، شمس الدين بلبل، محمد بخش واصف، حيات شاه، جمع خان غريب ۽ مراد علي ڪاظم وغيره انهيءَ سلسلي جا شاعر ٿيا. جن عروضي ڪلام ۾ ايراني اثر جي ڪماليت ڏيکاري ۽ پنهنجي خداداد قابليت سان داد سخن ورتائون. هن هيٺ وڏن صاحب ديوان شاعرن تي علحده علحده نوٽ لکون ٿا:

آخوند گل محمد هالاڻي (1808-1855ع)

آخوند صاحب پهريون شخص آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ الف ب وار حروفن جي لحاظ کان ديوان مڪمل ڪيو ۽ شايع ڪيو. (11) ”ديوان گل“ ۾ انهيءَ ڪري

ڪيتريون فني خاميون به ٿيون. ڇو جو هن جي اڳيان ڪو نمونو نه هو. وزن ۽ قافين جون چند غلطيون ديوان ۾ ملن ٿيون. مجموعي طرح اهو اندازو لڳائجي ٿو ته آخوند گل علم عروض کان واقف هو.

غزل جي وصف موجب موضوع جي لحاظ کان غزل عشقيہ شاعريءَ جو ٻيو نالو آهي. غزل معنيٰ عورتن سان راز و نیاز جون ڳالهيون ڪرڻ. چون ٿا ته عرب ۾ غزل ڪنهن شخص جو نالو هو. هو نهايت لاءبالي، عياش ۽ شرابي ڪبابي هو. ان جي ڪري هن صنف تي غزل نالو پيو. قصيدي جي چند شعرن کي تشبيب چيو ويو آهي، جنهن ۾ حسن ۽ شباب جو ذڪر ايندو آهي. عرب ۾ پوءِ اها تشبيب غزل جي صورت وٺي بيٺي. هيئت جي لحاظ کان غزل جو هر شعر خودمختيار هوندو آهي. غزل جي بنيادي ڪيفيت سان رابطو ته هوندو اٿس. پر هونئن هر شعر جو مضمون الڳ هوندو آهي. غزل ۾ 15 تائين بند آڻڻ ڪپن.

آخوند گل محمد جي ڪلام ۾ ٿورو گهڻو ايراني رنگ جا سبب/اهڃاڻ موجود آهن. ديوان جو پهريون غزل اُن جو مڪمل مثال آهي. جنهن ۾ هر شعر جدا مضمون جو آهي. مثال طور چار شعر هي آهن:

پيالو مي سندا ڏي پر ڪري محبوب متوالا،

ته مستيءَ ۾ محبت جي ڪيون هن هوش کي حالا.

(ميخاني جو ماحول ۽ شراب جو ذڪر)

پتون آهن ايڏائڻ ۾ دنيا جا مڙهي مائت،

توڻي ڀائر سڳا چاچا توڻي ڪي سوٽ ۽ سالا.

(دنيا وارن ۽ عزيزن جي شڪايت)

اٿئي اي دل ٺٽيءَ جي دوستي ۽ شوق جي محبت،

دنياجي عيش عشرت کي پيري هن تون ڪٿي پالا.

(الاهي عشق بابت صلاح)

ڏسڻ مان تنهنجي اي باغ حسن مونکي سرڻا ٿي گل،

تنهنجو مک گل، زلف سنبُل، منهنجي دل جيئن گل لالا.

(عشقيہ ڪيفيت ۽ گلن جون تشبيهون)

گل وٽ عشقيہ ڪيفيت جا شعر ڪيترائي آهن. پر معلوم ائين ٿو ٿئي ته انهن ۾ زور ناهي. جوش ۽ جنون جي حالت ناهي. رڳو دستور جي تڪميل لاءِ هر عشقيہ شعر چوري ٿو. مثال طور:

تنهنجي ڏني اي گلبدن دلڙي ڪلي ٿي باغ باغ،

اٿي خوشي منجهه جان تن دلڙي ڪلي ٿي باغ باغ.

اُن جي مقابلي ۾ دنيا جي بيشبائي بابت تمام گهڻي يقين سان خيال ظاهر ڪري ٿو:

دور دنيا جي مٿي اي دل ڪئين آيا ويا،
سڪ مٿي سورن سٿي، اي دل ڪئين آيا ويا.

ناصرانو انداز بيان اختيار ڪندي ڪيترا روحاني نڪتا بيان ڪري ٿو ۽ اخلاقي سبق ڏي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ته غزل جي موضوع کان صفا هٽي وڃي ٿو. پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ جي نج ماحول جي عڪاسي ڪندي سنڌ جي ڌنڌن ۽ هنرن جا اشارا به ڏنا اٿس. اهڙي طرح ايراني اثر هوندي به ديسي ماحول جي جهلڪ ڏيکاري ٿو.

نير رنگ واٽو ڪري منجهه جهڳ جهڳ،
عشق وارو وڏي وڏي منجهه لوس لب.

المست عشاق جو نقشو هيئن ڪڍي ٿو:

المست عشاق حق جا ٻاريو،
تا دل تي وتن ڏک جا چيرا.

آخوند گل جي ديوان ۾ خدا پرستيءَ کان وٺي مجازي عشق تائين سڀ ڳالهين بحث هيٺ آيل آهن ۽ دنيا جي دستور بابت به ڪيترا اشارا آهن. آخوند صاحب جي ڪلام ۾ ڪٿي مفهوم جي منجهه آهي ته ڪٿي مفهوم تمام سادو ۽ نظام به سليس آهي. پوين شاعرن جي اڳيان ته گل جو مثال هو پر گل جي اڳيان پيو ڪوبه سنڌي ديوان نه هو. انهيءَ حالت ۾ گل کان ڪي فرو گذاشتون ٿي ويون آهن. جن ۾ مفهوم جو مبهر هجڻ به اچي وڃي ٿو. سادگي سندس ڪلام ۾ گهڻي آهي ۽ ڪٿي به لفظن جي ڪيڏ نه لپندي. ان ڪري قافيي جي تقاضا خاطر غلط قافيا به آندا اٿس. آخوند گل جي ڪلام ۾ اعليٰ فصاحت ۽ بلاغت جي ڪمي بيشڪ آهي. پر گل جا ڪي ڪي خيال نهايت بليغ شعر جي صورت وٺن ٿا. هڪ گل جي زندگيءَ تي غور ڪريو ۽ ان جي انجام تي سوچيو، تنهن سان گڏ آخوند گل جي هنن ٻن شعرن تي نظر وجهو:

پهرين گل کي ٺاهه ڏاڍي سان ڪلايو خوش ڪرين،
پوءِ وجهيو باهين ۾ ٻارين، توتي چو ڪهڙو قصاص.

’گل‘ ٿي فنا تا آب ٿئي، خوشبوءِ ۽ رنگ تاب ٿئي،
مرڻ بنا مائٺ لقا، آهي عبث آهي عبث.

آخوند محمد قاسم هالائي ولد نعمت الله (1806-1881ع)

آخوند قاسم به سنڌيءَ جي اوائلي صاحب ديوان شاعرن مان هڪ آهي. (12) سندس ڪلام جو مطالعو ڪرڻ مان خبر پوي ٿي ته علم عروض جي ڄاڻ آخوند گل جي بنسبت ڪيس گهڻي هئي. ”ديوان قاسم“ پهرين 1875ع ۾ ڇپيو. ان ڪانسواءِ ٻيو ڀيرو ديوان مرزا قليچ بيگ ترتيب ڏنو، جنهن ۾ هو غزل جو وزن به ڄاڻايل آهي ۽ شرح به ڪيل آهي.

آخوند قاسم جي ڪلام ۾ به عشق سان گڏ نصيحت جو عنصر موجود آهي. مشهور مثنوي ”سنڌ جو شاهنامو“ جو مصنف مير حسن علي خان، کانئس اصلاح وٺندو هو. اها شايد فارسي شعر بابت هئي. ڇو جو ابتدا ۾ آخوند قاسم فارسي شعر چوندو هو. پوءِ حيدرآباد ۾ رهڻ واري زماني ۾ همعصر شاعر فاضل شاه کيس سنڌي شعر چوڻ جي ترغيب ڏني.

همعصر دور جي ڪيترن نوجوان شاعرن قاسم کي شعر ۾ داد ڏنو. جن ۾ عبداللطيف ڀٽي، عبدالقادر شڪارپوري، محمد امين شڪارپوري ۽ منشي لچيرام خٽي حيدرآبادي وغيره اچي وڃن ٿا. آخوند صاحب غزل کان سواءِ قصيدا ۽ ترجيع بند به چيا، جيڪي کانئس اڳ ڪنهن به سنڌي شاعر نه چيا هئا. قاسم جي ڪلام ۾ ٿورو ايراني مضمون به آهي. ان ۾ ڪيسترو وطني ماحول به آهي. خدا جي محبت ۽ نصيحت وري ڪلام ۾ چوي ٿو:

اے اي دل عشق ۾ الله جي،
نرت نوزت رک نه ڪر ڪنهن سان نفاق.

تصوف جي رهن بابت اشارا به آخوند قاسم جي غزلن ۾ ملن ٿا. جيتوڻيڪ هو ڪو صوفي شاعر نه آهي. فقط پنهنجي اڀياس جي بنياد تي چند نڪتا بيان ڪيا اٿس. نفي ۽ اثبات بابت چوي ٿو:

سناسي سير ڪر منجه نفي اثبات،
انهن جو پٽ آهي نت نيارو.

آخوند گل وانگر سنڌ جي روز مره زندگيءَ مان به ڪي نمونا قاسم وٽ آهن. پلاءِ ۽ رب جي پيٽ هڪ شعر ۾ هيشن ڪري ٿو:

جي سڄا، سڄ ڪي سڃاڻن ڪوٽ ۾ ڪوٽا رهن،
ڇا پروڙن مان پلائن، جي پيڻ ٿا روز رب.

محبوب سان راز و نیاز جا گفتا به ٻولي ٿو. محبوب کي حجاب ۾ ڏسي چوي ٿو:

پرت جو پيچ پاڻ پائين ٿو،
پوءِ وري محب منهن لڪائين ٿو.

دنيا جي دستور ۽ ماڻهن جي سرد مهريءَ بابت سنڌي شاعرن گهڻو ڪجهه چيو آهي. قاسم وفا ۽ مروت جي تلاش ڪندي محسوس ٿو ڪوي ته هتي اوچا انساني قدر اڻ لپ آهن. ان ڪري شڪايت جي انداز ۾ چوي ٿو:

اڄ مروت ۽ وفا منجه آدمين آهي الپ،
پڻ صداقت ۽ صفا منجه آدمين آهي الپ.

ساڳي هر طرح غزل ۾ ساڳير مضمون فاضل هيشن آئي ٿو:

ساز سن ثابت سدا منجه آدمين آهي الپ،
حب جي حقي هوا، منجه آدمين آهي الپ.

اهڙا طرحي شعر هن دور جي شاعرن ۾ چڱي ادبي ورونه جو سبب بڻيا. قاسم پنهنجي دور ۾ شاعريءَ جي جنهن منصب تي هو، تنهن جو اندازو لڳائڻ مشڪل نه آهي. ناصحاني انداز ۾ سندس نقطه نظر ۾ ڏرو به ابهام ڪونهي. ڌڻيءَ جي يادگيريءَ ۽ طلب بابت چوي ٿو:

روز مشبوه رمز ۾ رب جي ته ٿين،

نفس ۽ شيطان خجلت ۾ خراب.

اکين جو روئڻ، نوح جي طوفان جو هڪ نمونو آهي:

نوح ثاني جو چوين طوفان آه،

مون اکين جي آب جو طوفان ڏس.

محبت جو مقام محبوب جي نيش سان هڪ نهار آهي، جيڪا دل کي خوش

ڪري ٿي:

نهار نيڻ ڪڍي ٿوڻ نشاط دلجي لاءِ،

ته آهي محبت وارو مقام تازو و تر.

محبوب جو رسڻ ڪيترو سنگين آهي. سندس پرچڻ رنگين آهي. پوءِ عاشق

رسڻ جي ان رسم بابت ضرور جذباتي ٿيندو، قاسم محبوب جي رسڻ جي رسم

کان خائف آهي. ان جو سبب هي ڄاڻي ٿو

چو اسان سان وڪين رسڻ جي ريت،

هر ڪنهن ساڻ رس رسائين ٿو.

آخوند قاسم کي ڪافيون به چيون آهن، پر سندس ديوان سنڌي عروضي

شاعريءَ ۾ گل جي ديوان وانگر بنيادي حيثيت رکي ٿو.

فاضل شاهه (1836-1900ع)

حيدرآباد جو هي شاعر، فقه، حديث ۽ تفسير ۾ عالم به هو. سندس

ڪلام ۾ عشقيه ڪيفيت سان گڏ سنجيدگيءَ جو به عنصر آهي. فاضل شاهه وٽ

شاعرن جي ادبي ڏي وٺ ٿيندي هئي. تنهن بابت 1879ع ۾ پليرام خفٽيءَ هڪ شعر

۾ چيو:

سيد فاضل شاهه وٽ ڏينهن جمع ميڙو لڳي،

آءُ به ايندڙ آهيان محفل سندن سينگار تون.

فاضل شاهه جي ڪلام ۾ حقيقي عشق جا نڪتا به بيان ٿيل آهن. ڌڻيءَ جي

محبت جي ترغييب ڏيندي چوي ٿو:

محبت محض مولا جي ميان رک مرد متوالا،

م ٿي مشرڪ، موحد ره، ڀري هڻ شرڪ کي پالا.

خان بهادر ميمڻ، 'ادبي تاريخ' ۾ لکي ٿو ته فاضل شاهه مجازي عشق جي

ميدان کي به آزمايو هو، پر ان کي مجازي عشق جو رستو خوفناڪ ۽ نقصان ڪار

نظر آيو. تنهن ڪري توڙ تائين حقيقي عشق ڏي رغبت قائم رکيائين.

ڪرڻ عشق آهي مجازي عبث،

حقيقي بنا عشق بازي عبث.

هوڏانهن 'حقيقت' جي رمز سان گڏ مجاز سان پر ڪلام "ديوان فاضل" ۾ موجود آهي. غزل جو ته موضوع ئي عشق آهي. پوءِ ان ۾ ڪٿي ڪي غزل عشق کان ٻاهر آهن. فاضل شاھ مجاز جي ذڪر ۾ ڪيترا غزل چيا آهن. جن ۾ چوند شعر هي آهن:

لاڏ واري سنڌي لغار لڏيد،

توت تهڊل تنوار تار لڏيد.

ڪري جو نه ڪن قرب جي گفتگو،

ڪرڻ ساڻ ان مغز خواري عبث.

يار ڪي دلدار ڪي منار ڪي پيغام ڏج،

سر بسر ساڻي سنيها جي چوان سي سڀ چڻج.

اڄ عجيب تن طيب نر نجيب گهر غريب،

هل حبيب له لبیب ڪر قريب ڪار ساز.

اهڙي طرح وعظ و نصيحت سان گڏ عشق جو مضمون فاضل شاه وٽ موجود آهي. هو برهم جي پلانيءَ کي گهڻو ڳائي ٿو. برهم کان بس ئي نٿو ڪري- چوي ٿو:

بره جي بات کان نه ڪريان بس،

لئون جي لات کان نه ڪريان بس.

ديوان کانسواءِ عروض بابت "میزان الشعر" ڪتاب لکيائين ۽ شاعرن جون ڪافيون گڏ ڪيائين. نثر ۾ به فاضل شاه جون تصنيفون آهن. جيڪي سندس علمي ڄاڻ، فضيلت ۽ رتبي جي ساک پرين ٿيون.

فاضل شاه جي ٻن همعصرن گل ۽ قاسم جو ڪلام، فاضل شاه جي ڪلام کان گهڻو مختلف ڪونهي. تنهي جي ڪلام کي اڳيان رکبو ته تمام ٿوروڏو زبان ۽ بيان جو فرق نظر ايندو.

حافظ حامد ٽڪڙائي (1832-1897ع)

هيستائين ٿيل تحقيق موجب ٽڪڙ جي شاعرن سنڌ ۾ غزل جو پيچ چٽيو. تنهن سان گڏ ٽڪڙ جا شاعر علم عروض جا به ٿنڀا آهن. ٽڪڙ جي شاعرن ۾ حامد اعليٰ پايي جو شاعر ٿي گذريو آهي. هن ٽن سالن جي عمر ۾ اکين جو سوجھرو وڃايو. انگريزي شاعر جان ملٽن سان حامد جي پيٽ رڳو فطرت نگاريءَ جي سبب ڪري سگهجي ٿي. هونئن ملٽن دنيا جو رنگ روپ ڏسي پوءِ اندو ٿيو. حامد ٽن سالن جي عمر ۾ دنيا ۾ ڇا ڏٺو هوندو. پنهنجي حومان نصيبيءَ جو ذڪر ڪندي

چوي ٿو:

سسئي سرجي نه سڪ ماڻيو پيس پيوند پينگهي ۾،
نماڻي نينهن جا ننڍپڻ ۾ ڪاڻي سور ساماڻي.

دل جي رهبريءَ هيٺ هن سنڌ جي سونهن ڏني. ڪاٺر ۽ پاٽر جو ٿڌو ٿر ڏنو.
سسئيءَ جا سور ڏنا ۽ گلن جو حسن ڏنو. حامد نير تاريخي داستانن مان به غزل
لاءِ مواد ورتو. سسئيءَ جو ذڪر ڪندي رقت ۽ درد جا درياهه وهائي ڇڏيائين:

رٿان رخ ۾ پنهل لڻ پار ڪڻيو،
ڏيان ڏونگر ۾ آڏي اوچنگارون.

ڪالهه جن لڻ تي ڪيتم سي هوت هت هاريون نه اڃ،
ڪس اچي ڪيچين سوا پنيور بازاريون نه اڃ.

جان ته جيءَ گهريون جتن سان گجهه گرهيم ڳالهيون،
جان ته ٻاروچا ٻڌن منهنجون نرو زاريون نه اڃ.

مصري شاه جي لفظن ۾ هڪ تر سڄي عبادت برباد ڪئي آهي. حامد ان
کي مسلمانيءَ ۾ خيانت ڪندڙ سڏي ٿو:

ڪئي مسلمانيءَ ۾ منهنجي سڀ خيانت تنهنجي خال،
دين دل ايمان هڪڙي ناز نيڻن جي ساڻ ناس.

عشقيءَ ڪلام ۾ محبوب جو اڳڻ اچڻ ۽ عاشق جي عيد ٿيڻ! حامد چوي ٿو:

ٿيم عيد آيا اڳڻ اڃ عجيب،
وڇوڙيا وري ٿيا هيڪاندا حبيب.

پر جيڪڏهن محبوب اڳڻ تي نٿو اچي ته ان لاءِ جبل جهڳي يا لهرون لنگهي
وٽس به پهچبو. سهڻيءَ جو ڪردار ان سلسلي جو هڪ واضح مثال آهي. حامد
سهڻيءَ جي جذبات جي ترجماني ڪندي چوي ٿو:

گهڙو گهڙيو گهڙي ويندس، ڪن کان ڇو ڪنڊان آءُ،
لنگهيندي لهريون لوڏا، سڄو ساهڙ سنڀارينديس.

حامد جي ڪلام ۾ مڪرر قافين جو هيٺين غزل ۾ سهڻو مثال قائم ڪيل
آهي. جنهن ۾ هن ٻه تقريباً هڪ ئي معنيٰ وارا رديف ڪم آندا آهن:

مياريون ڇڏ ڪرڻ محبوب پانهن تي غلامن تي،
پلائيءَ ساڻ پيرو ڪر نماڻن تي خدامن تي.

غزل ۾ 'ماڻن تي'، 'مقامن تي'، 'قرارن تي'، 'انجامن تي'، 'دلاسن
تي'، 'سلامن تي' ۽ 'آميرن تي'، 'حڪامن تي' قافيا آئي غزل جي ترنم ۾
اضافو آندو اٿس. غور سان ڏسبو ته حامد جي ڪلام ۾ عوامي شاعريءَ جي

خصوصيت به آهي. هو جڏهن زلف گرہ گير جو ذڪر ٿو ڪري ته ان کي نچ سنڌي لفظن سان اڃاگر ڪري ٿو:

سياه زلف سهڻي جو ڪر سخت سڀ،
وهائي وسپهر هڻيو جهڙپ جهپ.

حامد پنهنجي ڪلام ۾ هن سونهن ڀرئي سنسار جا جيڪي پار پتا ڏنا آهن، سي ڪو اکين وارو به مشڪل ڏئي سگهي. حامد جي شاعري غزل، ڪافين، هزليات ۽ خطبن تي مشتمل آهي. سندس ديوان جو پهريون حصو ”ارمغان حامد“ جي نالي سان شايع ٿيل آهي.

غلام محمد شاه گدا (1826-1905ع)

سنڌي زبان جو استاد شاعر هو. سندس شاگردن ۾ سانگيءَ جو نالو اچي ٿو. گدا جي ڪلام ۾ غزل، قصيدا، مثنويون ۽ قطعا اچي وڃن ٿا. فارسي ۽ اردوءَ ۾ به ڪلام چيائين. ڪليات ڇپيل اٿس. گدا جي قصيدن سان سنڌيءَ ۾ قصيد گوئي صحيح صورت ورتي. ڪيترن اميرن جي شان ۾ قصيدا لکيائين ۽ انهن به سندس قدرداني ڪئي. مير سانگي، مير عبدالله خان، مير شاهنواز خان ۽ ٻين جي تعريف ۾ قصيدا لکيائين. مير عبدالحسين سانگي جي تعريف ۾ چوي ٿو:

مير منهنجو ذوالڪرم عبدالحسين خان بامراد،
فيض جو درياءُ جوان ان گرهر يڪتا کي آءُ.

مير شاهنواز جي تعريف ۾ ڇيل قصيدي ۾ کانس خلت جي گهر ڪري ٿو:

شاه مردان جو نوازيل مير صاحب شاهنواز،
جڳ ۾ هوءَ جئرو سدائين شال باجاه و جلال.
مير صاحب توکي پهرائين پاڪر پنجتن،
ڏياري خلت مونکي جنهن جو آه خاطر ۾ خيال.

قصيده گوئي ۽ شاعريءَ تي فخر ڪندي چوي ٿو:

مون کي بيڪار ڇو چون ماڻهو
شاعري منهنجو اشتغال آهي.

گدا جي غزليه شاعريءَ ۾ به ڪٿي ڪٿي صوفيانه ۽ مذهبي خيال توڙي وعظ ۽ نصيحت جا نڪتا آهن. پر عشقيه مضمون گذريل شاعرن نسبت گهڻو ۽ واضح انداز ۾ آيو آهي. گدا عشق جي اظهار ۾ به نسبتاً بيباڪ طرز رکي ٿو. هڪي بلڪل نثر. ان جا مثال ڪيترائي آهن:

اسان ڪيو عشق جو اظهار پنهنجن ۾ پراون ۾،
اسان ڪيو عقل جو انڪار پنهنجن ۾ پراون ۾.
مٺا ڪر تون مون سان منائيءَ جون ڳالهيون،
رقيب سان ڪر تون ڪڙائيءَ جون ڳالهيون.

محبوب جي محفل ۾ عاشق زار کي سڏي وهاريو ويڃي ته ان کان وڌيڪ
خوش بختي ٻي ڪهڙي آهي؟ گدا خوش بختيءَ جو تذڪرو ڪندي چوي ٿو:

سڏي محفل ۾ مونکي يار ويهن ٿا وهارن ٿا،
ڪري لطف و ڪرم بس يار ويهن ٿا وهارن ٿا.

ٻئي طرف محبوب جيڪڏهن منهن موڙي ويڃي ته به عاشق هڪ قسم جي
خوش فهميءَ ۾ مبتلا آهي. گدا اُن خوش فهميءَ جي چٽي تصوير ڪڍي آهي:

تون نه پائنئين نه پاڻءَ تنهنجي خوشي،
آءُ ته پايان ٿو مونکي ٿو پائنئين.

محبوب بابت گدا جا وڏا خيال آهن. يعني هو چاهي ٿو ته محبوب اهڙو
وضعدار هجي، جنهن جهڙو ٻيو ڪونه هجي. ٻين لفظن ۾ جهڙي تهڙي سان نينهن
اصل نه لائجي:

جهڙو تهڙو نه پنهنجو يار ڪجي،
يار ڳولهي ڪو وضعدار ڪجي.

زلفن جي پيچ کي پيار جو پيچ سڏي، خيال جي ادانگيءَ ۾ هيئن حسن پيدا
ڪري ٿو:

پنهنجي زلفن کي ڇڏي رخسار تي،
يار پاڻو پيچ پنهنجي پيار ۾.

گدا، فرقت ۾ آه و فغان جو تذڪرو ڪندي چوي ٿو:

فرقت يار مون کي ڪيو فاني،
هردم آه و فغان ڪريان نه ڪريان.

گدا جي ڪلام ۾ استادانه رنگ عشقيه ڪلام ۾ پنهنجي عروج تي پهچي
ٿو. هو جذبن جي بي ساختگيءَ ۽ انهن جي ادانگيءَ ۾ بيباڪيءَ جو قائل آهي.
بيباڪيءَ جو حصو مير سانگيءَ کي به پنهنجي استاد گدا کان مليو. گدا شعر جو داد
ڏيڻ ۾ به اڳرو آهي. هر پنهنجي شاگرد فضل محمد ماتر کي داد ڏيندي چوي ٿو:

آه ماتم، منهنجو مونس باليقين،
هر دو آهيون حيدرآبادي ادا.
واه واه ان جو غزل هو بي بدل،
هن زمين جي ان ڪٿي آبادي ادا.

ماتر پنهنجي استاد جي ڪلام ۾ تعريف ڪندي چوي ٿو:

گدا منهنجو استاد اي 'ماتم' آهي،
سکيون مون گدا کان گدائيءَ جون ڳالهيون.
(سکي ڪو گدا کان گدائيءَ جو ڳالهيون، گدا)

گدا يقيناً پنهنجي دؤر ۾ اهڙو شاعر هو، جنهن نئين همعصرن ۽ متاخرين تي گهڻو اثر ڪيو. گدا کان پوءِ جي شاعري ان جو ڪليو ڪلايو ثبوت آهي. جنهن ۾ ايراني اثر ظاهر ظهور موجود آهي.

مير حسن علي خان (1824-1909ع)

سنڌ جي آخري تالپر حڪمران مير نصير خان جو پٽ هو. 1863ع ۾ جلاوطنيءَ جو دور گذاري سنڌ ۾ آيو. مير حسن علي خان جي سنڌي تصنيفن ۾ ”سنڌ جو شاهنامو“ ادبي نقط نظر کان اهم آهي. هونئن هن حسن مرثيا، سلام ۽ مناقب به لکيا آهن. فارسي نثر ۾ ڪتاب به لکيا اٿس.

سنڌ جي شاهنامي ۾ مثنويءَ ۾ ميان سرفراز ڪلهوڙي کان وٺي مير مواد علي جي حڪومت واري دور تائين سنڌ جي تاريخ ۽ معرڪن جو ذڪر آهي. ڪتاب لکڻ جو مقصد مير صاحب هيئن واضح ڪري ٿو:

ڪلهوڙن کان ڪيئن ملڪ ورتو اسان،

ٿيو ويران ڪيئن خاندان ڪلان.

ان کان پوءِ مير صاحب دلائل ڏيئي اهو ثابت ڪيو ته پريان ڪلهوڙا حاڪم حڪومت جا اهل نه هئا. انهن رعيت تي ظلم ڪيو. ميرن کي خاص طور ظلم جو نشانو بنايو ويو ۽ معرڪا ٿيا، جن ڪلهوڙن جو بنياد پئي ڇڏيو.

سنڌي زرميه شعر ۾ هيءُ مثنوي هڪ اهم اضافو آهي. زبان فارسي آميز اٿس البت ڪن هنڌن تي آسان زبان آهي. مثنويءَ مان شاعر جو تجربو ۽ قادرالڪلامي بکي پيئي. هالاڻيءَ واري جنگ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

انهيءَ جنگ تي امر هو منحصر،

ته حاصل ڪري جيڪو فتح و ظفر.

اهو ٿيندو هن ملڪ جو بادشاه،

مخالف ٿي ويندو سراسر تباه.

ميدان جنگ جو ذڪر هيئن ٿو ڪري

به لشڪر چوان يا به نريا چوان،

به لشڪر هئا يا ابر آتش فشان،

ائين گرم ٿي آتش ڪار زار،

جو تپ لرزه ٿيو در دل ڪوهسار،

رسيو جنهن جي سر تي اجل جو پيام،

تنهن ڏيئي سرتن کي ڪيو ٿي سلام.

جدا ٿي گهڻا روح قالب کان ويا،

ڇڏي مرغ روح آشيانه هليا،

لنگهي جنگ انداز کان ويئي پري،

نه مشڪل هو جو دشت رڻ جو پري.

ڏٺو مير فتح علي خان دلير،
 گذر آه آيو يڪي چرم شير،
 سندس مير کي نايون لافون پسند
 ڪري ان ڏي منهن چيائين باز هر خند،
 ”تون بيٺو هئين لافون دور تر،
 وڌي آ لهان تان آءُ تنهنجي خبر“
 ائين چئي پوءِ ٿيو حملہ ور باشتاب،
 جهلڻ حملي جو هو نہ ڪنهن کي بہ تاب.

سيد غلام مرتضيٰ مرتضائي نٿوي

هن صاحب جو ديوان اڃا شايع ڪونه ٿيو آهي. مثنويءَ ۾ بہ ڪتاب اٿس. جيڪي ٻئي فارسيءَ مان ترجما آهن. هڪ ”يوسف زليخا“ ۽ ٻيو ”سڪندر نامہ“. مرتضيٰ مرتضائيءَ جو نالو گدا، سانگي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ ورتل آهي. مثنويءَ ۾ هن شعر سازيءَ جا چڱا جوهر ڏيکاريا آهن. مرتضائيءَ جو ديوان سنڌي ادبي بورڊ وٽ پيل آهي. جڏهن اهو شايع ٿيندو ته سندس ڪلام جو جلوهو ٻي سگهيو. (13)

مولوي غلام محمد خانڙي

مولوي صاحب تشيل جي تشريح ۾ ”منهاج العاشقين“ لکيو. پراڻي شعر ۾ سڄو رسالو موجود اٿس. هندي ۽ فارسيءَ ۾ بہ ڪلام چيائين. مثنويءَ ۾ هڪ ڪتاب اٿس، جيڪو ”سڪندر نامہ“ (نظامي) جو ترجمو آهي. سڪندر نامہ کي مرتضائي بہ ترجمو ڪيو. هي ڪتاب رزميه شاعري جو هڪ سهڻو مثال آهي. سنڌي رزميه شعر ۾ جتي واقعا ڪربلا جو تذڪرو ٿيو، اُتي ههڙن قصن سان سنڌي رزميه شعر ۾ اضافو ٿيو. زراچي جو تعارف هيئن ٿئي ٿو:

سو آيو هلي مرد ميدان ۾،
 ڪڻي گرز ڪي جنگ، جوان ۾،
 چوي آهيان مرد جنگي جوان،
 زراچو منهنجو نام نالو نشان.

جي منهنجي اڳيان ڪوشينهن ڪيهر اچي،
 ته منهنجي هٿان رت ۾ سو رچي،
 مثل اڙدها رت ماڻهوءَ پيان،
 نه ماڻهو ڪهان بلڪ ماڻهو ڪيان،
 نه مون کي ڪنهن کان اچي شرم ٿو،
 نه دل کي ڪنهن تي ڪريان نرم ٿو،
 ايئن چئي وڌائين پيرون تي گهنڊي،
 ويٺو پاڻ ائين جيئن وهي ٿي لنڊي.

مير عبدالحسين سانگي (1852-1924ع)

اداڙي اسين آهيون عاشق مزاج

سنڌي غزل جو پورو پورو حق مير عبدالحسين سانگيءَ ادا ڪيو آهي. سانگي اڳين پوين غزل گو شاعرن ۾، فن ۽ فڪر تغزل ۽ اسلوب سبب مڙني کان مٿانهون آهي. پوين ۾ فقط واصف ئي هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن سانگيءَ وانگر غزل کي سنواريو ۽ پورو پورو حق ادا ڪيو. سانگي عشقيه ڪلام ۾ نهايت پياڪ آهي. سانگيءَ نثري تصنيف ”لطائف لطيفي“ (فارسي) کان سواءِ سنڌي ۾ ڪل ٽي ديوان مڪمل ڪيا. ”ڪليات سانگي ڇپجي چڪو آهي. سنڌي“ ۾ سانگيءَ جا ٽي ديوان هڪ منفرد مثال آهي. ٻئي ڪنهن به سنڌي شاعر جا ٽي سنڌي ديوان اڃا ظاهر نه ٿيا آهن. سانگي هڪ پر گو شاعر آهي. هر هڪ مضمون کي جدا جدا روپ ۾ بيان ڪري ٿو. وٽس فڪر جي بلندي موجود آهي. لفظن جو ذخيرو به گهڻو اٿس. ردیف ۽ قافيي ۾ به خوب قابليت ڏيکاري اٿس.

سانگي سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران مير نصير خان جو پوٽو هو. هن سنڌ ۾ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ جيڪي ڏٺو، تنهن سندس ذهن تي جيڪو اثر ڪيو، ان کي لفظن جو جامو پهرائيندي چوي ٿو:

جو اکين سان نه ڏٺو ڪنهن سو ڏسون ٿا يارو،

جو ڪن سان نه ٻڌو ڪنهن سو ٻڌون ٿا يارو.

هو گذريل زماني کي ياد ڪري، دل تي انهن قصن کي آڻي ٿو، جيڪي ماضيءَ جو يادگار بنجي ويا آهن. مشهور عشقيه داستانن مان مثال وٺي ڪيئن نه مفهوم واضح ڪري ٿو:

گذري جي ويا سي زما نا ياد پيا،

وسري جي ويا سي ترانا ياد پيا

دل تي آيا وامق و فرهاد و قيس،

ڏسندي ئي دانا ديوانا ياد پيا.

ماڻهن جي دل گرانيءَ ۽ سرد مهريءَ بابت چوي ٿو:

ٿا ڏسون اُهو دل گران هرڪو،

دوست دشمن جي دل تي بار آهيون.

سانگيءَ جي زندگيءَ ۾ اهڙو دور آيو، جڏهن هو واڇوڙي وانگر ٻيو ڦرندو هو. درد هن جي دل تي اهڙا ديرا ڄمايا ۽ اهڙا صدمه سناتين، جن سندس دل جو قرار ڪسي ورتو. ان صورت حال کي هيشن واضح ڪري ٿو:

دردن ڪئي ٿو دم دل ناتوان تي،

صدما هزار منهنجي رسيا آهن جان تي.

واڇوڙي وانگي ڦرندو وٽان آءُ روز شب،

آهيان ڪڏهن زمين تي ڪڏهن آسمان تي.

جنهن به انهن ڏينهن ۾ مير صاحب کي ڏٺو، تنهن سندس عقل کي سالم ڪرڻ سمجهيو. ان جو کيس به احساس ٿي ويو:

جنهن مون کي ٿي ڏٺو، ٿي چيو تنهن چريو چريو،
پنهنجي پرينءَ ڏي مون جي ڏٺو ٿي وريو وريو.

انهيءَ صدمي مان لنگهي پار پيو. ان جذباتي طوفان جي ماني ٿيڻ تي هيئن اعتراف ڪري ٿو:

آهي سنگ، سخت کان انسان سنگ دل،
جن ري نه دم سريو ٿي سو 'سانگي' سريو سريو.

سانگيءَ جي ڪلام ۾ 'داخليت' جو احساس قدم قدم تي ٿئي ٿو. جابجا هن جي ذات نظر اچي ٿي. هو عشقي ڪلام ۾ پنهنجي ذات ۾ حسن جي ڪارستانيءَ کي گڏوگڏ رکي ٿو. حسن جو اثر هن جي ذهن تي چانئجي وڃي ٿو. عشق جو اظهار بيباڪيءَ سان ڪري حسن جي سحر جو چڻ دليل ڏي ٿو. ڪٿي ڪٿي ته وڏي واڪي عاشق مزاجيءَ جو اعلان ڪري ٿو:

'ادا ڙي اسين آهيون عاشق مزاج،
آهي سر اسان جي تي وارن جو تاج،
عشق بازيءَ ۾ ٿيو آهيان يڪتا،
مست آءُ پارڻ کي سنڌا ٿيندس.

هوڏانهن حسن جي شوخي وري ان حد تي پهتل آهي، جو غمزہ ۽ ناز حد کان مٿي آهي ۽ سوال جو مناسب جواب ڏيڻ به نه ٿو پڄي. سانگيءَ کي پنهنجي سوال جو جواب اجهو هي ملي ٿو:

چيم ڪر ڌيان اي دلدار آءُ عبدالحسين آهيان،
چيئين تو وٽ اچڻ کان ڪريلا ڏي ڪاهي وينداسين.

سانگي ان حسن جي جلوي کان حواس باختہ آهي. هو حسن جي دربار ۾ وڌڻ وڌڻ کي نچندو به ڏسي ٿو. ان ڪري پنهنجي حالت تي ڪو گهڻو افسوس ڪرڻ نه ٿو ڪري. ڇو جو اهو حسن، شان وارن جا شان مٽيءَ ۾ ملائي ٿو ڇڏي:

ويا شوخن جي سامهون شان نڪري شاندارن جا،
ڏٺم شان محبت ۾ مٿا ڪوڙيل متارن جا.

نوخير محبوب جڏهن نينهن جا نور پيرن ۾ پائيندا ته ڇا ٿيندو؟ سانگي جي لفظن ۾ 'سچو عالم نچائيندا':

اهي محبوب نوخيزا سچو عالم نچائيندا،
پرت مان نينهن جا نور جڏهن پيرن ۾ پائيندا.

سانگي حسن فطرت کان به گهڻو متاثر آهي. هن سنڌ جي ڪيڏين، ٿر ۽ جبل جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، سو فطرت نگاريءَ جو سهڻو مثال آهي. جبل تي

گاه ڏسي چوي ٿو:

سنڌ تي تنن جبل جي آهي گاه،
جنن سهڻن جي آهن سيند تي وار.
بهار جي موسم جو ذڪر ڪندي هڪ طرف محاکات جا اعليٰ مثال پيش
ڪري ٿو ۽ ٻئي طرف فارسيت جو پورو پورو رنگ ظاهر ڪري ٿو:

شاهد گل ٿيو آهي رونق فزا،
چار سو بلبلن جا آهن چهچها.
صحن چمن ۾ پيون آهن اشرفيون،
آهي سخاوت ڪئي باغ سخا.
لاڏ مان سنبل جون ٿيون جعدون لڏن،
آهن ڪٽڻهار ڪليا جابجا.
لعل کان ٿيو لال آهي گل انار،
موتين کان صاف آهن موتيا.
نرگس سهلائي ڏسي ناز مان،
موسن صد برگ سمن جا مزا.
ٿئي ٿورتن جوت کان رونق ۽ رنگ،
سرخ ڪي گل ٿين ٿا ۽ ڪي صفا.
سبز آهي صحن چمن سر بسر،
قسمتون وياسين آهن ڪڙيا.
گل ڪي ۽ بلبل ڏسي پاڻ ۾،
دائودي دينار تصدق ڏنا.

سانگيءَ جي شاعري سنڌي غزل جو مثالي سرمايو آهي. هن حسن پرستي
جو اصل ته پنهنجي ڪلام ۾ ڏٺو آهي. معاملو بوس و ڪنار تائين به ويو آهي. غزل
پر اهرعيب ڪونهي، پر ادبيات جي ناصح ۽ محتسب ڪي آهي ڳالهيون اڪثر اخلاق
کان ڪريل نظر اينديون آهن. سانگيءَ جي ڪلام مان هتي فقط هڪ مثال ڏيون ٿا:

جي سهڻو پاڻ سڏائي ويا،
البيلون اڪيون اٽڪائي ويا،
چپ چاشنيدار چڪائي ويا،
سني سورن ڪي ته جڳائي ويا.

فارسي اثر ڪي بلبل جي شرمساريءَ جي مثال سان واضح ڪندي چوي ٿو:

خجل بلبل ٿي جڏهن گل سان مقابل منهنجو ٿيو گل رو،
انهي حسرت سان ڏيکاري ٿي پنهنجا داغ دل لال.
پر عاشق جو به جگر چاڪ ٿي چڪو آهي:
پنهنجون 'سانگي' ڪيون الله آميدون پوريون،
چاڪ سيني جا چڪي نيٺ جگر تي پهتا.

بلای جان زلفن جو ذکر ڪندي مشاطہ کي وچ ۾ آڻي ٿو:

چيو مشاطہ زلف نازنين آهن ننڍا آخر،

بلای جان تڏهن ٿيندا جڏهن هي پيچ پائيندا.

سنڌ ۾ غزل سرائي جو ماحول ڪونهي. نه ته سانگيءَ جو ڪلام ان معيار تي بلڪل پورو آهي. پر پنهنجي عشق جي ڳالهين بابت سانگي کي چٽڪ پڪ هئي ته عشق جون ڳالهيون ڳوڻن ۾ ڳايون وينديون ۽ انهيءَ ڪري سندس ڪلام کي ڳائڻ وارا سازن تي ڳائيندا:

اسان جي عشق جون ڳالهيون ادا ڳوڻن ۾ ڳائيندا،

اسان جي نظم کي مطرب ته سازن تي سرائيندا.

مرزا قليچ بيگ (1855-1929ع)

نثر جي سلسلي ۾ مرزا صاحب جي ادبي خدمتون انيڪ آهن، جن جو تذڪرو اڳ ۾ ڪري آيا آهيون. مرزا صاحب شاعر به هو. طبعزاد ۽ ترجمو ٿيل شعر به گهڻا چيائين. نظم ۾ مرزا صاحب گهڻي قابليت رکندو هو. گدا، سانگي ۽ حامد جو همعصر هو. سندس هيٺيان ڪتاب آهن:

1- ديوان قليچ، 2- سواءِ خام 3- موتين جي دٻلي، 4- املھ ماڻڪ،

5- رباعيات عمر خيام 6- كشف الاعجاز، 7- چندن هار، 8- عجيب جواهر.

انگريزي فارسي ۽ اردوءَ ۾ به شعر چيو اٿس. مرزا صاحب جا گهڻا غزل به ناصحانا آهن. مرزا صاحب سڀني صنعتن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. ائين نه چئبو ته مرزا صاحب شعر ۾ فڪر جي اصليت کان خالي آهي، پر ايترو چئبو ته شعر ۾ هو فني قابليت ٿور رکي ۽ فڪر ٿانوي حيثيت وٺي بيهي ٿو.

شمس الدين بلبل (1858-1919ع)

بلبل جي نثر نگاريءَ تي تبصرو ڪري آيا آهيون. سنجيدو ڪلام به چيو اٿس، پر نظم ۾ به هن جو موضوع گهڻو ڪري طنز ۽ مزاح آهي. بلبل جو ڪلام ”ڪلام بلبل“ ۽ ”ديوان بلبل“ ۾ ڇپيل آهي. بلبل معاشري جي اڍنگي رفتار کي خوب ننڍيو. ماڻهن جي مڪاريءَ بابت چوي ٿو:

مرد ٿيا مڪار چو ڪهڙي چيم،

ڪي رنن ٿيون خوار چو ڪهڙي چيم.

شيخ سعدي شيرازيءَ جي ’ڪرما‘ مان تضيح ڪندي طنز ۽ انداز ۾ هيئن چوي ٿو:

پيارج ڪو بيروسڪيءَ جو پاء،

ڪريما بيخشا بر حال ما.

متان هي اسان کي منجهائن ملا،

نگه دار مارا ز راه خطا.

ڪتي پستڙي کي ڪچ ڪور ڪور،

نباشي ز گلزار فردوس دور.

بلبل کان پوءِ ٻيو وڏو طنز نگار محمد هاشم ’مخلص‘ ٿيو.

مولوي عبدالغفور همايوني مفتون (1844-1919ع)

همايون جي رهاڪو هن بزرگ عالم ”فتاويٰ کان سواءِ هڪ ديوان پنهنجو يادگار ڇڏيو آهي. مولوي مفتون جي ديوان ۾ رنگين بيان ۽ مصرع ڪلام موجود آهي. سندس مشهور موزون ڪافي ”تنهنجي زلف جي بند... ڪيترن شاعرن کي ريس ڏياري پر اهڙو لفظن جو جڙاءِ ٻيو ڪوبه شاعر رڳي نه سگهيو آهي. مولوي صاحب جي قابليت جو سندس موزون ڪافيون ۽ غزل زنده ثبوت آهن:

- تنهنجي زلف جي بند ڪمند وڌا زندان هزارين مان نه رڳو.
- 1- تنهنجي جلوي جمال جي عشق گري، ٿيا ملڪ مطيع وسيع وري.
- چا جن ملائڪ حور پري، دربان هزارين مان نه رڳو.
- 2- ڪيئي گهايل تنهنجي گهور سندا، مخمور غفور مسرور سندا.
- تنهنجي نور حضور ظهور سندا، نگران هزارين مان نه رڳو.
- 3- ڪيئي ابرو تيغ شهيد ڪيا، ڪيئي ناز مزيد مريد ڪيا.
- ري ناٿي ديد خريد ڪيا، سلطان هزارين مان نه رڳو.
- 4- اي ماه لقا محبوب منا، تنهنجي ناز ادا تان جان فدا.
- ٿيا دامن گير امير گدا، حيران هزارين مان نه رڳو.

مولوي الله بخش اڀوجھو (وفات 1901ع)

اردو جي مشهور ”مسدس حالي“ جو سنڌي ۾ ترجمو اڀوجھي ڪيو. ڪي بند پنهنجا به ان ۾ ملايائين. سنڌي زبان ۾ قومي قسم جو شعر عروضي طرز تي ڪجهه ٻيو به آهي، پر هيئن هڪ مڪمل طويل نظم جو سنڌي ۾ ترجمو پهريائين هي ئي آهي. مولوي صاحب جي ترجمي جو نمونو هي آهي:

گنهگارن کان درگزر ڪرڻ وارو- بد انديش جي دل ۾ گهر ڪرڻ وارو،
فسادين کي زير و زير ڪرڻ وارو- ڦٽهڙن کي شير و شڪر ڪرڻ وارو.

حرا کان لهي پاڻ امت ۾ آيو،

نئون نسخ ڪيميا تنهن پڇايو.

مسدس حالي جو ٻيو ترجمو پوءِ غلام احمد نظامي ڪيو.

اسد الله شاه ’فدا‘ (وفات 1926ع)

ٽڪڙ جي برگزيده ۽ عالم فاضل ماڻهن مان هو. سنڌي ۽ فارسيءَ جو سٺو شاعر هو. علميت جي ڪري پاڻ ’علامه‘ مشهور هو. سندس شعر ۾ وعظ ۽ نصيحت سان گڏ عشق جي چاشني به موجود آهي.

آهيان ڪشت تڏهن ٿا ناز مان ڊوڙيو اچن،

لطف سان مون ڏي ’فدا‘ اهي ڏس سگان ڪو دوست.

ٽڪڙ جي شاعرن تي علامہ فدا جي علميت ۽ شاعريءَ جو گهڻو اثر آهي. علامہ فدا حقيقت ۾ ٽڪڙ جي ادبي شخصيتن مان هڪ اهم شخصيت آهي. آخوند فقير محمد عاجز (1846-1918ع)

حيدرآباد جو هي شاعر صاحب ديوان آهي. سندس ڪلام گهڻو ڪري سمورو فارسي شاعرن جي غزلن جو تتبع ڪيل آهي. سندس لکيل هڪ قصو ’گلشن بهار‘ ڇپيل آهي. ’عاجز‘ جو سرت آخوند لطف الله به شاعر هو، جنهن مشهور قصو ’گل خندان‘ لکيو. عاجز جي شاعريءَ ۾ اصليت نه آهي. ان ڪري زبان جون غلطيون به ڪيون اٿس. مثال طور حافظ شيرازيءَ جي شعر مان هي شعر جوڙيو اٿس:

تنهنجي باغ وصل کان بهشت ٿيو آب،
۽ درد هجر کان تنهنجي وٺي ٿو دوزخ تاب.

مير عبدالحسين سانگيءَ جي تعريف ۾ هيئن چوي ٿو:

عبدالحسين مير ٿيو سر چشمن فيوض،
جهڙس سخا ۾ ناهه ڪو عالي جناب ڪٿ.
احمد عطا ڪريس خدا يار طولعمر،
ناهي سندس عدل ڪو گودون قبا به ڪٿ.
سانگيءَ جو شعر شيرين موزون ويڙمڪ،
آهي ’گدا‘ به صاف فضيلت ماب ڪٿ.

هدايت علي نجفي (1860-1942ع)

لالو جي رانڪ جو هي صوفي منش ’تارڪ‘ تخلص ڪندو هو. سندس ديوان ڇپيل آهي. ان کان سواءِ ڪي ڪتاب لکيا اٿس، جن ۾ تاريخ ”شعراء سنڌ“ مشهور آهي. نجفيءَ جي ڪلام ۾ جوش و خروش گهڻو آهي. دنيا جي بي ثباتي سندس ڪلام جو خاص عنصر آهي. عشق ۽ جوش جنون جي عڪاسي به ڪري ٿو. دنيا جي ثباتيءَ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

عشق عشرت رنج راحت وصل هجرت چار ڏينهن،
عشق الفت يا عداوت آهي مدت چار ڏينهن،

نه رڳو شاهن جي شاهي ۽ ڪڇ ڪلاهي چار ڏينهن آهي پر مجازي محبوب جو جلوه ۽ جواني به چار ڏينهن آهي:

فرشاهي ڪڇ ڪلاهي سو سپاهي سڀ گنر،
شان شوڪت ناز نعمت تاب حشمت چار ڏينهن.
يار جاني جي جواني جاوداني ڪين آه،
محب مورت خوبصورت سڀ وقامت چار ڏينهن.

عشق جي راهه تي پيو سڀ ڪجهه نابود ٿي وڃي ٿو ۽ فقط عشق وڃي ٿو بچي. ڪثرت ۾ وحدت نظر اچي ٿي:

عشق جي اوقات ۾ ڪثرت جو ڪاروبار ڇٽ،

شهر ڇٽ دڪان ڇٽ واپار ڇٽ بازار ڇٽ،

محبوب جي زلف عنبرين جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

تنهنجي زلف عنبرين جي رشڪ کان ٿيو اي ٻرين،

عطر ڇٽ عود ۽ اگر ڇٽ نافٿ تانار ڇٽ.

دل ۾ ڪو درس پڙهڻ جي تلقين ڪندي صرف و نحو تفسير وغيره جي منع

ڪندي چوي ٿو:

علم صرف و نحو تفسير و حديث و فقه ڇڏ،

درس دل جي ۾ رهي ڪو پڙه ڪتاب معرفت.

فقير نجفيءَ جي ڪلام ۾ رنديءَ ۽ مستيءَ جو پيغام موجود آهي. پاڻ کي

ساغر نوش رند سڏيندي چوي ٿو:

اسان سي رند ساغر نوش آهيون مست متوالا،

جو صبح و شام جو شغل شراب ارغواني آه.

محمد هاشم مخلص (1860-1924ع)

شاعر ٽڪڙ، حافظ حامد جي گهر ۾ محمد هاشم جنم ورتو. جيڪو اڳتي

هلي صحافت، طنز ۽ هجو به شاعريءَ ۾ 'مخلص' مشهور ٿيو. پنهنجي

والد 'حامد' وانگر عوامي مقبوليت حاصل ڪيائين. تذڪره شعراءِ ٽڪڙ جو مولف،

لکي ٿو ته ابتدا ۾ حافظ حامد پنهنجي پٽ کي شعر چوڻ کان منع ڪندو هو. پر پوءِ

حامد کيس اجازت ڏني. مخلص اخبار نويسيءَ ۾ خوب جوهر ڏيکاريا. سندس

شاعريءَ ۾ طنز، مزاح ۽ هجو غالب آهي. گدا سندس شاعريءَ ۾ استاد هو. هن

معاشري جي ناسورن تي به ڪلام چيو ۽ هلڪو ٿلڪو مزاح به ڪيائين. مخلص جي

شاگردن ۾ نظامي، جمع خان غريب ۽ سرشار عقيقي قادراڪلام شاعر ٿيا.

ظرافت ۾ زبان جو مڪسچر ٺاهڻ ۾ به ماهر هو:

ديديم ٿم ٿمي را شخصي چڙهيده بوده،

گردن ۾ ان جي ڪالر ٿاڻي لڳيده بوده،

سڀ شاعران سنڌي افتاد در تعجب،

وه واه شعر هن کان وٿها وچيده بوده،

هماري ميم صاحب جون اڪيون آهن هينئر لڳيون،

چيو بتلر کي صاحب، پڪار آهسته آهسته.

پاڻ جي فائدي جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

مزي جهڙو ٿيو آهي ته سائي پاڻ ۾ رولو،

وڃائي رنگ قدرت جو وجهي دندان ۾ رولو.

پان سان گڏ سگريٽ پيڙي به :

ويو ملڪ ۾ وڏي اڃ سگريٽ پان پيڙي،

انسانيت جو سمجهن بلڪل ٿا شان پيڙي.

فيشن زدن جون خوب لاکون لاکيون اٿس. موالين ۽ ڀنگوڙين جا بيان به گهڻا
ڪيا اٿس. ڪنهن تي ڪاوڙيو هو ته منهن ۾ هجو لکي وڻندو هو. سنجيدو ۽ عشقي
ڪلام به چيو اٿس:

ڇا ساڻ ڏيان يار جي دندانن کي تشبيهي،

ڪنهن جاءِ تي اهڙو ڪو گوهر نه ملي ٿو.

حافظ محمد هارون دلگير

مخلص جو همعصر ۽ ٽڪڙ جو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام
فارسيءَ ۾ گهڻو آهي. ٿورڙو سنڌي ڪلام به چيو اٿس. دلگير جو ڪليات شايع
ٿيل آهي. سنڌي ڪلام به سليس نه اٿس. نمونو هي آهي:

بي ڪوشش و بي جهد ثمر ڪنهن کي ملي ٿو!

بي غوطه زني گنج گوهر ڪنهن کي ملي ٿو!

بي خوف پيئڻ لقمه تر ڪنهن کي ملي ٿو!

بي جور ڪشي تاج و ظفر ڪنهن کي ملي ٿو!

بي محنت ۽ رنج جي زر ڪنهن کي ملي ٿو!

بي ڪاوش جان، علم و هنر ڪنهن کي ملي ٿو!

جي رتبہ والا جا سزاوار ٿين ٿا،

پهرين سي مصيبت جا طلبگار ٿين ٿا.

حافظ محمد عبدالله بسمل (1886-1950ع)

بسمل دلگير جو ڀاءُ هو. ابتدا ۾ پنهنجي والد حافظ محمد يوسف ۽ پوءِ
دلگير کان اصلاح ورتائين. ٽڪڙ ۾ علميت ۽ فارسيءَ جي ڄاڻ ۾ بسمل آخري بزرگ
هو. بسمل جي ”مثنوي محمدي“ ڇپيل آهي. سندس ٻيو ڪلام عشقي، ناصحانو ۽
قومي آهي.

عشقي ڪلام ۾ هن وٽ استادانه رنگ آهي. محبوب جي مشهوري جذب
عشق جو نتيجو آهي. ان خيال کي بسمل هيئن ادا ڪيو آهي:

منهنجي خواهش ڪئي سندس حسن جي بازار گرم،

ورنه عشاق ۾ ائين يار ته مشهور نه هو.

يار جي خمدار ڪاڪل کي زيار سڏي ٿو:

منهنجي گردن ۾ وري وجهه ڪاڪل خمدار کي،

بت پرستن واسطي زيار جو ڪهڙو ضرور.

يار کي ستمگر هر ڪنهن شاعر سڏيو آهي. مسيحا به يار کي ئي سڏيو

اٿس. اهو محبوب جذبن عاشق دلگير ڏي اچي ٿو ته موت به موٽي وڃي ٿو. تقدير ان

خيال ۾ ڪيئن نه رمز رکي آهي:

موٽي ٿو وڃي موت، رسي گر ٿو سستمگر،

تقدير به ڇا آه ٿي قاتل جي هٿن ۾.

آرزو دل جو دل ۾ رهي ٿي. ارمان پورا ئي نٿا ٿين، زندگيءَ جا آخري لمحا

اچي ٿا پهچن:

آخرين دم ۾ ڪيم عشق جي حالت معلوم،

جان وٺي دم ويو پر دل جو نه ارمان نڪتو.

بسمل جو قومي ڪلام، مسلمانن کي خواب غفلت مان سجاڳ ڪرڻ بابت آهي. سنڌ جي بڻي کان جدائي تي به هڪ طويل نظم لکيائين، جنهن ۾ هن سنڌ وارن کي نئين عزم سان اڳتي وڌڻ جي تلقين ڪئي ۽ اندروني دشمنن کان به خبردار ڪيائين. ٽڪڙن ۾ حافظ شاھ، علامہ اسد اللہ شاھ فدا، خواجہ محمد حسن جان ۽ ميران محمد شاھ ثاني جهڙا عالم، شاعر ۽ دانشور پيدا ٿيا، پر بسمل جي شاعرانه عظمت جو هرڪو معترف آهي.

غلام احمد نظامي (1895-1950ع)

ڪراچيءَ جو هي دانشور نثر ۽ نظم ۾ يگانو هو. سندس حالي، جو ترجمو ڪيائين. سندس ڪلام جا ٻه مجموعا ”بياض نظامي“ ۽ ”رياض نظامي“ ٿيل آهن، قومي ڪلام شايع ٿوڙي عشقيه ڪلام چيو اٿس. نظامي هڪ برجستو شاعر ٿي گذريو آهي. هن جو ڪلام بليغ ۽ فصيح آهي. عشق کي لکائڻ جي ڪوشش ناڪام جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

مون ڪئي ڪوشش گهڻي ٻاهر نه نڪري ٻاڦ ڪا،

عشق منهنجو ويو مگر رسوا سر بازار ٿي.

غزل سان گڏ نظم ۽ قومي ڪلام جي ڪري نظاميءَ کي سنڌي عروضي شاعريءَ ۾ گهڻي اهميت آهي. سندس ڪلام زبان ۽ بيان جي لحاظ کان مايه دار ۽ معياري آهي.

محمود خادم لاڙڪاڻوي (1895-1960)

جميعت الشعراء جو سرگرم ڪارڪن هو. شاعرن جو مور هو. علم عروض بابت ڪتاب ”رياض البلاغت“ لکيائين. محمود خادم جي ڪلام ۾ جدت ۽ معنيٰ آفريني آهي. فارسي اثر جو مبلغ هو. سندس شاعري پوءِ گل، ناله دل جو هڪ نمونو آهي. يار کي دل جي گهر ۾ ويٺل ڏسي چوي ٿو:

گهر ۾ دل جي ٿو رهي دلدار مٿل بوءِ گل،

عاشقو مون کي ته اهڙو آ مليو ان جو سراغ.

خادم شعر جي فن ۾ استادانه دسترس رکندڙ هو. سندس دؤر عروضي شاعريءَ جو هڪ درخشان دؤر هو. هن دور مان ڪي شاعر اڃان انهي نهج تي هليا اچن.

قادر بخش بشير

پهريائين حقير تخلص ڪندو هو. نظامي ۽ محمود خادم جو همعصر هو قادر بخش بشير جو گهڻو شعر ادبي رسالن ۾ ڇپجندو رهيو. شايد 1952-51ع ڌاري گذاري ويو. هڪ شعر اٿس:

جاريون ۽ ڪپر، سبز ڏسڻ ۾ ٿا اچن اڄ،
جن ملڪ ڪيو آه، مزيدار ڏسي وڃ.

جمع خان غريب (1885-1953ع)

محمود خادم جو همعصر ۽ يگانو شاعر هو. غريب ان وقت جي علمي ادبي محفلن ۽ مشاعرن سان وابسته رهيو. ادبي ذوق رکندڙ ۽ قادر الڪلام شاعر هو. سندس ڪلام ۾ وزن جي پختگي ۽ بندش جي چستِي اوليت رکي ٿي ۽ خيال جي پرواز ان کان پوءِ ”گل نوبهار“ سندس ڪلام جو انتخاب آهي.

غلام علي مسرور (1893-1953ع)

شڪارپور جي هن صوفي شاعر جو ڪلام وعظ ۽ نصيحت سان ڀر آهي. سندس مشهور مسدس ”وهرين جو هار“ ڇپيل آهي. مسرور، بيدل جو معتقد هو. غزل ۾ به توحيد جي تتوار اٿس. سندس ڪلام جو نمونو هي آهي:

نه ڏينهن ڏٺو نه رات چٽي نه شمس قمر شهاب عجب،
نه سرد گرم نه ريت مٽي نه جاڳ رهي نه خواب عجب،

نه بيگ نه ڪي حقير اتي غريب گدا امير اتي،
غلام علي فقير اتي نه ڏوه نه ڪو ثواب عجب.

مراد علي ڪاظم (1901-1954ع)

روھڙيءَ جو هي با ڪمال شاعر عروضي ڪلام چوڻ ۾ پنهنجي همعصر دور ۾ نشانبر هو. سندس ڪلام جدت، جوش ۽ معنيٰ آفرينيءَ جو مظهر آهي. ڪاظم سخن جي خداداد قابليت تي فخر ڪندي اشارتن چوي ٿو:

دلچسپي عالم ٿورڪي شعر خداداد،
خوبي سخن آه نه جاگير ڪنهن جي.

نواز علي نياز جعفري (1892-1959ع)

نياز جعفري لاڙڪاڻي جو قادر الڪلام شاعر ٿي گذريو آهي. سندس غزل، نظم مسدس ۽ مخمس وغيره ڇپيل آهن. فطرت جي حسن جي عڪاسي پنهنجي طويل ’نظم جذبات فطرت‘ ۾ ڪئي اٿس. جيڪو نئين زندگي ۾ ڇپيل آهي.

رڪان ڪيئن آسمان ۾ آسرو مان خير خواهيءَ جو،
جڏهن خود نفس پنهنجي ڪي ئي پنهنجو ٿو عدو سمجهان.

هو سمجهي مون کي رانديڪو سڏي ۽ دل کي وٺرائي،
 زياده هن کان پنهنجي خاڪ جي ڇا آبرو سمجهان.
 غزل ۾ اشاريت ۽ سوز و گداز نياز وٽ هڪ منفرد انداز ۾ ملي ٿو. هن
 جدائيءَ جي احساس ۽ وڃڻي ويلن کي هيشن ياد ڪيو آهي:

چڏي ويا مون کي غربت ۾ زمين وارا زمان وارا،
 ڏسي مون تي ستار پي کلن ٿا آسمان وارا.

اندر کي آسرو جن جو ۽ دل کي ڀروسو جن جو،
 لائي ويا هليا ڪاڏي، اهي شيرين زبان وارا.

محمد بخش واصف حيدرآبادي (1892-1954ع)

عروضي شاعرن جي هن لڙهيءَ ۾ واصف هڪ انمول موتي آهي. نشر ۾ به
 ديني ۽ اخلاقي ڪتاب لکيائين. سندس ديوان ڇپيل آهي. واصف جو ڪلام معنيٰ
 آفريني ۽ جدت جو هڪ نمونو آهي. بلند خياليءَ ۾ واصف يڪتا آهي. عاشق جي
 جذبن جي پوري ترجماني ڪئي اٿس. حسن جا ڳڻ به خوب ڳايا اٿس. عاشقانه آه و فغان.
 سوز ۽ درد منڍي سندس ڪلام ۾ جاڳا آهي.

يار کي ڪهڙي سرغات جي گهرج آهي؟ پر عاشق وٽ ڇا آهي؟ فقط هڪ
 شوريد سر. اهو پيش ڪرڻ لاءِ عاشق تيار آهي. واصف چوي ٿو:

ڪافي ٿيا هي ڳوڙها جي گوهر نٿا رکون،
 سر ٿا رکون اي يار اگر زر نٿا رکون.

بي سر و سامانيءَ سبب حسن جي طرفان ڊڙڪا ملن ٿا، ڇي منهنجي
 گهڻيءَ مان نڪري وڃو. پر عاشق ٻئي طرف ڪيڏانهن وڃي:

نڪري وڃو گهڻي مان چوي ٿو ڪٿي وڃون؟
 هن در سواءِ دوست ڪوئي در نٿا رکون.

محبوب جي کليل وارن بابت چوي ٿو ته اهي پريشان زلف، عاشقن کي
 پريشان ڪري ٿا ڇڏين:

ڇوڙي گهمين ٿو وار تون، پر ڪا خبر اٿئي؟
 عاشق ٿين ٿا تنهنجا، پريشان نوان نوا.

عاشق جي بيقراريءَ ۽ گريه و زاريءَ کي ڪڪر جي وسڻ ۽ رعد جي رڌڻ
 توڙي کنوڻ سان پيئي ٿو:

مثال ابر گريان آهيان، مثل رعد دانهن ۾،
 مثال برق جي ڪو بيقار آهي ته مان آهيان.

محبوب خرد مڃائي ڪرڻ بدران زخمن تي لوڻ پرکي ٿو:
 پرکي نمڪ کي زخم تي مرڪي مٺي چيو:
 غمگين ٿي نه، توکي اسين شاد ٿا ڪريون.

هڪ طرف شاد ڪرڻ جا دلاسا آهن ته ٻئي طرف غيرن سان مجلسون جاري آهن. وري الزام ڪي به ڪوڙ پيو سڏيو وڃي. روز ڪو ڪوڙا طوفان ڪو نه اٿندا آهن:

ڪله غيرت وٽين ته رقيب سان اڄ گهمئين،

ڪوڙا اٿن نه روز ٿا طوفان نوان نوان.

واصف حسن جي هوشربائي ۽ سراپا بيان ڪرڻ ۽ محاکات جا لوازمات باقاعدي ناهيا آهن ۽ لفظن ۾ تصوير ڪشي ڪئي اٿس، جيڪا هر ڪنهن جي وس ۾ ناهي. محبوب هٿن تي ميندي لڳائي ٿو ته سر ڇا آهي؟ زلف ڪولي ٿو ته مراد ڪهڙي اٿس؟ رنگين پوشاڪ پهرڻ سان مقصد ڪهڙو اٿس؟ سرمو ٿوپائي ته ڪنهن تي حملو ڪرڻ ٿو گهري؟ عاشق جو ڪهڙو حال ٿو ٿئي؟ انهن سوالن جا جواب واصل ڏي ٿو:

دست رنگين تي جو ميندي ڪي لڳائي نڪتين،

خون عاشق جو عجب رنگ رچائي نڪتين.

زلف ڇوڙي جو ڪلهن تي تون هلئين سير جي لئ،

مرغ دل ڪاڻ مگر دام بنائي نڪتين.

پنهنجي پوشاڪ ڦڪائيءَ کان گلن ڦاڙي ڇڏي،

چولو پٽ جو تون پرين صبح جو پاڻي نڪتين.

سرمي جي ڪاني نه آهي هيءَ ڪماني ليڪن،

فوج مزگان جي ڇا عاشق تي سنڀائي نڪتين.

ڪو ڇڏ ٻار مان ڇا عاشق توکي ٿيو حاصل واطف

دل ڦرائي ميان ناموس وڃائي نڪتين.

واصف جي ڪلام ۾ تشبيهه استعارو گهڻو اچي ٿو. غزل ۾ حسن ۽ عشق جو تذڪرو نهايت سهڻي انداز ۾ ڪري ٿو. ٻين لفظن ۾ واصل حسن ۽ عشق جو شاعر آهي. انهن مضمونن کي شاعرانه فن جي وسيلي نهايت خوبصورت انداز ۾ ٻڌي ٿو.

حافظ حيات شاھ حافظ (1875-1955)

اصل پنجاب جو رهاڪو هو. عشق جي آڙاهن ۾ سڙندو پچندو سنڌ ۾ اچي نڪتو. حيدرآباد کي پنهنجو گهر بنائي رهيو. اکين جي روشني ضايع ٿي ويس پر دل جي روشنيءَ کي ڪلام ۾ پري ڇڏيائين. نشر ۾ پنهنجي درد ڀرئي داستان کي ”سلطان بيگم“ ۽ ”ڇوڙيلن جو ميلو“ ڪتاب ۾ لکيائين. ديوان ڇپيل اٿس. غزل ۾ درد ۽ رقت گهڻي اٿس:

جيئري سو ستمگر نه ڪڏهن آيو پڇڻ لئ،

ڪانڌي جي مرڻ بعد سڄڻ ٿئي ته وڏو بخت.

عشق حافظ حيات شاھ کي ڏاڍا ذهني عذاب ڏنا. محبوب جي ڇوڙي هن کي عجيب وادين جا سير ڪرايا. هوندا اميديءَ جي سرحدن تي اچي بيٺو ۽ سندس

اندر مان هي آواز نڪتو:

ڪاتي ڪا ڪڍي قرب جي يا ناز جو خنجر،
جلاد ڪري جلد ڪهڻ لاءِ ڪڏهن اڃ.

ڪٿي ڪٿي غزلن ۾ نظم وارو تسلسل به اچي ٿو. اهڙي تسلسل ۾ هو ننڍپڻ جي ياد گيريءَ جا پاڇا ڏسي ٿو:

ياد پل پل ٿا پون ننڍپڻ جا منڙا ڏينھڙا،
ملھ وٺان جيڪر ملن ننڍپڻ جا منڙا ڏينھڙا.
هءِ والد ري جا غربت ۾ مصيبت مون ڏٺي،
مان ڪٿي ۽ ڪٿ وٽن، ننڍپڻ جا منڙا ڏينھڙا.

اهي منڙا ڏينھن به حافظ ڪو نه وساريا هئا. جن ۾ ڪو درد نه هو، ڪو فڪر نه هو. ڪا بيماري نه هئي ۽ ڪا مجبوري نه هئي:

هءِ منڙا ڏينھن سي جن ۾ ڪا بيماري نه هئي،
ڪاڻ هئي ڪنھن جي نه، ڪنھن سان دشمني ياري نه هئي،
حسن جي گرميءَ اڃان دل تي نه ڪيڙو هو اثر،
سوز ۽ سک جي بدن تي باھ ڪنھن باري نه هئي.
رات منڙي نند لڳ ۽ ڏينھن کليل چرچي لاءِ هو،
ڪنھن ڏي دل مائل نه هئي ۽ ڪنھن ڪنا عاري نه هئي.

محمد صديق مسافر (1879-1961ع)

مسافر صاحب ڪيترائي علمي، ادبي ۽ درسي ڪتاب لکيا. سندس ڪليات ڇپيل آهي. شعر گهڻو ڪري ناصحانو اٿس. عشقيءَ ڪلام ۾ به هو نهايت سنجيدو نظر اچي ٿو. درد ۽ غم جو اظهار ڪنھن سان ڪرڻ ڪپي، تنهن لاءِ چڻ صحيح صحيح صلاح ڏيندي چوي ٿو:

نهن دردمنندن سان دم ڪهڙا ڪهڙا،
ڪجن غير محرم سان غم ڪهڙا ڪهڙا.

مسافر جي غزل ۾ به نظم وارو تسلسل آهي:
نه جن جي ڪڏهن درد دلڙي دکائي،
انهن سان اوريون الم ڪهڙا ڪهڙا.

يار جي دڙڪن ۾ به ڪا چڱائي آهي. ڪا حڪمت آهي. مسافر چوي ٿو:

دڙڪا ڏئي مسافر ڪنھن وقت جي محب،
حڪمت تنهن ۾ آھ هزاري عجب عجب.

مسافر جو مشهور نظم 'رات ۽ ڏينھن جو جهيڙو' اڳي ڇهين درجي جي انگريزي لاءِ رڪيل سنڌي نصاب ۾ شامل هوندو هو. ان نظم جي آخر ۾ شاعر طرفان رات ۽ ڏينھن کي نيڪ مشورو ڏنل آهي. آخري بند آهي:

ڪنهن موج ۾ مسافر ڪٿ هو پيو ڏڙو ٿيو،
 ٻڌنديئي هل هنگامو مهڻي اکيون ڪڙو ٿيو،
 ڇي چو اي رات راڻي ڏينهن توکي اُڪڙو ٿيو،
 تون بڙي ته ڇا جي هوئي ڪٿي بڙو ٿيو.

پرسرام ضيا

اصل نوابشاهه جو هو. ورهاڱي کان پوءِ ڀارت هليو ويو. پرسرام ضيا مشاعرن ۾ شعر پڙهندو هو ۽ هر طبقي کان داد وٺندو هو. ڪيترن ماڻهن کي سندس نعتن جي لاءِ اهو خيال ويندو آهي ته اهي ڪنهن مسلمان شاعر جون لکيل آهن. گهڻو وقت اڳي سندس مجموعو ”تصور احساس“ ڇپيو هو. ضيا نظم، غزل ۽ ٻين صنفن ۾ سهڻا خيال پيش ڪيا آهن. سندس ڪلام ۾ اردو شاعرن جا ترجما به ملن ٿا. ڪئين اڌارا خيال به ورتا اٿس. اختر شيرانيءَ جي هڪ نظم اِي ديس سي آني والي بتا جو پاڇو پرسرام ضيا جي هڪ مخمس تي پيل آهي. هڪ بند هي آهي:

دوستن ۾ اها اڳ واري محبت نه رهي،
 گوپ گوپال ۽ گرتر ۾ لياقت نه رهي.
 عرس موسيٰ ۽ خميسي ۾ سا الفت نه رهي،
 القصد ڪنهن کي محبت جي ضرورت نه رهي؛
 حال ڪهڙو ٿو ڀڄين دوست وطن وارن جو.

رسول ڪريم جن جي حضور ضيا ڪيترين نعتن ۾ عقيدت جا گل نچارو

ڪيا آهن:

ڪاش مون کي شاه يثرب لاءِ محبت ٿي پوي،
 زندگي منهنجي ٿي منهنجي لاءِ جنت ٿي پوي.
 گر مسلمان ناهيان پر معتقد آهيان ضرور،
 ڇا ٿي پوندو جي ضيا مقبول الفت ٿي پوي.

رباعي هڪ مقبول ۽ مشڪل صنف آهي. جنهن ۾ خيال جي ادائينگي ۽ تاثر لاءِ شاعر جو بلند پرواز ذهن ضروري آهي. ضيا رباعين به ڇپيون آهن. سور پيڻ بابت پنهنجو رايو ڏيندي چوي ٿو:

سور پيڻ ڇاهين چڪو مي جو پي،
 پي پاڻ کي ڏايو ڪري جڳ ۾ تون جي،
 سورن جو توکي هوش ۾ ٿيندو احساس،
 ان لاءِ چڱي آهي ضيا بيهوشي.

عشقيه ڪلام ۾ ضيا نهايت بليغ آهي. غزل جو روايتي رنگ هن وٽ پنجوي پوري آب و تاب سان موجود آهي. خنجر ابرو سان بسمل ٿيڻ لاءِ تيار آهي:

خنجر ابرو سان جي بسمل ڪرڻ ڇاهين ته ڪر،
 پر خدا جي واسطي مشق جفا کان منهن نه موڙ.

مجموعي طور ڏسبو ته پراسرام ضيا جي شاعريءَ ۾ حسن ۽ عشق جا مضمون وڌيڪ آهن. سندس ڪلام کي عام مقبوليت ٿي جو ماسٽر چندر سندس ڪيترا غزل ڳايا. مير علي نواز 'ناز' (وفات 1935ع) جو ڪلام به سنڌ ۾ ائين مشهور ٿيو.

اڄ ڪلهه جيڪي شاعر علم عروض تي ڪلام پيا چون ۽ عروض کي شعر لاءِ فخر سمجهن ٿا انهن جي به هڪ طويل فهرست آهي. هنن شاعرن ۾ ڪي اهڙا بزرگ آهن، جن گذريل پنجاه سالن کان هن فن ۾ پنهنجا جوهر ڏيکاريا آهن، هنن ۾ ڊاڪٽر، شيخ محمد ابراهيم خليل، ليڪراج عزيز، حافظ محمد احسن ۽ ڪي ٻيا بزرگ اچن ٿا.

ڊاڪٽر خليل

موجود، وقت ۾ خليل صاحب جي علميت ۽ سندس شاعري سنڌي زبان ۾ مڃيل آهي. سندس تصنيف ”رهنماءُ شاعري“ (ٽي ڀاڱا) سنڌي شاعرن لاءِ رهنمائيءَ جو باعث ٿي آهي. ڊاڪٽر صاحب کي شعر جي مڙني صنفن تي دسترس آهي. پاڻ ڪيترن ئي نون شاعرن جا استاد آهن. قصيدا، غزل، نظم ۽ مثنويون لکيون اٿن. جيڪي ڄاڻن کان داد وصول ڪري چڪيون آهن. هونئن هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي اٿن. سنڌي عروضي ڪلام ۾ ڊاڪٽر صاحب جو وجود هڪ طغياني آهي. بقول سندن:

آءُ ٿي اکين ۾ اڄ ڳوڙهن جي طغياني وري،
تي نظر ٻيڙي اچي عالم جي طوفاني وري.

ليڪراج عزيز

عزيز صاحب ڀارت وڃڻ کان اڳ (1938ع ۾) پنهنجو، ڪليات شايع ڪيو. ڀارت وڃي ڪي مجموعا ڇپايا اٿس. جهڙوڪ ”صراحي ابشار“ ”پيغام عزيز“ ۽ ”پڄتاءُ جا لڙڪ“.

ڪليات تي مقدمو حافظ بسل لکيو. جنهن عزيز جي شاعرانه عظمت جو اعتراف ڪيو آهي. ”ادب ۽ تنقيد“ ۾ ڊاڪٽر خليل سندس ڪلام جي معنوي ۽ فني خامين جي نشاندهي ڪئي آهي.

عزيز جو ڪلام ڪٿي تمام ڏکيو آهي. مشڪل لفظن سان ايترو پر آهي جو سمجهه ۾ ٿئي نٿو اچي. ڪيترو ڪلام سليس به آهي. در تي ڪتر ٿيڻ جو اصطلاح هينئر اٿي ٿو:

در تي ڪتر ٿيا جي شاه ڇا گدا،
ڪير آهن تون عزيز اچين جو شمار ۾.

حافظ محمد احسن

حافظ صاحب به گهڻو عروضي ڪلام ۽ ڪافيون به چيون آهن. کيس هن فن ۾ گهڻو تجربو آهي. نشر ۽ نظم جا ڪيترا ڪتاب ڇپيل آهن. جن ۾ ”رباعيات

باب ٽيون

جديد شاعري

ابتدا

جديد شاعريءَ جو جنم ڪڏهن ٿيو؟ ان لاءِ 1935ع کان وٺي 1943ع وارو دور ذهن ۾ رکي سگهجي ٿو. سخت گبير عروضي 'جديد شاعري' کي شاعري ڪري ڪونه ٿا تسليم ڪن. ان جو پهريون سبب اهو آهي ته جديد طرز جي شاعرن هڪ نئين را اختيار ڪئي. عروضي ڪلام ۾ هيئت (Form) ۽ مواد (Contents) جي جيڪا تبديلي آئي، سا هڪ وڏي تبديلي آهي ان تبديليءَ کان اڳ ڪشچند بيوس (1885-1947ع) جي شاعري اچي ٿي. بيوس جو ننڍڙو مجموعو "شيرين شعر" - 1937ع ۾ ڇپيو. ڪن حلقن کيس شاعر تسليم ڪرڻ کان ٺي انڪار ڪري ڇڏيو. بيوس جي ڪلام ۾ وطني ماحول ۽ وطني تشبيهن جو جلوو ڏسي ائين ڪيو ويو. ان وقت اڪيلو بيوس ئي هو، جيڪو عروضي شاعريءَ جي وچ ۾ ان جي مضمونن کان آڇو ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن موضوعن ۾ تبديل آئي، انفراديت قائم ڪئي. بيوس پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي جي بنياد تي محسوس ڪيو ته غيروطني شين مان ڪجهه ورثو سرڻو نه آهي.

هيءَ هڪ مڃيل حقيقت آهي ته اسان جي زندگيءَ جو نقشو جيترو وطن جي مانوس شين جي تشبيهن سان واضح ٿئي ٿو، اوترو غير مانوس ماحول ۽ ٻاهرين شين جي مثال ۽ مشابهن سان واضح نٿو ٿئي. بيوس سوسن و سنبل، ياسمين و نسترن، لاله و نرگس جي تشبيهن بدران فقط گل استعمال ڪري پنهنجي مراد چڻي ڪري ٿو:

گلن اندر سرهاڻ ڌرين ٿو.

موتين سان مهراڻ پرين ٿو.

هيرا لال هزارا - قدرت وارا.

بيوس وٽ نه ڪو مقتل نه ڪو دشت صحرا، چمن ۽ گلستان! هن وٽ پنهنجي وطن جو فطري ماحول آهي، جنهن ۾ مهراڻ موجزن آهي. زمين ۽ آسمان، پکي پکن، وڏي ڳالهه ته ڪڙ ڪپيتو به وٺيس ٿو:

ڇا ڪڙ ڪپيتي کي آهي ڪنوڻ ڪنڀن ۾،

بجلي بتي ٻڙي ٿي گويا گلن ڦلن ۾.

هن وٽ باد صبا بدران مڙي هير جو تذڪرو آهي:

جهونڪا اچن سڌير مٺي هير جا هتي،

ايندي لهي وڃن دڪ دليگير جا هتي.

ڪيتريون معمولي ۽ خيس شيون به شاعر جو ديان ڇڪائين ٿيون. انهيءَ سلسلي ۾ ’تڏ‘ ۽ ’مک‘ جو جهيڙو بيوس بيت ۾ لکيو. اهڙي طرح آگرين جو منڊيءَ تان جهيڙو لکي هن ڪيترا اخلاقي نڪتا بحث هيٺ آندا. بيت ۾ چوي ٿو:

چيو آمين چڱي ڏسي چيچ چترائي،
خدمت خاصي تون ڪرين، نٿرت نچائي.
مرڪ تنهن پانپان، منڊي هيءَ ماڻي،
پرئئون پهراڻي، سوني منڊي چيچ ڪي.

ڪاڪي لالچند، بيوس جي شعر بابت رايو ڏيندي لکيو. ”هلندڙ زماني ۾ بيوس هاڻوڪن خيالن ۽ ريتن کي سندر شعر جو جامو پهراڻي ڏيکاري ٿو ته سنڌ جو اٿيل روح پرواز ڪرڻ لاءِ سنڀريل آهي.“ بيوس فطرت جي حسن ۽ انساني جيوت جا چٽا نقش ظاهر ڪيا آهن. سندس نظم ۾ ’جهوپڙي‘، ’ڪاري گهٽا‘ ۽ ’سهائي رات‘ اهم آهن. ڪي خيال هن اردوءَ جي شاعرن جي ڪلام مان به ورتا آهن.

نئون موڙ

1944ع ڌاري سنڌي شاعرن مان ڪن اهم واضح طور محسوس ڪيو ته سنڌي شاعريءَ جي جمود کي ٽوڙڻ ڪپي اهي شاعر شيخ اياز، شيخ راز ۽ نارائڻ شيام هئا. جن آزد نظر، گيت ۽ سانيت لکڻ جي ابتدا ڪئي. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ ادبي حلقن ۾ جديد شاعريءَ ۽ خاص طور آزاد نظم تي گهڻي ڌي وٺي ٿي. جديد شاعرن کي تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو ويو پر آهستي آهستي تنقيد جو طوفان ڍور ٿي ويو. ڇو جو انهن شاعرن ۾ اهڙا شاعر به هئا، جن ماضيءَ ۾ عروضي ۽ روايتي ڪلام به چيو هو. هنن کي جن بزرگن قبول نٿي ڪيو تن وٽ دليل ’عروض‘ ۽ ’ايراني اثر‘ هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته عروضي شاعر هن نئين طرز کي پنهنجو ڪري نٿي سگهيا ۽ هن نئون شاعر هن نئين گروه ڏي ڇڪجي پئي آيو. اهو به سبب هو جو هنن تنقيد ڪئي. ڪن اهڙن صاحبن به تنقيد ڪئي، جن ڪڏهن ڪو تخليقي ڪارنامو انجام ڪونه ڏنو هو ۽ ڪفر جو پورش ڪنهن نه ڪنهن شاعر تي پئي وڌائون.

هن بحث کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ٻن شاعرن جا تحقيقي مقالا نهايت ڪارآمد آهن. پهريون تنوير عباسيءَ جو ۽ ٻيو شمشير الحيدريءَ جو آهي. تنوير عباسيءَ پنهنجي مقالي ’جديد سنڌي شاعري‘ ۾ جديد شاعريءَ جون خصوصيتون بيان ڪيون آهن. (1) هر ٻڌائي ٿو ته ڪيئن جديد سنڌي شاعري اصليت ۽ حقيقت کي ويجهي آهي. مختصر طور جديد سنڌي شاعريءَ جي تاريخ به چٽي ڪري ٿو. تنوير عباسيءَ جي تجربي موجب جديد شاعريءَ ۾ هيٺيون خصوصيتون آهن:

- 1- ٻاهرين ٻولين جي شعر جون صنفون سنڌيءَ ۾ عام ٿي ويون. جهڙوڪ آزاد نظم - سانيت ۽ تراثيل وغيره.
- 2- ڪلاسيڪي هيٺن، جهڙوڪ: ڪافي، بيت ۽ دوهي جو موضوع بدلايو ويو.

3- ڪلاسيڪي هيٽن، ڪافي ۽ وائي ۾ فارسي ٽيڪنڪ واري بحر وزن کي ملائي
کي نئون هيٽن پيدا ڪيون ويون. ان ڏس ۾ شيخ اياز ۽ بردي سنڌيءَ جو
ڪم قابل قدر آهي.

4- گيت جي هيٽ ۽ ترنم ۾ مصراعن جي گهاٽي واڌيءَ سبب فرق آندو ويو.

5- غزل جو فارسيءَ وارو ڪلاسيڪي رنگ، لب و لهجو ۽ ماحول متاڻي، ان کي
نيٺ سنڌي ماحول ۽ اسلوب ڏنو ويو.

6- هر صنف ۾ لفظن جو ترنم ۽ موسيقيت آندي وڌي. (2)

انهيءَ بنياد تي جديد سنڌيءَ ۾ ڪي خصوصيتون پيدا ٿيون ۽ انفراديت جي
حامل ٿي. شاعريءَ جي مزاج ۾ فرق اچي ويو. لب و لجهي ۾ نرمي اچي وئي. مه جين
مه لقا بدران 'مٺڙا' ۽ 'سائين' جهڙا لفظ ڪم اچڻ لڳا. شاعريءَ ۾ تجربي ۽
مشاهدي جي بنياد تي تشبيهون وغيره آيون. نرگس بيمار بدران غن جي ٻور ۽
سرنهن جي گلن جو تذڪرو ٿيو. ڦٽڻ لڳي آ ميندي مٺڙا غن جهليو آ ٻور (اياز) ان
ڏنل ماحول جو ذڪر ختم ٿي ويو. ڏسي وائسي پوءِ موضوع چونڊيا ويا. رڳو قافين
تي اڏار نه رکيو ويو پر لفظن جي تڪرار ۽ ستن جي وچ ۾ آندل لفظن جي اندروني
موسيقيت جو به لحاظ رکيو ويو. 'گوري' گجري پير ۾ چوريءَ ڪيئن اچي (اياز)
ڏنو ويندو ته جديد شاعرن جن صنفن ۾ ڪلام چيو انهن مان هڪ اڌ اڳ به
مشهور هيون پر ڪي بلڪل نئون آنديون اٿن. اهي مختلف صنفون هي آهن:

دوها

اصل هندي شاعريءَ جي صنف آهي. قديم سنڌي شاعرن جا ڪي بيت
'دوها' آهن. جديد سنڌي شاعرن دوها به چيا آهن. ڪٿي وزن جي تبديليءَ جو به
احساس ٿئي ٿو:

جيئن داسين ته ائين ٿي رهڻو سنڌرتا جو سنگ،

پنهجي منهن تان مور نه لهنو مڌ جو ريتو رنگ. (اياز)

بيت: هن پراڻي صنف کي به نون شاعرن زنده رکيو آهي. هيءَ سنڌيءَ جي
واحد صنف آهي، جيڪا هر دور ۾ شاعرن وٽ رهي آهي. جديد شاعرن وزن جي
غير مير ڪئي آهي. چند جي مقرر وزنن ۾ به چيو اٿن. اياز چوي ٿو:

چو تون مون کان پوءِ، ڪنهنجو ٿيندين ڪينرا،

واڪا ڪندي ووءِ، صديون تولڻ سنڌڙي، (اياز)

وائي

شيخ اياز، بردي، استاد بخاري ۽ ٻين جديد شاعرن وايون چيون آهن. وزن ۽
زبان جي تبديلي به ڪن وائين ۾ ملي ٿي:

اي زماني جا ضمير، تنهنجي ڪهڙي منزل مقصود آ. (اياز)

تنهنجي منهنجي زندگيءَ جو ورق ڇڻ هڪڙو ڪتاب - (بردي)

اياز جي وائي 'پون نه آئي پانه' زبان ۽ ترنم جو سهڻو مثال.

آزاد نظم

سنڌ ۾ آزاد نظم کي ناپسند ڪندڙن ڇڙواڳ نظم سڏيو آهي. هو هن صنف کي ڌاريون سمجهن ٿا ۽ قبول ڪرڻ کان انڪار ڪن ٿا. حالانڪ غزل به ڌاريون هو. جديد شاعرن مان شيخ اياز، شيخ راز، بردي، شمشير، امداد حسيني ۽ ٻين ڪيترن آزاد نظم لکيا آهن.

”آزاد نظم فرانسيسي ادب جي علامت نگاريءَ واري دور جي پيدائش آهي. ان جو باني گرافن (Graffin) هو. هو هڪ آمريڪي هو ۽ اوڻويهين صديءَ جي آخر ۾ پئريس ۾ رهندو هو. گرافن فرينچ زبان ۾ شعر چوندو هو. هن انوکڻ عروضي اصولن تي جيڪو نظم لکيو، تن کي (Le vers est li bre) جو نالو ڏنائين. (3)

گرافن جي هن نظم ۾ هر سٽ ۾ رڪن هڪ جيترا نه هئا. حقيقت ۾ آزاد نظم ۾ بحر جي استعمال جو طريقو مختلف آهي. ان ڪري روايتي معنيٰ ۾ هن صنف کي بحر کان خارج سڏيو ويو آهي. (4) انگريزيءَ ۾ ازرا پاڻونڊ، ٽي ايس ايليت ۽ والٽ وٽس آزاد نظم لکيا. سنڌيءَ ۾ هن صنف کي انگريزيءَ واري ’بلنڪ ورس يا فري ورس‘ سان تعبير ڪري نٿو سگهجي. سنڌيءَ ۾ آزاد نظم پنهنجي ٻوليءَ جي مزاج ۽ بحر جي تقاضائن تي ڪجهه نه ڪجهه انحصار رکي لکيل آهي. انگريزيءَ ۾ ڏهن پڌن واري (Iambic panta metre) ۾ لکيو ويندو آهي. (5)

آزاد نظم جي هڪ خوبي تسلسل ۽ ڀار به آهي. سنڌيءَ ۾ شيخ اياز (هڻ هنيلا، ازل جو پراسرار پرين) بردي سنڌيءَ (ساوڻ جي ڪڪري هيڪلي) گرورڊن محبوباڻي (سنڌيتوريه جي پهرين رات) امداد حسيني (آخري فيصلو- تريباق - اجنبي ۽ غم) سڳن آهوجا (ڪانگ لنوي ٿو) شيخ راز (دآستان غم نه چيڙ- زمان و مڪان) شمشير الحيدري (مشورا- هر سفر- مسرت جي منزل ۽ سراج، نارائڻ شيام، ارڃن شاد، سروچندر شاد، پروائي پٽي، موهن ڪلپنا ۽ نعيم دريشائي آزاد نظم لکيا آهن.

سانيت

سنڌيءَ ۾ سانيت Sonnet انگريزي شاعريءَ مان آيل آهي. انگريزي شاعريءَ جو مطالعو ڪري سنڌي شاعرن هيءَ صنف اختيار ڪئي. سانيت جا هيٺ جي لحاظ کان ٻه قسم ٿيندا آهن. سانيت ۾ ڪل چوڏهن سٽون هونديون آهن. هڪ قسم جي قافين جي ترتيب انگريزيءَ ۾ هيئن ٿيندي آهي:

abbaabbacdecdecde يا cddcdcd

ٻئي قسم ۾ پهريان ٽي بند چئن چئن مصرعن جا هوندا آهن ۽ آخو ۾ هڪ مقفي شعر هوندو آهي. قافين جو اهو نظام هيئن واضح ڪيل آهي:

abab cdcd efef gg (6)

سنڌيءَ ۾ ڪيترن نون شاعرن سانيت چيا آهن.

ٽرائيل

هي فرينچ صنف سخن آهي. اصل نالو (Troilet) اٿس. ٽرائيل ۾ ڪل اٺ مصراعون هونديون آهن. تن مان هڪ تي ساڳي مصرع ڪل ٽي ڀيرا ورجائي آهي. سنڌيءَ ۾ ٽرائيل به لکيل آهن. سانيٽ توڙي ٽرائيل کي سنڌيءَ ۾ گهڻي مقبوليت حاصل نه ٿي سگهي آهي.

هائڪو

جهاني صنف (Haiko) به سنڌيءَ ۾ اچي چڪو آهي. هن ۾ ٽي ننڍيون سٽون هونديون آهن. جن ۾ پهرين ۽ ٽين سٽ پاڻ ۾ هم قافيه هونديون آهن. هڪ خيال جي ادائينگي اهڙي نموني ڪبي آهي جو تاثر واضح ٿي بيهي. شاهه صاحب چيو آهي - 'وڳر ڪيو وتن، پرت نه چن پاڻ ۾'، انهيءَ خيال کي نارائن شيامر هين هائڪي ۾ آندو آهي:

ڏسو پڪين جا ڏانوَ،

هڪ ٻئي مٿان اڏامندي..

ڪيئن سي ڪن ٿا چانو.

هائڪي ۾ جمالياتي شاعري خوبيءَ سان ٿي سگهي ٿي. هن مان به ٻيون هيٺيون به اسريون آهن. چونڪ (عبدالجبار جوڻيجو) ۽ پنجڪڙا (پرو وڻا).

گيت

سنڌيءَ ۾ فارسي آميز زبان وارا ۽ عروضي گيت به گهڻا لکيا ويا. جن ۾ لطف الله بدوي ۽ هوند راج ڏکائيل جا گيت اچن ٿا. (7) ريڊيو جا گيت به تقريبن اهڙا ئي آهن. جديد گيت جو رنگ ڍنگ مختلف آهي. هندي شاعريءَ جي هن صنف کي جديد شاعرن جذبات جي اظهار لاءِ اختيار ڪندي ان ۾ زبان ۽ بيان جي تبديلي آندي. موضوع به بدلي ويا. هاڻي فراق لاءِ گيت مخصوص نه رهيو.

اياز جا گيت 'تون جي اڍيندين رات' ۽ 'تر ۾ ڪهڙا' اٽاڪ پراثر جديد سنڌي گيت جا بهترين نمونا آهن، تنن ۾ جو گيت 'پيار جو سمنڊ اجهاڳ' به هڪ سهڻو گيت آهي.

رڳو مختلف صنفن جي جائزي دوران ئي معلوم ٿيو ته جديد شاعريءَ ۾ موضوع نوان آهن. زبان آسان آهي ۽ ماحول وطني آهي ۽ اسلوب نهايت واضح ۽ چٽو آهي.

نثري نظم

نعيم دريڻائي ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام هن صنف ۾ آهي. نثري انداز جو ڪلام چوڻ بعد به نعيم جو روبرو پهرئين مجموعي 'اوند جو پيٽ' ۽ تازي مجموعي 'آءُ شهر آهيان' ۾ ساڳيو آهي. صفحي تي پڪڙيل لفظن ۾ نظم لکڻ ۽ اڪثر لفظن جي جڙتو صورت ڪم آڻڻ ۾ نعيم جو خيال آهي ته هو لفظ گهڙي ٿو. جنس

”عڪس“ مان عڪسڪاءَ ۽ ’چانڊان‘ بدران ’چانڊات‘ ڪم آڻڻ ۽ ’ڪراڙو‘ بجاءِ ’ڪراڙو‘ ڪم آڻڻ ۽ ائين چوڻ ته ’آءُ لفظ لفظيندو آهيان‘ اهو ٻوليءَ جي فطري واڌ سان مذاق آهي. خود ئي چوڻ ته:

لفظن جي لباڙ،

سنڌي شاعري اڄ جي.

نعير پنهنجي تخليقن کي، خود کي خوش ڪرڻ لاءِ لکڻ جي راءِ ظاهر ڪري ٿو. جيڪڏهن تخليق ڇپجي ٿي ته پوءِ پاڻ وندرائڻ وارو دور ختم ٿي ٿو وڃي. خيالات جو اظهار واضح هجي يا لفظن جي لباڙ نقاد ان جو نوٽيس وٺي ٿو. تازو 1982ع ۾ مدد علي سنڌيءَ جو ”پنرملن“ ۽ موتي لعل جوتواڻيءَ جو ”سپنڊن جي مڙڪن تي“ شايع ٿيو آهي. ٻنهي مجموعن ۾ شعریت ۽ جوتواڻيءَ وٽ ته ڪهاڻيءَ جو انگ به ملي ٿو.

وزن

وزن بابت به جديد شاعري ڪنهن مونجهاري جو شڪار ڪونهي. انهي سلسلي ۾ شمشير الحيدري هڪ نڪتو پيش ڪيو آهي. اهو هي ته ’علم عروض سنڌي زبان جي مزاج موجب نه آهي‘. هن صاحب پنهنجي مقالي ۾ هن ڳالهه جي اپٿار ڪئي ته: ”روايتي شاعريءَ (عروضي شاعري) ۾ بحر جي مقرر رڪنن ۽ قافيي جي پابنديءَ کي به لازمي سمجهيو وڃي ٿو. ايتري قدر جو انهن کان سواءِ هو ڪنهن به شعري تخليق کي ’غير موزون ڪلام‘ چون ٿا. (8)

”جيتري قدر فارسي بحر جي تعلق آهي. اهي دراصل سنڌي شاعريءَ جي مزاج سان ٺهڪندڙ نه آهن. فارسي بحر متحرڪ ۽ غير متحرڪ حرفن جي ترتيب سان رٿيل آهن جنهن موجب شاعر کي ڪنهن به مقرر بحر ۾ لکڻ لاءِ، بحر جي رڪن جي ترتيب سان ساڪن حرف جي جاءِ تي ساڪن حرف ۽ متحرڪ حرف جي جاءِ تي متحرڪ حرف اُٿارو آهي.“ (9)

فارسي بحر جي مڙني رڪن جو آخري حرف ساڪن آهي. فاعلاتن، فاعولن وغيره پر سنڌي زبان جو هر حرف پڇاڙيءَ ۾ متحرڪ آهي. هاڻي متحرڪ حرف سان ساڪن رڪن جو معاملو ڪيئن ٺهڪندو؟ ان تي عروضين کي جواب ڏيڻو آهي. شمشيرالحيدري مثال ڏنو آهي:

ياد ڪيا دل پنهنجا يار.

هن مصرع جي تقطيع هيئن ٿيندي:

يادڪ	يادل	پنهنجا	يار
فعلن	فعلن	فعلن	فاع

هتي وزن جي تقاضا موجب ڪٿيا ڪيا ۽ يارَ کي يار ڪري پڙهڻو پوندو ۽ اهڙي طرح وزن جي صحت لاءِ تلفظ غلط بنجي ويندو. اهڙا مثال گهڻا ملندا. جيڪڏهن عروضين جي چوڻ موجب متحرڪ کي ساکن ڪري پڙهڻ غلط آهي ته پوءِ يارَ کي يار ڪري پڙهڻ ڪيئن صحيح ٿو ٿئي سگهي. هن مان جديد شاعريءَ جي ڪنهن صنف کي غير موزون سڏڻ وارو عذر ئي ختم ٿي وڃي ٿو. هوڏانهن بيت ۽ وايون ماترڪ ڇند ۾ هجڻ ڪري ههڙي عروضي ڪلام کان وڌيڪ موزون آهن. هن بحث تي عروضي ماهرن کي ضرور ڌيان ڏيڻ گهرجي.

جديد سنڌي شاعرن ۾ سڀني کان اهم شاعر شيخ اياز آهي. اياز جو ڪلام ڪيترن شاعرن لاءِ مشعل راھ بنيو آهي. جديد سنڌي شاعرن مان انهن ڇند شاعرن جو ذڪر ڪريون ٿا، جن پنهنجو مقام حاصل ڪري ورتو آهي ۽ انهن جو فڪر ۽ فن ايترو پختو آهي جو هر نئون شاعر انهن ڏانهن رهنمائي لاءِ تھاري ٿو.

شيخ اياز

شيخ اياز (10) تقريباً هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. روايتي شاعريءَ ۾ به ڪو دور رهيو هو. سندس پراڻو ڪلام به موجود آهي. سنڌي شاعري ۾ نئين جاڳرتا کان پوءِ اياز جي فن ۾ جيڪا تبديلي آئي، سا هيٺ توڙي مواد جي لحاظ کان هئي. اياز دوهي ۽ گيت کي نئين موسيقي بخشي. تنهن سان گڏ بيت ۽ اُڀر ۾ به ترنم پيدا ڪيائين. اياز جا موضوع سنڌ جي ڌرتيءَ مان، توڙي عالمگير اهميت وارا به آهن. هو ٿر ۽ لاڙ کان وٺي ناگاساڪي تائين گفتگو ڪوي ٿو. هڪ طرف غربت جو نظارو ڏسي چوي ٿو:

لاڙي وينگس ڇڄ ڇڙي ٿي.

پئي طرف دنيا کي ائٽم بم جو ڪاڇ ٿيندي ڏسي، ناگاساڪي جي مظلوم انسانن کي ياد ڪري، خبردار ٿو ڪري:

ناگا ساڪي ناه، آم قنهنجي اُرسِي.

اياز وٽ 'امن' ۽ طبقاتي ڪشمڪش به اهم موضوع آهن. ويٽ نام جي ويرن کي سلام ڪندي چوي ٿو:

ڪوڪرا ڪن پيا،

سامراجي جي ڪتا.

شير جمهور جا گرجندا وٽن.

'ٿري ٻار جو گيت' هڪ مجبوريءَ جو واضح نقش آهي. ساڳيو ناثر 'مزدور جي ٻار جي گيت' ۾ آهي. جيڪو بک ۽ بدحاليءَ سبب سينت بابت ٻوڇا چونڌو، سواءِ هن جي:

جيڪا ڳالهه چوڻ ٿو چاهين.

منهنجي اکين ۾ گهٽري چٽو.

امداد جو نظر 'شرط' گهٽر مقبول ٿيو. نظر جا پهريان ٻه بند هي آهن.ع

عشق جي راهن مٿي ڪاوا آيا،

تون نه هل تنهنجو صبا جهڙو خرام:

تون نه ڪل جان بهار ان تون نه ڪل،

هر طرف آهي گلن جو قتل عام.

زندگيءَ جي ميري بيٺل ڏيند ۾،

تون نه ٿس، تنهنجون ڪنول جهڙيون اکيون:

تون فقط تارن کي ٿس، سوورج کي ٿس،

تون نه رو تنهنجون غزل جهڙيون اکيون.

زندگيءَ جي راهه تي انسان ڪهڙن مرحلن مان لنگهي ٿو؟ لاڳاپن ۾ هو ڇا ڏسي
پسي ٿو؟ ان لاءِ امداد جي نظر 'بنا عنوان جي' جو آخري بند هڪ واضح اشارو آهي:

اوهان جي گلابي بدن جي وڳي، جا سوين روپ آهن،

سوين رنگ آهن.

انسان جي مٿي ۾ مٿي آ، ڪپڙا به ميرا،

جي آهن ته چاهي.

امداد جو تازو نظر 'هاڻ ته جانان' جديد انداز ۾ آهي ۽ مخصوص رد ۾ ۽

ڊرم جي تال تي ڪمپوز ڪري سگهجي ٿو. مون ان کي ڊرم بيت تي ڪمپوز ڪيو

آهي. موسيقيءَ جي جديد انگ ۾ مترنم ۽ ڳائڻ جهڙو آهي:

هاڻ ته جانان -

من تي مچ مگر.

رجهي رهيا آهن رستا

جسم پگهر ۾ شل.

اندر ٻاهر،

ترتي ٿامو.

ڪوري جهڙو ڏينهن

اڳ، اوڳا چيندو سج

پل پل نيڪي پڪل.

هاڻ ته جانان

سوچون لوچون

سيخن تي چڻ ماهه هجي

گهٽ پوسٽ

لکيءَ ۾ ڄڻ ساء هجي.
 هاڻ ته جانان
 اوڏو پاڙو
 چپيون چپيون
 تن تي لفظن جو پٿرول
 هاڻ ته جانان
 تن تو تاري وانگر تاري
 من جو مور تهوڪي
 هاڻ ته هليا پٺيا کولي
 اپ تر تيءَ واري ليڪ لتاري
 لوڪ پلي پيو روڪي ٽوڪي
 کرم ڪامي پجري.

سحر امداد

سنڌيءَ جي هن نوجوان شاعره پهريائين ’سحر بلوچ‘ جي نالي سان لکڻ شروع ڪيو. جديد شاعريءَ جي سڀني صنفن ۾ لکيو اٿس. جيڪڏهن معيار کي ڏسجي ته سنڌي خواتين ۾ سحر هڪ منفرد شاعره آهي. هن وٽ جذبي جو اظهار اوليت رکي ٿو ۽ لفظن کي سڃاڻي بي معنيٰ سٽون جوڙڻ سحر جو ڪم نه آهي. نظر جو مخصوص ڏانءُ اٿس. انهيءَ سلسلي ۾ ’نئين چوڻ نه جهڙو‘ ۽ ٻيا نظر سحر جي جذباتي شاعريءَ جي ساک ڀرين ٿا.

ٻوليءَ ۾ آسانيءَ جو خيال رکڻ خاطر اڪثر هندي پنڌار جي لفظن کي اوليت ڏني اٿس. ائين ڪرڻ سان اڪثر عربي فارسي پنڌار جا حامي ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪن ٿا، پر شعر نسبتاً آسان ٿئي ٿو. مثال طور آسان زبان ۽ ننڍي زمين ۾ سحر جو هي غزل وٺي سگهجي ٿو:

مارو موتيءَ مل،
 جهڙو جائن قل.
 آهي گهٽ ٻوست،
 هير وانگيان گهل.
 سڀني هٿ پٿر،
 تون ئي هٿ ڪو گل.
 سوکھڙي جي مند،
 چولين وانگر چل.

دوڙخ آهي گهر،
هل رستن تي رل،
پريين پار سج،
ڪاٻ سرنڱ نه ڀل،
جڻ ڪهڙو جس،
جاسين جيئين ڄل.

غزل ۾ آمان ۽ سمجھ ۾ اچڻ جهڙا اشارا سحر وٽ ڪئين آهن:

سور پيئڻ کان پوءِ ئي رات چڻيندي سج،
پگھري پوندي برف ۽ لهريون لهنديون لانءُ.

سحر ننڍڙا نظم به لکيا آهن. تن مان سنجوگڻ تي ٿورو واد وواد به ٿيو.
بجاءِ نظم جي تاثر ۽ شعريت کي سمجھڻ جي اڪثر نقاد نظم کي ٻين مان تي
جانچڻ لڳا. سحر ڪافي ڪلام چيا آهن، پر اڃا سندس مجموعو شايع نه ٿيو آهي.
جديد شاعريءَ ۾ ڪيترا ٻيا به نالا اچن ٿا. جهڙوڪ: موتي پرڪاش، سڳن
آهوڄا، ارڇن شاد، بشير موريائي، تاج بلوچ، قمر شهباز، ايمر ڪمل، هريڪانت،
تاج جوڀر، خاڪي جوڀر، عبدالحڪيم ارشد، وفا ناٿن شاهي، عبدالغفور عابد،
سرو پچندر شاد ۽ استاد بخاري وغيره. هنن مان ڪن شاعرن جي ڪلام ۾ روايتي
شاعريءَ جا اڻ لکا اهڃاڻ به آهن پر هو پاڻ کي شاعريءَ جي نئين موڙ سان وابسته
ڪن ٿا.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

- 1- تنوير عباسي: مقالو 'جديد سنڌي شاعري' ادبي اوسر، مرتب ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌي
زيان پبليڪيشن، حيدرآباد 1967ع، ص 117.
- 2- ايضاً- ص 124.
- 3- شمشير الحيدري: مقالو 'آزاد نظم: جو تاريخي پس منظر' ماهوار نئين زندگي ڪراچي، مارچ
1968ع، ص 74.
- 4- نظير صديقي: "علم بلاغت اور علم عروض"، پاڪ ڪتاب گهر ڍاڪا، 1960ع- ص 61.
- 5- شمشيرالحيدري: مقالو 'سنڌي آزاد نظم' ادبي اوسر، ص 115.
- 6- رجوع ڪريو، حوالو نمبر 4 ص 64.
- 7- رشيد ڀٽي: مقالو 'سنڌي گيت' تقاضا سکر (سالنامو 1957ع) ص 20.
- 8- رجوع ڪريو حوال نمبر 5، ص 106.
- 9- ايضاً، ص 107.
- 10- شيخ اياز جي ڪلام جا ڇهه مجموعا شايع ٿيل آهن. اهي آهن:
"پرڻ پري آڪاس"، "ڪلهي پاتر ڪينرو"، "ڪي جو پيڄل ٻوليو"، "ڇوڻ وسڻ آئينو"،
"ڪپر ٿو ڪن ڪري"، "لڙيو هج لکن ۾". اياز جي چوند ڪلام جو اردو ۽ پنجابيءَ ۾
ترجمو ڪتابي صورت ۾ پڇي چڪو آهي.
- 11- اجواڻي، ايل- ايڇ: سنڌي ادب جي تاريخ (انگريزي)، ساهتيه اڪيڊمي، نيو دهلې،
1970ع، ص 168.

باب چوٿون

محقق ۽ مقالہ نگار

سنڌي ادب، تاريخ ۽ ثقافت جي مختلف پهلوئن تي ڪيترائي محقق ۽ عالم ۽ مقالہ نگار لکندا رهيا آهن. ٻين سڀني جو جائزو پيش ڪرڻ ممڪن ڪونهي. هن باب ۾ اهم عالمن جي ڪم جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو.

سنڌ جا ٻي مثال اديب ۽ محقق جيڪي ماضي قريبن ۾ جهان ڇڏي چڪا آهن، تن مان دين محمد وفائي، علامہ آء آء قاضي، پروفيسر محبوب علي چنر، پروفيسر لطف الله بدوي، احسان بدوي، ساتي سجاولي، غلام حيدر گبول، عبدالحسين شاھ موسوي، عطا حسين شاھ موسوي، الله بچايو سمون، غلام محمد گرامي، مولائي شيدائي، پير حسام الدين راشدي ۽ عطا محمد حامي وغيره جو ڪم نهايت نمايان ۽ سنڌي زبان جو بيش بها خزانو آهي.

پروفيسر لطف الله بدويءَ جو ڪيترو ئي ڪم موجود آهي، پر سندس ڪتاب ”تذڪرہ لطيفي“ (ٽن جلدن ۾) تمام اهم آهي. احسان بدوي ”ناظر حڪمت“، ”تنقيد ۽ تنقيد نگاري“ ۽ ”سانگي شخصيت ۽ ڪلام“ وغيره ڪتاب ۽ ڪيترائي تحقيقي مقالا لکيا. مولانا دين محمد وفائيءَ ”لطف اللطيف“، ”شاھ جي رسالي جو مطالعو“، ”تذڪرہ مشاهير سنڌ“ ۽ ٻيا ڪتاب ۽ تحقيقي مقالا لکيا. سندس ادارت ۾ ترجيد وڏو علمي فرض بجا آندو.

عبدالحسين شاھ موسوي

بيدل ۽ بيڪس جا ديوان مرتب ڪيا ۽ لوڪ ادب جي صنفن جي سمجھائيءَ جي سلسلي ۾ محمد ابراهيم عباسيءَ سان گڏ ”سڳند“ ۽ ”سرهاڻ“ ڪتاب لکيائين. پروفيسر چنر جا ڪافي اهم ڪتاب ۽ مقالا موجود آهن. علامہ قاضيءَ ”شاھ جو رسالو“ ايڊٽ ڪري شايع ڪيو. گرامي صاحب ادب جي مختلف صنفن تي ڪتاب ۽ مقالا لکيا. سهامي مهراڻ جو سندس ايڊيٽريءَ وارو دور مثالي هو.

مولائي شيدائيءَ

مولائي شيدائي جو خاص موضوع تاريخ رهيو. هن سنڌ جي تاريخ تي ٻه اهم ڪتاب ”جنت السنڌ“ ۽ ”تاريخ قديم سنڌ“ لکيا. ”مختصر تاريخ بلوچستان“ به مولائي صاحب جي زور قلم جو نتيجو آهي*. هو صاحب تاريخ نويسيءَ ڪري مشهور ٿيو. ڪيترائي مقالا به لکيائين.

پير حسام الدين راشدي

سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترو ئي مواد پير صاحب ايڊٽ ڪري حاشيا ۽ واڌارا لکي شايع ڪيو. خاص طور فارسي مخطوطن کي روشنيءَ ۾ آندائين.

ايديتنگ جو پورو پورو حق ادا ڪيائين.

پير صاحب جا اهم ڪتاب ”مقالات الشعراء“، ”مڪلي نام“، ”تڪميل“، ”مير معصوم بکري“، ”تحفة الكرام“ (فارسي)، ”مظهر شاهجهاني“، ”تذڪره امير خاني“، ”روضه السلاطين“، ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“، ”ڳالهائون ڳوٺ وٺن جون“ ۽ ”قصائد و مثنويات قانع“ وغيره آهن. پاڻ سنڌي فارسي ۽ اردو جا 25 کان مٿي مستقل ۽ ضخيم ڪتاب لکيا اٿن. تنهن کان سواءِ سندن بيشمار تحقيقي مقالا به موجود آهن. پير صاحب 1982ع ۾ اسان کان جدا ٿي ويو. سندس علمي ۽ ادبي ڪارنامن سنڌ جو هميشه لاءِ ڳاٺ اڀرو ڪري ڇڏيو آهي.

پروفيسر عطا محمد خامي

پروفيسر خاميءَ جو ادبي ۽ تحقيقي ڪم توڙي سندس شخصيت هڪ منفرد انداز جي هئي. نهنائي ۾ ريڪتا ۽ تحقيق ۾ بي مثل. سچل سان بي پناهه عقيدت ڪري سچل تي ڪم ڪيائين ۽ فارسي مثنوين جو ترجمو ڪيائين. منصور ثاني، ڪلاسيڪي شاعري ۽ سندس ڏي فل جي ٽيسر توڙي نئين زندگي ۽ ٻين مخزنن ۾ سندس مقالا يادگار آهن. 1982ع ۾ خامي صاحب اسان کان جدا ٿي ويو.

زنده اديبن ۾ جي. ايم. سيد ۽ پير علي محمد راشديءَ جا ڪتاب ’جنب گذاريم جن سين‘ ۽ ’اهي ڏينهن اهي شينهن‘ سنڌ جي علمي ۽ ادبي تاريخ، سياست توڙي ثقافت تي محيط آهن. اهي عالم ۽ اديب جيڪي تحقيقي ڪم ڪري رهيا آهن، تن مان چند اهم شخصيتن جو مختصر جائزو هن هيٺ پيش ڪجي ٿو:

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي

مولانا صاحب جهڙي علمي شخصيت هن دور جي هڪ خوش نصيبي آهي. پاڻ عربي ۽ فارسي، حديث ۽ فلسف، منطق ۽ ٻين علوم ۾ بلند پايو جا عالم آهن. ڪيترن ئي ڪتابن کي ايڊٽ ڪري حاشيا لکي شايع ڪيو اٿن. شاه ولي الله اڪيڊمي جو ”الرحيم“ سندن ئي ادارت ۾ نڪري ٿو. مولانا صاحب جا علمي ۽ ادبي مقالا ڪيترائي آهن. ”شاه جو رسالو“ به ترتيب ڏنو اٿن. مولانا صاحب جن جي مرتبي جو عالم ڪنهن سياڳي سرزمين کي حاصل ٿيندو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڊاڪٽر صاحب جون علمي سرگرميون هميشه تيز کان تيز تر رهنديون اچن. پاڻ سنڌي ادب، تاريخ، ثقافت ۽ آثار قديمه جي مختلف پهلوئن کي پنهنجي خداداد قابليت سان اڃاگر ڪيو اٿن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا علمي ڪارناما مرزا قليچ بيگ کان پوءِ ٻي ادبي اٿل آهي. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب رٿا کي چاليهن جلن ۾ مڪمل ڪيو اٿن. ڪيترن اهم شاعرن جو ڪلام مقدمي ۽ حاشين سان ايڊٽ ڪيو اٿن، جن ۾ ڪليات حمل، ڪلام نواب ولي محمد، لطف الله قادريءَ جو

* ياد رهي ٿو: پير علي محمد راشدي هن جهان مان لاڏاڻو ڪري چڪو آهي.

ڪلام، شاه شريف پاڏائيءَ جو رسالو، ڪليات سانگي، مٿين عنات جو ڪلام ۽ خليفي صاحب جو رسالو اهم آهن. فارسي متن ۾ لب تاريخ سنڌ، تاريخ طاهري ۽ ٻين ڪتابن کي ايڊٽ ڪيو اٿس. ٻيلي جي شاعري جو جائزو پنهنجي ڪتاب 'ٻيلين جا ٻول' ۾ ورتو اٿس. جنهن جو ٻيو سڌاريل چاپو به نڪتو آهي. ساڳي طرح "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" جو ٻيو سڌاريل چاپو به شايع ٿيو آهي. ڊاڪٽر صاحب 'سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ' به لکي آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي تاريخ جي رٿا ۾ ٽي بنيادي ڪتاب چچ نامو، تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام (سنڌي) ايڊٽ ڪيا اٿس. شاه لطيف ثقافتي مرڪز جي اشاعتي رٿا کي به ڊاڪٽر صاحب آجاريو ۽ اڃاگر ڪيو آهي. ماخذن جي اشاعت خاطر ٽي رسالا ۽ ٻيا ڪتاب لکيا ۽ ايڊٽ ڪيا اٿس.

جامع سنڌ لغات جا ٻه ڀاڱا* ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان سان گڏ "اردو سنڌي" ۽ "سنڌي اردو" ڊڪشنريون به سندس علمي ڪارنامو آهي. ٻيا به ڪافي ڪتاب تاريخ، ادب ۽ ثقافت تي ڊاڪٽر صاحب جن لکيا آهن ۽ تحقيقي مقالن جو ته ڪو شمار ئي ڪونهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن پڻ الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن سندن ڪيل علمي پالوت ڊيون ڊانڪا ۽ ڪٽون ڪوبا سيراپ ڪري ڇڏيا آهن.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي

ڀارت ۾ ڪلياڻ صاحب جو ڪم ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي. اتي وڃي هن صاحب "شاه جو رسالو"، پهريان مڪمل ۽ پوءِ مجمل شايع ڪيو. "شاه"، "سچل" ۽ "سامي" سندس ٽي ننڍا ڪتاب آهن، جن ۾ شاعرن جي حيات ۽ ڪلام جو جائزو ورتو اٿس. ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو نالو سنڌيءَ ۾ ٻولي جي عالمن ۾ اوچو آهي.

پروفيسر علي نواز جتوئي

جتوئي صاحب جو خاص موضوع تصوف آهي. پاڻ ڪيترائي علمي ۽ ادبي ڪتاب ۽ مقالا لکيا اٿس. سندن ڪتابن ۾ 'مٿين عبدالرحيم گرهوڙيءَ جو ڪلام' ۽ 'علم لسان ۽ سنڌي زبان' نهايت ئي اهم ۽ بلند پايه آهن.

جهتمل پاونائي

پروفيسر پاونائي شاه جي رسالي جو انتخاب "ڪامل جو ڪلام" شايع ڪيو. چند وديا ۽ علم عروض تي جدا جدا ڪتاب لکيل اٿس. جن ۾ هن سنڌي شعر جو جائزو وٺندي ٻڌايو آهي ته سنڌي بيت ناموزون نه آهن. بيت جو وزن چند تي آهي. ان نڪتي کي ڊاڪٽر جتوئي اڳتي هلي تفصيل سان سمجهايو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ابتدا ۾ جناب غلام علي الانا افسانا به لکيا ۽ هڪ ناول به. ان کان پوءِ سندس لاڙو تحقيقي ڪم ڏي ٿيو. سندس ڪيترائي تحقيقي مقالا لکيل آهن. لسانيات جي مختلف پهلوئن تي مقالا ۽ هيٺيان ڪتاب سندس اهم ڪتاب آهن: "سنڌي صورتخطي"، "سنڌي صوتيات"، "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد" ۽ "سنڌ جي لساني جاگرافي". سندس ٻين ڪتابن ۾ "سنڌي نثر جي تاريخ" ۽ "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" اهم آهن. ادب ۽ لسانيات ۾ اهم ڪتاب لکڻ سان گڏ الانا صاحب ثقافت سان خاص دلچسپي رکي ٿو. ان سلسلي ۾ کيس ماهرانہ قابليت حاصل آهي.

ڊاڪٽر هوتي لعل جوتواڻي

جوتواڻي دهليءَ ۾ پروفيسر آهي. هن سنڌي ادب ۽ ثقافت بابت انگريزي ۽ هنديءَ ۾ به لکيو آهي. سندس ٽيڙ شاھ لطيف تي آهي. شاھ ڪريم جي ڪلام جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو اٿس. ۽ هنديءَ ۾ به، سنڌي ۾ به جوتواڻي صاحب جو قابل قدر ڪم ٿيل آهي.

ڊاڪٽر هوليڊر جيٽلي

"جيٽلي صاحب دهليءَ ۾ پروفيسر آهي. سندس ڪم گهڻو ڪري لسانيات سان تعلق رکي ٿو. سندس اڪثر مقالا هتي به شايع ٿين ٿا.

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

سنديلو صاحب عوامي ادب ۽ لغت تي ڪم ڪري رهيو آهي. سندس مستقل تصنيفن ۾ "تحقيق لغات سنڌي"، "وينجهار"، "سنڌ جو سينگار"، "ڏهس نامو"، "ڪليات حسين ديدڙ"، "ڪليات شاھ محمد ديدڙ" ۽ "ساميءَ سنديون سهون" اهم آهن. ڪيترا مقالا به لکيا اٿن.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد

علم ادب ۽ سنڌ جي تاريخ جي ڪيترن ئي پهلوئن تي ميمڻ صاحب جا مقالا ۽ ڪتاب ڇپيل آهن. سندس اهم ڪتابن ۾ "ماڻڪ موتي لال"، "تذڪره شعراءِ سکر"، "ڏور" ڪريم جو ڪلام" "سنڌي نعتيه شاعري" ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا. سندس خاص لاڙو شاعرن جي ڪلام ۽ انهن جي فلسفي جي سمجهاڻي توڙي تاريخ ڏي آهي.

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو

ٻوهيو صاحب ڪيترن ئي مقالن جو ليکڪ ٻوهيو صاحب خاص طور ٻوليءَ ۽ سماج جي اڀياس سان دلچسپي رکي ٿو: سندس ٿيسز 'سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج' ۽ 'تتقيدون' شايع ٿيل آهن.*

مير محمد بخش خان ٽالپور

سنڌ جي تاريخ جي اهم مجاهد، شير سنڌ مير شير محمد خان جي خانوادي سان تعلق رکندڙ هي بزرگ تاريخ جي ميدان جو ئي شهسوار آهي. مير صاحب جا مقالا سنڌ جي تاريخ جي اهم پهلون تي لکيل آهن. مير صاحب جو تاريخ تي هڪ اهم ڪتاب "تاريخ ميران سنڌ" شايع ٿيل آهي.

حامد علي خانائي

ڪيترن ئي تحقيقي مقالن جو ليکڪ آهي. خانائي صاحب ساهتي پرڳڻي بابت توڙي ٻين علمي مقالن پر پنهنجي ان ٿڪ محنت جو ثبوت ڏنو آهي.**

محمد سومار شيخ

بدين جو هڪ بي سرو سامان اديب آهي. ادب جي خفت پر گهر ٻاري ڏياري ڪري چڪو آهي. شيخ صاحب جا لکيل ڪتاب ٻن سون کان مٿي آهن. تن جو چوٿون حصو شايع به ٿي چڪو آهي. سندس ڇپيل ڪتابن ۾ "ڪڇين جا قول"، "بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ" ۽ ڪيترائي ننڍا ڪتاب آهن. هر ڪتاب ۾ هو هڪ نئين جذبي سان نظر اچي ٿو.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

نوجوان ڊاڪٽر سنڌي ادب جي مختلف پهلون تي ڌڙا ڌڙا مقالا لکي رهيو آهي. ادب جي صنفن ۽ صحافت جي مواد کي جنهن حسن ۽ خوبیءَ سان ترتيب ڏنو اٿس، سو اڳتي هلي نهايت ڪارآمد ثابت ٿيندو.

ڊاڪٽر نواز علي شوق

شوق صاحب جا سنڌي ادب جي مختلف صنفن تي مقالا ۽ ڪتاب موجود آهن. سندس ڪتابن ۾ "ملاوت جا ماهر"، "آديسي اُٿي ويا"، "ڪلام سچل سرمست" ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا. ٿيسز هدايت علي نجفيءَ جي ڪلام ۽ سوانح بابت لکي اٿس.

محققن جي ڪم جو مختصر جائزو ورتو ويو آهي. پرپور جائزو آئيندي جو ادبي مورخ وٺندو.

* ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو جا ٻه وڌيڪ ڪتاب، "ادب جا فڪري محرڪ" ۽ "علم تحقيق پٿرائي چڪا آهن."

ضمیمو

الف: ڪتاب جي ابتدائي حصي ڇهجي ويڃن کان پوءِ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ" جو ٻيو ڇاپو شايع ٿيو، جنهن ۾ قديم شاعرن بابت وڌيڪ معلومات موجود آهي. تفصيلي احوال ته اُتي ئي پڙهي سگهجي ٿو. هتي آءٌ فقط گروناٽڪ، دادو ديال ۽ پراڻاٺا بابت مختصر طور چند لفظ ڊاڪٽر صاحب جي ڏنل احوال مان آڻيان ٿو. جيئن خاص طور شاگرد طبقو واقف ٿئي.

مهر راج پراڻاٺا

ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو: "مهر راج جاڙيجن ڄامڻ جي شهر نوان نگر (ڄام نگر) ۾ سنه 1618ع ۾ ڄائو. هو ڄام جي ديوان (وڏي وزير) کيشو ناڪر جو پٽ هو. سندس ماءُ هڪ سنڌي ماڻي هئي ۽ سندس نالو ڏن ٻني هو". "سنڌ ۾ نئي طرف سندس اچڻ ويڃڻ ٿيندو هو. سنه 1667-68ع ۾ جڏهن نئي آيو ته ڏه مهينا ساندھ ٿئي ۾ رهي پيو، جتي پاڻي لال داس سندس چيلو ٿيو، جنهن پوءِ سندس حياتيءَ جو احوال لکيو. سامي پراڻاٺا (مهر راج) 29 جون 1694ع ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو." (ص 265-266).

بلوچ صاحب لکي ٿو: "هن درويش 18758 سلوڪ چيا، جيڪي گجراتي، سنڌي، هندي ۽ هندوستانیءَ ۾ رچيل آهن." 'ستر ورهن جي ڄمار ۾ سنه 1688-89ع ۾ هن سنڌي وائي چئي جنهن ۾ 584 بيت ۽ 16 چوپايون آهن.' (ص 266)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب شايع ٿيل سنڌي وائيءَ مان ڏه بيت به ڏنا. اتان هڪ بيت ڏجي ٿو:

سڪائين ته سڪان، مون ۾ سڪڻ نه ڪين.
رو هوندس تيهي حال ۾، آئين رکندا جين.

ص- 268

دادو ديال (1544-1603ع)

دادو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکڻ موجب هو ڳچ عرصو سنڌ ۾ رهيو. کيس سنڌي ٻوليءَ جي چڱي ڄاڻ هئي. هن راجستاني ۽ هندي ٻولين ۾ گهڻو ڪلام چيو پر سنڌيءَ ۾ به ڪافي چيائين. (ص 275) دادوءَ تي قاضي قادن جو اثر هو. (ص- 274)

شاھ جي رسالي ۾ بيراج ۾ به دادوءَ جو ڪلام آيل آهي. سندس سنڌي ڪلام جو نمونو هي آهي:

دادو غافل ڇو وٿين، منجهين رب نهار،
منجهيئي ٻي پاڻ جو، منجهيئي ويچار.
دادو جين تيل تلن ۾، جين ڳنڍ ڦلن،
جين مڪڻ ڪير ۾، تين رب رهن.

ص- 276

گرونانڪ (1469-1539ع)

سڪن جي گروئن جي ڪلام ۾ سنڌي لفظن جي نشاندهي ڊاڪٽر بلچ صاحب ڪئي آهي (ص ص- 256 کان 260) انهن سنڌ ۾ گرونانڪ ۽ گرو ارجن (-1606 1563ع) جو ڪلام بحث هيٺ آيو آهي. (ص ص 256 کان 260)

گروئن جو ڪلام هندي ۽ پنجابي گادڙ آهي. انهن سان سنڌي جا ڪي لفظ ساڳيا (Common) بيهن ٿا. ان ڪري لفظن جي ذخيري تي اها راءِ ظاهر ڪرڻ ۾ احتياط جي به ضرورت آهي.

ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ قاضي قادن جي ڪلام جو به جائزو ورتو آهي، ان کان اڳ سندس مقالا تفصيل سان هيري لڪر جي ڪتاب تي سامي مهراڻ ۾ آيا آهن. قاضي قادن بابت ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻيو به حوالو ڏنو آهي، جنهن موجب شاعر جي ڪلام جي ڪن ٻين قلمي نسخن جي به نشاندهي ٿيل آهي. (ص 301)

ب: ڪتاب چپهندي اڪثر ڪاغذ هيٺ مٽي ٿي ويا ۽ جيڪو مواد چپجي چڪو هو تنهن کان پوءِ جو مواد ته ٻيهر لکيو ويو، پر وچ واري مواد لاءِ ضميمي جو سهارو وٺڻو پيو. ان سلسلي ۾ شاه لطيف جي مشهور فقيرن جو ٿورو احوال هتي ئي ڏجي ٿو:

تمر فقير

تمر فقير ذات جو سالارو هو. سندس والدين حج ويا. تمر اتي ڪجهه جي وڻ هيٺان ڄائو. نالو حاجي علي هوس. شاه صاحب کيس تمر سڏيو. تمر راڳ جو سرواڻ هو. شاه صاحب جي وفات کان پوءِ گادي جي تڪرار واري معاملي کان پاڻ بچائڻ خاطر ڪڇ ۾ وڃي رهيو. پٽ ڏي موٽندي وات تي وفات ڪيائين.

تمر فقير جو ڪلام شاه صاحب جي ڪلام جو عڪس آهي سندس شاعريءَ ۽ سوانح تي سيد قادن شاه ”تمر فقير جو ڪلام“ نالي ڪتاب لکيو آهي. (هن مواد جو اڌار ان تي آهي)

ج: شمس الدين بلبل

سنڌ جو مشهور صحافي، نثر توڙي نظم جو هڪ معياري مصنف آهي. بلبل جو قلندر مزاح ۽ طنز ۾ تيز رهيو هو، ڪيترين اخبارن جو ايڊيٽر رهيو. سندس ڪلام سان گڏ نثر کي به نئين ترتيب سان گرمي صاحب سنڌي ادبي بورڊ وسيلي ايڊٽ ڪري شايع ڪيو. بلبل جي قومي خيالن جي اڀتار سندس ڪتاب ”جامر جم“ ۾، ۽ مزاح جو مجموعو ”مواحيات“ جي نالي سان آهي. جنهن ۾ ”قلندر جو ميلو“ ۽ ”تيرهن چار...“ گهڻو مشهور ٿيا. گرامي صاحب بلبل جي سڀني ڪتابن تي ڀرپور مقدا لکيا آهن.

د: ڪي شعر جا نوان مجموعا به اچي ويا آهن، جن ۾ شيخ اياز، جو ”پتن ٿو پور ڪري“، ذوالفقار راشديءَ جو ”سوچ کي لوچ“ ۽ تاجل بيوس جو ”جڏهن پيون بڻي“ ** اهم آهن. سنڌي شاعريءَ ۾ هنن شاعرن جي اهميت آهي. ساڳي طرح ڪيترا نوان افسانا به شايع ٿيا آهن. ڪتاب ڇپجي وڃڻ کان پوءِ مون پڙهيا آهن. انشاءِ الله ايندڙ ايڊيشن ۾ انهن جو جائزو وٺبو. مثال طور نون ليکڪن مان ابراهيم خشڪ جي تازي ڪهاڻي ’سو ديس مسافر منهنجو ڙي‘ (هلال پاڪستان ميگزين جنوري 1983ع) مقصديت واري ۽ هن طور به بياني طرز ۾ هڪ ڪامياب ڪهاڻي آهي.

* شيخ اياز جي شاعري جا وڌيڪ مجموعا: ”ڏن تي ڊر جهڙو“، ”ڀڳت سنگهه کي قاسمي“ ”راج گهاٽ تي چنڊ“، ”بڙ جي ڇانوڻي کان گهاٽي“، ”اڪن نيرا ڦليا“، جهڙو نيشان نه لهي“، اڀر چنڊ پس پرين“، ”هينئر ڏاڙهون گل جيئن“، ”تڪڙا نئل صليب جا“، ”واٽن ڦلن چانئين“، ”الوداعي گيت“، ”ننڍ وليون“، ”ڪٽي ڪر موڙيا جڏهن جلد 1 ۽ 2، ”سر لوهيڙا گهيا“ ”سورج مڪي سانجهه“ ۽ جڙ ڏيئا جهمڪن“ پترا ٿي چڪا آهن.

** تاجل بيوس جي شاعريءَ جا ٻيا مجموعا: ”انهن جهليو پور“، ”ڪاڇي مٿان ڪرنج“، ”ڪنڌيءَ ڪوڙ ترن“ ۽ ”ڪنڌيءَ اک ڦلاريا“ پترا ٿي چڪا آهن.